A. 9974.

118245

TERMÉSZET-
HISTÓRIA
és
MESTERSÉGTUDOMÁNY

a'

Tanítók' és Tanúlók' szükségekre
's az ebben Gyönyörködők' hasznokra

készítette

Kisszántói Pethe Ferentz

ELSŐ RÉSZ — AZ ÁLLATOKRÓL

I. Kötet.

Kiadta
A' Nemzeti-Gazda-Hivatal
BÉTSBEN
MDCCCXV-ödik Esztendőben.

IPARMŰZEUM

12.

Some distinctions have been adopted by systematical authors which I have not intered into, because they do not appear to me essential to this enquiry. — The great use of classification in science is to assist the memory; and it ought to be founded upon the similarity of properties, which are distinct, characteristic, and invariable. — Davy.
(Földmivelési Kimia, 120-adik lap, 13-adik sor, és 121-edik lap, 5-ödik sor).

A M. KIR.
VALLÁS ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTÉRIUM
ORSZÁGOS TANÍTÓI ÉS PEDAGÓGIAI KÖNYVTÁRA
Leltári szám 255/1933. | Elhelyezési szám A-9974.

TERMÉSZET-
HISTÓRIA
ÉS
MESTERSÉGTUDOMÁNY

készitette
Kisszántói
PETHE FERENCZ

BÉCSBEN
1815

118245

MAGYAR KIRÁLYI TISZA ISTVÁN TUDOMÁNYEGYETEM KÖNYVTÁRA
DEBRECEN

Eszméltetés

és

Megesmerkedés a' Természethistóriával.

A' Természettanúságnak (Physica), ennek a' temérdek terjedtségü tudománynak, eggyik és minket földlakosit legközelebbről illető ága, mint odább is megláttjuk, az a' közönségesen úgynevezett Természethistória (Historia Naturae), mellyet talán helylyesebben neveztünk vólna Természetábrázatnak vagy Természetleirásnak, ha már ama' neve rajtunk erőt nem vett vólna.

Legyen 'hát Természethistória, azon élő és élettelen testek' esmeretes természetének leábrázolása, mellyek a' földgojóbisban, ennek a' színén, minden vizeiben, 's alantabbi levegőegében is, élnek vagy vesztegelnek.

Természetnek neveznek ugyan mindent, valamiről a' testi, sőt még a' lelki világban is, azt hiszik hogy termett vagy lett, egy szóval van: de ez a' mi most elővett, és általjában tapasztalási, igen kevés határozatlan vélekedésekkel és elmebeli következésekkel elegyes tudományunk, tsupántsak azon tárgyakban határozódikmeg, a' miket elébb említék, mellyek a' természetnek meghatározott törvénnyei szerént lettek, lesznek, nevekednek vagy telnek, és ismét széjjeloszolnak, elváltoznak de semmivé nem lehetnek, 's egy-

szersmind külső érzékenységünk' igyébe eshetnek. — Mindezeket a' testeket egy szóval Terménynek (naturale), azoknak a' tulajdonságait pedig Természetnek (natura, quasi innata) leghejjesebben nevezhettjük.

E' szerént, a' Természethistória arravaló, hogy annak a' segedelmével, a' világnak minket legközelebbről illető részén a' földön, azokat a' testi tárgyakat, a' mellyeknek, mimagunk is társaságában élünk, és a' mellyek, úgy láttzik hogy a' mi hasznunkra is, kárunkra is vólnának, megesmerjük, és eggyiket a' másiktól megkülömböztessük. Megesmerjük pedig azokat, és meg is külömböztettjük eggyiket a' másiktól úgy, ha azoknak külső minémüségeit, termetét és laktahelyét, és a' mennyire ezen tzélra szükséges, némely részben belső, saját munkásságait, változásait, hasznát vagy haszontalanságát is, a' lehetőségig megesmerjük, és mindeniknek, a' mely minket inkább illethet, saját különbéjjegeit leírva, szemünk előtt és elménkben megtartjuk.

Hogy pedig ez a' tudomány annál foganatossabban megragadjon az elménkben, és a' mit abban megtanúlunk, azt haszonra tanúljukmeg, két fő dologra szükséges igyelnünk. Elősször, hogy az elménken, a' mennyire lehet, a' dolgok' renbeszedésével segíttsünk, tudván azt, hogy a' tárgy, tsak tzélunkhoz szabva is temérdek; általljában és magában pedig, vagyis, a' minek számszerént esmerettségére, még nagyító üveg' segedelmével sem juthatunk, végh tetlen. Másodszor, még ezen rendtartás mellett is, igyekezzünk ezt a' kellemetes és hasznos tudományt, azzal is kedveltetőbbé és valóban hasznosabbá tenni, hogy a' nekünk szükségtelenebbeknek unalmas nyomozgatásával, a' jelesebb tárgyaktól az érdemlett hellyet el ne foglaltassuk, az elefántot példáúl vagy a' juhot, mellyet megesmerni méltó, egy, se kárt, se hasznot nem szerző hitvány féreg miatt, el ne mellőzzük, ennek amazokéval egyforma hellyet ne szabjunk; emlékezzünk mindenikről

a' maga' méltóságához vagy alávalóságához, 's egyszersmind a' magunk' hasznunkhoz szabva: de azomban, igyekezzünk azokat mind megesmerni annyira, a' menynyire benne módunk lehet, hogy a' természet' minden tárgyainak tapasztalható részét képzelhessük.

Igaz ugyan az, hogy minden szembetünő testnek, a' termete, formája, alkotmánnya és színe az, a' mi legelősször szemünkbe ötlik, és a' mellyek által a' testi dolgokat egymástól, szemrefőre meg szoktuk különböztetni, és, ugyantsak ezek a' kűlső jelek is azok, a' mellyeken a' Természethistória a' testek' leírását kezdi; de, minthogy a' földi Valóknak az illyen kűlső jegyei magokban, sokszor kéttségbe vezethetnének, tudván azt, hogy azok között némely, természetben egésszen különböző darabok, kűlső tekíntetekre nézve tökélletesen egyformák, vagy ellenben, a' szemrefőre különbözők, ugyanazon egy természetüek: tehát, a' Természethistória, a' maga' előadásában, segedelemre húzza még a' testek' felbontzolását és széjjelbontását, az úgynevezett Anatomiát és Kímiát is, mellyek ama' főtudománynak, a' Természettanúságnak, magános különágai. Az utólsó, a' Kímia az, előkelőleg, a' mi minket a' testek' természetének kitapogatható titkaiba legbejjebb vezethet; és, szerentséseknek mondhattjuk magunkat ebben a' részben, mi minden rendü Hazafiak, hogy nekünk egy jó idegennek a' tálentoma ollyan útat nyitott, a' mellyen a' lépés nem haszontalan, és a' mely mindenőnket egyformán illet, az Orvost a' Földmivelőtől meg nem különbözteti, mikor a' Földmivelési Kímiát kezünkbe adta, mely által a' természet' tagjai közzűl azt esmerhettjük legjobban meg, a' mely nekünk mindnyájunknak, legszükségesebb.

A' Természethistória tehát, mint testi dolgokat jól megkülömböztetni, 's azoknak kinyomozható természeteket világosan leírni akaró, minden okos embernek hasznos és szükséges tudomány, a' természet' terménynyeinek megkülömböztetésiben, ezeknek, inkább bel-

ső alkotmánnyokra, munkásságjokra és változássokra 's létrészeinek eleggyeire ügyel, mint kűlső termetekre. Itt is pedig, nem annyira és nem tsak közönséges tulajdonságait a' testnek írjale, mint megesmértető jegyeket, mert ez, ismét egy más nemes tudománynak a' dolga; hanem inkább, a' testet minden más testől megkülömböztethető saját tulajdonságát mutattja elő az Életértekezés' (physiologia) segedelmével a' leírt tárgynak, mely azt, még más hasonló termetüektől is meg tudja külömböztetni. Ez az igyelődés az mindenek felett, mely nekünk a' Természethistóriát legkellemetesebbé és leghasznosabbá teheti; mikor a' testeknek Seregre, Rendre, Nemre, Fajtára, 'sat. laistromozásával meg nem elégedvén, a' Természethistóriát terméketlen tudománnyá az által nem változtattjuk, hogy azt, tsak mint valami systematicus catalogust adjuk azoknak a' kezekbe, a' kik az illyen pompás és rendes formáju, de sikeretlen tsontváztól méltán irtódznak.

A' Természettanúság, mint fő tudomány, és a' Természethistória, mint amannak része között, illyenformán lehet a' külömbséget eggyügyüen felvenni: A' természet' tagjai, a' természet' ereje által, vagy lesznek és ismét széjjeloszolnak; vagy pedig nem. Ezeket lehet, szorossabb értelemben, természeti testeknek, amazokat pedig terményeknek nevezni. A' természeti testekhez tartoznak például, az égi testek, a' föld, a' levegő 'sat. (és ez a' két utólsó már, az égi testek között, nemmiránk nézve, ott van): a' terményekhez számláljuk pedig, a' föld' létrészeit, a' plántákat, és az állatokat. — A' Fizikának, főképpen a' természeti testekkel, és a' termények' közönséges tulajdonságaival van dolga: a' Természethistória pedig, különösön a' terményekkel 's ezeknek saját tulajdonságaival foglalatoskodik, azoknak hasznos vagy káros minémüségeit festile két óldalról, legfontosabb változásait is, az Életértekezés' segedelmével, lételektől fogva elpusztúlássokig leírja, életek' kezdetétől végezetéig,

mindeniknek különösön, léte' vagy élete' fojamattját, úgy a' mint tudja, hitelesen előadja.

Első lépéssek a' Természethistória-Íróknak az alkotmány' rendiben, legközönségesebben az, hogy az egész földi természet' minden terménnyeit Három részre választják, és úgy kezdik azokat megkülömböztetni egymástól, Állat, Plánta és Ásvány nevezetekkel, mellyeket Természet' Országainak neveztek. Egy tudomány sints, a' mellyet valami rendes alkotmány nélkül ollyan haszonnal lehetne tanúlni vagy tanítani, mint ha azt illendő, és a' lehetőségig erőltetés 's egésszen ráfogás vagy eltekergetés nélkül rendre szerkeztetett sorral rajzolják a' tanúlónak elébe, 's függesztik az elméjére; nints is ollyan könyv egy is, még a' rosszak között is, a' hol valami rendnek, nyomát ne lehetne találni: mindazáltal, nagyon elhibázza a' nótát az, a' ki a' Természethistóriában hajszálra meghatározott tökélletes alkotmányt hiszen ott, a' hol például az oroszlánt a' vakondokkal, mint Linnénél, egy társaságban találja. Ollyan tökélletes alkotmány nem vólt, nints, nem is lessz, a' melyben kifogás ne lehessen; melynek eléggé bizonyító példája a' Linné' halhatatlan Munkája, 's a' többi efféle is valamennyi az után lett, mellyeket még ma is, ezután is mindég tzibálnak. Maradjunk 'hát mi az út' közepén, ott, a' hol már mások járnak és eléggé bukdosnak, de tsak még is kívánszorognak, 's mondjuk el Davyvel [1]) — „Az „alkotmányos Írók, sokféle külömbséget tettek, a' mely„lyeket én nem vehettembe, mert azok nekem, eb„ben a' nyomozódásban nem valódiaknak láttzottak „lenni. — A' tudományok' rendreszedésének nagy „haszna abban fekszik, hogy az által az elmén segí„tünk: de ha ezt a' végtárgyat el akarjuk érni; a' „rendreszedést ollyan tulajdonságok' hasonlóságára kell „építeni, a' mellyek világosak, különbéjjegüek és nem „lézengők.“ — Igyekezzünk 'hát, mondom, mi is oly-

1. Földmivelési Kímia, 120, 121. lap.

lyan rendet tartani, a' míllyet a' dolog' természete kíván, és nagy erőltetés nélkűl megenged: de mindezek mellett is, ügyeljünk leginkább arra, hogy az Olvasó a' könyvet meg ne unnja, dolog-rajzolat vagy história hellyett, száraz névlaistromot ne találljon ott, a' hol nem a' kell; a' hol pedig ez is szükséges, találljameg ott azt is.

Nints könnyebb, mint a' minket inkább illető állatot a' plántától, ezt az ásványtól szemrefőre meg tudni külömböztetni, a' nélkűl is, ha azoknak valódi különbéjjegeit elő nem tudnók számlálni: mindazáltal, van azok között ollyan termény, a' mely egy tulajdonságára nézve eggyik országhoz, vagy sereghez, másra nézve pedig másikhoz, inkább láttzik tartozni; hanem ollyan még is tsakugyan egy sints, a' mely minden tulajdonságaira nézve, eggyikhez éppen úgy tartozhatna, mint a' másikhoz, az alkotmányt alkotó 3 országok közzűl; mert az íllyen termény egy valóságos tsuda vólna, ollyan vólna mint a' Klímius' narantsfája, ember és élőfa. Erről meggyőződvén, könnyű vólt a' tudomány-alkotmány-tsinálóknak jó rendnek nevezni azt, a' mit kiki magának és másnak készített; mert, minden terményben talált ollyat valamit, a' mi azt egygyiktől megkülömbözteti, a' másiknak pedig, azon béjjegre nézve, társává teheti. Ennek köszönnje a' Természethistória-író, hogy azt a' systemának nevezett rendet tudja tsinálni: ellenben, ugyan az íllyen, de más béjjegeknek neköszönnje azt, hogy egy systema hellyet, ha tettzik, tíz-húsz másformát is tsinálhat, ugyanazon egy tárgyban, mely amaz elsőnél semmivelsem alábbvaló; mellyet a' systema-változtatóknak mindennapi példái, és gyakran, igen hellyes Munkái, bizonyítanak. — A' Systema tehát magában, valamennyi a' világon van, egy sem illeti a' tudomány' gyökerét, mely ezt sem jobbá, sem rosszabbá nem teheti; hanem egyedűl tsak a' tanúló' elméjét, melyre az, megbetsűlhetetlen: a' ki legjobban, legmegfoghatóbban rendre tudja szedni a' megkülömböztető jegyeket, egy rokonság-

ba tudja rakni a' jobban egymáshoz illőket, hellyes fogydogáló, vagy nőddögélő lepéseket tud a' tárgyak között kiszabni, kéttségkivűl az a' nyertes, az írt legjobb systemát abban a' tudományban. A' hortobágyi gujás jobb systemát tsinált a' bojtárjának a' Miatyánk' megtanúlásához, mint a' Pap, a' ki ennek azon imádság' megtanúlásáért egy borjút hijjába ígért. A' gujás 36 rovással a' bojtár' bottján, minden hiba nélkűl elmondatta ezzel a' Miatyánkot, 3 végigszámlálás után; a' bojtár, még azt is meg tudta mondani, hogy például a' 15-dik rovátk kenyerünket teszi: de, vajon értette-é ez a' bojtár a' Miatyánkot úgy, mint a' ki azt rovás nélkűl, magyarázat mellett tanúlta? —

Ha tehát én, a' rovást is, a' magyarázatot is segedelemre húzom, — ha a' sovány alkotmány mellé, azt, a' mit valósággal Históriának mondhatunk, előadom, azt, vagy legalább annak jobb részét, a' mit a' Természethistóriát élőszóval tanítók, minden esztendőben másmás újjabb pénzért árúlnak, és kétképpen is újjra eladnak, a' mennyire hozzánk férhet, egyszer előbeszéllem, és bővebb előadásra útat egyengetek, mikor a' Természethistóriát alkotmányosan, de nem éppen soványon leírom; talán legigazábban dolgozom, és Munkámnak egyszeri kiadásával, Nemzetünkre tekintve, több hasznot teszek, mint ha az alkotmány' tsontjait, hús nélkűl állítanám elő, 8 Kiadással; mely a' ditsősség' minimumának a' jele vólna?

Illyen szándékkal, hogy mind az azt kívánható Tanítóknak, mind a' Tanúlóknak, egyszersmind az oskolákból kikelt bőltsebb embereknek is, egy füst alatt, a' mennyit lehet, használhassak; tehát e' tudomány' alkotmányos rendire nézve, annyira fogom követni az alkotmányos rendet, a' mennyire tsak lehet: minden jó alkotmányos Természethistória-Íróhoz fojamodom, de magával, eggyikkel sem tartok. — A' Blumenbach Kézikönyve a' Természethistóriára, többeknek

az ítélete szerént mint nem, alkalmatos; de korántsem azért, mint maga is mondja, hogy már tavaj kilentzedszer nyomtattatottki, hanem azért, mert jobb nints, és alkotmánynak nem is kell jobb addig, míg a' természet' tagjaiban több felfedezések nem esnek. De, hogy hasznavehetőségének azt tartja jeléül, hogy már a' 9-edik Kiadásról kellett neki gondoskodni; itt, hibázik: mert, bár ez a' könyv a' maga' nemében egy a' leghasznavehetőbbek között; de még is, ha az első Kiadás után a' Göttingai Professorságot oda hagyta vólna, úgy tartom, hogy tsak második Kiadást sem ért vólna meg ez a' kézi könyv, valamint sok más, melynek a' Szerzőjét más váltottafel a' helyben. — Van már azon a' környéken ollyan Könyvárros, a' ki egy árkus Kézírásért előre megígéri az 5--6 aranyat, akarhogy lessz az írva; tsak egyszer ez vagy amaz ember' neve alatt jöhessen ki.

Ez a' Blumenbach' Kézikönyve főképpen az akadémiai Letzkék' fojtatására, de azon tzéllal is van írva, hogy abban az Útazásokat olvasók, az olvasás közben elébek fordúló tárgyait a' természetnek felkeresvén, azokat annál jobban és meghatározással esmerhessék-meg. Ez oda, hellyesen van mondva; de nekünk nem elég, mert nekünk a' leves mellé, hús is kell: ha mi az alkotmány mellé, magános lettdolgokat is nem írunk, a' tsontvázra, bár legjobb szerrel legyen is az összeszuszakolva, az olvasó Közönség ráesmér, 's azután rá se néz, mert nints mire ráforgatni; ebben a' tárgyban, kevés híjján, egymindenünk a' lessz, ha most egynehány Darabot, tsak legyen kinek, összeírunk.

Az oskolák' Tanítói pedig, kiki hatalmas alkotmány-tsináló a' maga' szakmánnyában, — a' hány az oskola, annyi a' systema is, — jó vagy rossz, mind egy, tsak a' másét ne kelljen követni. Nagyobb ditsőssége és próbája a' Blumenbach' Kézikönyvének a' 9-szeri Kiadásnál, az, hogy már 6 idegen nyelvre, frantziára, ánglusra, hollándusra, dánusra, muszkára

's némely részben, sőt egésszen de tóldogatva, magyarra is van fordítva, — néhai D. Földi János által.

Én 'hát, a' ki a' Hazámat meglehetősen esmerem, alkalmatosabb rajzolatot, miránk nézve mondom, képzelni nem tudok, mintha az alkotmányos rend mellett, a' fontosabb tárgyakról bővebben írok, de 5--6 nagyobb, vagy 8--10 kissebb Darabon túl nem megyek: mert még most, igen nagyba, mint más Nemzetek, mi telyességgel nem kaphatunk. Buffonnak a' legbővebb Munkája, most éppen 100 természeti aranyon kél Bétsben: egy meglehetős alkotmányos rendel irt német Munkának, Wilhelmnek, ekkoráig fele forma része (a' Plántaországban jár) jött ki, és, már eddig 136 forint az árra. Mi illyen bő Munkáról hijjába gondoskodnánk még most: mert mi, ha a' népességhez szabva vesszük is a' dolgot, 50 könyv-vevő Frantziára vagy Németre, és talán 100 Ánglusra számlálhatunk egy Magyart, a' ki könyvért pénzt adna; a' mellett hogy minden magyar könyv, legfeljebb is tsak félannyi árru, mint más.

Hát ha még a' Természethistóriához szükséges Képekről gondolkodom! — Ha meg nem gondolnám az illyen hasznos természettudományokat betsülni tudó Tehetősebbeket, talán belé se kapattam vólna. De tudván azt, hogy ennek a' tudománynak megelevenítő lelke, mely a' természetvilágot az ember elébe állítja, a' képek: tehát, inkább ezzel pótlom a' Munka' nagyobb tökélletességét, sokkal bővebben, mint valaki gondolná; — talán akadnak neki Pártfogói. —

A' Természethistória-Írók' szokása eleitőlfogva a' vólt, hogy ennek a' Tudománynak 3 Országra osztott tárgyait, a' tárgyak' tökélletességéhez szabva, rendszerént a' legtökélletesebbiken kezdvén, úgy fojtatták, hogy a' legtökélletlenebb legyen Munkájokban az utólsó. Az élő állatokon, sőt az emberen kezdvén, az állatok' legalljasabb része legutól esett, az elsőnek tett Országban: ezt követték, az eleven lelketlen plánták,

a' második Országban, a' legutólsó, penészforma plántákigle: harmadik Ország lett az élettelen ásvány, a' maga' legeggyügyübb tagjaival, a' Munka' legutólján. Én is ezen megtört úton indúltamel és maradok, nem tsak azért, hogy a' bévett szokással éppen megfordított újj rendbe, a' szembetünőbb dolgokban kívántsi elme egyszerre nagyon meg ne ütközzön; hanem legfőbbképpen azért, mivel' az én időszűkvóltabeli környűlállásom egy íllyen újj rend' hellyes élőállításának egésszen ellene mond: de egyéberánt, a' tudomány' tanúlásának ezt a' képzelt összerakó módját és rendit, a' legtökélletlenebbnek tettző Valótól, a' legtökélletesebbikig való léptsős fel-, és nem lemenetelt, mindenkor hellyesebbnek tartanám a' Természethistória' előadásában, valamint annak világosító segédtudományában, az úgynevezett Physiologiában, mely a' leggyávább veszteglő testektől, a' legjelesebb életmívü (organizált) Valókig emelkedne felfelé. Jobb elősször az ábétzét tanúlni, hogy szótagokat formálhassunk; 's ezeket gagyogni, hogy osztán beszélni tudjunk: a' hang után következik a' szó, szókból alkotódik a' beszéd, mely a' hangotadó állatoktól a' legfőbb földi Valót az embert, legjobban megkülömbözteti. — Kétstségkivűl fog akadni annak idejében olly' jeles és dologra termett elme, a' ki ezt a' vélekedést a' maga' valóságára vezeti.

A' magyar nyelv, a' Munka' egész fojamattjában tiszta, eggyügyü és könnyű lessz: de az első egynehány árkus, az egész természetnek közönséges Természettanúsági-Életértekezése (physico-physiologiája), mely egy éles elméjü Fízikusnak Burdachnak az értelmei szeréntvaló fordítás, megkívánnja néhol a' tiszta figyelmetességet: hanem, a' míjjen rágós lessz az, a' képzeletekre nézve; éppen olly' fontos lessz annak a' haszna is, a' természetnek méjjebb megesmérésére, mellyen a' Természethistória fekszik. A' természet' méjjét röviden megesmerni Szerető, tudom megörűl neki. Menynyivel' gazdagodik egy íllyen Munkának szenvedhető

végrehajtása által a' tudományos, még most ebben a' tekintetben elég szegény magyar nyelv, — meg fog tettzeni a'Munka' fojtával. Ha még, a'magyar nyelvhez képpest rendkivűl gazdag német nyelv is annyira meg tud szorúlni a' dolgok' hellyes kinyomásában, hogy azon az 5--6 árkuson, mellyen Burdach minden törekedést elkövetett hogy a' dolgot gyökeresen adja-elő, sok ollyan német-szónak kellett előfordúlni, a' mely sohasem élt; mit nem kell nekünk elkövetni, ha érthető módon akarunk valamit előadni? — Ezzel, egyúttal azt is akarom mondani, hogy — mennyire nem hibázza az el a' dolgot, a'ki azt gondollja, hogy a' magyar nyelv' tökélletesítése tsak abban állana, ha a'rejtekben heverő hajdani magyar szókat felkeresvén, hellyekre állítjuk és szokásba hozzuk. — Elégtételesen megfelelhet erre, tsak ez a' rövid kérdés is — Melyik szót? — Melyik tudományba? — — Meg lehet pedig azt is jegyezni, hogy ugyanazon dolgoknak külömböző környűlállásokban lett előadásához, a' nyelvnek egyszer ez, másszor amaz, sőt több szavát is kéntelenek vagyunk elővenni; mely eset minden okosabb nyelvel köz: és ez, a' nyelv' bőségének egy igen szembetünő béjjege.

A' Természethistória, akarmi nyelven írják azt a' mai időben, ha tsak nem újj tóldalék, mint pl. a' Humbold' Ámérikai utóbbi úttjának a' gyümőltse, egy sem eredeti Munka: idegen Nemzetek' Munkáiból kell 'hát azt nekem is előszedegetnem: a'mesterség és dolog az, hogy hellyesen szabogassam össze. Ditsekedhetem egy érdemes Erdelyi Tudós' ígéretével, kinek a' neve annak idejében nem lessz eltakarva, a'ki tudván ezer foglalatosságomat, azt ajánlotta, hogy tsak mennjen a' dolog jó módjával, munka-segedelmével elősegít. Mások is akadtak Magyarországon; — a' Nemzet' jó Istene áldjameg Őket! — A' kőltségben a' várakozáson túl Segítőkhöz is, másutt nyilatkoztatomki rövid időn tartozó tiszteletemet.

Gyengeség vólna, még tsak szándékozni is azt

megmutogatni, hogy ezt a' tudományt, mely az emberi nemzettel vele termett, és a' melynek ómaga is egygyik, még pedig egész magános Sereg-része, — a' mely egy idő ólta igen kiterjedt és betses tudománnyá, a' pallérozódásnak erős gyámolává lett, magyarúl kell a' Hazákban tanítani: általláttja ezt minden bőlts; és, látván hogy lessz, és már van is efféle magyar könyv, nem lehet feltenni, hogy e' hellyett, a' maga' édes anyanyelvét nyaggató és kipusztítani törekedő idegen nyelveket apolgassa kebelében, Nemzete' gyalázattjára és veszedelmére. Azt pedig, általljában, hogy — kell tanúlni — még tsak kéttségbe se hoznám, mert ezzel ellenkezőt, tsak fel is tenni, ha nem éppen bűn, legalább vétek; és, talán nem akad a' ditsősséges Magyar nevet méltán viselők között, a' ki a' Természethistóriáról is azt találná mondani, a' mit a' Kímiáról egy valaki mondott — cui bono? — Sőt inkább, azért írom azt alkotmányoson, hogy a' Tanító, valamint a' Tanúló, erre nézve a' Munka ellen kifogást ne tehessen; azért írom bővebben ott, a' hol szükségesebb, hogy az azt Olvasó ne tsak nevet, hanem dolgot is tanúljon; azért készíttetek ahhoz képeket jó számmal, hogy azt a' mit olvas, termete' formájában is megesmerje; azért kötöm hozzá a' Mesterség-tudományt (technologiát) is, hogy akarmiféle állapotu ember, a' természetből fojó mesterségek' mivóltáról jobb ítéletet tudjon tenni, mint az, a' kinek ez a' szerentséje nem lehetett. —

Ha ez a' Könyv, melynek a' tárgya a' természet, az Oskolákba, legalább a' Tanítók' 's előkelőbb Tanúlók' kezébe bekaphat; a' számosabb vevők' bővebb segedelmek által, sokkal jutalmasabban lehet ehhez jutni: ha pedig, tsak kivúl az Oskolákon talál magának honnyot; úgy, tsak az árra nevekedik, az Iró' betsületével eggyütt, látván azt, hogy a' Magyar-ember tsak az oskolából lett kikerűlése után érik helyre, mint kiki magában — senkit se vévén ki — talán jól is érzi.

ÉLETÉRTEKEZÉS'

GYÖKERE

ÉLETÉRTEKEZÉS' Gyökere

Bévezető Beszéd

1. §.

Magános Valók' Természettanúsága.
(Physica Entium simplicium)

Mindeggyik Való, a' mennyire mi azt érzékenységünk által megesmérjük, miránk nézve, Jelenség. A' jelenségeknek pedig kétféle esméretjeggyek vagy béjjegjek van: eggyik a' lét- vagy vesztegmaradás-béjjeg, másik a' hatás- vagy munkásság-béjjeg. Egy magános dolog' természetén, értjük annak léte' és hatása' jelentését vagy bennvalóját (contentum); mind a' menynyiben nekünk mindakettő megjelen; mind a' mennyiben az, egy közönséges és különös fundamentomon nyugszik. A' Valónak Természettanúsága (physica) tehát, leábrázollja annak jelenségeit, és kifejti, részszerént egymással, részszerént a' többi világgalvaló egybekaptsolódását, annak nyombakövető (immediatum) fundamentomát, valamint a' legtávolabbit (ultimum). E' szerént, van annak két ága: Természe-

esméret (cognitio naturae), és Természettudomány (scientia naturae).

A' Természetesmerét, a' természetnek históriai értelme, és áll a' jelenségek' felvételében (megfogásában, megértésében), a' mint azok a' mi' érzékenységünk előtt megfordúlnak. Minthogy már a' jelenségek kétfélék; tehát a' Természetesméret is kétféle, úgymint: Természetleírás (descriptio naturae), vagy a' tárgyaknak érzékenységi szemlélés elébe állítása, leábrázolása, a' mint azok vannak vagy vesztegmaradnak (existunt vel perseverant), 's azokat az észrevétel' munkája által megesmérjük: és Természethistória (historia naturae), vagy a' dolgoknak munkásságjok', hatássok' és változássok' leábrázolása, mellyeknek felvételét igyelődés vagy figyelmezés (observatio) által nyerjükmeg.

A' Természettudomány ellenben, vagy, a' természetnek filozófiai értelme oda erányoz, hogy a' mi' felsőbb elmeerőink' hatósága által a' jelenségeket megvilágosíttsuk, a' törvényeket, mellyek szerént azok megesnek, feltaláljuk, azoknak egymás között szintúgy, mint a' többi természettelvaló okkaljáró-egybekaptsolódássokat (causalis connexio) kitapogassuk.

2. §.

Az emberi életműszer' (organismus) Természettanúsága.

Az emberi életműszer' természettanúsága, leábrázolja az emberben megfogható eredeti és közönséges jelenségeket, a' mint azok egymásba kaptsolódnak, és egy életmívü Egésszet tesznek, a' mint azok az érzékenységnek kinyilatkoznak, és magokon, valamint fenntebbi eredítőkön (principium) epűltek. Az a' gyanítás (észrevétel), hogy a' természet' eggyesült erői, mellyek egyéb dolgokban tsak részszerént nyilatkoznakki, az emberben a' magok egységekben jelennekmeg, adta az emberi életműszer' természettanúságának a'

Természetértekezés (Physiologia [1]) nevet általjában. Minthogy a' dolog' eredeti jelenségeinek életmivü egymásbakaptsolódása, abban az életet tsinállja: tehát az Életértekezés az ember' életérőlvaló ('s a' maga' hellyén, a' plánta' plántaéletérőlvaló) tanúság. Márpedig az, az emberi (állati, plántai) életműszernek, egyedűl tsak az eredeti jelenségeit veszi tárgyának, az az, a' mellyek azt szükségesképpen illetik, annak saját béjjegeit teszik, és az ő Valójától elválhatatlanok.

A' magános valókban (in individuis) azt az állapotot, mikor az eredeti természeterők szabadon és zavaratlan dolgoznak, úgy hogy az életműszer, lételének végtárgyát tökélletesen elérheti, Mértékállapotnak (norma, status normalis) vagy egésségnek nevezik. A' mértéken értjük a' munkásságok' szerinek az intézetét, mely azoknak eredetiképpen szolgál fundamentomúl, és a' mely azt a' képzeletet, melyből azok előszármaztak, valóban kinyomja, vagyis, a' végtárgy' megvalósodását (realisatio) lehettségessé teszi, mely (végtárgy) azokat, természettjek' tehettsége szerént illeti. Minthogy 'hát az Eletértekezés az életet a' maga' összeségében befoglalja, a' maga' eredeti és valódi béjjege szerént megvilágosíttja; tehát az, legközelebbről, a' mértékállapotot vagy egésséget, mint szabad, háborítatlan életet, tartja szem előtt. De azért, nem kell azt egyedűl az egésséges állapotra szabni; mert, a' mértéktelen (abnormis), beteges állapot, tsupántsak mértéklettje az életnek, és egésszen az élet' közönséges erőitől függ. — Minthogy az Életértekezés az egésség' tanúságát foglalja magába: tehát, természeti állapot tanúságának is nevezték azt; midőn a' természeti alatt

1. De a' mellyet itt, mint az igaz és különtárgynak meg nem felelő görög nevezetet, a' Magyarból [cum indultu] kitsapjuk, 's a' közönséges Természetértekezés (physiologia) helyett, a' tárgyat egyenesen kimutató *Életértekezés* nevet állittjuk elő, mint életről, vagy életforma jelenségekről értekező tudománynak, magához illő 's nekünk értelmes nevet. — Az Asványoknál, maradhat az, Természetértekezésnek (physiol. mineralium).

azt értették, a' mi valami dolog' eredeti hajlandoságának vagy késségének és végtárgyának megfelel, és a' természetinek a' természetellenit ellenébe tették [1]).

3. §.

Az Életértekezésnek más tudományokhozvaló szeri (köze).

Az Életértekezéshez szító tudományokat elosztjuk — Igazgató-, Alakos-, Egésszítő-, és Gyakorlásiakra (regulativa, materialis, integrativa et practica).

1. Az Igazgató Tudományok, vagy Törvényszabó (legislativa), vagy Szabásos (hasonlító, comparativa). — a.) Törvényszabó a' közönséges Természettanúság, mely minden lét' (Seyn) és hatás' (Würken) legfelső törvénnyeit kifejti. — Mínthogy az emberi életműszer a' világ' egy részét teszi, és a' többi dolgok' sorában, mellyek a' mi érzékenységeink' elébe akadnak, hellyet foglal: tehát az Életértekezésnek olylyan szerben kell az egész természettanúsághoz lenni, mint a' résznek az egészhez. Az Életértekezés' feltételének (problema) ollyannak kell lenni, a' mely ne tsak megmutassa hogy jelenikmeg az ember, mint sajátnemü Való vagy magános; hanem, hogy viseli az magában az Egésznek, melynek ő része, a' béjjegét: és így, az emberi életműszer' törvénnyeinek eggyességét a' közönséges természet-törvényekkel, kifejtse.

---

1. Más értelmeknek álhatatlansága a' *természeti* (szó) felöl: — 1.) *Természetfeletti* (hyperphysica): természeti az a' jelenség, mely a' dolog' Valójától függ, a' melyben a' jelenség elöfordúl: — a' természetfelettinek ellenében. — 2.) *Eggyügyü* (popularis): természeti az, a' mi a' dolog' fojamattjában elöfordúl, a' nélkül hogy az ember hozzá tenne: — a' mesterségesnek ellenében. — 3.) *A' régibb Életértekezők:* természetiek azok a' munkatételek, a' mellyek az elveszett életművü tag' kipótlását, és a' táplálatot illetik: — az állati, élöségi (vitalis) és nemi (sexualis) munkatételek' ellenében. — 4.) *A' régibb Életmódszabók* (diaetetici): természeti az, a' mi közvetetlen az élet' Valóját teszi, és attól elválhatatlan: — a' nemtermészeti dolgok' ellenében.

Valamíg közönséges természét-törvényeket vagy nem tapogattakki, vagy pedig helytelen és féligaz Látnivalókat (theorema) tartottak annak; mindaddig, az Életértekezés is, vagy egésszen távol vólt a' maga' feltétele' megfejtésétől, vagy félrevezető útakba tévedt. — b.) Szabásos, a' különös Természettanúság, az Ásványtudomány (Bányászság, oryktologia), Plántamivelés (-termesztés, phytologia), Állattudomány (zoologia). Egy résznek a' természete, az összeszabott részek' szemlélése által világosodik és nyilatkozikki. A' Plántamivelés' és Állattudomány' tudományos része alkottja az életmívü dolgok' tanúságát, Életműszertudomány (organologia); az életmívü életét, Életerőtudomány (biologia, bionomia); és az állati életét, Állatélettudomány (zoonomia).

2. Alakos, vagy, alakot szolgáltató tudományok ezek: Testbontzolás (anatomia), hejjesebben, Termettudomány (morphologia); mely az életműszer' mekkoraságos szerire, részeinek a' szerire, a' mint azok egymáson kivűl és egymáshoz vannak, azoknak formájára és fektére igyel: Emberkímia (anthropochymia); melynek a' tárgya az elegyek' szeri, és az elegyítés fojamat (processus), az a' mód, a' mint az alakok egy közös ureg' (térhely) megtőltésére által lépnek, abban megmaradnak, és abból ismét előállanak: Életértekezés (az úgynevezett physiologia) a' régibb értelemben, vagy a' részek' hasznárólvaló tanúság, mely az életműszer' munkásságait (szakmánnyait, functiones) adjaelő, és az életmívü részeket jegyziki 's béjjegezimeg, a' mellyek által azok végbevitetődnek: és a' Lélektudomány (psychologia); melynek a' tárgya az emberi lélek' munkásságai, a' testől nemfüggve.

Ezekhez a' tudományokhoz, mellyek között mindeggyik, az emberi természetet egy óldalról szemléli, úgy van az Életértekezés, mint az Egység (unitas) azokhoz a' pertzekhez (momentum, dologrész), a' mellyeknek legszorossabb eggyesűléséből az Egység származott: láttja az a' termetet és elegyet, testi és lelki munkavi-

seleteket, ezeknek kőltsönös keresztűlhatássokban. Ha ama' Tudományok az életműszert a' maga' létrészeire széjjelbontják; ez, ismét összerakja azokat: ha amazok egy óldalról bontogatnak; ez az életet, a' maga' telyességében és zavaratlan mozgásában tekínti. Valamint pedig a' testiekben, úgy a' lelkiekben is, az eggyesűlt egész' megesmérésére, a' széjjelbontásnak kell az összerakás előtt menni, és ezt megfészkelni 's vezetni: úgy, az Életértekezésnek is a' maga' tárgyalakjait ama' tudományokból kell kőltsönözni; és azoknak tökélletesebb, vagy tökélletlenebb állapottjoktól függ osztán az életértekezés' állapottja, alakos részeire nézve, a' mellett hogy azt, gyökérértelmeiben és munkamódjában amaz igazgató tudományok határozzákmeg.

3. Az Egésszítő tudományok úgy is tekíntik az emberi életműszert, mint felosztatlan egésszet: mindazáltal, annak minden béjjegeiből, tsupántsak magános pertzeket vesznekfel. Ide tartozik az ember' Természethistóriája (hist. naturae humanae), mely az embert, mint kűlső jelenséget, a' dolgok' sorában magához legközelebb álló Valókhoz szabja, és annak külömböző mértékleteit, természethistóriáson kifejtegeti: — és az úgynevezett Emberesméret (anthropologia), melynek a' tárgya az emberiség' béjjege, a' test és lélek közöttvaló szövettség, és ezeknek egymáshozvaló szeri (egymássalvaló köze). — Ezeket a' hozzá atyafiságos tudományokat elfogadván az Életértekezés, azokból egy Egésszet alkot.

4. A' negyedik sor, végre, a' Gyakorlási tudományokat foglalja magába. Ugyanis, az Életértekezés fenékfészkűl szolgál az Egészségfenntartásnak (hygiastica), vagyis, annak a' mesterségnek, mely szerént a' kész mértékállapot, a' maga' egész-ségében fenntartatik, és a' maga' képzeletéhez (ideale) közelebb vitetik; és a' Gyógyításnak (therapeutica), vagyis, annak a' mesterségnek, mely szerént a' mértéktelen életállapot a' mértékletre visszavitetik. Mindenik tsak az élet' esméretében általjában, és annak mértékében

vethetimeg magát. E' szerént, az Életértekezés, gyakorloi tekintetben is, minden pallérozódásra törekedő embernek fontos; mivel' az, az ő életműszere tökéletesedésének a' törekedését tudományosan fészkelimeg; valamint más óldalról, az Orvosmesterségnek fenékfészke.

4. §.

Az Életértekezés' kútfejei és hasznavétele' módja.

A' Természettanúság általljában, 's azzal együtt az Életértekezés is, részszerént gyakorlási, részszerént okos (1. §.). A'gyakorlási részében, lefesti az Életértekezés azokat a' munkásságokat, a' mellyeket az emberi életműszer általjában, és ennek mindenik magános része különösen, elkövet. Itt tehát, a' szakmányok' (functionum) tanúsága az, a'mely hajdan, az Életértekezést tsaknem maga tette. Ez a'tanúság, —

1. A'közvetetlen észrevétel', és figyelmezés' tsinálmánnya. —

2.) A' hol ezek az úttjai az esméretnek elégtelenek, próbákhoz fojamodunk, azaz, készakartva megváltoztattjuk egy résznek az állapottját, és figyelmezünk a'jelenségeknek arra következő változására, hogy azon részeknek egymásba-kaptsolódása és ezen jelenségek között ítéletet tehessünk. Ezeket a' próbákat pedig, nagy éppenséggel kell megejteni, úgy hogy bizonyosok legyünk, hogy azokban, azon változáson kivül, a' mellyet szánt-szándékkal tsináltunk, semmi más ok nem munkás, mely a' jelenségekben szermértékletet támaszt. Azértis, meg kell vizsgálni, ha vajon ugyanazon kimenetelt szülik-é az azonmódon és ugyanazon környülállások mellett ismét tett próbák; és, ha vajon ez a' kimenetel, ugyanazon mértékben-mérsékelve jelen-é meg, a' melyben a' környülállásokat mérsékelljük. —

3.) Segedelemre vesszük, az életműszer' minéműségének, magában, és a' figyelmező' akarattja nélkül

következett beteges változásainak, 's az életműszer' munkásságának azzal párhúzomosan fojó változásainak észrevételét, és így, a' beteges állapot' egybehásonlítását.

4.) Ha ezen az úton tárgyunkhoz nem jutunk, felveszünk a' hihetőségnek esméretes dolgokhoz-szítása szerént, egy megbizonyíthatatlan foganatos esetet, vagy, foganatos esethez szítása szerént, egy megbizonyíthatatlan okot, vagyis, vélekedést (hypothesis) állítunkfel. A' vélekedésnek pedig, figyelmezésen, próbákon és eggyetértésen (analogia) kell fekünni; egygyügyünek, erőltetetlennek, és keveset-ígérőnek kell lenni, ígéreteiből sok világosság sűljönki, és semmi megállapított természettörvénynek ellene ne mondjon. Tsak feltételesen (problematice) lehet azt felvenni, hogy az által bizonyosabb esméreteknek alkotmányos egységet adhassunk.

Ekkor veszen osztán a' Természettanúság egy okos és tudományos béjjeget magára, azaz, oda veszi az úttját, hogy a' jelenségeket megmagyarázza, vagy azoknak belső egybekaptsolódását, törvénnyét és végtárgyát megesmerje. A' természet' tudományos esméretének megszerzése, koránt-sem haladjameg a' mi esméret tehettségünk' erőit: mert, ha bár a' természetet mindenütt tsak azon formában nézzük is, mely a' mi érzékenységünk' életmívezésének (organisatio) felelmeg, és azt nem mágában, annak legbelső, az érzékenységi szemléléstől független Valója szerént esmerjük bár meg; mindazáltal, még is elhitetődünk, hogy ezen érzékenységi szemléléseknek, egység, rend és törvényesség (legalitas) a' gyökere; hogy a' törvények, mellyekről mi a' mi' okosságunkban meggyőződünk, azokban megvalósodtak. Természettörvényeket találunk, közelébbi nyomozódás által, megesmérjük, hogy ott, a' hol azokban kifogásokat láttatunk találni, tsupántsak más természettörvények elegyednek abba, 's amazokat mérséklik és zabolán tartják.

Ha már arra kerül a' dolog, hogy egy sereg jelenséget, mely a' természetnek egy részét teszi, kelljen megvilágosítani; itt, három világosítómód van lehetséges: vagy a' maga' tulajdonsága szerént vesszükfel ezt a' részt, és megvilágosíttjuk azt magából; vagy annak, a' természet' más részeivelvaló eggyességét keressükfel, és megvilágosíttjuk azt ebből; vagy, végre, összeértjük a' természetet, mint egésszet, és megvilágosíttjuk azt a' természet' egésszéből. — Negyedik megvilágosító módot nem lehet gondolni.

I. Az első mód szerént, felvesszük, hogy az emberi életműszernek, mivel' az saját jelenségeket mutat, erőinek is sajáttjainak kell lenni; és ezen felvétel mellett megállunk. Úgyde ez által még, semmi sem mondódott a' jelenségek' igaz gyökere felől, hanem, megelégszünk a' jelenség' szemlélése mellett, annak megesmérésével, hogy annak meghatározott ok legyen a' fundamentoma, melynek közelébbi megesmérése felől kéttségbeestünk (qualitas occulta). — A' Való' természettanúságának régibb kidolgozására ugyan, ez a' munkamód egésszen alkalmatos: de, még is kell magunkat az ollyan gondolattól óni, mintha egy ollyan esmeretlen erő' neve által valami, valóban megvilágosodna.

a.) Az elébbi időkben, az életmunkásságok' minden magános seregének, saját erőket tulajdonítottak, a' nélkül hogy azokat valami felsőbbtől vezették vólna le. A' Galénisták például, mindenik életmívnek (organum) annyi külömböző erőket szabtakki, a' hányféle jelenségeket mutatott az. Az újjabb időkben, inerőt, hússzálerőt, a' sejtketretz' (Zellgewebe) összehúzódását, 'sat. vettékfel; mellyeknek méjjebb visgálását szükségtelennek tartották.

b.) Mások már tovább mentek egy léptsővel, és egy életerő' vagy életeredítő' (principium vitae) bévétele által, a' saját erőket egy Egységre nyomozták vissza, a' nélkül hogy egyéberánt ezen eredítő' termé-

szetéről valami közelébbit határoztak vólna meg. Ennek az értelemnek, tsupántsak annyiban van érdeme, a' mennyiben az kimondja, hogy az emberi életműszer' munkásságait, a' külső természet' magános munkásságaitól, kímiaiktól vagy munkamívüktől (mechanicus) nem lehet levezetni; és a' mennyiben az, az emberi életműszer' munkásságaiban, nekünk egy Egységet megenged. De az élet, korán-sem világosítódikmeg az által; sőt inkább, a' mi nyomozó elménk, tsak egy névvel elégítődikki.

c.) Ismét mások, úgymint a' Browneisták (olv. braunisták) és az Izgatódzáselmélkedők (Erregungstheoretiker), filozófusosabban állanak a' dolognak. Ők sem igyekeznek ugyan az életkútfő' vagy izgatódzhatás' Valóját, a' mint ők azt nevezik, közelebbről nyomozni; hanem, törekednek azokat a' törvényeket feltalálni, a' mellyek szerént az életkútfő magát mutattja és munkássá lessz. Ez a' mód, az Életértekezésnek, valamint az egész Természettanúságnak, igen dítséretes vólt; de, nem elégít az egésszen meg: mert az izgatódzhatást, nem a' közönséges természeterőktől vezetikle, és mindég fennmarad ez a' kérdés: — mimódon bír 'hát már az emberi életműszer ezzel a' saját munkásságtörvénnyel? — miért, és mimódon van az kivéve az életmívetlen (inorganicus) természet' törvénnyei alól? — 'S osztán, az emberi életműszerben, az életmívetlen országban munkás erők' létét észre nem venni, — tsak is egy óldali.

II. A' második mód megvilágosíttja az emberi életműszer' természetét azokból a' külömböző munkásságokból és erőkből, mellyeket annak kivüllötte észreveszünk; és így, az élettelen (hólt), életmívetlen vagy a' lelki teremtés' külömbféle erőiből. Bár olly' szükséges legyen is külömbnemü (heterogeneum) Valóknak közös héjjegeit felkeresni, és azt nyomozni, — hogy munkálkodik az az erő, mely egy részben uralkodó vagy előkelőleg munkás, ugyanazon egésznek más ré-

szeiben is; mégsem lehet annak helytadni, hogy egy résznek a' természetét, egy másik, azzal rokonos (coordinatus) résznek a' természetéből akarják megérteni, és a' jelenségeknek egy különös sorát, az egésznek világosító fundamentomúl tenni.

α) A' Testetskefilozófusok (Philosophi corpusculares), a' Pitzinyezők (Atomistici), a' természetet, mathesisi eredítők szerént, munkamívü törvényekből világosíttják. Ugy nézték ők az emberi életműszer' munkásságait, mint annak alkotmánnya' szerkeztetése' (structura) következéseit, mely az alak' törvénnyeitől függ, a' mennyiben az tsupántsak mint helyfoglaló jelenmeg. Ők szerént, az alak pitzinyekből (atomus) áll, mellyek között üreg (térhely, hézak, vacuitas) van, és a' mellyeknek semmi saját erejek nints, hanem tsak a' magok' eredeti termetekben külömböznek. Ezen pitzinyek' szeriben és összeférkezéssek' módjában vólna az alak' tulajdonságainak és különös erőinek a' gyökere. — De ez a' mód, általljában semmi világosításra (définitio) nem vezet, hanem tsupántsak egy megbizonyíthatatlan vélekedésre, melynek a' tárgya az érzékenységvilág' (mundus sensualis, testi világ) határán, kivűl fekszik. Már tsak az életmívetlen természetben sem lehet mindent munkamívesen (mechanice) megvilágosítani: a' kímiai, nem függ attól, mert, munkamívü gyökérértelmekből, nem lehet megfogni, hogy származhatik két alak' eggyütthatásából (cooperatio) egy harmadik újj. Még inkább nem lehet ezt a' világosítómódot az emberi életműszerre szabni: mert, ha szinte egynehány életmívü munkásság, munkamívü törvények szerént fordúl is elő; még is azért, nem abban van annak a' gyökere. Egy munkamívet (machina) sem lehet gondolni, melynek a' végtárgya (finis, Zweck) nem kivűlről, hanem magában benn fekünne, és magát szakadatlanúl alkotná és újjratermesztené (reproducere). A' mathesis, az emberi test' munkamívü munkásságainak a' törvénnyeit, és an-

nak mozgásait, tudja nyomozni és felszámlálni; de azomban, annak belső fenekét, semmimódon nem tudja megérteni. Ha tehát a' magános életjelenségeknek, mellyek mozgásokból állanak, mathesisi felszámlálása az az eggyetlenegy, a' mit az orvosmáthemátikusi (iatromathematicus) tanúságokból az Életértekezésben felvehetünk; szintúgy igen bizonytalan még azon feljűl ez a' számvetés is, mert, külömböz az, a' szerént, a' mint ez vagy ama' munkamívü pertzet (momentum) számbavesszük.

β.) A' Kímiai oskola (schola chymiatrica) azt állíttja: hogy vannak külömbféle gyökéralakok, mellyek között mindeniknek saját természete és munkássága vagyon, és a' mellyeket a' választott-vonszódáson kivűl, semmi közös hatás nem illet. Ezen gyökéralakok' eggyesűlése által származik az elegy, mely a' jelenségek' minden magános külömbségeit megfészkeli, és a' legközönségesebb természeterőt teszi: e' szerént, mindeggyik test' különös természete és munkássága a' maga' saját eleggyétől függ; 's úgy, az emberi test' saját eleggye is, fundamentoma a' maga' tulajdon hatóságának, és az ő munkásságai, természettjek szerént, tsupa kímiai fojamat. — Ugyde, az elegyben nintsmeg a' kűlső természet' minden jelenségeinek elégséges gyökere; vannak jelenségek, a' mellyek nem köttettek egy bizonyos alakhoz, hanem egy meghatározott erőhatalmu (dynamicus) szer mellett, egésszen külömböző testekhez szítanak, pl. a' gerjedtségi (electricus) és mágnesi jelenségek. Az emberi életműszerben, benn is vannak jelenségek, mellyekről kímiai világosítást nem lehet gondolni, azaz, a' fízikaiak; mivel' ezek éppen nem egy különös helyfoglalásból állanak. Általjában, a' kímiai hatóság az egész természetben, valami még fellengősebbtől függ.

A' kímiai gyökérértelmek, nem legfőbb természettörvények, hanem, erőhatalmu törvények határozzák azokat meg. Azértis, a' kímiai világosítások, nem vezetnek a' ter-

mészetnyomozás' tárgyáig, nem terjedhetnek azok azon el, a' mi a' gyökéralakok' saját erőit megfészkeli, vagy, a' mi a' gyökéralakokat egybekaptsoló atyafiság. Úgy már, mondhattja ugyan a' kimia, hogy az emberi test' egészségét [1]), külömbféle kimiai fojamatok' egymásbaragadása és ellenhatása (contraagentia) tartjafent; de az által, tsupántsak a' magamegtartás' munkamüszére (mechanismus) világosítódik, nem pedig annak igaz gyökere; mert, mindég kérdőben marad még ez: — mi 'hát az, a' mi ezt a' fojamatot az Egységhez kaptsolja? — mi az oka, hogy azok úgy összetartanak? — hogy az életmívü test, az alak' szünteleni változása mellett, elegyszerit egyformán megtartja? — Éppen azért mivel' az elegy a' természetnek nem legutólsó végtárgy-gyökere (ultimum destinationis fundamentum), látjuk azt is, hogy az emberi életműszerben a' részek' formája egyforma elegyekben, külömböző és változó, a' mint azt az életműszer' végtárgyai magokkal hordozzák.

Még tökélletlenebb és tévejgőbb azoknak az értelmek, a' kik egy magános alakot tartanak az élet' fundamentomának, mely az élettelen alakhoz járúlna, hogy azt megelevenittse.

a.) Némellyek, egy terhetlen (fontolhatatlan, imponderabilis) életalakot vesznekfel, a' nélkül hogy annak a' természetéről valami közelébbit határoznának-meg. — Nem számlálván azt, hogy a' nehésség' nemléte, általjában ellentmond az alak' béjjegének, ez által, az élet' megvilágosítása tsak tovább igazítódik. Hogy tud élni az életműszer' alakja, — egy alak' bévétele által akarják magyarázni, mely eredetiképpen-elevenítő erővel bír; de nem mutattják azután meg, hogy lehet ez az elevenitő erő. A' vélekedés, érzékenységnek a' tárgyát veszifel; holott pedig az, az érzékenységeknek szintúgy észrevehetetlen; az erőt, melyet az életmívü alak a' maga' egésszében mutat, en-

1. Innen mondjuk jó hangzással (per euph.) *egésség* = sanitas.

nek egy magános, még pedig megbizonyíthatatlan létré-szének tulajdoníttják.

b.) Mások, az in-nedvet veszikfel az élet' kútfejéül (fons): de, nem számlálván azt, hogy a' tapasztalás semmi illyen nedvet nem mutathat, sőt még tsak hely sints annak jelen, az innedv' származása már előre életet teszenfel, az alaknak már élni kell, ha életalakot (materia vitalis s. vitae) akar készíteni.

c.) A' gerjedtségi alakot, (materia electrica) életeredítőnek tartották: úgyde, a' hólt emberi test még gerjedtségi jelenségeket mutat, és, gerjedtségi tőltéssel (fartura, botulus; Ladung) fel nem éled. 'S osztán, a' gerjedtségen kivűl, még más előfeltételeket is kíván az, azt megvilágosítani, — hogy lehet magános életmívet nagyobb munkásság' állapottjára változtatni, mikor mások vesztegelnek (quiescunt); holott pedig a' gerjedtség, a' maga' tűzvezetőiben (conductor) egyformán terjedel.

d.) Mások, az életmunkásságot a' Gálváníságtól (galvanismus) vezetikle. — Két külömbfajta test egymás között és egy harmadik által egybekötve, gálvánisos (galvanicus, Galvani' értelme, találmánnya szeréntvaló gerjedség) jelenségeket tsinál, midőn azoknak összeéréssek által, keménynek és fojónak kőltsönhatások alatt, azoknak gerjedtségek' egyenlősége elromlik: már pedig az emberi testben mindenütt hús-szálakat (musculus), inakat (nervus) és fojadékot találunk; és így, ollyan az, mint a' Gálváni' szikrádzóoszlopa (batterie), és az életfojás, tsupántsak a' gálvánisos munkán fekszik. De, jóllehet ez a' gálvánisos jelenségeknek az életrefordítása, olly' szerentsés az életmivü munkák' hejjes fojásának megvilágosítására; ugyanollyan kevés nyílást mutat az azon erőre, mely ezeket a' tetteket a' szakmányok' egységéhez, és ezeket, egy életműszer' egységéhez köti, — azon erőre, mely ezt a' gálvánisos szikrádzóoszlopot alkottja, és a' mely által ez magát fojvást visszatermeszti. E' szerént 'hát, mindég is kerdés marad még ez: ha vajon a' seregek' kettőssé-

ge (duplicitas classium) és a' magánosok' hármassága-é (triplicitas individuorum) a' gálvániság' különös kötése (conditio), és nem inkább a' természetmunkásságnak egy közönségesebb kötése, mely alatt a' gálvánisos munkásságot, mint jelenségeknek egy különseregét, éppen úgy lehet gyanítani, mint az életmívü munkásságokat; és, vajon a' gálvánisos hatóság a' maga' eggyügyüsége szerént, nem tsupántsak formamódját (schema) viseli-é nyilvábban a' közönséges természetéletnek?

e.) Bévették végre a' Savanyítót is, mint az ingerlődhetés' eredítőjét, mivel' az ingerlődhetés' fenntebbi vagy alantabbi mértékfoga, annak testbevételének nagyobb vagy kissebb mennyiségétől függene. — Hanem itt, feltserélték a' jelenség' eszközlését annak okával, az életingert (irritamen vitae) az életeredítóvel (princ. vitae); és ezenkivül még, akkor is tsak egy magános alkotmányra hárúl az az értelem, úgymint a' hússzálasra; míg azomban, más alkotmányoknak életjelenete más ingerek által erőssíttetikmeg.

γ. Az Erőhatalmiak (dynamici), az erőkön kivül, semmi magátólállót és eredetit nem esmernekmeg: azok szerént, semmi független léte nints az alaknak, hanem azután, az erőknek eggyütthatássokra származott az. — De, bár olly' tagadhatatlan is az, hogy az erőhatalmi szer az alak' minden munkásságát vezeti; még is éppen olly' kevéssé lehet abból az alak' létét magát kihúzni: sohasem lehet megmutogatni, — hogy lehetnek erők, semmi alaktól nemfüggve; vagy, eggyütthatássok által, hogy tudnak alakot termeszteni. A' mellett hogy az alakot az erők' hatóssága által lenni találtuk; más óldalról megesmérjük azt, hogy az erők tsak az alakon fordúlnakelő, tsak a' szerit nyomjákki annak, mely magátólállva, alak nélkül nem lehet.

Az Erőhatalmiakhoz tartoznak a' Fízikusok, a' kik az alakkal egésszen vjsszás (másnemü, heterog.) erőt, azaz, a' gondolkodó vagy érző eredítőt, vagyis a' lelket esmerikmeg az életjelenségek' fundamentomának. Ezek

szerént, tsak a' lelket illeti az igaz létalakság (substantialitas), tsak annak van magától álló ereje; az alak ellenben veszteglő, és tsak amaz eleveníti ezt meg; az emberi életműszer' szakmánnyai lélekmunkásságban fészkelikmeg magokat, mellyek némellyek szerént, lélekeszmélődéssel (Bewustseyn) és meghatározott végtárgyhoz szabva, mások szerént, lélekeszmélődés nélkül, és tsupántsak egy homájos és ösztönforma hajlandóságtól (inclinatio instinctualis) mérsékelve esnekmeg. — De elősször, alakot, abban lakó erő nélkül nem lehet gondolni; a' Van-nak (létnek, Seyns) az esmérete már, magábafoglalja a' munkásság' esméretét. Azomban, látunk életmívü életjelenségeket, lélekmunkásság nélkül is: a' plánták, inak és agyvelő nélkül élnek; az alsóbb seregbeli állatoknak, van ugyan inok, de nints agyvelejek; az éretlen köjkök (embryo) agyvelő nélkül élnek, táplálódnak és nevekednek. Végre, az agyvelő' alkotódása már maga, az életnek egy munkája; és így, immár előre felteszi az életet, — azomban hogy életmívezett (organisatus) agyvelő nélkül, tsakugyan semmi lélekmunkásságokat nem veszünkészre.

Még kevésbé közelítenek azok a' valósághoz, a' kik a' lélek és alak között egy középdolgot vallanak az élet' okának lenni, és életlelkeket, világlelkét (archaeus), illaterőket, 'sat. vesznekfel. Az ollyan lelkes alakok, és alakos lelkek, mind értelmünkel, mind tapasztalásunkal ellenkeznek.

III. Az utólsó mód, végre, az életet a' természet' egészségéből (totalitas), a' telyesség' (absolutum) képzeletéből magyarázza. Minden jelenségek, a' mellyeket észreveszünk, kivül magokon, valami által vannak kötés alatt (conditionatum); seholsem találunk valamit, melynek a' maga' léte' és hatása' gyökere magában vólna. Nem lehet 'hát eggyik jelenséget egy másik által világosítanimeg, mert ez, ismét egy másik által van megkötve. Minthogy 'hát az érzékenységvilágban tsupántsak szabásos létet és hatást veszünkész-

re: tehát annak telyes fundamentomát egy magassabb környékben (sphaera), az okosságban keressük; mely nekünk egy megkötetlen és telyes, egy végetlen erőről, mint minden létnek és hatásnak magánnyugvó okáról szolgáltat képzeletet (idea). A' tiszta (tsupa) okosságszemlélés által tehát, kinyilatkozik nekünk az egész természet' életmívezése; és, ez a' Természettudománynak valódi kútfeje. — Ámbár ez a' mód a' tudomány' kimerítésére (absolutionem) tagadhatatlanúl szolgál: mégsem állhat az a' természetnyomozás' alantabbi léptsőitől függetlenűl meg. Megesmerjük azt, hogy bennünk, valamint a' kűlső világban, az okosság a' legfelső, a' törvényszabó, és hogy abban az életmunkásságnak legfelső és legközönségesebb formáját megtalálhatjuk; hanem, a' mit az nekünk nyújt, azok tsupántsak formáló törvények, mellyek a' Természettudományt határozzákmeg, nem pedig annak valódi bennvalóját teszik. A' természetdolog' alkotásában tehát, szabad őgyelgés hagyódik az andalgásnak (phantasia), a' legkülömbfélébb, legvadvisszásabb (paradoxum) értelmeket ama' közönséges üregbélü (sine contentu, inhaltslos) formák alatt lehet gyanítani (subsumere). — Másik oka annak, hogy az okosságszemlélést nem tekíntjük úgy mint kútfejét, hanem tsak végrehajtóját a' természettudománynak, az emberi okosság' természetében van. Tsupántsak nyomdoka az az örök és végetlen okosságnak, kiszabott határokkal magánosíttatott (individualisatum), mellyek a' tévelygés' lehettségét magokba rekesztik. Már tsak a' fojdogáló (progressiva) tökélletesedése is a' tudományoknak, bizonyíttja az emberi okosság' elégtelenségét; és így, tsak is ott lehet nékünk igasságot keresnünk, a' hol annak a' követése a' kűlső természettel eggyességben (harmonia) áll.

Így 'hát már, ezen világosító módok között, egygyiksem vezet a' tárgyhoz. Minthogy pedig azok között mindenikben van valami igaz, de magában egy óldalu, és rajtok kivűl nem lehet negyediket gondolni: tehát

III.

a' természettudománynak, tsupántsak mindeniknek szoros összeolvasztásából lehet előállani. A' Valók' mindeggyik seregének, saját törvénnyei és jelenségei vannak, de másokkal állandó közi vagyon, 's a' mellett, magában viseli a' természet' egésszének a' béjjegét. Úgy kell 'hát az Életértekezésnek is, részszerént az emberi életműszer' saját törvénnyeit és jelenségeit felállítani, részszerént előadni, mimódon munkálkodnak abban a' természet' egyéb erői, és azt a' többi természetvalókkal egybehasonlítani; részszerént pedig, a' lét' és hatás' legfőbb törvénnyeit, mellyekről mi az okosságban meggyőződtünk, az életmívü léten és hatáson tett legközönségesebb tapasztalásokkal egybehasonlítani, 's az által ezt az utólsót vezetni, meghatározni és elrendelni.

5. §.

Az Életértekezés' históriája és tudományossága.

Az első Kerülő (periodus) az Életértekezés' Históriájában, magábafoglalja az emberi életműszer' tudományos értelmének első próbáit, 's későbben, tettzés szerént való előfeltételek' hivése által lett tévejgésit a' természettanúságnak. Nyúlik az, a' tudományos elme' felserkenésétőlfogva, a' tudományok' lebukásáig Európában. Égyiptom, Kisásia és Görögország azok a' tartományok, a' mellyeknek legkorábbi törekedésseket a' Természettanúságban, tudjuk. Az első Életértekezés mindjárt, természetfilozófiai vólt: azon meggyözödésből, hogy a' természet eggyetlenegy Egészszet állítottfel, világosították az emberi életműszert, eggyügyü és közönséges természeterőkből vagy gyökéralakokból; mellyeknek természetekről, kettségkivül többet vett észre az andalgás' követelése (praetensio phantasiae), mint a' gondos nyomozódás. —

Thales (K. e. 630 E.) a' vizet, Heraclitus (K. e. 500 E.) a' tüzet vallotta a' dolgok' gyökéralakjának. Empedocles (K. e. 500 E.), a' meleget, nedvességet, szárasságot és hideget, ezt a' négy gyökéralakot vet-

tebé. Democritus (K. e. 490. E.), az emberi életműszert, valamint a' világot, úgy nézte mint pitzinyekből lett eggyesülést. Ezen természetfilózófiai vélekedésektől, különbözött a' Hippocrates' (K. e. 460 E.) szabad természet-szemlélése; noha neki inkább gyakorlási, mint életértekezési törekedése volt: megesmért ő egy életeredítőt, melynek tartózkodása a' béplántált melegben van. A' Filozófusok, fojtatták az életértekezésnek a' maga' igazodásását megadni. Plátó (K. e. 430. E.), a' négy gyökéralakokról és négy gyökéralaki nedvességekről formált értelmet végrehajtotta, és egynehány darabot szolgáltatott az életértekezés' gyakorlási részéhez. Aristoteles (K. e. 380. E.), szükséges, főképpen élettudományi igyelődések által szerzett magának érdemet, az életértekezés erant. Zeno pedig (K. e. 350. E.) az Istenséget egy eggyügyü tüzes alaknak, mely a' gyökéralakokat 's ezekből a' világot alkotta; az emberi lelket vagy a' πνευμα-t pedig, az istenség' egy részének, és az emberi test' munkássága' gyökerének tartotta. Azomban, míg Herophilus (K. e. 300. E.), és Erasistratus (K. e. 300 E.), testbontzolási felfedezésekkel tóldodták az Életértekezést, uralkodott a' pártosok' oskolája, a' kik az embert, mint a' négy gyökéralakok' összekaptsolódássok' következését nézték, és ezen értelemfő szerént, a' nedvességet, munkásságokat és az emberi test' életmíveit, rendreszedték. A' Módpártosok (Methodici), az életműszer' munkásságait, a' pitzinyekből világosították, mellyek annak létrészeit tennék, és azoknak a' hézakokhozvaló szeriből. Galénus (K. u. 150 E.), szült egy életértekezési alkotmányt, mely nagyrészént a' Módkövetők' értelmein feküt, és a' négy gyökéralakokról, ezeknek megfelelő négy tulajdonságokról és a' sarkalatos (cardinalis) nedvekről való tanúságot összébbszabta. A' tudományok' tsüggedésének következő esztendőszázzaiban, jobbágyi hozzáragadással követték az Életértekezők (physiologi) Galénust, a' mely idő alatt az ő tanúságait, oskolai,

égvisgálási, titkolódzási (cabbalistica) és varáslási (magica) álmodozások által, még inkább elformátlanították.

A' második Kerülő, magába foglalta a' tudományok' szerentsésebb kidolgozásának az előkészületét, midőn az alatt egy szabad nyomozódó elme lassanként kibontakozott, és ahhoz szabva, az életértekezésnek igazgatói és alakos segédtudománnyaiban, felfordúlások készültek. Paracelsus (+ 1500), a' természetegységnek (Natureinheit) homájos gyanúitól ösztönöztetvén, és egy tüzes andalgástól sokféle féreútakba vezetődvén, rajzolt egy égvisgálási-kimiai-természetfilozóflai alkotmányt, mely szerént kénkő, só és kéneső, mint gyökéralakjai az emberi életműszernek, az Archeus vagy életkútfő által, mely a' tsillagokból fojki, a' magok' szerekben megtartatnak és mérsékelődnek. Vesal (+ 1564), Fallopia (+1563) és Eustachi (+1570) vóltak a' Testbontzolás' szerzői, és, az alatt, míg Baco of Verulam (+1626) a' természettanúság' termékeny kidolgozására, az útat, az eggyetértés' és rászabás' úttján kipétzézte, három legnagyobb meggazdagodást nyert a' gyakorlási Életértekezés, midőn Aselli Gáspár (+1626) a' szívóereket, Sanctorius (+ 1636) a' bőrpárádzás' fojamattját, és Wilhelm Harvey (+ 1657) a' vér' kerülőfojását (circulatio) felfedezte.

Itt kezdődik már az Életértekezés' harmadik Kerülője; a' melyben ezt a' tudományt szélesebb térségben, és részszerént alkotmányos Egységben előállítani törekedtek. A' Kímiában lett előkapaszkodások, elősször kímiai esméreteket eszközöltek az Életértekezésben: —

1. Helmont János Baptista (+1644) úgy tekíntette az életmunkásságokat, mint erejedzéseket, de a' mellyek az Archeus' béhatása alatt állottak: Franc. Sylvius de la Boe pedig, tovább vitte a' kímiai értelmeket, midőn a' savany' és lúgerő' ellenkezéséből (contrarietas) az életmunkásságok' fundamentomát levezette.

2. A' Testbontzolás, a' René des Cartes' (+

1650) testetske-filozófiájával eggyesülve, útat nyitottak az Életértekezésben a' munkamívü értelmeknek; és az Orvosmáthemátikusoknak (Borelli, Bellini, Pitcarn, Keil, Hamberger, Hales, Hecquet, 'sat.) attól származott oskolája, benyúlt a' 18-adik esztendőszáz' közepéig.

3. A' tudomány, külömbféle magános bővüléseket kapott, például Glisson-tól (+1677); a' ki a' tulajdonos életmunkásságot, mint ingerlődhetést megesmerte: Robert Boyle-től (+1691); a' ki a' Baco' gyökérértelmei szerént, a' természettudományokat pallérozta: Raymund Vieussenstől (+1716); a' ki az intudományt (nervologia) kezdte, 'sat. És —

4. Azon előkészületek szerént állítottafel Boerhaave Hermán (+1738) az Életértekezésnek egy, az életmívetlen természet' erőin fészkelt, munkamívü-kímiai alkotmánnyát; a' melyben a' feszes és fojó részeknek egymáshozvaló szerek, és a' fojónak az eleggye, előkelőleg szolgálnak, mint világosító gyökerek.

5. Hoffmann Fridriknek (+1742) elősször, munkamívü-erőhatalmu értelmei vóltak: azután ugyan, a' munkamívtudomány' (mechanica) törvénnyei szerént világosította az életjelenségeknek' nagyobb részét; mindazáltal, inkább igyelt a' tulajdonos életerő' behatására, mint Boerhaave.

6. Egy fízikai-erőhatalmu alkotmányt (Systema phys. dynamisticum) állítottelő Stahl György Ernest. Ő szerént, az alak veszteglő és mozdúlhatatlan; hanem, az alakféle világon, uralkodik a' lélek (psyche); ez a' test' végtárgya, valamint minden akaratos, úgy nemakaratos mozdúlatoknak is, és egy Épegésznek (integritas) megtartója.

7. Lassanként, lett ezekből az alkotmányokból egy étetmívü-erőhatalmu alkotmány (Syst. org. dynam.); mely idő alatt a' testbontzolás, Bernhard Siegfrid Albin által, és a' legújjabb időben Sömmerring Sámuel Tódor és Bichat Kszavér által, egy gyökeres készséget kapott. — a. Hieronimus David Gaub,

a' test' munkaműszerétől (mechanismus), valamint a' lelkitől függetlennek nézte az életkútfőt. — b. Kaauv Boerhaave, figyelmezett az életmívü test' hatalomtörvénnyeire. — c. Albert von Haller (+1777), a' maga' testbontzolási és életnyomozási felfedezései által, és kivált' az életerőnek az ő elevenbontzolásaival (vivisectio) támogatott nyomozásai altal, nevezetesen a' hússzálak' ingerlődhetéséről, az inak' érzékenységéről, és a' sejtketretzek' összsehúzódásáról tett tanítása által, elenyészhetetlen érdemet szerzett magának. — d. Midőn az életerő' tanyáját, a' feszes részekben, és legelőkelőbben, az inalkotmányban keresték, és ezen rész' állapotjától 's beteges mértékletitől vezettékle az életjelenségeket, formálódtak a' kemény tagok' és inak' szenvedéseirőlvaló tudomány (pathologia solidorum et nervorum); mellyeket főképpen Wilhelm Cullen, Schäffer, Ernst Benjamin Hebenstreit, Felix Fontana, 'sat. dologztákki. — e. Az életerőnek egy kiterjedtebb esméretét készítették elő részszerént, részszerént pedig valósággal felállitották: John Hunter, Blumenbach, Brandis, Roose, Hufeland, 'sat. — f. Végre állítottfel John Browne egy alkotmányt, a' melyben ő az emberi életműszert tsupántsak ennek hatalmas óldaláról, még pedig az életkútfőt, mint elnemosztott Egységet, tekintette, mely az életnek, tsak egyedűl a' lehetőségét tartaná magában, 's úgy osztán a' kűlső ingerek által indíttatna valóságos életjelenségekre. Ebből az alkotmányból épitette osztán Röschlaub az izgatódzáselmélkedést (Erregungstheorie). Erasmus Darwin, alkalmasint egyfelé hajlott John Browne-nal; mivel' ő, szintúgy az életmívü életmunkásság' törvénnyeit kereste, és sok részben, nem vólt abban olly' egy óldalu, de általljában vévén, hajszálhasogatóbb és homájosabb.

8. Az Életértekezés' igazgatói és alakos segédtudománnyaiban vólt-dúlás, a' 18-adik esztendőszáz' végefelé 's az elkezdődött 19-edikben, nem maradhattak béhatás nélkűl az Életértekezés' állapottjára. — a. A'

Gyúlványelleni (antiphlogistica) Kímia, és a' Gálváníság, meghatározók vóltak egy óldalról, annak újj kidolgozására. De ha Baumé, Blanchet, Mitchill, 'sat., határszabás nélkűl neki állottak az életműszer' kímiai értelmeinek; akkor Reil, Ackermann, Reich, 'sat. nagyobb tartózkodással munkáltákmeg ezt a' mezőt. — b. A' második szempillantás, mely az Életértekezés' termetét a' legújjabb időkben meghatározta, vólt az a' fordúlat, mellyet az Életértekezés Németortzágban tapasztalt. — 1.) A' Kant által felállított rostáló Filozófiának, előkelőleg az emberi értelemtehettség' határa vólt a' tárgya, a' mi életesméretünket (azaz, azt az esméretet, a' mint mi a' természetet megesmérjük) a' magokbanvaló dolgoknak, a' mi érzékenységünk' formája szerént mérséklett képének, és a' természetet, a' mi kűlső érzésink' esmeretlen fenekének tartotta; de egyszersmind azt tanította, hogy mi, előre, értelemtehettségünk' munkáiból, a' törvényeket kihúzhattjuk, a' mellyek szerént a' természet, a' mi érzékenységeinkre nézve áll. Eschenmayer, Treviranus, Varnhagen, Schmidt, 'sat., ki egy, ki több tárgyait az Életértekezésnek, dolgoztákki ezen értelmek szerént. — 2. A' rostáló oskolából, a' Fichte' Képzelettsége (Idealismus) állottelő, mely a' tárgyat a' bennvalóból (subectum) világosíttja: végre, a' Schelling' Azonság-alkotmánnya (identitatis Syst.) melynek a' fészke, a' bennvaló' és tárgy' Egysége a' telyességben (unitas subjecti et objecti in absoluto); és a' természetet a' telyesség' képzeletéből szerkezteti. — Ezeket a' filozófiai értelmeket, az Életértekezés' kidolgozására fordította Dömling, Görres, Wagner, Stütz, Troxler, Döllinger, Oken, Walther, 'sat.

Közönséges és különös Életértékezésről szólló Munkák.

Claudii Galeni De usu partium Libri XVII. — Galen von Nutzen der Theile des menschlichen Kör-

pers. A. d. Grich. von Just. Fr. Nöldecke. Oldenburg, I-s Buch, 1805. 8.

H. Boerhaave Institutiones medicae. Lugd. Bat. 1708. 8.

G. C. Stahl Theoria medica vera. Halae, 1708. 4.

Fr. Hoffmann Medicinae rationalis systematicae pars prima, qua philosophia corporis humani vivi et sani ex solidis mechanicis et anatomicis principiis traditur. Halae, 1718. 4.

Alb. de Haller Primae lineae physiologiae corporis humani. Götting. 1747. 8. — Ed. Wrisberg. Götting, 1780. 8. — Grundrisz der Physiologie für Vorlesungen, mit Anmerkungen von Sömmerring und Meckel. Berlin, 1788. 8. — Umgearbeitet von Leveling. Erlangen 1794. 8. — Mit Anmerkungen von Wrisberg, Sömmerring, Meckel und Harles. Erlangen, 1800, 2 Bände, 8.

A. de Haller Elementa physiologiae corporis humani. Lausannae, 1757--1766. VIII. Tomi, 4. — De partium corporis humani fabrica et functionibus. Bern. 1777. V Tomi, 8. — Auctarium ad A. de Haller elementa physiologiae. Lipsiae, 1780. 4.

L. M. A. Caldani Institutiones physiologicae. Patavii, 1773. 8. — Caldani's Physiologie des menschlichen Körpers. A. d. Lat. von F. A. Reusz. Prag, 1784. 8. — 2-te verm. Aufl. 1793. 8.

Blumenbach Institutiones physiologiae. Göttingae, 1787. 8. — Ed. III. 1798. 8.

Vetter's Erklärung der Physiologie. Wien, 1794. 2 Theile, 8. — 2-te Aufl. 1805. 2 Theile, 8.

Prohaska's Lehrsätze aus der Ppysiologie des Menschen. Wien, 1797. 2 Bände, 8.

Hildebrand's Lehrbuch der Physiologie. Erlangen, 1796. 8. — 4-te Aufl. 1809. 8.

Autenrieth's Handbuch der empirischen menschlichen Physiologie. Tubingen, 1801--1803. 3 Theile, 8.

Dömling's Lehrbuch der Physiologie des Menschen. Göttingen, 1802, 1803. 2 Theile, 8.

Wagner's Versuch über die Natur der Dinge. Leipzig, 1803, 8.

Gőrres Exposition der Physiologie. Koblenz, 1806. 8.

Dőllinger's Grundrisz der Naturlehre des menschlichen Organismus. Bamberg, 1806. 8.

Liebsch Grundrisz der Anthropologie, physiologisch bearbeitet. Göttingen, 1-ter Band, 1806. 8.

Walther's Physiologie des Menschen mit durchgängiger Rücksicht auf die comparative Physiologie der Thiere. Landshut, 1807, 1808. 2 Theile. 8.

Augustin's Lehrbuch der Physiologie des Menschen. Berlin, 1-er Band, 1809. 8.

Sprengel Institutiones physiologicae. Amstelod. 1809. Vol. I. 8.

Közönséges Természetértekezésről szólló Munkák.

Schmidt's Physiologie, philosophisch bearbeitet Jena, 1798--1800. 3 Theile, 8.

Kreysig's Neue Darstellung der physiologischen Grundlehren. Leipzig, 1798--1800. 2 Bände, 8.

Pfaff's Grundrisz einer allgemeinen Physiologie und Pathologie des menschlichen Körpers. Koppenhagen, 1-er Theil, 1801. 8.

Bichat's Allgemeine Anatomie, angewandt auf die Physiologie und Arzneywissenschaft. A. d. Fr. von C. H. Pfaff. Leipzig. 1802, 1803. 2 Theile in 4 Bänden, 8.

Heinroth's Grundzüge der Naturlehre des menschlichen Organismus. Leipzig, 1807. 8.

Az Életértekezés' elegyes tárgyairól szólló Munkák.

F. Fontana's Beobachtungen und Versuche über die Natur des Thierischen Körpers. A. d. Ital. von E. B. G. Hebenstreit. Leipzig, 1785. 8.

John Hunter's Bemerkungen über die thierische Oekonomie. Uebers. von K. F. A. Scheller. Braunschweig, 1802. 8.

E. Platner Quaestiones physiologicae Lipsiae, 1794. 8.

Archiv für die Physiologie von Reil. Halle, 1795--1803. 6 Bände, 8. — von Reil und Autenrieth 7 und 8. B. 1807--1809.

T. G. A. Roose'ns physiologische Untersuchungen. Braunschweig, 1796. 8.

G. R. Treviranus physiologische Fragmente. Hannov. 1797--1799. 2 Theile, 8.

I. Abernetty's chirurgische und physiologische Versuche. Leipzig, 1798. 2 Theile, 8.

Troxler's Versuche in der organischen Physik. Jena, 1804. 8.

Életértekezés' Gyökere.

A' Természetről, általjában

I. Természet.

7. §.

A' Természet' *megtekintése*.

A' Természetet három külömböző szemigyből lehet az embernek szemlélni: Elősször úgy, mint az érzékenységeknek magokat előmutató minden jelenségek' tsomóját, mint világot vagy eggyes dolgok' summáját: másodszor, mint a' mi érzékenységi szemlélésünk' tárgyainak egésszét, a' mennyiben azt Egység és Törvényesség (unitas et legalitas) meghatározza; vagy mint törvényt, mely szerént a' jelenségek lesznek: végre, mint minden jelenségeknek a' világon, első gyökérokát, melyből minden származik, és a' mely által van minden. Már, maga az egésséges emberelme gyanította ezt a' három szemigyet; és azért kaptsolja egybe a' nyelvszokás ezt a' három értelmet, Természet (natura) kinyomással. — Az első, a' mi érzékenységünk' készítménnye, mely a' dolgokat, a' mint ezek neki megjelennek, felveszi: itt, úgy jelen nekünk meg a' természet, mint sokság, vagy sokféle. A' másik, az elme' munkája, mely a' jelenségeket elrendeli, rendbeszedi, és annak a' törvénnyét kinyomozza: itt

a' természetet úgy esmerjükmeg, mint Egységet. A' harmadik esméret az okosság' munkásságából állelő, mely a' jelenségeknek legfelsőbb és utólsó okát veszi-fel: itt a' természetet úgy tekíntjükmeg, mint Mindenséget (universum), mint telyességet (absolutum), mely a' maga' létének és életének tökélletes gyökerét magában tartja.

8. §.

Mind a' három értelem' *eggyesülése.*

Az emberi értelemtehettség, egyedűl azon három erőkben áll: érzékenység, elme vagy ész, és okosság. A' mit ezek között eggyik által megtudni, az a' másikban nints meg; hanem osztán a' magok' eggyességekben teszik azok az értelemtehettség' egésszét. E' szerént, minden esméret tökélletlen, ha az az esmérettehettségnek tsupántsak eggyik munkássa (factor) által lett: tsak úgy lessz az telyes, ha mind az érzékenységi szemlélésen, mind az elme' és okosság' munkásságán nyugszik. Így 'hát, a' mi saját Valónk' eszméléséből, mely minden tudás' legfőbb kútfejét magába foglalja, kisűl, hogy nekünk a' természetet mind a' három szemigyből kell szemlélnünk, és hogy a' Természettanúságnak, mind a' három esméretkútfő' eggyesűlt tsinálmánnyának kell lenni.

9. §.

A' Természet' *Valója.*

Már pedig, a' természet-esméretet a' testvilágra szorítani, egy óldalu. Ha tudnillik a' természeten a' minden jelenségek' tételét értjük, a' mellyek a' mi érzékenységünk által kinyilatkoznak; úgy, a' lelki világ is, melynek a' jelenségeit a' belső érzékenységek által szemléljük, egy részét teszi annak. Éppen az által is lessz az — hogy lélek és alak, egy felsőbb egésznek, részei — lehettséges, hogy a' kettő eggyesűlt érdek-

lésben áll, és egymás' kezére dolgozik; hogy az egygyiknek úgy mint a' másiknak a' munkásságai, egyforma változhatatlan törvény szerént lesznek; hogy az eggyiknek pallérozódásával, a' másiknak a' pallérozódása párhúzomosan megyen, 'sat.; mellyek mind, nem lehetnének így, ha azok telyességgel egymásellenü Valók, nem részei egy fenntebbi egésznek, vólnának. Minthogy már egy résznek a' legközönségesebb és legfelső formája, az egésznek, a' melyhez az tartozik, a' béjjegét magában viseli; tehát a' léleknek, mint a' természet' eggyik része' legközönségesebb formájának, kell a' természet' közönséges béjjegét kinyilatkoztatni. Következőleg, valamint a' mi esmérettehettségünk az érzékenység', értelem', és okosság' háromságában (trias) áll; úgy a' természet' Valója is, a' Sokság', Egység' és Mindenség' háromsága; mely három, egymást általhattják, és egymásban 's egymással állanak. Így tsinálunk osztán következést a' mi bennvalónk' (subjectum) Valójából az egész természet' Valójára, minthogy ez nints mint tárgy a' bennvalónak ellene, hanem inkább mind a' kettőt magában tartja. — Egy ollyan valót, a' melyben Sokság, Egység és Mindenség, szükségesen és elválhatatlanúl össze vannak egymással kötve, Életműszernek nevezünk. A' természetet 'hát, életműszernek megesmérjük, és a' lét' és hatás' legfelső törvénnyeit, a' természet' képzeletéből, mint Sokság', Egység' és Mindenség' háromságából, vezettjükle.

10 §.

A' természetbeli *Sokság*' képzeletéből fojó következések.

Ha vesszükészre, hogy a' természet sokságot foglal az egységben és mindenségben; úgy abból e' következő tanúságok fojnak:

a.) Kettősség (duplicitas). — Minden jelenséghez erők' kettőssége kívántatik, mivel' a' kettősség a' sokságnak a' kezdete, és a' sokság, első béjjege a' természetnek. A' telyesség úgy állelő a' természetben,

mint kötéses (conditionatum) és így, mindenütt egy kötésesnek és egy külső kötésnek (conditio) kell egymás ellenében állani. A' végetlen, a' természetben véges lessz: és így itt, a' végetlenség' törekedése és annak szabott-határa között ellenállás van. Az örök Egység úgy állelő mint sokság: és így, a' dolgok' eredeti béjjege szükségesképpen külömbség (differentia). A' lélekeszmélődésben (lélekgyőződés, lelkiesméret; conscientia; Bewustseyn), mint tudásunk' legfelső pertzén (punctum), megvan már ennek a' kettősségnek a' törvénnye: mert annak eredeti munkássága az, hogy az Én-t mint függőt (bennvalót subjectum) a' tárgynak ellenébe teszi. Míg-tsak nem hat (nem dolgozik) a' tárgy a' függőre; addig ez az utólsó nem munkás: tsak a' tárgy' hozzájárúlása által eszméli magát a' függő. Az ellenállás (Gegensatz) a' legfőbb gyökértörvény a' természetben, a' mint az az érzékenységnek, mint sokság megjelen. Minden dolog meg van valami által, mely magán kivűl van, kötve.

b.) Külömbféleség. — A' természet' tagjai külömbfélék, egymástól elszítók (elhajlók) és külömbözők: mert, mégannál nagyobb sereg egynemü (homogeneum) dolgok sem szerezhetnének a' jelenségekben sokságot. Sokság az Egységben, vagyis egy alkotmány (Syst.), előre tagok' külömbféleségét teszenfel.

c.) Alak (materia). — Minthogy a' sokságban külömbféleség van: tehát a' külömbféle dolgok között, kell egynek lenni, melynek a' béjjege sokságból áll, mely a' maga' Valóját abban tartja, hogy a' részei egymáson kivűl és egymás mellett vannak. Ez, az alak; mely a' külömbféleség' formájában, azaz, térhellyen (terjedtségben; in extensione) jelenmeg. Annak legközönségesebb sajátbéjjege (praedicatum) a' lét, a' Van (das Bestehen, das Seyn).

d. Ingerlődzés (irritamentum). — Minthogy minden jelenség kettősségen fekszik: tehát, minden dolog tsak akkor munkás, ha egy másik által meghatározódik. És így, minden tselekvés egy szenvedést

vagy engedést (activitas, passivitas) teszenfel, 's ez által eszközöltetik. Ennek a' más dolgoktól lett béhatásnak a' felvételét, mint maga' munkásságára lett okadást, ingerlődzésnek hívják.

e.) Inger. — Az ingerlődzés, előre felteszi az ingerlés' vagy ollyan dolgok' létét, mellyek egy másikat hatóságra indítanak. Minden dolog, melynek egy másikkal köze lessz és arra hat, úgy viseli magát, mint inger (irritamen).

f.) Ingerlődhetés (irritabilitas). — Egy ollyan béhatás' felvételére pedig, a' dolog és inger között szükségesképpen megkívántatik egy bizonyos szer, melynek tehettsége által az igerlődzés lehettséges. E'szerént, a' dolgokat, meghatározhatás vagy ingerlődhetés illeti; és a' mennyiben illyen módon a' hatóság' gyökere nem őbennek, hanem valami rajtok kivűl fekvőben van, azoknak a' béjjegek szükség vagy kéntelenség.

g.) Érdekelhetőség (contactibilitas). — Minthogy pedig a' dolgok különbfélék; tehát, az ingerlődhetéssek is az. Nem minden dolgok tudnak általjában, még inkább nem egyformán ingerlődhetők lenni egymáshoz: magános dolgoknak közelebbi közöknek kell egymáshoz lenni, mint másokhoz. E' teszi osztán a' dolgok' érdekelhetőségét, mint az ingerlődhetésnek közelébbi meghatározódását.

h.) Az érdekelhetőség' terjedtsége. — Minél különbfélébbek a' dolog' részei; annál kiterjettebb annak az érdekelhetősége, annál vidorabb a' hatósága.

i.) Szünteleni újjság a' természetben. — Két dolognak egymásra-hatásából, egy harmadik újj állelő; mely már az első dolgok' eggyikével összekerűlvén, nem ugyanazon jelenségeket szűli újjra, hanem egy negyedik újjat, 's így tovább. Így bontakoznak osztán fojvást ki időfojtával, újj jelenségek: a' természet mindég előfelé igyekezik, sohasem fordúl azonmódon újjra elő. Minthogy a' magános dolgok' Valója a' környűlállások által határozódikmeg, a' mellyek között az esik; tehát, minden magános dolog tsak magához hasonló,

és semmi más dologhoz nem; mert a' környülállások, a' mellyek annak alkotásánál jelen vóltak, nem éppen azonmódon és ugyanazon összeköttetésben lehettek már ott, vagy fordúlhatnak elő.

11. §.

A' természetbeli *Egység'* képzeletéből fojó következések.

a. Állandó hasonlóság a' természetben. — Azomban pedig hogy a' természet, a' mint magát előmutattja, semmi pillantatban nem ismét hasonló magához, és nem áll megint elő: úgy, az Egység' tehettsége szerént, a' sokságban minden pillantatban hasonló magához. Egy Magános sem áll és teszen saját fajta valót magától; hanem mindeggyik egy meghatározott nemhez, sereghez és rendhez tartozik: mindég felsőbb-felsőbb törvények vannak, mellyeknek uralkodássok alatt a' magános dolgok állanak.

b. A' munkásságok' összeütközése. — Minthogy pedig ez a' törvényesség a' Sokságban megvan; tehát azt, magát is e' határozzameg. Mivel' tudnillik a' munkásságok a' természetben mindenütt határosok egymással; tehát, két munkásságnak az előfordúlása, csak ritkán esik egésszen háborodás nélkúl meg, hanem, megváltoztattja és mérsékli azt egy szomszéd és hozzászító harmadik és negyedik munkásság' béhatása. Ebből van a' természettörvényeknek úgytettző vadvisszásságjok (paradoxa), az előfordúlatok' külömbfélesége, mely a' mérték' (norma) megesmérését nehezíti, és a' természet' tudományos esméretében kéttségbeesésre vezetel.

c. Hatástehettség. — Minden dologban megvan az a' tehettség, hogy az arra ható dolgoknak, egy saját módon ellene dolgozzon, vagy, az őtet érdeklőt meghatározza. Ez, a' hatástehettség vagy önkéntség (spontaneitas.)

d. Magához szítás. — Ez által a' hatástehettség által, minden dolog törekedik a' maga' állapottját megtartani, vagy azt, a' mint természete magával hordozza,

tökélletesíteni, és a' maga' béjjegét (minéműségét) más dolgokkal közleni. E' szerént, minden dolgot illet, magaszeretet, Magához szítás (egoismus).

e. Munkásság. — A' természet megjelen időformában (azaz, térség, terjedtség nélkül) mint munkásság, mely, valamint akarmelyik jelenség, két különböző, de egymást érdekelhető erők' ellenhatásán fekszik. A' munkásság' aleszköze (substratum) az erő. A' tiszta erő, melynek kinyilatkozása telyességgel tsak az időben jelenmeg, a' lélek, melyben az Egység legtelyesebben állelő.

f. Hatástér (Wirkungskreis). — Minden dolog' hatásának kiszabott igazodása és határa van, a' szerént, a' mint az, bizonyos dolgokkal egy különös érdeklésben áll, mely által az, azokra meghatározva béhat: ez, a' dolognak a' hatástérje. A' mi ehhez a' környékhez (sphaera) tartozik, uralkodó Egysége' tehettsége által, a' másikat meg tudja határozni.

g. A' környékek' Egysége. — Azomban hogy több dolgok, az egység által eggyüvé tartódván, egy egésszet, egy környéket alkotnak, melynek a' tagjai egymás között tseréshatásban állanak; úgy ezek a' gojobisok ismét egy felsőbb Egység által, egy nagyobb egésszé kaptsolódnak, 's így tovább.

h. Az erő' hatalma. — A' dolgok' különbféleségе magával hordozza azt, hogy az erők nem tsak a' magok' Valójokban, hanem mértékfog szerént is különböznek. A' hatalmasabb erő meghatározza a' gyengébbiket, erőlteti ezt, hogy az ő természetét vegyefel, vagy, magához hasonlóvá teszi.

i. A' munkásságnak nyúgodalomra-menetele. — A' dolognak minden ereje véges, munkásság által kevesebbedik, egy kűlsőre lett béhatás által, ebbe, vagy a' kettőnek közös tsinálmányába megyen által. Ha bár 'hát két, az erőhatalomnak egyenetlen mértékfogával biró erők hatnak is egymásra, még is állelő egy idő, melyben a' hatalmasabb erő a' gyengébbel egyenlőre lép. Minden munkásságot nyúgodalom követ.

IV.

k. Munkásság' és nyúgodalom' változása. — Az erőnek minden magános kinyilatkozása pedig, tsak része az ő összeségének, minden magános munkásság a' belső erőnek tsak egy kifelé menő súgárja. És így, egy hatalmasabb erő' kinyilatkozása egy pillantatban elfogyhat; a' mellett hogy az, a' lehettség szerént, fojvást megtartja a' felsőséget: vagy, mind a' két egymásraható erő' kinyilatkozása megszünhet; a' mellett hogy annak belső kútfeje elapadhatatlan. Ennek, szükségesképpen a' lessz a' következése, hogy a' munkásság pillantatnyi megszünésére, újj munkásság következik, melyre ismét nyúgodalom állelő, 's úgy tovább. E' szerént, minden munkásság a' nyúgodalom' pertzeivel lett szünteleni változásával mutattjaki magát, vagyis, mint hintálódzás (oscillatio).

l. Az egyfélék' ellenségisége (inimicitia homogeneorum [1]). — Az Egység, egybekaptsolja a' különbféleséget: de ha két egyfajta dolog, mellyeket nem tart össze egy felsőbb Egység, egymásra hatnak; úgy ezek, ellenségesen viselik magokat egymáshoz, és eltoszíttják egymást.

m. Közlött munkásság. — Minden munkásság, mely egymásra ható két erő által eredetiképpen lett, ugyanazon környéknek vele érdeklésben álló tagjaira odább plántálja magát: ez, a' közlött munkásság.

n. Közlött munkásság' szünete. — Minden tag, melyben tovább-plántálás által munkásság serkenfel, hogy erre izgatódjon, a' vett erőből azonnal elnyél valamit: így 'hát, a' munkásság azon mértékben veszt az erőhatalomból, a' mint az hovatovább közlődik, míg végre egésszen elalszik.

o. Összeszítás. — Egy környéknek eredetiképpen izgatódott tagja, főképpen azon tagokra plántálja által ezt a' munkásságot, a' mellyekhez annak különös

1. Igasság szerént, éppen *ellenség* tenné azt, a' mit *inimicitia* teszen.

köze (hajlandósága) van. Ezt az előkelő érdekelhetőségét és elfogadhatóságát valamely tagnak egy másiknak a' munkásságára, nevezzük összeszításnak (sympathia).

p. Különös ingerlődhetés. — Ha pedig az eredetiképpen izgatódott tagnak kevesebb elfogadhatósága van a' beléható erő eránt, mint egy távoli tagnak, a' melyben a' munkásság majd még ezután serkentődikfel: úgy, a' munkásság' legmagassabb mértékfoga, majd ebben az utólsóban mutattja magát. A' környék' tagjának ezt a' különös elfogadhatóságát egy különös béhatás eránt, különös ingerlődhetésnek (irritabilitas specifica) nevezik.

q. Ellentörekedés. — Ha pedig valami dologban az eggyik erő, egy kűlsőnek béhatása által meggyőződik; úgy, egy ellenfekvő igazodásban áll az elő. E' szerént, mindeggyik erő, egy hatalmasabb erő' béhatása által, nem egésszen győzettetikmeg és lessz semmivé, hanem tsak annak kinyilatkozása, ama' hatalmasabbnak az igazodása felé, elnyomódik, és egy más óldalra vezetődikel. Ez, az ellentörekedés' (antagonismus) törvénnye.

12. §.

A' *Mindenség*' képzeletéből fojó következések.

a. Telyesség. — A' minden dolgok' végső gyökere, a' Telyesség (absolutum). A' magános dolgok meg vannak kötve egymás által; mindazáltal mindazoknak eggyütt, egy felsőbben kell fekünni, mely semmi kűlsőtől nem függ, tsak magától áll, magán fekszik, és magából alkot mindent. Valamint a' mi magános okosságunk az az életmív, mely által a' Mindenséget a' dolgokban megláttjuk: úgy a' természet' mindensége' Valójának, a' közönséges örök és végetlen okosságon kell nyúgodni. A' természetnek eggyügyü szemlélése oda vezet bennünket, hogy az alakot és erőt, a' létet és munkásságot, mint két külömböző természetet,

megesmerjünk, mellyek egy időben és egymásra nézve vannak, és a' mellyek között eggyikben sints meg a' másiknak elegendő világosító gyökere. Az okosság' szemlélése ellenben, meghatároz bennünket, hogy ezen külömbségek' azonságát (identitas) a' telyességben megesmerjük. Ez, a' legfelső és legutólsó tanúság a' természettudományban, mely a' Metafizikával határos. A' természet 'hát egy Egészség, mely sokságot és egységet tart magában.

b. A' külömbféleség' Mindensége. — A' mindenségben, eredetiképpen tsak a' lehettsége van meg a' részeknek; egy belső munkatétel által teszen az magában külömbséget, és bontki magában részek külömbféleségét. Így állelő a' mindenségből a' sokság, az azonságból a' külömbség. Minthogy az úgy értett sokságban mindenség van; tehát az, telyes: ez, a' lefőbb lehettséges külömbféleség.

c. Szabadtság. — A' természet egyáltaljában maga határozzameg magát, és benne tartja magában munkásságának a' gyökerét, mint mindenséget. És így, telyes szabadtság illeti azt.

d. Örökvalóság. — Valamint a' mindenség a' külömbségek' tsinálásában el nem fogy; úgy, azonmódon áll az az időben is elő. A' természet a' maga' külömbféle alkotásiban és munkásságiban, a' jelenségek' állandó változási mellett, magával mindég egyforma marad, magán fekvő, örök.

e. A' részek' változásszeri. — Tsak az egészség tartja a' magános dolgokat eggyüvé, és, az a' legfőbb végtárgy. Minden magános dolgok, végtárgy és eszköz egymásnak, tserében, egy életmívü váltószer által egybelántzolva. Éppen úgy nints ollyan való, melynek a' természetben minden alávetett vólna, a' melynek minden, eszköz vólna; valamint egy ollyan Való, mely telyességgel eszköz vólna másoknak, és semmi saját végtárgya nem vólna, melynek más dolgok, mint eszközök, ne szolgálnának tserében.

f. A' részek' szeri az egészhez. — E' szerént,

minden rész a' maga' belső valójára nézve, tsak az egész által van; azomban hogy az érzékenységnek, az egész a' részek által és a' részekben láttzik állani. A' menynyiben mindenség van a' sokságban, minden eggyes dolog magában viseli az egésznek a' béjjegét. Minthogy már a' mindenség a' lét' és munkásság', az alakság' és képzelet' azonsága; tehát mindenütt, a' lét a' munkássággal párosodott; és megfordítva, minden alakosnak megfelel egy képzelt, minden képzeltnek egy alakos.

g. A' részek' tökélletessége. — Minthogy pedig külömbféleség uralkodik a' természetben; tehát a' mértékfognak külömbözőnek kell lenni, a' melyben az eggyes dolgok a' mindenség' béjjegét kinyilatkoztattják. Minden valónak annál tökélletesebbnek kell lenni, minél hasonlóbb az általljában a' természethez, minél inkább közelít az az egészséghez.

h. Léptsősor — Minthogy pedig már egység van a' sokságban; tehát a' dolgoknak, léptsősorának kell lenni; minden Valóknak egy fojvástit kell formálni, a' melyben a' természet, a' legnagyobb magánosságtól, meghatározottságtól és múlandóságtól, a' végetlenségig, szabadtságig és örökvalóságig aprónként fojdogál.

i. Külömbféleség a' léptsősorban. — Ezt a' léptsősort pedig, ismét a' sokság mérsékli. Valamint tudnillik eggyik erő jobban megtelyesedik és kiformálódik; úgy hátrál a' másik jobban vissza, úgy hogy ez által az egyenlőség a' természetben sohase zavarodigmeg. A' földi dolgok' tökélletessége tehát, tsak fentebbi erőknek, az alantabbi erők' szerszerént-kissebb hatalmávalvaló kipallérozásában áll.

k. Külömbfajta (heter.) erők' baráttsága. — Minden dologban megvan az a' törekedés, hogy a' természethez, mint mindenséghez, hasonló legyen, és kimutattja azt az által, hogy a' maga' visszásfajtáját keresifel, hogy magát ahhoz tsatolja.

l. Külömbtelenség. — Midőn két ollyan el-

lenkező munkásságok eggyesűlnek, egy ollyan egészszet tsinálnak azok, a' mely nyugszik, és tsupántsak az a' lehettség van benne, hogy újj erőt tehet. Ez, a' külömbtelenség (indifferentia).

13. §.

A' természet' *megjelenése.*

A' természeten, magára (magát vévén; an sich), alakot és erőt értünk; magába, létet és munkásságot foglal: a' felsőbb értelem az, mely alatt ezeket gyaníttjuk. Megjelen pedig, vagy mint alak, vagy mint erő; még pedig úgy, hogy eggyik sem állmeg a' másik nélkűl, mindazáltal az eggyik előkelő. E' szerént 'hát, az alakban és erőben mindég tsak az egy, magához hasonló természetet nézzük, tsakhogy, külömböző óldalról és más szemigyekből.

II. Alak.

14. §.

Az alakrólvaló értelem.

Az Alakon értjük mindazt, a' mi térségben (terjedtségben) van, és azt megteli, melynek a' részei egymáson kivűl és egymás mellett vannak, és kűlső érzékenységeinkel észrevesszük. Legközönségesebb béjjege annak az általhatatlanság, melynek hatalma szerént, ugyanazon térségben, mellyet valami alak megtőlt, semmi más alak be nem nyomúlhat. Annak a' Valója tehát, a' létben és vesztegmaradásban áll; előkelő abban a' Van, a' munkásság felett. Minthogy az úgy van előadva, mint egy egymáson kivűlvaló Van; tehát abban, a' sokság uralkodik az egység felett. Minthogy az inkább fojvást szabódik egy másikra, mintsem magára szabna egy másikat; tehát a' tárgyfélét (objectiva) a' természetben legtisztábban ábrázollja. —

1. Minthogy az alak általhatatlan; tehát mindennek, a' mi mozdúlás által abba a' térségbe akar nyomúlni, a' mellyet az elfoglal, szükségesképpen ellenéáll. A' mi pedig mozdúlatot rontel; annak mozdító erőnek kell lenni: következőleg, az alak' általhatatlansága, egy, belőlről kifelé ható, kidagasztó, kinyomúló, visszaverő (expandens, evolvens, repellens) erőn fekszik.

2. De ha ez a' kidagasztóerő magánosan, szabadon és zabolátlanúl dolgozna; úgy, a' végetlensésig eloszolna az, és semmi alak nem állana elő. Meg kell 'hát annak akadájoztatni, és egy bizonyos határig szorítódni, egy vele ellenkező, és így, egy' kivűlről befelé ható, összehúzó, befoglaló, hozzáhúzó (contrahens, involvens, adtrahens) erő által.

3. Ezek az erők már, nem magánosan vannak; hanem mindakketőnek van törekedése az egymássalvaló eggyesűlésre, és, mindazáltal nem, hogy ezen eggyesűlésben egymást semmivé tegyék, hanem hogy egymásban és egymás által legyenek: egy felsőbben kell ennek fekünni, mely mindeniket magábafoglalja, egy összekaptsoló, eggyesítő, összerakó (synthetica) erőben: mert e' nélkűl, ha egyforma erejek vólna, semmivé tennék egymást; vagy ha a' hatalomnak nem egyforma mértékfogával bírnának, úgy az erőssebb elősször a' gyengébbiket elnyomná, és a' maga' azutánni magaléte által elenyészne.

Ezek a' három erők már, mellyek az alak' létének a'gyökerét magokban tartják, megfelelnek a' természet' három értelemgyökerének általljában: a' kidagasztó a' Sokságnak, az összehúzó az Egységnek, az összerakó a' Mindenségnek. A' mint pedig ezen béjjegeknek az eggyesűlése az alak' közönséges béjjegét teszi; úgy a' magános alakok' külömbféleségét, amaz erőknek azokban találtató szeri tsinálja. Egy magános alak' alkotására eggyütt dolgozó erők' meghatározott erőhatalma, az alak' mérséklettjének és annak különtermészetének a' fundamentoma.

15. §.

Kidagadás.

Az alak' kidagadásának, mely által az, belőlről kifelé hatván, a' hellyet megtőlti, három (?) igazodása (húzomja, directio) van, mellyeket mersékleteknek (dimensio) neveznek, és a' mellyek, összébbszorított környékben, szintúgy az egész természet' képzelete, és a' természet' három kútfejének megfelelnek. — 1.) Az első mérséklet a' hosszaság, mellyet a' kifelé tartó lípea mutat, mely a' szúrás' sokaságából áll (?), és így, a' sokság' kútfeje által adódikelő. — 2) A' második mérséklet a' testben, a' méjség, mely által az, magának igazodván, a' maga' belsője felé hat; és a' mely tehát az egységet a' sokságban ábrázolja. — 3) A' szélesség, mint harmadik mérséklet, eggyesíti a' hosszaságot és méjséget egy lap által, ez által testi természetet tsinál; és így, a' mindenség' kútfejének a' készítménnye.

16. §.

Összehúzás.

Az összehúzás' erányzása (tendentia), az egység. Külömbözőül mutattja e' ki magát, a' szerént, a' mint az, egy magános alakban, ennek saját részeire, vagy más alakoknak sokságára, vagy az egész természet' mindenségére vitetve (szabva) gondoltatik. — 1. A' meghatározás (limitatio), összehúzás az alak' sokságában, midőn az azt határozzameg, — hogy vannak az alakok egymáson kivül. — 2.) Az összeragadás (cohaesio), összehúzás az alakban, mint egységben: ez az, mely az alak' részeit összetartja, úgy hogy azok egy testet tesznek. — 3) A' sajáttereh (gravitatio), összehúzás a' mindenségben: ez által kap az alak' temérdek országa egy közös igazodást, és egy egésszé kaptsolódik.

17. §.

Összerakás.

Az összerakás, ábrázollja a' kidagadás' és összehúzás eggyesülését az alakban, még pedig szintúgy ismét három pertzben, a' természet' három kútfeje szerént. — 1) Az összerakás a' **sokságban**, a' mérsékleteknek összehúzás által lett meghatározása, és **termetet** ád a' testeknek. Különböző az, a' szerént, a' mint a' hosszaság, vagy a' méjség, vagy a' szélesség azokban uralkodik. Minden mérséklet' egyformaságából, gömbjű termet lessz: e' tehát, részszerént a' különbtelenség' tsinálmánnya, részszerént egy külömbféle, tökélletes egység által eggyüvetartódó részekből álló egésznek a' kinyomása. — 2.) Az összerakás az **egységben**, az összeragadás' meghatározása a' mérsékletek által, és a' testek' **összeállását** és tömöttségét eszközli. Feszesség (vagy gémberedés) és tömöttség, az összeragadás' magassabb mértékfogát teszik; és így, az egységre ható, összehúzó munkásságok' feljűlfordúlása, egy magába-szorított Van; mely szerént az alak az azt szoríto erőszaknak több ellenállást vét ellenébe. Fojadék és hígság (ritkaság, vékonyság), az összeragadás' alatson mértékfogai, mely a' feljűlfordúlt kidagasztó munkásság' tsinálmánnya, és az alaknak, az arra kivűlről béható erőszak által lett változásának a' könnyűsége a' következése. — 3.) Az összerakás a' **mindenségben**, a' a' sajátteréhnek a' tömöttség által lett kiszabása; mely a' **nehésség**. Ez, azt a' mértékfogat jegyziki, a' melyben a' testen az alakos világ' egésszе uralkodik. Minden alak nehéz, és a' könnyűség, tsak a' nehésség' alantabbi mertékfoga, mellyet kidagasztó munkásság feljűlfordúlása eszközöl.

III. Erő.

18. §.

Erő' képzelete.

A' munkásságok' aleszköze, azaz, a' jelenségeké, mellyek az időben észrevehetők, és a' mellyeket belső érzékenységeink által (a' jelen-pillantatnak, az elmúltakkal lett egybehasonlítása által) tapasztalunk, az Erő. Tiszta munkásságot, mely tsak az időben, és nem térségben fordúlelő, seholsem esmerünk másutt, mint az emberi lélekben; mely mint ellenkezője az alaknak, a' tiszta függőfélét (subjectiva) teszi a' természetben. E' szerént, nem beszélhetünk másutt tiszta erőkről, mint az emberi lélek' természettanúságában. Itt 'hát az erőt, és ennek tsinálmányát a' munkásságokat, tsupántsak annyiban szemlélljük, a' mint azok az alakban előfordúlnak, és térhellyen állanakelő. Minden munkásság pedig a' térhelyben, a' térhelyi szernek és a' dolgok' egymás-érdeklésének a' változása, egy szóval, mozdúlás. E' tehát, mint alaki munkásságnak legközönségesebb különbéjjege, ellenében áll az alak' általhatatlanságának. Egyberagadt és összeláncolt mozdúlások' minden rendit, fojamatnak nevezünk; valamint az eggyes, magánosított mozdúlást, tselekedetnek mondják. Minden mozdúlás az erők' egyenlőségek' háborodását teszi előre fel, mely által az megesik; és elébb meg nem szün, míg ez az egyenlőség ismét helyre nem állott. — Azomban hogy minden mozdúlás a' maga' közönséges kinyilatkozásában, magával egyforma; külömböznek azok a' szerént, a' mint az egyenlőségnek azokat okozó háborodása, és annak, azokat elvégző ismét-helyreállása külömböz, azaz, munkamívüek, kímiaiak és erőhatalmuak azok. Ezek a' mozdúlások egybe vannak kötve a' természetben, és egymást izgattják.

19. §.

1. — *Erőhatalmu Munkásság.*

Erőhatalmu munkásság állelő az erők' szerinek változásából a' dolgokban, mellyek szerént a' kidagasztó vagy összehúzó munkásság feljűlfordúl. E' szerént, a' dolgoknak egymáshozvaló bizonyos közit vagy szitását teszi előre fel, a' nélkűl, hogy testi egymássalvaló határos szomszédság megkívántatna hozzá. Az erőhatalmu fojamat abban áll, hogy eggyik vagy másik eredeti munkásság szabadon előáll, és azon formában mutattja magát, mellyet ama' szer, a' melyből származott, meghatároz. Megjelen 'hát az, igen előkelőleg tsak az idő' formájában, és így, az egység' gyökértörvénnyét képzelteti. A' közönséges erőhatalmu jelenségek az alakon azok, a' mellyeken semmi saját testi aleszközt nem veszünkészre, és a' melyben, az erők' változása az előkelő és meghatározó. Ide tartozik a' mágnesség, gerjedtség, meleg és világosság.

20. §.

a. — *Magnesség.*

Ha az erőhatalmu jelenségben kettősség állelő az egységben; ez, mágnességet tsinál. Ez tudnillik abból áll, hogy a' testnek minden ereje azon két munkásságra szakad, a' mellyekből az származott vólt, és a' mellyek közzűl mindeggyik egy bizonyos igazodásnak tartva mutattja hatását. A' test egy ellenállást tsinál magában; a' maga' hossza' derékszelőjének ellenben fekvő végszúrásin ellenkező munkásságokat, mellyet +-el (vagyonos), vagy —sal (puszta) jegyzünkmeg, vagyis, világsarkallatot [1]) mutat. Minthogy már az

1. Világsark = polus; világsarkallat = polaritas. Minden forgó testnek a' tengejje' két végit, a' mellyek helyben maradnak, sarknak szoktuk mondani. Polust, nem érti a' Nemzet, hanem tsak a' tudósok: de nem is szükség hogy értse, mikor a' világsark minden forgó dolog' tengejje' két végit kimagyarázza; mivel' minden illyen forgót magában, úgy lehet nézni, mint a' maga' alkotmányára nézve, egy egész világot, egy systemát.

ellenálló egymásra hatni és egymással eggyesülni törekedik; tehát a' vagyonos világsark, egy másik test' puszta világsarkát magához húzza; egyforma nevü világsarkok pedig eltoszíttják egymást. A' kétféle világsark között pedig, kellőközépen, a' két ellenkező erők elrontják egymást, és egy külömbtelenséget tsinálnak. Minthogy a' mágnesség az egységnek két-séggé (duitas, Zweyheit) lett válása; tehát, az erőhatalmu fojamatban, a' sokság' gyökerét adjaelő. E' szerént, legvilágosabban nyilatkozik a' ki a' külömbtelen testekben, minthogy a' sokság a' külömbtelenségből származik. Nem következik abból semmi kímiai, hanem tsak munkamívü változás. A' mágnesség tehát, az egységből előálló sokság. Ez, a' forma (ábrázat, typus), mely szerént a' természetben a' külömbféleség az egységből kibontakozik.

21. §

b. — *Gerjedtség.*

Ha két külömbfajta test a' lapjokkal, erőhatalmi változó hatásba lépnek; eggyiknek vagyonos (+) munkássága (az ellenkezőnek hozzáhúzása által), a' másiknak puszta (—) munkásságát, ugyanott előidézi; 's ellenben (a' hasonfajtának eltoszítása által), a' másiknak vagyonos (+) munkásságát ugyanennek ellenálló óldalafelé elnyomja, az alatt, míg a' második test' érdeklő-lapján szabaddá lett puszta (—) munkásság, az első test' puszta (—) munkásságát, az érdeklett lap ellen álló lapfelé hajtja. Minthogy tehát itten, minden magános test világsarkallatot mutat; eggyütt, egy mágnesi egésszet alkotnak, ellenkező világsarkakkal. A' gerjedtség tehát, kettőnek az egyre hatása: két test eggyet állít az által elő, és megfelel az egység' kezdetalakjának, és az egymáson kivűlvaló dolgok' tserés hatásokon fekszik. Mindenütt, a' hol két erő egymásba hat, és az által atyafiságjokat, és egy fenntebbitől lett közös származássokat előmutattják, ger-

jedtség adja ahhoz a' módformát (schema). Egyébaránt, nem tsak munkamívü változásokat támaszt az, hanem kímiai következései is vannak, midőn eggyik világsarkon savanyító (oxygen), a' másikon vizítő (hydrogen) szabadúlki.

22. §.

c. — *Mértéklet*, *Világosság* (lucidum.)

Ha a' test' kidagasztó ereje munkamívü vagy kímiai módon megzabolázódik; úgy az más módon, úgymint erőhatalmason, azaz, tsupántsak a' szernek az alakon lett változása által, nem mint tulajdonos alak, állelő, és kimutattja magát a' mi közönséges érzékenységünknek, mint mértéklet, néző érzékenységünknek, mint tündöklés. Mind a' két jelenség a' kidagadásba felvett összehúzást mutattjaelő, és az által a' mindenség' kútfejének a' képit adják elő; előállíttják a' dolgoknak egymással kevert Van-ját, eggyiknek a' másik által lett kötését. — A' mértéklet (ἐρι) melegség és hidegség. Meleg támad, — 1.) ha a' kidagasztó munkásság az összeragadásban jóformán megkevesebedik. még pedig, — a.) ha dagadós fojadékok összenyomódnak; — b.) ha tsepeghető fojadékok hatalmasabb összeragadásra általmennek (gémberedés, kristájosodás); — c.) ha kemény testek, magános pertzekben (momenta), fojvást a' magok' eredeti összeállássok' helyreállításával összeszorítódnak (dörgölődzés); — 2). ha a' kidagasztó munkásság az elegyben jóformán megkevesebbedik, ha osztán a' savanyító a' vele ellenkező alakra hévellobbal behat, és azon feljúlfordúl; mint már a' savanyúlásnál, nevezetesen a' tulajdoni égésnél, az erejedzésnél, magános egybeszorított (concentrált) savanyoknak vízzel-elegyítésseknél, 'sat. A' meleg, mint győzödelmes kidagasztó erő, összeragadás-kissebbedést tsinál, a' testeket keményből fojó-, tsepeghetőkből páraforma állapotba általteszi, elősegélli azoknak kibontakozássokat, neveli egymássalvaló közö-

sülésseket, gyámolíttja mind a' gerjedtségi, mind a' kímiai fojamatot, és általhat minden testet, némelyiket jobban, másokat nemannyira. — Valamint a' meleg egy közönséges életre, egy mindennémü egymásrahatásra tzéloz; úgy törekedik a' hideg a' magános létetre, egy különvált, magábazárt létre. Mint összehúzó munkásság' nyilatkozása, abban áll az, hogy magánosíttson, a' testek' magában-Van-ját (das in sich seyn), az összeragadást nevelje, a' kemény határu (bőrü, terűletü) termetet megfészkelje. Támad az, ha a' test' összeragadásában a' kidagadás feljűlfordúl, nevezetesen, — 1.) ha kemény testek fojókká lesznek (kristájféle sók' felbontása, olvasztás); — 2.) ha tsepeghető fojadékok gőzformákká lesznek (elgőzölgés); — 3.) ha gőzforma fojadékok hirtelen széjjelnyomúlnak (pára; gáz). — A' világosság (ἐφί) világ és homáj. A' világ (lux) kibontakozik földi testeken, ha savanyító éghető testekkel, az erőhatalomnak egy bizonyos mértékfogán összekaptsolódik, és az által az összehúzó munkásság erőtveszen, vagy ha dagadós fojadékok magas mértékfogban összeszorúltak, példáúl, a' szélpuskában. A' világ maga, kidagasztó munkásságnak tiszta kinyomása, mely az összehúzást meggyőzi, a' kellőközépből a' kerűletre kisúgárlik; a' nehésségnek nem jobbágya, az érdeklett testeket erőssebben felindíttja, azokban a' savanyítót elnyomja, és a' gyúlasztót (melegítőt, calorique) kibontja 's neveli. — A' homáj feljűlfordúlt összehúzás' nyomattja, és előfordúl, ha más tekíntetben a' kidagadás feljűlfordúlt, nevezetesen, ha a' gyúlasztó előkelő [1]).

---

1. Ezen erőhatalmu jelenségeknek tulajdon finom alakoktól lett levezetése, a' Pitzinyezők' (atomistici) értelme szerént, nem állhatmeg, mert — 1.) A' mi alak; annak érzékenyisen észrevehetőnek kell lenni: úgyde, mágnességet, gerjedtséget, világosságot és meleget, nem veszünkészre, hanem tsupántsak mágneses, gerjedtséges, világos és meleg testeket; — 2.) A' mi alak; annak nehésségének kell lenni, mert éppen az által viseli az a' mindenség' béjjegét: fontolhatatlan alakokat nem lehet gondolni; — 3.) A' mi alak; annak térhellyet kell megtölte-

23. §.

2. — *Munkamívü Munkásság.*

A' munkamívü munkásság abban áll, hogy egy alak a' másikat, a' térhelyből, mellyet ez elfoglal, kinyomni igyekezik, 's ez által magát, vagy a' maga' részeit odább toszíttja. Egy ollyan mozdúlásból származik az, mely magát továbbközli, eredeti erőhatalmu és kímiai, vagy is, minden alaknak az egészhezvaló szeriből, azaz, a' nehésségből. Annak a' valója tehát egyedűl tsak a' dolgok' kűlső szerinek változásából áll, a' mennyiben azok egymás mellett vannak: és így, megfelel az a' sokság' kútfejének a' természetben. Támadására, ollyan testeket teszen az előre fel, a' mellyek egymást érdekelve (immediate) érik, és az egymás ellen ható erőknek viszonos semmivétételével végzi dolgát, a' dolgok' egymáson kivűl-létek' módjának munkamívü nyúgodalmával vagy veszteglésével (statica). — A' munkamívü munkásság, áll egyeneshúzomu, vagy görbemenetelü, vagy kerűletforma mozdúlásból.

24. §.

a. — *Egyeneshúzomu mozdúlás.*

Ha a' visszanyomóerő, vagy a' hozzáhúzóerő, egy igazodásban magánosan munkás, vagy ha mind a' kettő ellenkező igazodásban úgy béhatnak egymásra, hogy eggyik a' másikat meggyőzi; úgy, egy egyeneshúzomu mozdúlás támad, mely az egység' kútfejének megfelel.

---

ni: úgyde a' világosság, meleg, 'sat. semmi térhellyet nem töltenekmeg; mert általmennek azok a' testek' létalakján, nem pedig azoknak párajukain; — 4.) Az alak' kibontakozásának a' testből, melyben az volt, bizonyos határok közzé kell szorúlni: a'mágnesség és meleg pedig végetlenül származnak; — 5.) Ama' munkásságok, külömbféle testeken fordúlnakelő, még pedig mindeniken, léteknek minden kerülőjében, ha tsak az előadott szerek helytállanak: ha meghatározott alakok' munkái volnának; úgy ezeknek, a' szónak legterjedtebb értelmében, mindenütt el kellene terjedni, vagy az alakkal általjában azonoknak lenni.

25. §.

b. — *Görbemenetelü mozdúlás.*

Ha egy magános mozdító erő összeakad egy másikkal, mely más, de nem ellenkező igazodásban hat amára, úgy hogy, a' kettő egy szegeletet formál; úgy, görbemenetelü (?) mozdúlás támad, mely a' két magános között, a' középnek tart. A' görbenyúlásu nyomon, a' mozdúlás' igazodása szüntelen változik; minden időpertzben más az mint az elébbiben volt; és a' sokság' gyökerének megfelel.

26. §.

c. *Kerületforma mozdúlás.*

Kerületforma az a' mozdúlás, mikor egy testnek görbenyúlásu nyomdoka fojvást foj, úgy hogy minden pillantatban egyformán, másfelé (de ugyanazon egy óldalra) igazodik, és minekutánna minden lehetséges igazodásban volt, magába vissza kerül; úgy hogy az, egy bizonyos szúrást (a' kellőközepet) mindenfelől bérekeszti. Minthogy az minden lehettséges igazodást magábafoglal; előállíttja az a' mindenség' gyökerét. Két erő' össze hatásából támad az: eggyik a' kellőközép' hozzáhúzó ereje (kellőközéperő; vis centralis), másik, az azzal derékszegeletet (ang. rectum) tsináló, egyenes húzomban előfelémenő erő (érdeklőerő; vis tangentialis). A' kerületes mozdúlás, vagy úgy fordúlelő a' testekben, mint fordúló (cylindricus), vagy úgy, mint kerűlő. Az első, akkor esikmeg, ha a' kellőközéperő a' testben magában benne fekszik; úgy hogy, az alatt míg ez mint egész, a' maga' terjedtségét nem változtattja, annak magános részei, a' magok' tanyájokat abban, változtattják: az utólsó akkor esikmeg, ha a' kellőközéperő kivűl fekszik a' testen, mely egy egyeneshúzomu mozdúlást rajzol; úgy hogy 'hát ez, azon test körűl, a' melyből amaz erő dolgozik, kerületesen mozdúl. — Ha itt a' kellőközéperő minden szúráson egyforma hatalommal dolgozik; úgy egy tökélletes ka-

rikás mozdúlás származik: ha pedig világsarkallat van jelen, úgy hogy a' kellőközéperő két egymás' ellenében fekvő szúráson hatalmasabban dolgozik az érdeklőerőre, mint más két szúráson; úgy egy, tsútsszeletes (elliptica) vagy tojásforma mozdúlás támad.

27. §.

3. — *Kimiai munkásság.*

A' kímiai munkásság, fekszik a' maga' belső természetének eggyességében, külömböző alakok szerént, és az érányzása az, hogy ezeknek a' külömböző alakoknak magános természetét semmivé tegye, azoknak külömbségeit elrontsa, és egy mindennelkösséget (universalitatem) állíttsonfel. És így, megfelel az a' Mindenség' gyökérrértelmének. A' különös természet vagy az alak' keverékje pedig, áll az abbeli legközönségesebb természeterőknek mennyiséges szeriben. A' kímiai fojamatnál vagy elegyváltozásnál tehát, az alakbeli eredeti erőknek egymáshozvaló szeri megváltozik; az alak keresztűl töri magát, vagy is a' részek, mellyek elébb egymás mellett és egymáson kivűl vóltak, egy közös térhelyfoglalásra állanak. Az alaknak ezen részeit, mellyek az által külömbfélék, hogy mindenikben azok között, az eredeti erők külömböző szerben vannak egymáshoz, és a' mellyek egymást általhattják, és úgy, egy közös térhellyet foglalnakel, Alaknak híjjuk. A' kímiai fojamatnak a' vége alkotás, azaz, külömbfajta részeknek egy azonfajta egésszé eggyesűlése. Az alkotásnak pedig, a' széjjelbomlás, vagy az egyfajta egésznek külömbfajtákra-széjjelválássok áll ellenében; és, ez a' kötés, amarra nézve, 's megfordítva, amaz a' kötés, erre nézve. A' kímiai mozdúlások, épűlnek a' gyökéralakoknak egymásrahatásán, mellyek között mindenik, ez vagy ama' gyökérerő' előkelőségét képzelteti: ezek a' savanyító és a' gyúlasztó (égésalak), mellyeknek egybekaptsolódása az atyafiság' összerakó ereje által eszközöltetik.

V.

28. §.

a. *Savanyító.*

A' savanyító (oxygen) feleslegi összehúzó munkásság' tsinálmánnya: nagyobbíttja az a' testek' egyberagadását, dagadós-fojó állapotból tseppenhető állapotba teszi azokat (pl. víz), fojóból gémberedettbe (pl. olaj); megkissebbíti azoknak kidagadósabb formába menő hajlandóságjokat vagy illantóságjokat, és jobban leköti a' földhöz, vagyis, tűzállóbbakká teszi azokat; feszes testeknek, elveszi tseppűlfojó formát felvevő hajlandóságjokat, vagyis, nehézfojóbbakká teszi azokat. Legtisztábban áll az elő, mint pára (savanyítópára), mely a' többi magános páraféléket, nehésségben meghaladja.

29. §.

b. *Gyúlasztó.*

A' gyúlasztó (phlogiston, savanyodható fenékfészek, basis) ellenkezője a' savanyítónak, szünteleni kidagadásban van az, és a' kidagasztó munkásság' kinyomása. A' mint már a' kidagadás a' sokságot magával hordozza; úgy meg is, külömbféle formákban jelen az, és a' végrehajtás' kölömböző léptsőin foglalatoskodik.

1. A' Fojtó (salétromalak, nitrogen, azote) legtisztábban fordúlelő, mint pára (fojtópára, salétromalakpára, neméltetőpára), mely nehezebb mint a' vizítőpára, a' lángot elóltja, az állatok' lélekzését nem tartja, nem gyúlmeg, tsak gerjedtségi szikra által izgatódik a' savanyítót a' levegőégből magához húzni, és akkor, ennek az alaknak 2--4 részével egy igen erős savanyt állítelő, azaz, egy testet, a' melyben a' savanyító meghatározva előkelő, és a' vele egybekaptsolt gyúlasztótól izgatódva, annál fellengősebb erőhatalmat nyert. Minthogy 'hát ez a' páraféle, a' nagyobb nehésség által, meggyúlhatás-híjjánosság által, 's az által, hogy nem több, hanem tsak 2 rész savanyító' hozzáférkezésével, egy erős savanyt alkot, megkölömbözte-

ti magát más párafajtáktól; tehát világos, hogy a' fojtó, a' gyúlasztónak egy tökélletlenebb mérséklettje; hogy a' kidagasztó munkásság, kissebb mértékfogban áll benne elő; hogy az összehúzódás még, helytáll benne valamennyire. A' mennyiben 'hát a' kidagasztóerő még nem nyilván bontakozottki benne, lehet az külömbtelenség; a'mint is az, némely Kímikusok szerént, vizítőből és savanyítóból, tsakhogy más szerekben mint a' víz, van eggyesúlve [1]).

2. A' Szenítőt nem lehet tisztán előállítani: a' tiszta szén' éghető része az, melyben már félsavannyá változott: megyúlható az, de tsak iddzóhévségben, akkor osztán ég, de tsak nem igen tiszta lángal, és ízibe elalszik, ha, nemszüntelen van rajta szellősuhanás. Harmadfél rész savanyítóval, egy saját, de igen gyenge savanyt (szénsavany) alkot az, mely éppen azért,

---

1. Ez az állítás illyen erősségeken fekszik: — 1.) A' víz, bizonyos iddzó testek által (pl. vas, tzink, szén) vizítővé és savanyítóvá bomlik széjjel, mások által pedig (pl. agyag, veresréz, ón, fejérón, ezüst) fojtóvá; — 2.) ha vizitő' és savanyitó' eggyesülése által víz alkotódik; tehát a' mellett egyszersmind salétromsavany származik; — 3.) a' salétromsavanyban, a' víz valójában jelen láttzik lenni, minthogy a' savanyt, sem mint feszes testet, sem mint tsupa párát, nem lehet előállitani; a' mellyért is, a' salétrom a' maga' krístájvizét nem botsáttja elébb el, mint mikor iddzó fojóvá hevült; — 4.) a' gyúlvány, a' fojtóban világit; — 5.) a' fellegek és az essö, hirtelen támodnak a' levegöégben; a' mely pedig fojtóból és savanyítóból áll.

Sprengel Úr (Instit. physiol. Part. I. pag. 155.) azt mondja: *oriri azoticum ex vaporibus aqueis, nonnulli autumarunt, refutati a Bertholeto, qui ex atmosphaera illud absorberi docuit. Inde elucet, quantopere a veritate opiniones Stützii et Burdachii recedant, qui carbonici et hydrogenis modum duntaxat seu varietatem esse azoticum pronunciant.* Hanem én nem gondolnám, hogy valahol szenitő' és vizitő' alfajtájának vallottam vólna a' fojtót. Mind a' három alakot, egy fennebbi értelem alatt, úgymint, a' gyúlasztóé alatt kell gyanitani, és ennek külömböző formáji azok. A' *Girtanner'* és *Austin'* próbái, szintúgy nem egyedúlvaló határozó erősségek erre a' vélekedésre; valamint én azt a' következést, a' mellyet ezek a' férfiak a' magok' probáiból húznak, elfogadom. És igy, *Sprengel* Úr is, a' *Bertholet'* és *Henry'* próbai által, az én értelmemet amaz alakok' természetéről, még korántsem forgattafel.

mivel' abban a' savanyító a' kidagadást nem tökélletesen győzimeg, nem tsepeghető, hanem tsak páraféle formában állelő. Azonkivűl, elegyedik az vizítővel és fojtóval, és eszközli ezen két alak' eggyesűlését. Mindezekből világos, hogy az, ezen két alak között, középen benn áll, és a' kibontakozás' közép-mértékfogát, a' gyúlasztó' második léptsőjét teszi. Innen, némely Kímikusok, ugyanúgy savanyító' és vizító' tulajdonúl mérséklett egybekaptsolódásának is nézték azt [1]).

3. A' Vizító (hydrogen) a' tiszta és tökélletes gyúlasztó. A' maga' tisztaságában, úgy áll az elő, mint pára (vizítőpára, könnyű, éghető levegő), mely a' kidagasztó erőnek magában jelenvaló előkelőségét, munkamívü tekíntetben, a' legnagyobb illantóság és könnyűség által, kímiai tekíntetben pedig, a' savanyítóhozvaló legközelebbi atyafiság által, a' legvidorabb, kipukkanással járó meggyúlás által, és a' legtündöklőbb lángal-elégése által nyilátkoztattjaki. Hat rész savanyító szűkséges a' vizító' megkötözésére, és még akkor sem lessz abból semmi savany, hanem tsupántsak egy, savanyító és gyúlasztó közötti külömbtelen (semegy-semmás, indifferens), azaz, víz.

30. §.

c. *Atyafiság.*

Már most, ezt a' két alakot egy harmadik munkásság, mint összerakóerő, eggyűvé tartja: ez, az Atyafiság. Minthogy általlyában, ellenkező magánosságok egy ugyanazonos (identicum) egésszé összekaptsolódni törekednek, tehát, a' savanyító a' gyúlasztónak attyafia, azaz, felkeresik, magokhoz húzzák azok egymást, 's az által egy elegyes testet tsinálnak. Ha az ollyan eggyesűlésnél, a' savanyító feljűlfordúl; úgy, ezt a' kímiai

1. — *a.*) *Parrot* szerént, savanyító és szén által, vizet tsinálhatni; — *b.*) *Girtanner* szerént, vizből, a' világosság' béhatása által szenitő származik; — *c.*) *Austin* szerént, a' szenitőt valóban vizítővé és savanyítóvá lehet széjjelszedni.

fojamatot, savanyúlásnak (oxydation, dephlogistisation) nevezik: ha pedig a' savanyító' hatalmasságát, a' gyúlasztóé elnyomja; úgy ebből, gyúlasztósítás (phlogistisation, desoxydation, savanytalanodás) lessz. Minden savanyúlas gyúlasztósítással, és megfordítva, van egybekötve: és így, az atyafiság a' mindenség' agyát ábrázollja; mikor a' savanyító az egység' agyának, és a' gyúlasztó a' sokság' agyának felelmeg. A' mint már az alakok az által külömböznek egymástól, hogy kidagasztó és összehúzó erő, jobban vagy kevésbé világosan és tökélletesen fordúl bennek elő, és valamint a' testek az által szítanakel egymástól, hogy bennek savanyító és gyúlasztó, fojtó, szenítő és vizítő, külömböző szerekben vannak egymáshoz kaptsolva; úgy a' savanyítós és gyúlasztós testek is, külömböző mértékfogban atyafiasok egymással, minél tökélletesebb és pallérozottabb azoknak ellenállássok egymáshoz. Az által támod osztán a' Választott-atyafiság, mely elegyes testek' széjjelbomlását eszközli; midőn valami testnek magános létrészei egymáshoz nemannyira atyafiasok, mint egy más testhez, vagy ennek magános létrészeihez. — Valamint a' munkásság általljában, kettősség által ezközöltetik; úgy az alak' erőmutatása, ha az más alakkal kaptsolódik egybe, úgy nevekedik, hogy az még mindég megtartja a' felsőséget: e' szerént, minél eggyügyübb valami test, annál kissebb munkásságot mutat az, és megfordítva.

A' Természetről különösen.

I. Életmívetlen Természet.

31. §.

1. Világalkotmány.

Az ég' üregében sok millió világtesteket látunk, mellyek Egység által vannak egybe kaptsolódva, de a'

mellett magános alkotmányokat ábrázolnak. Számláltak már meg mintegy 2000 homájfóltokat, mellyek között mindenik egy, sok millió tsillagból álló alkotmányból áll, az Egység' uralkodása alatt. Napok (állótsillagok) vannak azokban, mellyek ismét kellőközéptestűl szolgálnak egy bújdosótsillag- (planeta-) alkotmánynak, melyhez ismét hóldak vannak rendelve. Az ezen világtestek között mindeggyikben, a' maga' kellőközepéből kiható visszanyomó és hozzáhúzó erő, a' magok' közös behatássokban a' test terűletére, ennek forgást eszközölnek a' maga' tengejje körűl. Hasonló módon dolgozik egy kellőközéptest a' maga körűlvaló testekre, az állótsillag a' maga' bújdosótsillagára, a' bújdosótsillag a' maga' hóldjára. Minthogy pedig mindeggyikben ezen testek között világsarkallat van; tehát a' kerűlés nem karikaforma, hanem tsútsszeletes vagy tojásforma. A' kellőközéptesthez közelébbi bujdosótsillagoknak, kissebb tagjok, ellenben nagyobb tömöttségek van, és rövidebb időben végzikel kerűlettjeket: a' távolabbiaknál, megfordított szereknek van hellye.

Valamint a' kűlömböző világtesteknek külömböző tömöttségek van; úgy kell azoknak, külömböző fízikai és kímiai minémüségeknek is lenni, és valamint a' hozzáhúzó és a' a' visszanyomó erő a' kellőközéptestől a' bújdosótsillagokra, ezektől pedig amazokra dolgozik; úgy van azok között egy gálvánisos tsereszernek is hellye. A' bújdosótsillagoknak a' kellőközéptestre-behatása által, származik világosság és meleg, mellyek ez' utóbbitól ama' felé terjednekel. Nem hihetetlen az a' vélekedés, legalább a' világalkotmány' magános részeire szabva, hogy az ollyan világtestek, a' mellyek most egy alkotmány' magátólálló részeinek láttszanak, azelőtt, valóban telyesítő (integrativa) részei vóltak annak, mint felosztatlan egésznek; hogy azok azután, a' visszanyomó erőnek történt feljűlfordúlása által szakadtakel és magátólállóságra jutottak, míg egy bizonyos szúrásnál, a' hol a' kellőközéptestnek visszanyomó ereje a' hozzáhúzó erővel ismét egyenlőségre

lépett, megkötöztettek. Lassanként, a' kellőközéptest hozzáhúzó ereje tovább terjed, és mindég közelebb viszi magához a' bujdosótsillagokat; míg egyszer azok vele az egységre visszatérnek.

32. §.

2. Földi testek.

Az életmívetlen alak' valódija abban áll, hogy az tsupántsak magános munkákat teszen, a' mellyek nem külömbfélék, sem egység által nintsenek összekaptsolva. Annak legfőbb munkássága a' maga' létét erányozza; abban áll az, hogy magát fenntartsa; a' kidagasztó és összehúzó erők' egyenlősége által, nyúgodalom uralkodik abban. Ha közösségbe jönn valami alakkal, a' melyhez annak főhatalmi, kímiai vagy munkamívü szeri van; ez által, tettekre (actiones) izgatódik fel: ezek pedig elmúlnak és végetérnek, ha ama' szer megszünik, ha a' két alak' külömbfajta erői egyenlőre jutottak. Valamint 'hát az életmívetlen alak, munkásságokat mutat, ugyanúgy is változik az; tsak abban a' szerben a' melyben nyugszik, marad magához hasonló. Valamint az életmívü munkásság' fenékfészke az életmívü magánosokban (individuis), eggyes tettekben áll; úgy, minden magános életmívetlen alak is, az életmíves munkásságnak a' világéletműszerében, alkotó alakja (rudimentája).

A' legvalódibb, eredeti és legközönségesebb fajtái az elétmívetlen alakoknak, testek, a' mellyekben az erők' külömbtelensége és egyenlősége feltaláltatik; mely erők osztán, mágnesség és gerjedtség által, egymástól elhajlottak, és újj testek' sorát állítottákfel, a' mellyekben vagy eggyik, vagy másik erő felhéjjaz (praedominatur), mely e' szerént, több elevenséget és hatóságot is mutat. Van is 'hát azokban mindenütt savanyító' és gyúlasztó' külömbtelensége, 's ez az utólsó, előkelőleg jelen bennek meg, mint fojtó. — Ezek az első életmívetlen testek —

1. Feszesek, a' mellyekben a' gyúlasztó, de tsak a' legalsó hatalomban (mint fojtó, és részszerént mint szenítő), és így a' kidagadás, kimiáson-fennhéjjazó; de a' mellyeknek munkamívü természetekben az előkelő összehúzó erő, a' legnagyobb nehésség, tömöttség és összeállás által mutattjaki magát: — értzek és földek. Az értzek, a' nehésségre és tömöttségre, részszerént az összeállásra nézve is, felül állanak; általláttzatlanok, de a' meleget vezetik, és mágnesi 's gerjedtségi munkásságot mutatnak. A' földek, igen nehézfojatuk és tűzállók, nemannyira veszikfel a' mágnességet, gerjedtséget és meleget; de a' világosságot hol jobban, hol kevésbé, vezetik.

2. Ezen két feszes testnek, két fojadék áll ellenében, mellyek szintúgy külömbtelenek; de a' mellyekben, az elegy' részéről az összehúzó, az összeállás' részéről a' kidagasztó munkásság előkelőbb: azaz, víz és levegő. Valamint ama' feszes testek kivált' elválásra törekednek; ugyanúgy hajlanak ezek a' fojadékok egygyesülésre, széjjelbomlásra. A' víz, áll $\frac{15}{100}$ vizitőből $\frac{85}{100}$ savanyítóval; középmértékletben tsepeghető; de magassabb vagy alatsonyabb melegmértékfogon, könnyen gőzforma, vagy feszes formába lép által; színében, szagában, éghetőségében, 'sat., semmi kímiai külömbséget nem mutat, és a' dolgok' minémüségeit nem változtattja, a' mellyekkel az, egy közös térséget foglaltel, vagy a' mellyeket felolvaszt. Elősegélli a' gálvánisos és a' kímiai fojamatot. — A' levegő áll, körülbelől $\frac{77}{100}$ gyúlasztóból (fojtóból és szenítőből), és $\frac{23}{100}$ savanyítóból: a' kevesebb savanyítóvalbírás miatt, kidagadtabb páraféle állapotban van, igen felveszi a' meleget, világosságot és gerjedtséget, és vezeti azokat.

33. §.

3. F ő l d.

Minden jelenségek helybenhagyják azt, a' mit már az előbbiekből fel lehet tenni, hogy a' mi föld-

testünk szünteleni változásokban foglalatoskodik, hogy az, azelőtt nem vólt az, a' mi most. A' tenger, a' feszes földet rágdogálja, itt földet foglalel, amott teszen hozzá; a' tengerből újj szigetek állanak elő, 's régiek sűjjednekel; tűzokádékok és földindúlások, térföldeket fogyasztanak össze, és másokat emelnekfel; hegyek' szakadási, vőlgyeket tőltenekmeg, és fojóvizek, útattsapnak magoknak; a' levegőég, a' föld' színét szünetlenűl változtattja, kímiáson, savanyodás és savanytalanodás által, erőhatalmason, meleg, világosság és gerjedtség által, munkamívesen, szélveszek és essők által. Minél közelebb vólt a' föld a' maga' eredetéhez; annál nyomosabbak vóltak a' dúlások (revolutio), a' mellyek azon estek. Ezek által lett az, hogy az a' térség, mely azelőtt tengerfenék vólt, most a' legmagasabb hegyek' tetőit teszi.

Vólt egy időpertz, mikor tsupántsak életmívetlen alak vólt, még pedig a' megnevezett négy magános fajták. De, nem vóltak azok különválva egymástól; hanem, a' víz tartotta azokat egymáshoz kaptsolva. A' mágnesség' hatása által, ebből a' külömbtelenségből külömbféleség állottelő; a' feszes létrészek leváltak (praecipitari), mágnesi igazodásban (directio) telepedtek azok meg, és kristájosodtak. A' föld' bélit, a' hova mi nem nyomúlhatunk be, hihetőleg az értzek alkodták; ezen feküdtek kőségek. A' legrégibb ezen hegyfajták között, mellyek a' föld' kérgét teszik, a' gránit, mely kovából, mező-lantornakőből és fénykőből áll, és kristájosodott. Találtatnak ebben némely értzek, de nem sok; hanem, sem só, sem éghető testek, sem életmívetlen testek' nyomdoki, nem: ennek a' fekvése északkeletről, délnyúgotnak nyúlik; meredek kopasz tsomókból áll az, mellyekben a' legnagyobb fojóvizek' feje vagyon. Később lettek a' gránithegyeken és mellett nyúló gneis- és agyagfoszlánghegyek. Nagy, de rendszerént lejtős hegyeket formálnak azok, és ágyásokban feküsznek, mellyek gyakrabban nyúlnak tsüngősen, mint vízfektében. Vannak azokban erek,

mellyek kovából, mészlantornakőből, gipszből, fojító-lantornakőből, 'sat. állanak, melyekben az értzek vesztegelnek; mellyek hihetőleg a' föld' dúlásai által, ennek a' béliből nyomúltakfel. Az értzek, a' magok' külömböző természetek szerént, külömböző arányban telepedtekmeg, pl. az arany és ezüst jobban a' derékabronts felé, vas és veresréz, inkább a' világsarkak felé. Ezek után lettek a' eredetimészhegyek, mellyek ama' hegyfajtákkal gyakran vegyesen feküsznek, azokon általnyúlnak, és azokba ragadnak.

Mindezekben a' hegyfélékben, mellyek nyilván a' magok' vízbeli olvadékjokból, leválás által ülepedtekmeg, sohasem találni, még most is, életmívü testek' nyomát; a' mellyeknek pedig lenni kellene, ha ezen leválás' idejekor már, ollyan testek vóltak vólna. Erre, származtak levergődzés által, az általmenő hegyek, a' hova főképpen a' fakókő tartozik; és a' vatzokhegyek, a' mellyek jobban vízfektében ágyazva, alatsonyok, az eredeti hegyek' alljától lassanként a' vőlgyekbe szakadnak, és mészből, agyagból, homokból, gipszből, sat. állanak. Éppenmindjárt a' kezdeteredeti hegyfajtákra következnek a' mész-leváladékok, mellyekben habarnitzák (polypus) és fedeles (tekenős) állaktok, de tsak szűkön vannak. Akkor következett foszlángfakókő, melyben apránként, mindég több állatplánták és teknősállatok, azután tökélletlen plánták, úgymint filixek [1]) fordúlnak elő. Az ezeken megtelepedő veresréz-foszlángkőben, vannak halmaradványok. Erre lett egy gipsz és homokkő-ágyás, és azután tsiga- és krétaágyások; mellyekben sok újj tengeri állatok fordúlnakelő.

Most jött már egy nagy rakás izreporraszakadt plántaállat (phytozoon) és plánta a' tenger' fenekére, és így, azután vannak a' kőszénágyások, mellyek között foszlángkövek, plántatermények' nyomattjával találtat-

1. Egy haszontalan dudva, melynek egy fajtája a' *kannamosó*, Súrló, békarokka (equisetum); lúgsó van bennek jóformán.

nak. Minthogy minden ekkorrigvaló ágyásokban, négylábu állatoknak és madaraknak semmi nyomát nem találtak; tehát ezek a' legutól támadt kifeszült földágyásokban fordúlnak elő, mellyek homokból, nyirokból és mésztajtékból (mésztufából) állanak. Vólt ugyanis, egy nagy vízáradás, melynek az emlékezete, minden népség általadván (általbeszéllvén) azt a' maradékoknak, fennmaradt, és a' mely a' föld' mostani színbőrét formálta, de a' mellett teménytelen földiállatokat is, ezeknek végveszedelmekkel, elseprett. A' tartományok' formájokról ítélvén, fojt az északkeletről délkeletnek; és, talán az által támodt, hogy, föld' gyomrabeli gőz, egy nagy térség-földet felemelt.

II. Életmívü Természet.

34. §.

A. — Életmívü Természet, magára nézve.

Még, utóbb lépegetett osztán a' természet a' maga' tsinálmánnyaiban, életmívü testek', azaz, ollyan dolgok' alkotására, a' mellyek a' természet' szándékát ábrázollják, mellyek már nem ollyanak, mint tsupa magánosságok, hanem egymásba kapaszkodó munkásságok' egésszét teszik, mellyeknek nem tsak magokon kivül van munkásságjoknak végrendelésü oka, hanem magoktól is egy erőmutatások' szakadatlan sorára indúlnakfel. Így serken 'hát fel a' természet, mint jelenség, egy felljebbi végremenetelre; a' hol az, az életmívü és életmívetlen, a' hólt és élő között, az ellenkezést (oppositio) kezdi formálni.

35. §.

Életműszer

Az Életműszer egy, külömbféle, egymást viszonosan meghatározó képzeleteknek és munkásságok-

nak az egésszе, mely minden magános részeiben, az egésznek a' béjjegét viseli, és a' jelenségeknek állandó változása mellett, a' maga' saját béjjegét fojvást megtartja. — Az ollyan dolgokat, a' mellyek életműszer' béjjegét viselik, nevezzük életművüeknek. — Ha ezt az értelmet tovább bontogattjuk, úgy találjuk, hogy az életműszer' valója sokságban, egységben és mindenségben áll.

36. §.

Életművü Külömbféleség.

Minden életművü valóban létrészek', formák', és munkásságok' külömbfélesége tettzikmeg; ezekben, az ellenkezés, mely az életművetlen dolgokban magános, külömbféle, és munkásságainak (szakmánnyainak, functionum) mindeggyike, ismét magános, gyökér-munkásságokból (tettekből, tselekedetekből, actiones) van összerakva. Sokság nyilatkozik továbbá ki az életművü dolgokban, a' jelenségek' állandó változása által: az életművetlen testek vesztegelnek, valamíg azokat kűlső béhatások nem sürgetik; az életműszerek sohasem szünnekmeg a' hatástól [1]).

---

1. A' sokság, magától és magára, nem felel egésszen meg az életműszernek. Az azt illető világositások (definitio), nem tettek 'hát eleget, kivált' azok, a' mellyek tsupántsak az épitmény' külömbféleségét vettékfel, mint külömböztető esméretbéjjeget. *Leibnitz*, a' legfinomabb munkamívnek mondotta az életmívü valókat. *Unzer*, természeti munkamíveknek nevezte azokat, mellyek a' mesterségesektől főképpen egy szövevényesebb épület által külömböznek, mely által azok, a' legkissebb részig, ismét más munkamívekből állanak. Még kevésbé tudják az épület' magános jelei az életműszert eltalálva kijegyezni. *Erxleben*, a' feszes részek' tsőforma alkotását, melyben fojadékok mozognak, vettebé az életműszer' valódijának. Keveset nyertek vele, midőn tovább mentek, és a' külömbféle alkotódást egy meghatározott végtárgyra szabták. *Bonnet*, feszes részek' alkotmánynyának állitotta az életműszert, melynek termete', rendi' és foglalatossága' utólsó szándéka, mozdulás vagy érzékenység. *Platner*, az ollyan testeket tartotta életmívezetteknek, a' mellyeknek résszek' összerakásaiban, meghatározottságot, egyformaságot intézetet, rendet, vagy még szándékot is lehet felfedezni. —

37. §.

Életmivü Egység.

Az életműszert, önnönhatározás illeti: az életmivü elegyek, formák és munkásságok meghatározzák és izgattják egymást viszonosan, úgy hogy az által egy szakadatlan tserés közösség (mutua relatio) állfel, melynélfogva, minden rész egyáltaljában, mint végtárgy és eszköz, viszonosan viselik magokat egymáshoz, midőn mindenik rész az egésszen és ennek megtartásán dolgozik, és maga is ismét az egész által tartatikmeg [1]).

38 §.

Életmivü Egész-ség.

Az életműszernek minden része magában hordozza az egésznek a' béjjegét, magába foglalja annak külömbféle erőit, és egy saját, noha alattvaló, egésszet formál. Az életmüszer, létének meghatározott módjánálfogva, vagy formája és eleggye által, bizonyos munkásságokat mutatki; ezen munkásságok által felbomlik annak az alakja, és a' hellyett, a' maga' formája és elegygye, idegen alakba nyomódik. E' szerént, az életműszer, a' jelenségek' változásinál, magával egyforma marad: az abbeli különös alak szüntelen fogy, a' közönséges közösség szüntelen származik. És így, az életműszert magamegtartás és maganemzés illeti. És így,

---

Ugyanúgy nem meriti azt ki a' munkásságokra-szabás is. *Stahl*, az életmivezés alatt, gondolta a' testi mozdúlásoknak egy meghatározott végtárgyraváló szabását. — Szintúgy nem lehet az életműszert az élet által, mely tsupántsak abban nyilatkozikki, megvilágositani. *Walther* azt mondja: az életműszer az élet' képzeletének élő dolgokban és azok által lett kinyilatkoztatásának ereditője.

1. Az önnönhatározás magára, tsak egy magános jele az életműszernek. *Kant*, úgy világositotta az életmivüt, mint dolgot, a' melyben minden, végtárgy, és egymásra nézve, eszköz is. *Döllinger*, életmivünek nevezi azt, a' melyben egy valódi munkásság lakik.

az életműszerben lét' és munkásság' azonsága, nyilván vagyon [1]).

39. §.

Életmivezés.

Az életmívezés (organisatio) alatt az életműszert úgy értjük, mint egy veszteglőt (perseverans), vagy tsupántsak mint létet gondolva. E' szerént, tsak eggyik óldala az az életműszernek. Innen, életmívezett az, mely részszerént mint tsinálmány, részszerént mint veszteglő fundamentoma az életmívü munkásságnak, áll elő: és így, meg kell azt az életmívütől (34 §.) külömböztetni [2]).

40. §.

Életmívü Elegy.

1.) Az életmívü dolgok' eleggye szövevényesebb és változóbb, mint az életmívetlen testeké. Nevezetesen van azoknak három saját közelébbi létrésszek, mint tojásfejéralak, kotsonya és szálkaalak. — 2.) Bennek, kímiai fojamatok mennekvéghez, mellyek ollyan rendre vannak szedve, hogy az alak' minden változásánál, egy és ugyanaz az elegy marad, még pedig — 3.) úgyannyira, hogy az eggyik elegy a' másiknak a' megtártására,

---

1. A' magamegtartás által sem nyerünk, egyedül maga által, telyes értelmet az életműszerről. *Humbold* azt mondotta: életmívü testek azok, a' mellyeket, a' magok' termete' megváltoztatására, szakadatlan törekedés ellenére is, egy bizonyos erő megakadájoztat a' magok' első, saját formájok' elhagyásában. — Még kevésbé lehet a' magafenntartás' módját (az alak' felvétele által belőlre, *intus-susceptio*, a' külső hozzátapadással, iuxta-appositio, ellenkezőleg), mint valódi és mindennelköz jelét az életműszernek, bévenni.
2. Az életmívezést, a' fent mondott szerént, a' formára, elegyre és erőre kell szabni, nem pedig egy magánosra ezen bejjegek közzül. *Brandis*, az életmívezést, a' hellyes egész' legkissebb részeiben és összerakásábanvaló hellyes alkotásnak mondotta. *Reil*, az életmivezést úgy világositotta, mint eleven testek' alkotását és épitését.

segedelem. E' szerént, a' kímiaiban, az életműszert külömbféleség, egység és mindenség illeti.

41. §.

Életmívü Forma.

1.) Az életmívü dolgokban külömbféle formák, feszes és fojó részek vannak. — 2.) Ebben a' külömbféleségben rendesség és meghatározás vagyon; az alkotódás, magával egyforma marad, és nemannyira határozzák azt meg kűlső közösségek(szabásszer,relatio),mint az életmívetlen kristájosodást. — 3.) A' részek, a' magok' legszorossabb összeilléssek által és egy késség által, melynélfogva a' feszes és a' fojadék egymásra dolgozik, egy egésszet alkotnak: és, minthogy itt a' részek, most hosszára, majd szélességére és méjségére formálódnak, tehát mind, inkább kerekdedséget állítnak elő, a' melyben a' külömböző mérsékletek egymással egybeolvadtak; mikor az életmívetlen kristájosodásokban a' magános mérsékletek, inkább kifelé nyúlnak, és minden, szegletesebben jelenmeg. A' munkamívüben is látunk 'hát sokságot, egységet és mindenséget, az életműszerben.

42. §.

Életmívü Erő.

Az életmívü jelenségeknek, van egy saját belső fenékfészkek; és ha a' meghatározott jelenségek' belső fenékfészkét erőnek tartjuk; van életmívü erő vagy életerő, egy életeredítő. Az életmívü erő, a' közönséges természeterőnek meghatározott igazodása és mérséklete, mellyek szerént az, bizonyos dolgokban, a' maga' mindenségében nyilatkozikki. Az alakban, tsupántsak úgy jelenmeg a' természet, mint sokság; a' lélekben, tsupántsak, mint egység; az életműszerben pedig, mint összeség, mint lét' és munkásság' azonsága. Az egymindenség (universum) életműszer, és van neki életereje:

némely dolgokban (életmívetlenekben), a' maga' eggyes, magánosított pertzeiben (isolált momentumaiban) áll az elő; az életmívü dolgokban pedig, kimutattja magát, mint összeség. Az életmívü dolgok' életereje tehát, épen nem sajáttság, a' többi természeterőktől külömbnemü és idegenféle; hanem, tsak az összeséges közönséges természeterőből lehet levezetni. Magatsalatkozás fekszik alatta, ha azt gondoljuk, mintha az életmívetlen teremtés' létét és munkásságát tökélletesen értenők, és hogy tsupántsak az életmívü világ (ország; regnum) vólna előttünk titokmese (Räthsel), mellyet egy tulajdonos esmeretlen erő' bévétele által meg lehetne fejteni. Hát, ugyan rámehetnek-é ezek a' Természetesmerők, hogy egy porotskának a' létét, ennek belső agya szerént megfoghatnák? Tsupántsak vígyázatlanság az, a' mi ebbe a' homájba elvezet; tsupántsak a' megszokták tselekszi azt, hogy a' közönséges lét' és munkásság' tsudáját meg nem láttjuk, és tsak magános pertzein álmélkodunk, éppen a' hol az, a' mi érzékenységeinknek inkább elébe tünik, minthogy jobban összetsomódzva állelő.

43. §.

Élet.

Az élet, külömbféle változó munkásságoknak szakadatlan sora a' dolgon, mint lételének szükséges béjjege és kötése. — Az élet áll változó munkásságokból, a' munkásságok nem magános, különített (isolált) tselekedetek, hanem mindenik azok között, több magános tettekből van összerakva; mindeniknek megvan a' maga' okkaljáró-egybekaptsolódása (causalis cohaerentia) a' többivel, részszerént azok által megy' végbe, részszerént azokat viszi végbe; végre, mindeniket másik izgattja és ismét az izgat másokat. — Ezek a' munkásságok külömbfélék; elősször, mindeggyik munkamívü, kímiai és erőhatalmu egyszersmind, tsakhogy eggyik vagy másik béjjeg, mindeggyikben előkelőbb.

Minden illyen béjjegben, ki van már bontakozva az ellenkezés, mellyet az magába foglal (pl. savanyúlás és savanytalanúlás); és egy ollyan ellenkezésnek minden munkássa (factor), ismét formál magában egy ellenkezést (pl. fojtóságot, szenítőséget, és vizítőséget = azotisatio, carbonisatio, hydrogenisatio), 's így tovább. —

Ezekből a' munkásságokból, lessz osztán egy szakadatlan sor, fojvást tartanak azok az életmívü magánosnak (individuum) származása' első pillantattjától fogva, magánossága' elegyedéséig: az összeséges életmunkásságok' akarmelyik szünete, egyszersmind az élet' semmivélétele is. Ollyan esetekben, mikor szünet láttzik lenni, az életmunkásságok tsupántsak a' legkissebb fogra (minimum) szorúltak, úgy hogy, nem lehet azokat egyenesen kűlső érzékenységekkel észrevenni: így néha a' lüktetőszünet (asphyxis) közben, az egész eszmélődés fojvást tart; e' pedig azt teszi, hogy a' lélekéletmív' munkássága, következőleg, a' belső inmunkásság, a' vérfojdogálás, 'sat. nints megzavarva: a' hóltnakvéltben, az életmívü alak nem bomlikfel, hanem megmarad a' maga' egészségében, és ez, tsak az életmívesen összeköttetett kímiai fojamat által eshetikmeg: a' téliálomban a' posgás állatok megsovánkoznak; és így, az elválásoknak és kiválásoknak (a' kipárádzásnak) fojni kell: ellankadnak azok; és így, munkamívü erő' munkájának kell ott esni. Az ollyan életmívü dolgokban, a' mellyeknek az élete amúgy is a' legkissebb fogon foj, telyesebb lehet az életmunkássag' szünete, a' nélkül hogy az által az élet semmivé lenne. A' plántamagvakat, mellyeknek tulajdonúl semmi életek nints, hanem tsak az élet' lehettsége van bennek, minekutánna azokat esztendőkig tartogatták megszáraztva, meleg és nedvesség által, kitsirádzásra lehet indítani; a' karikádzó őrvényférgek (vorticella rotatoria) és levélmohok, ha azokat esztendőkig szárogatták és életmozgás nélkűl vóltak, minekutánna lágymeleg vizzel megnedvesítették, újjra életjelenséget mutatnak. Az élet pedig, az által fojvásti, hogy a' tsinált, valami tsináló, hogy a'

két munkásságok' egymáson dolgozássokból származott harmadik, munkás.

A' munkásságoknak ez a' sora, szükséges béjjege és kötése az élő dolog' lételének: az élet által kezdődik elébb az életműszernek a' léte (annak életmívezése); valamintebben ismét, amannak a' gyökere fekszik. Nem lehet az életet az életműszertől elgondolni. — Az élet' minémüsége 'hát abban áll, hogy a' munkásságoknak egy sokságában, mellyen az egység uralkodik, egy mindenség mutattjaki magát. Ez a' három értelemfő tsinálják eggyütt az életmív' gyökér-szakmánnyait (functiones fundamentales), vagyis az élet' legközönségesebb formáit (44--46 §.). — Ezen jelek szerént, tsak egy életműszerhez ilhetik az élet: de azért, nem lehet azt úgy venni, mintha az életmívezéssel eggyet tenne; mert, életmívezés, tsak a' tárgyalljat (bennvalót, fuggőt, subjectum) teszi; élet, a' különjegyet; életműszer, a' tárgyalj' és tárgy' egybeköttetését.

Az *Életnek* hijjános és elégtelen *világosításai* (definitiones).

1. Az élet' és életműszer' viszonos vagy tserés közzökből: Schmidt (Physiol. philos. bearb. 2-ter Th. Seite 274, 371) — "Az élet, az alak' hatósága, az élet-"mívezés' törvénnyei szerént." — Schelver (Elementarlehre d. org. Nat. 1-ter B. Seite. 32) — "Az élő testek, az életmívü természet' részei, mellyek nekünk mint telyes életmívezések megjelennek. — Ezen világosítások által az élet' valódi béjjege nem ábrázolódikle.

2. Az élet' magános jeleiből, mellyek annak nem a' közönséges egészfoglalatu és kimerítő béjjegét teszik:

a.) Magameghatározás. Kant (metaph. Anfangsgr. d. Naturw. Sei. 120) — "Az élet, a' létalak' tehettsége, mely szerént az, egy belső eredítőből, munkásságra határozza magát." — Minden élő, nem tsak meghatározza magát, hanem egy kűlső által is határozódikmeg: egyéberánt, itt, nintsenmeg a' magamegtartás' valódi béjjege.

b.) Belső végtárgy. Erhard (Röschlaubs Magazin f. d. Vervollkommnung der Medizin, 1-ter Band, Sei. 69) "Az élet, a' mozdúlás' tehettsége, a' mozdított' szolgálattjára."

c.) Lelki munkásság. Jakob (Empirische Psychol. Sei. 46) — "Semmit sem lehet életnek mondani, a' hol a' mozdúlatokat képzeletek okozzák."

d.) Egyformaság. Treviranus (Biologie, 1-ter Band, Sei. 23) — "Az élet az az állapot, a' mellyet a' kűlső világ' béhatásai szereznek és fenntartanak, de a' melyben, ezen történetiségre nem igyelve, a' jelenségek' egyformasága uralkodik."

e.) Az elegy' egészsége. Stahl (Theoria medica vera. p. 254) — "Az élet, egy ollyan testnek az állapotja, mely eleggye miatt igen ízibe megromlásra hajlik, melyben az az elegy változatlan marad." — Humbold (Versuche über die gereizte Muskel- und Nervenfaser, 2-ter Theil, Sei. 433) — "Élő az a' test, melynek akarva széjjelbontott részei, az előbbi kűlső közösségek (relatiók) alatt, a' magok' elegyállapottjokat megváltoztattják."

f.) Visszatermesztés. Dömling (Physiol. 1-ter Th. Sei. 24) — "Életnek híjják, a' magavisszatermesztés' (reproductio suiips.) fojamattjában foglalatoskodást."

44. §.

a.) *Ingerlődhetés.*

Az élet úgy mutattja magát, mint ingerlődhetés (mely a' tökélletesebb életműszerekben az inmunkásságot teszi), mikor a' munkásság belől'ről kifelé törekedik, és így, a' belső elidegenittetik (elosztódik) és a' kűlömbféleség a' jelenségekben megfészkelődik. Az ingerlődhetés tehát, mint kidagasztó munkásság' tsinálmánnya, ábrázollja a' sokság' eredítőjét.

45. §.

b.) *Érzékenység (érezhetőség).*

A' második gyökérszakmány az érzékenység, melynélfogva, az életműszerbe egység tétetik, és a' kűlső belsővé változik. Az egység' eredítőjének felel az meg, és a' tökélletesebb életműszerben az inmunkásságokat teszi.

46. §.

c. *Visszatermesztés.*

Az életműszer' Visszatermesztése (reproductio), vagy magaalkotása, ama' két munkásságnak a' külömbtelensége, vagy azoknak egyenlőségek által lessz; a' honnan is az, leghatósabb ott, a' hol amazok nemanynyira bontakoztakki. És így az, a' mindenség' eredítőjét ábrázollja az életben. Az által veszen az életműszer idegen alakot magába fel, a' maga' természetéhez közelítő fojadékká változtattja azt, és elveszett létalakot pótol vele ki.

47. §.

B. — Az Életműszernek az egymindenségre szabása.

Tsak az Egymindenség (universum) telyes életműszer, tsak abban van telyes élet. E' szerént, a' magános életműszerek nem életművük és élők magokra, hanem tsak szabásosan, tsupántsak más magános dolgokhoz hasonlítva. A' természet egy tökélletesen bézárt egész, mely egésszen maga határozzameg magát, minden lehettséges munkásságokat elkövet, és magát állandóúl megtartja; ollyan részekből áll az, mellyek kirekesztőleg egymás által vannak lekötve, és mind egy képzeletnek szolgálnak; munkásságai nyúgodalom nélkűl fojnak, és az egység' uralkodása alatt, örök kerűletet formálnak. Azok a' dolgok, a' mellyeket mi életművteleneknek nevezünk, a' világéletműszer' pitziny-

nyei: magokban tekíntvén azokat, hóltak azok és életmívü magátólállás nélkül vannak; tsak egy felsőbb szabás által az egészhez, tettzik azokban meg életmívü természet; egy nagyobb életműszer' eggyes részeit teszik azok. Azomban hogy azokban a' természet a' maga' eggyes pertzeiben ábrázolja magát, kimutattja az magát a' maga' összeségében, az úgynevezett életmívü dolgokban. Tsak ettől a' legfőbb életműszertől, ettől a' mindennelköz élettől lehet a' magános életműszert és a' külön-életet levezetni; minden más világosítások, mindég elégtelenek és megnemelégítők maradnak. Minthogy már a' mindennelköz életműszer a' magános, véges valókban állelő; tehát ez, éppennem eshetikmeg másként, hanem a' Végességben (finalitas), egy bizonyos határszabásban, kiszabott határokon belől. És így, az életmívü dolgoknál, elősször is azoknak a' létek, az életmívezés van határ közzé szabva: elérik azok, lételeknek egy bizonyos kerűlőjében, mellyet tökélletes életidőnek neveznek, életmívezésseknek a' legfelsőjét (maximum), még pedig tsak halkal, a' tökélletlen életidő' kerűlője után. Utóbb osztán fejethajtanak azok, mint eggyesek (individui): minthogy pedig az egésznek a' béjjegét viselik; tehát, éldegélnek azok a' Nemben, és így az egésszet, a' melyhez azok legközelebbről tartoznak, (a' nemet) ugyanazon nembeli újj eggyeseknek nemzése által, fenntartják. Az életműszerek' élete, határba van szorítva, a' mennyiben azoknak munkásságai tsak egy bizonyos mértékfogon magátólállók, részszerént pedig, a' kűlső természet' részei által is meghatározódnak.

48. §.

C. — Az Életműszernek a' maga' eggyes részeire-szabása.

Az életműszer tsak az által él vagy élő, hogy az, egészség; élet, tsak egésszet illet, nem a' magános részeit annak; ezek, nem élők, hanem tsak elevenek,

annyiban hogy az egész' közbenjárása alatt, a' mindennelköz élet' béhatása alatt állanak. Minthogy pedig az élet' béjjege az egészségben áll; tehát, mindennek, a' mi az életműszerhez tartozik, az élet' közönséges hatása alatt kell állani, és elevennek lenni. Úgy, rész sints egy is életmívü magában, hanem akkor lesz osztán az ollyanná, mikor az egészre szabódik, a' melyhez tartozik. Innen, nem tsak a' feszes képségek, hanem a' fojadékok is életmívü részek, a' mennyiben azok tserés hatásban vannak, és egyformán valódi részét teszik az egésznek; mind elevenek azok, mivel' azok is megteszik a' mit tehetnek a' közönséges életre, és magok is ez által tartatnakmeg. A' nedv' élőségénvaló vetekedést azért nem dűtöttékel (szakasztottákel a' megítélését), mivel' az élettel nem kötöttékegybe az egészség' értelmét.

1. Az eleven test' feszes részének magános jeleit vettékfel az életműszer' közönséges béjjegének és az élet' kötésének; és így, az illyen előtétel mellett, könynyű vólt megmutatni, hogy a' nedveket semmi élet nem illeti. —

a.) "Életmívezés, rendes alkotás, az élet' kötése; és így, a' nedvek nem lehetnek elevenek." — Hunter (Über das Blut, §. 170), és Brandis (Über die Lebebskraft, Seite 15) azt felelték: "az élet nem köttetett az életmívezéshez. Hufeland (Pathogenie, S. 71) így szólt: "a' nedvek ugyan nem munkamívük, hanem kimiáson életmívezettek, azaz, annak létrészei az életműszer' törvénnyei szerént vannak megkötve. Dömling és Pfaff szerént (Physiologie 1-ter Band, S. 18), munkamívü életmívezés hellyett, erőhatalmu illeti azokat.

b.) "Az élet' sajáttja mozgásokból áll: már pedig "ezek, eredetiképpen tsak a' feszes részekben vannak, "a' nedvekben pedig tsak közölődve; és így, ezek nem "elevenek." — Harvey ellenben, egy már nem lüktetett szívben vólt vér' hintálásán tett igyelődése által akarta a' nedvek' mozgását megmutatni; de Blumenbach megmutatta, hogy a' nyugvó szívben, idegen

fojádékok is hintálódnak. — Hunter, a' vér' megalvásában, hússzálkák' megrövidüléséhez szító mozgást akart megesmerni.

2. Ollyan jelenségeket, a' mellyek tsak az egészben vannak meg, a' mellyek tsak a' feszes és fojó részek eggyesült hatásából állanakelő, eggyik vagy másik sereghez számláltak.

α. A' nedv' élősége' *ellenkezői.*

a.) "A' fojó részek' állapottja tsupántsak a' feszes "részek' hatóságától függ. A' mint az utóbbinak az "ingerlődése nevekedik vagy fogy; úgy változik a' "nedvek' minéműsége is." Az eggyik rész állapottja, a' másiknak az állapottjától függ; a' kettő, szoros tserészszerben áll.

b. "A' kűlső közbenjárások, eredetiképpen tsak "a' feszes részeket változtattják; ezek határozzák osztán ismét meg a' nedv' állapottját." — Mások ellenben, pl. Fontana, azt állították, hogy bizonyos béhatások, egyenesen tsak a' nedveket, közbenjárás által ihlették (afficio) osztán a' feszes részeket; és a' viperaméregnek, a' borostyány-meggyvíznek, 'sat. a' vérkeretzekbe-fetskendeztetése' próbáira útalnak. — Minden lettdolgok' egybehasonlítása meggyőz bennünket, hogy a' kűlső béhatások, feszes és fojó részeket egyszerre változtatnak; tsak hogy, némellyekben ez, másokban ama' változás fontosabb és szembetünőbb. Gyakran, kűlső közbenjárások (pl. pestisek, fertőalakok, (miasma), eledelek) által, elegyváltozások (és így, fojó részekbeli változások) támadnak; mellyek tsak később húznak magok után a' feszes részekben változásokat.

β. A' nedv' élősége' *óltalmazói.*

a. "Élő az, a' mi kímiai széjjelszedhetésben a' ma"ga' épségében megmaradhat: és így, a' nedvek is azok." Sohasem lehet megmutatni, hogy azok magától álló hatósággal, a' feszes részek' hozzájárúlása nélkül, elegygyek' szerit megtartják: úgy már, a' tojásban, a' szikmag a' feszes rész, mely a' nedvekkel tseréshatásban áll.

b.) "A' nedveknek eleveneknek kell lenni, mert "azok az élet' gyökéralakjai, mivel' minden feszes ré-"szek, még majd abból alkotódnak." De, az életmívü alkotódás, nem a'nedvek' megalvásából áll; hanem feszes és fojó részek' tseréshatásán fekszik.

III. Életmívü Valók.

49. §.

A. — Általjábanvaló megtekintés.

Az életmívü dolgok között, az egység' törvénnye szerént a' külömbféleségben, a' természetben (13. §. f.), van egy felfelé kapaszkodó sor, a' tökélletesség' legalsó mértékfogától a' legfelsőig. Az életmívü Való' tökélletessége pedig párhúzomosan (parallele) megyen azzal a' mértékfoggal, a' melyben a' mindenség a' sokságban és egységben, magát abban (a' valóban) kimutattja; és így, azzal a' mértékfoggal, a' melyben annak tseréshatása sokféle, magahatározása eggyes, magatermesztése határozatlan. A' főbb sokság kimutattja magát az életműszerbeli ellenállások' szaporúsága által, külömbfajta életmíveinek nagyobb száma által, és létrészeinek valamint munkásságainak nagyobb külömbféleségei által; a' főbb egység, mutattja magát az elegy' és alkotódás' nagyobb meghatározása által, tökélletesebb tseréshatása által. — Az életmívü valóknak ez a' szakadatlan léptsősora és mértékrendi pedig, tsupántsak a' magok' erőinek és alkotódásainak összeségére vitetődnek. Magános életmívekre és hajlandóságokra (készségekre) nézve, mindég vannak ezen törvényekben kifogások; azaz, ollyan mértékben, a' melyben az életmívü valók, erőinek összeségében tökélletességre emelkednek; vesztenek is azok el az erőhatalomból és tökélletességből, bizonyos magános késségre nézve. Ezen szer által, mely a' természet' külömbfélesége' tör-

vénnye által az egységben (13. §. g.) fekszik, egyenlőség lessz az életmívü teremtésben. Ebből következik osztán az, hogy az életmívü valókat nem lehet egy magános jel után szedni rendbe: a' külömböző Seregek, Rendek, Famíliák és Fajták között, mindenikben van egy bizonyos életmív, vagy egy bizonyos alkotmány, a' többinek a'rovássára, előkelőleg pallérozva. A' mindenség' törvénnye szerént a' természet' külömbféleségében pedig, nints semmi rend, a' mely a' maga' fő béjjegén kivűl, magános nemekben és fajtákban, a' többi életműszerek' különbéjjegét ne ábrázolná. Itt tehát, az élemívü alkotódás' természettörvénnyeiben ellenkezés (collisio) van (11. §. b.); mely által a' különvalóban (specialis) a' legnagyobb külömbféleség, közönséges állásból tekíntvén pedig azt, mindenség tevődik a' külömbféleségbe.

50. §.

B. — Rejtekéletműszerek (Rejtekéltüek).

Az életmívü alkotódás' első fogát a' tökélletlenebb életmívü Valók, a' Rejtekéletműszerek (kryptorganismi) foglaljákel. Ezekben még, az életmívü ellenkezés igen tökélletlen, és inkább külömbtelenségben áll még az. Inkább egyfajta tagból (massa) állanak azok, igen kis külömbféleség van a' részek között, még a' feszes és fojók között is kissebb az ellenkezés; hanem inkább a'kettő közöttvaló középen vannak: úgy szinte, egy egyforma elegyformából állanak azok, az elegyszernek külömbfélesége nélkül külömböző tzikkejeken. Nints nekik nembeli külömbözéssek a' kűlső világtól függőbbek, és a'szerént, a' mint az ő kűlső közösségei magokkal hozzák, könnyebben változnak egymássá és idegen formába. Minden tekíntetben a' középtagot teszik azok a' tökélletesebb életműszerek és az életmívetlen természet között. Ezért is azok, nem tsupántsak tenyészés által, hanem felbomlott állati vagy plántai alakból is teremnek; és, ugyanezért is vóltak azok elébb a' földön, mint más életmívü dolgok, tudván hogy a' eredetimész, valamint a' fakófoszlángkő már,

azoknak a' kővéválásit mutattják, mellyek a' lappalfekvő formálódásban számszerént szaporodnak. Minthogy pedig a' rejtekéletműszerek a' felsőbb kiformálódás' lehettségét magokba foglalják; tehát két seregre oszolnak azok, mellyek között eggyik az állati, másik a' plántai természetet kaptsollja magához. Amahhoz tartoznak az ázalékállatok, szarukorallok, korallok, tengeritollak, tengeritsalánok, tengeritsillagok; ehhez a' vízfonalak, hínárok, kendefűvek, spongyiák, zuzmók, mohok, súrlók. És, éppen minthogy azokban az ellenkezés, még tsak durva (éretlen) és tökélletlen; tehát inkább tsak kölömbtelenségei azok az állati és plántai természetnek; és ezért, állatplántáknak is (zoophyton), és plántaállatoknak (phytozoon) nevezik. E' szerént, az állati Rejtekéltüek a' plántaterményekhez jóval hasonlóbbak, mint az állatok (pl. a' korallok, a' magok' élőfaforma termetekben); és megfordítva, a' plántaiak az állatokhoz hasonlóbbak, mint a' plántákhoz (pl. a' spongyiák, az ő fojtóalakbeli bennvalójokban).

51. §.

C. — Nyilvános életműszerek (Nyilvánéltüek).

A' tökélletesebb Életműszerek, mellyekben a' természet nyilvábban mutattjaki magát, vagyis a' nyilvános-életműszerek (Nyilvánéltüek; phanerorganismi), külömbfélék, a' szerént, a' mint az élet' három gyökérformái: a' visszatermesztés, mint az egészség' kinyomása, az ingerlődhetés, mint a' mindenség' kinyomása, és az érzékenység, mint az egység' kifejezése azokban előkelő.

52. §.

1. Plántak.

A' Plántákat, az életmívü valóknak legközönségesebb 's e' szerént legalsó jele, úgymint a' maganemzés vagy visszatermesztés, mint valódi béjjeg, illeti; nem, mintha ez a' szakmány azokban felsőbb mérték-

fogon vólna kialkotva, hanem hogy az jobban van magánosítva, mivel' azt más szakmányok nem tartják zabolán (nem mérséklik). Azértis, nem godolunk a' plántaéletü életen valami mást, mint visszatermesztő munkásságot. A' plántákban tehát, mindenség az előkelő, de tsak annyiban, a' mennyiben ez egy felsőbb kiformálandó ellenkezés' lehettségét magába foglalja. Valamint a' visszatermesztés a' kimiai fojamatnak megfelel; úgy, előkelők is ebben az országban a' kimiai fojamatok, a' munkamívü és erőhatalmi felett. A' plántai elegynek legtávolabbi létrészei a' savanyító, szennító és vizítő. Nem kevés annak savanyítóbeli bennvalója: sok plántákban szabad (érezhető) savany van; mindenikből kozmás savany kerűlki, száraz gőztsepegtetés (párolás) által. Különösen előkelő pedig azokban a' szénsavany; a' honnan is, száraz párolás által, sok szénsavanyos párát adnak. Összeállássok, éppen nem nagy külömbséget mutat. Szövettjek; tsupántsak sejtketretzekből és szálkákból áll. Belső életmiv' hijjánosságával vannak azok; tsak egy fajta sejtjei és ketretzei vannak nekik. Termettjek, nem olly' egyforma és meghatározott; és sok külömbözések 's elfajúlások fordúlnak bennek elő. Építménnyekben, az összeillés (symmetria) tökélletlen. Magahatározássok tsupántsak abban áll, hogy az ő egymásmellett fekvő részei egymást izgattják, de akaratos mozgás' hijjával vannak. Tsak magános pertzekben áll bennek jobban elő az ingerlődhetés; azaz, mindenütt ott, a' hol egy nyilvánabb ellenkezés a' hozzászítás' uralkodása alatt, az alkotásban megjelen. Így van ez, részszerént mémely plántaterményeknél, mellyeken a' levelek rendesen egymás' ellenében űlnek; részszerént a' virágzás' kerűlőjében, midőn a' két nembeli ellenállás, mint az alkotódás' legnagyobb meghatározása és összeillése azokban, kitettzik. A' testvilági hozzájárúlástól nagy mértékben függenek: azért gyökeredznek azok nagyobbrészént a' földbe: nemei és fajtái nagyobbrészént bizonyos világabrontsokhoz köttettek, és semmi nevezetes

elterjedésre nem alkalmatosok; és munkásságjok' kerűlőit, a'nap' és esztendőszakaszok változása vezeti. A' levek nem kerűlgetnek azokban, hanem ugyanazon ketretzekben fel-'s-alá mozognak. Táplálattjokúl, tsupántsak életmívetlen létalakokra van szűkségek; és a' táplálóalakot sok hellyeken szíjják, úgymint a' gyökerek által (nem tsak hanem a' levelek által is) magokba. Magáhozszabássok' (magávátételek; assimilatio) életmívei, a' lémozgató ketretzekkel egy és ugyanaz. A' Nem' maganemzése magános pertzekre van azoknál szorítva; és a' termékenyítés után elvesztik hím nemzőrésszeket.

53. §.

2. Állatok.

Az állatban, a' visszatermesztés hátrább van, mert a' többi gyökérformáji az életnek, őbenne jobban ki vannak bontakozva mint a' plántatermények ben: e' szerént, az állat nem általljában visszatermesztés-késség mint a' plánták, hanem ez a' készség külön van választva a' többi életmívektől, és egy saját táplálótsatornát ábrázol; innen, az ő nevekedéssek, inkább kiszabott határok közzé van szorítva. Az érzékenység, egy jobban vagy kevésbé kipallérozott inalkotmánnyal állelő, képzeletek' nyomait találni, de a' mellyeknek még is világosság híjja van; van itt akarat, de a' mely, mivel' még nem világos képzeleteken fekszik, tsupántsak mint ösztön és homájos késztető dolgozik, mely az életmívezéstől függ. Azomban, ez által a' magahatározás tökélletesebb lesz, mint a' plántákban. Úgyanúgy fordúlnak még elő az állatokban indúlattulajdonságok is, de szintúgy az életmívezéshez tsatolva, és tsupántsak különszorítva, az állatoknak magános fajtáiban. — Mindazáltal, egésszen előkelőleg és feljúlfordúlva van az állatokban ingerlődhetés; és, e' teszi azoknak saját béjjegét. Hússzálalkotmány, akaratos mozgás, és helyrőlmozdúlás (locomotivitas) külömbözteti azokat főképpen meg. — Akarmelyik más tekín-

tetben is magassabb leptsőjén jelennek azok meg az életmívü természetnek, mint a' plántatermények. Sokság, egység és mindenség, mint életműszer' béjjegei, világosabban láttzanak azokban meg. Az ő eleggyekben, megvan amaz esmeretes négy gyökéralak, midőn a' savanyítóhoz, szenítőhöz és vizítőhöz, még a' fojtó hozzá áll: és, azért is lehet az állati alakot plántai alakká változtatni, ha annak (kivált' salétromsavany' gyenge hatása által) a' fojtóját elhúzzák. De azért, a' fojtó nem tulajdona az állati alaknak, hanem annyiban veszi magát a' többi három gyökéralakhoz, hogy az állati test azoknak az összeségét magába foglalja. Az állati testben, általjában több éghető alak van; azért jönn abból, száraz párolás által, illatlúgerő és kozmás olaj; azért van abban több gyúlvány (a' kozmás olajban, a' gyúlványsavanyos mészföldben, és a' gyúlványsavanyos sókban), és kénkő (mely magát a' vizítővel örömöst egy büdös párafélévé köti össze).

Az előadott részdolgok (momenta) szükségesképpen magokkal is hordozzák azt, hogy az állati testeket egy nagyobb változandóság, egy tsendesebb felvétele a' kímiai hatalomnak, és a' kímiai fojamatnak nagyobb külömbfélesége külömböztetimeg. Az eleggyebeli egyenlőségét könnyebb megzavarni, és könnyebben bomlanak azok széjjel; azért hajlandóbb az a' rothadásra, mint a' plántatermények. Azonkivűl, az összeállásnak nagyobb külömbféleségei láttzanak abban: vannak neki lágy és gémberedett formái, tseppenhető és gőzforma fojadékjai. Szövettje külömbfélébb, és sejtketretzekből, hússzálakból és inszálakból áll az: szintúgy sokféle annak a' termete, és külömbfajta életmívei vannak, nevezetesen egy szíve és egy ganétsatornája. Észreveszünk még abban egy felsőbb, többfelé szító izgatódzhatást, és a' szakmányoknak nagyobb külömbféleségét. — Termete rendszeresebb, határozottabb, és nemannyira fajzikel, 's mindenütt több benne az eggyetértés (összeillés; symmetria). A' nedvek a' magok' mozgássokban, valóságos kerűlést tesz-

nek midőn azok kivezető és visszavezető tsatornákon 's ketretzeken fojnak. —

Az Állatország két részre oszlik:

A. — Az elsőben vannak azok az állatok, melyeknek az életmívzések legtőkélletlenebb; a' mellyeknek 'hát legkissebbé van külömbféle életmívjek. Különjelekben, kevesebbé van közök egymással: tsak abban eggyeznekmeg, hogy a' vérek és hússzálok nagyobb részént fejér, legalább nem olly' verhenyeges, mint a' felsőbb seregé; és hogy azoknak, vagy semmi tsontalkotmánnyok (sceleton) nintsen, vagy pedig tagtalan (íztelen), vagy tagos (ízes) de kűlső, van. — Ennek a' sornak két Rendje van:

1. Az első Sereghez tartoznak a' férgek és lágyállatok. Mind-a'-kettőnek eggyügyű alkotvánnya (structura) van, egyforma (lágy) összeállása, erős visszatermesztőereje, tökélletlenűl kiformált nemzőtagja, és határosok az állati rejtekéltüekkel.

a.) A Férgek' seregének nints agyveleje, hanem egy eggyügyű gerintzveleje, inakkal; tsak kevésnél találni in-gümőket (inak' összemeneleleit = Ganglien); egyedűlvaló életmívjek az érzőfonalak. Van azoknak ganétsatornájok, erek, és lüktetőjök, szív nélkűl, és, vagy semmi lelekzőmívjek, vagy kopótyójok, azaz, levegőtsőjök van, tüdő nélkűl. A' testek hosszúkás, és tzikkejekből áll, melyek, az elsőt és utólsót kivéve, egyformájuak, egyforma hússzálok és inok van. Egynehány, előkelőleg közelít az állati rejtekéltüekhez; némelyik a' lágyállatokhoz (mollusca), ismét mások a' bogarakhoz (insecta). Alkalmasint egyszerre termettek azok a' földön a' rejtekéltüekkel.

b.) A' Lágyállatoknak vagy Molluskáknak egyforma testek, lélekző-kopótyójok, eres és inas szívek, gerintzvelőjök, agyvelőjök van, mely a' nagy ingümőtől keveset külömböz. Mindenik, szaglóinak' híjjával, nagyobb része látó, halló és ízlő híjjával is van; nagyobb részénél, ugyanazon magánosban van-

nak eggyesülve a' nemirészek; a' színterűlettjek nedves és nyálkás; némelyik egésszen fedetlen, másikok tekenőben (bigában) űlnek, a' mellyet akaratosan kitáthatnak, vagy belőllök akarattal kimászhatnak; és a' mellyek szénsavanyos mészföldből állanak: kevés hússzálai vannak azoknak, kevés és tsak lassú helyből-mozdúlássok. E' szerént, az állati rejtekéltüekhez ragadnak azok, minthogy azokban a' visszatermés, még kevéssé hátrál. — Azért is fordúlnak azok kővéválva, a' legrégibb ágyáshegyekben, a' plántai rejtekéltüek mellett elő.

2. A' második Sereg kijelenti a' maga' állati béjjege' további kiformálódását, már a' feszes és fojó részek közöttvaló határozott külömbözés által.

a.) A' Kérgesállatoknak (crustacea) kűlső ízes pántzéljok van, mely a' tsontalkotvány' hellyét viseli, szívek erekkel és lüktetőkkel, tsomós gerintzvelejek agyvelőhöz hasonló gojóbisotskákkal, 's a' lélekzésre kopótyójok. A' lágyállatokhoz legközelebbi atyafiságban vannak, felűl vannak azokon, több mozgómíveikre nézve, mivel' nekik külömbféle tagszerei vannak; de még is, ellenben, a' tisztúlómívei eggyügyübbek, mint amazoknál. — Nem sok kővéválás fordúl belőllök elő: mindazáltal kitettzik azokból annyi, hogy azok már abban a' kerűlőben vóltak, míg még azokon kivűl tsak rejtekéltüek és lágyállatok vóltak.

b.) Valamint a' kérgesállatok a' lágyállatokhoz, úgy kaptsolódnak a' Bogarak a' férgekhez, a' minthogy azok tökélletlen állapottjokban, vagyis, mint burkok, ezekhez egésszen hasonlók. A' bogarak feljebb állanak egy foggal, mint a' férgek; mert azoknak formásabb inalkotmánnyok van, finomúl-érző tséltsapjok (szarvok, vitorlájok, antenna), részszerént szemek is és fülök, ízes tagszerek, levegőtömlőjök és lélektsőjök, mellyek a' színterűllettjek' külömböző szúrásin kinyílnak. De másfelől, tökélletlenebbek is azok, mint-sem a' férgek, minthogy nekik semmi erek és lüktetőjök nintsen. Az ingerlődhetés jobban kitettzik

bennek, mozgómívjek jobb alkotódásuak (sok lábai és szárnyai), külömbféle mozgásokat követnekel (másznak, futnak, ugranak, úsznak), de mindég tsak akadozva. Minthogy az ingerlődhetés az alkotó munkásságot meghatározza; már mesterségi-ösztönök állanak elő, kivált' a' nemteleneknél, midőn ezeknek, nemirészek hellyett, más életmívei vannak, mellyeknélfogva azok mesterséges tsinálmányok' alkotására alakot kapnak. Az uralkodó ingerlődhetés a' lélekzőmívre, 's egyrészént a' szárnytakarásra nézve, eszközli az első hangot is, dongásban és tzintzogásban. Egy különös béjjegek a' bogaraknak, keveset kivévén, a' termetváltozás (metamorphosis): tsak léptsőnként jutnak azok tökélletesebb alkotódássokhoz; tójásokból állortzákká (kukatzokká) lesznek, mellyek a' férgekhez hasonlítanak; azután burkokká, mellyek a' tekenőjébe zárt lágyállathoz hasonlítanak; és ebből áll osztán a' tökélletes bogár elő.

A' földön, nem vólt elébb bogár, mint plántatermény; azok vóltak az első földiállatok, és azoknak maradvánnyai, főképpen a' gerjekőben (succinum; bitumen electrum) fordúlnakelő..

B. — A' második, felsőbb állatország a' piros vér által mutattjaki magát, mely aluttvérré és savóvá válik; és egy belső tzikkejes tsontalkotvány által. Kímiai tekíntetben, mindenik felsőbb pallérozódásra mutat; a' vér' veressége erőssebb savanyúlásra (oxydation), a' tökélletesebb tsontépület több fojtó-bennvalóra. Az ide tartozó állatoknak több külömbfajta részei vannak, egy, kétfelé oszlott agyvelejek, egy saját tartóban, legalább három érzékenységmíveik (szaglás, látás és hallás); egy májjok, két veséjek és egy szívek, mely belől a' lélekzőmíven, felűl az emésztőmíven, és alól fekszik az agyvelőn; a' nemek különváltak, és a' hím-magánosoknak két tökgojójok van.

1. Az első Seregben vannak a' Halak és Kétéltüek; egy szívek van azoknak, egy vagy két rekesz-

szel, mellyek egymással közvetetlen egybekaptsolódásban vannak; egy, 4--8 gojóbisotskából álló agyvelejek, mely a' kaponya' üregét nem egésszen telimeg; halovány hússzálaik; lágy(lotyos) sejtketrettzek; jukatsos tsontjok, de nem nagy üregekkel, és velő nélkül; a' vér' melege, a' közép-mértéklettől, melyben az állatok élnek, keveset külömböz.

a.) A' Halak, a' felsőbb sornak azok, a' mik az alsóbb sornak a' férgek, mellyekhez azok, sokféle tekintetben, igen közel állanak. Kűlső alkotássokban, igen kevés magánosságot (különséget; individualitas) venniészre, semmi külömbözést a' fő és derék között, nyaknálfogva; a' mejj' és has' uregjei sintsenek egymástól elválva. Tsupántsak kezdőtóldalék van azokon a' kűlső tagokra (Ansatz zu Extremitäten), mellyek ahhoz az eszközhöz (a' vízhez) vannak termetesítve, a' melyben élnek, azaz, evezők. Kopótyók által lélekzenek azok, a' mellyekben nem tsak levegő, hanem víz is bomlikfel. A' szálkái (haltsontok), még tsak tökélletlen tsontok, és e' között meg a' portzogó közt, középen foglalnak hellyet. Meg kell azt jegyezni, hogy némelyik jobban, mások nemannyira nyilván, gerjedtséget, még pedig a' gálvánisos formában mutatnak; valamint hogy a' hússok, egyrészént dögléssek előtt, nagyobbrészént pedig az után, gyúlványosodik (phosphorescit). Hal-kővéválásokat és nyomatokat (typus), találni az ágyáshegyekben, a' 'súrlókéi (filix, equisetum-fajta) mellett, mellyek közvetetlen az első leváladékok után alkotódtak, azaz, a' fakófoszlángkőben és veresréz-foszlágkőben.

b.) A' Kétéltüek (amphibia) felljebb állanak egy foggal, tüdővelvaló lélekzettjeknélfogva (de a' mely még tökélletlen, inkább hártyás mint ketretzes, nints saját ketretzalkotmánnyok, és az is még az eggyesült mejj- és hasüregben fekszik), tökélletesebb tsontalkotássok által, és kűlső termettjek' nagyobb külömbféleségénélfogva: másfelől pedig, közelítenek az alsóbb seregekhez, erős visszaterméssek, puha életek és

mesterségre-hajlás' híjjánossága által. Sőt, holmi magános famíliái, világosan közel atyafiasok magános alsóbb seregekkel. A' kígyók, határosok a' férgekkel; a' békák, az ő tsupasz, tsúszós testek által, a' lágyállatokkal; a' tekenősbékák, az ő bóltos teknőjökkel, közelítnek a' kérgesállatokhoz; 's végre a' gyíkok a' bogarakhoz, a' mellett hogy azok a' négylábu állatokhoz is közelítenek. A' földnek, abban a' kerülőjében alkotódtak azok, mikor a' földi bogarak támadtak; és találni azoknak a' maradvánnyit a' kőágyásokban, mellyek a' kőszénágyásokkal egy időben lettek.

2. A' második Seregben, mely az Emlős (szoptató) állatokat és Madarakat foglalja magába, külön van a' mejjüreg a' hasüregtől válva, a' lélekzőmívek téresebbek; a' szív, a' maga' két rekessze által, bizonyos külömbözést formál magában; a' vérnek saját, Fahrenheit 96°-u mértéklete van; a' hússzálak veressek, az agyvelő soktermetü, valamint az érzékenységmívek is külömbfélébb alkotványt (structura), nagyobb fínomságot és általhatóságot (élességet) mutatnak. Az alsó életműszerhez is két újj életmívek járúlnak, úgymint lép és fodorháj (pankreas). A' mesterségi-ösztönök bővebben fordúlnak itt elő, a' közösködés-ösztön nemiszeretetre pallérozódott, 's az által láttattja magát, hogy a' hím a' nyősténnel eggyütt tart: a' köjökapolgatásban, mutattja magát a' famíliaszeretet: valamint általjában, képzeletek és lélekhajlandóságok nyilvábban állanak itt elő.

a.) A' Madarak egésszen a' lélekzetre vannak rendelve; mert az ő szembetünő tüdejeken kivül, lélekző tsőveik is vannak azoknak, mellyek az egész testen keresztül, a' hasokon által, a' tsontokba és a' tollakba elterjednek, és a' mellyeket azok akarattal tőlthetnekmeg levegővel 's üríthetnekki: és, ezért is az ő (elementum, — most) életeszközzök a' levegő. Ezen tökélletesebb lélekzés' ereje által, nagyobb mértékfogu saját melegségjek is van azoknak, mint-sem minden más állatnak: és, valaminthogy a' lélekzés ál-

tal hússzál-létalak alkotódik, úgy el is éri azokban az ingerlődhetés a' maga' púpját; a'legfelső mozoghatást látni azokban (futás, ugrás, kúszás (kapaszkodó-mászás), úszás, repűlés), és az akaratos mozgáserő a' kipallérozott lélekzetben, gazdagokká teszi azokat a' hangokban, és a' hangzás' kellemetesítésében (modulatio); valamint a' színek is elevenebb, mint az emlősállatoké. A' nagyobb meleg' és hússzálmunkásság' ereje által, az élelemfogyasztássok (consumtio) is vidorabb; azért is, gyakrabban szükség' azt megújjítani: a' honnan, igen gyakran újjra kezdik az ételt, hirtelen emésztenek, és gyakrabban, 's szerszerént, bővebben is ganéjlanak. Az agyvelejek alkalmas nagyságu, és a' fejek nyilván külön van választva a' deréktól. A' nemiösztön igen erős bennek, és a' köjkei mellettvaló gond előkelőleg szembetünő. A' kővévált madármaradványok, ritka; és a' későbbi kerűlőből származnak azok, mikor már emlősállatok, vóltak.

b.) Az Emlősállatok teszik az általmenetelt a' madaraktól az emberre. Nem annyira uralkodó ezekben az ingerlődhetés, mint amazokban; ellenben az érzékenység jobban kiformálódik: mindenütt több egység és egy világos, meghatározott külömbözés uralkodik. E' szerént, nem annyira terjedki annak a' lélekzete, nem is olly' hirtelen, mint a' madaraknál; hanem egyformább és tökélletesebb: a' tüdők két szárnyra, és mindenik több leppentyűre válnak. A' hangjok erős, de kellemetlen és tzikkejetlen (rendetlen). A' szív külömbféle alkotásu; a' mejjüreg el van rekesztve a' hasüregtől egy hússzálas közbőrrel. A' különszakadt emésztőkésség külömbfélébb: a' nedv (chylus, χυλος) a' fodorháj' ikrás húsain megyen által: a' hájj (omentum, Netz) egy magános alkotvány; a' lép, különvált a' fodorhájtól. A' tsontalkotvány, valamint a' hússzálalkotmány, a' részeknek nagyobb külömbfélességét mutattja, mint-sem más állat-seregekben; azomban hogy ez' utólsók között némelyiknek több egyformanevü hússzálai és tsontjai vannak. Előkelőleg ki van-

nak bontakozva az érzékenység' életmívei: az agyvelő' alkotvánnya külömbfélébb, és rendesebben van alkotva; az érzékenységmívek tökélletesebbek, mint más seregeknél. Midőn tehát az emlősállatok, a' maradakhoz képpest, kissebb ingerlődhetéssel bírnak, 's azért is, inkább hozzá vannak a' földhöz tsatolva; ellenben, a' belsőtehettség (involutio), uralkodóbb azokban: ezekben kezdődik egy világosabb eszmélődés és tökélletesebb képzelődés. Eleven köjköket köjködzenek azok, és szoptattják az emlőjökből, mely azokat szintúgy kikötőleg illeti. A' mint azokban az életműszer' három gyökérszakmánnya inkább egyenlő; úgy határosok azok a' magok' külömböző' famíliájokban más seregekkel, pl., a' tengeri emlősállatok által, a' halakkal, a' keménybőrük (sklerodermata) által, a' pántzélos bogarakkal és kétéltüekkel; és a' majmok által az emberekkel is.

A' kővévált emlősállatok a' föld' későbbi kerülőjétől származnak, mikor már a' plántai természet tökélletesen kiformálódott volt, és a' föld' felfordúlásai által, nagy rakás plántatermények elsűjjedtek, és gyantás fát, gerjekövet, 'sat. alkottak. Ezek a' maradványok a' disznók', szarvasmák', tzetfélék', lomhalábuk' (bradypus) és ebek' famíliáihoz tartoznak: de az előkelőkből (primas), valamint az emberi testből is, semmi nyomot nem találni a' föld' utólsó felfordúlása előtt; és így ezek még azután termettek.

54. §.

3. Ember

Az Emberiség' béjjege egy általljában a' főbb kipallérozódásban, és a' lelki munkásság' előkelőségében áll; az érzékenység a' legfelső telyességre lépett abban, és mindazok a' külömböző jelek, a' mellyekkel azt az állatoktól megkülömböztetik, egyáltalljában tsak ide erányoznak.

a.) Az emberben, az állati érzékenység, esmeret-

EGYETEMI KÖNYVTÁR DEBRECEN

té, tiszta eszmélődéssé válik. Nem tsak képzőlődések vannak őbenne, mellyeket egyenesen az érzékenységek eszközlöttek, hanem annak további kipallérozódása és egybeszerkeztetése is: a' kívánságai is, szintúgy nem érzékenységi béhatások' eggyügyü tsinálmánnyai; hanem azok is a' lélek' szabadabb munkásságaiból termettekelő. Az akaratot, nem annyira az életmivzés, mint inkább a' képzelődések határozzákmeg: a' természetösztönök hátraállanak, és meghomájosíttja azokat az okosság. Az embernemet nem illeti, mint az állatokat magános indúlattulajdonság; de, minden indúlattulajdonság' lehettségét magába rekeszti az. Az akarás' uralkodásának ereje szerént, az akarat, nem meghatározott tsinálmányoknak van erányozva: az embernek nints mesterségösztöne; de a' mesterségi tsinálmányokban minden állatot meghaladhat, és a' munkamívü ügyességet, valóságos, képzeletes mesterséggé pallérozhattja. Mikor az állatok a' kiformálódásnak, az ő érzékenységei által kipétzézett léptsőjén megállanak; akkor az ember véghetetlenül tökélletesedhető (perfectibilis).

b.) Az érzékenység' felsőbb telyessége, kitettzik már a' tapintható alkotmány' kellőközép-életmíve' alatkos minémüségében is. A' főnn, a' rágószerszámok hátrább állanak, a' kaponyaüreg szabadabb bóltozatu. Az agyvelő, az abbanyúló inakhoz szabva, nagyobb mint az állatoknál. Minden részeinek elevenebb rajzolattja van, világosabban el vannak választva, 's határozottabban alkotva. A' félgojóbisok (hemisphaera) jobban különváltak; a' sarló (processus falciformis; az agyvelő' tetejét karéjosan kétfelé választó bőr) lejjebb nyúlik; az egész agyvelő nem hosszára terjed, hanem inkább két óldalra termettki, gömbőjűbb és magassabb; a' kis agyvelő nem a' nagynak a' hátamegett fekszik, hanem alatta.

c.) Éppen úgy vannak a' lelki munkásságot eszközlő életmívek, azaz, az érzékenységek, a' magok' egésszében jobban kiteremve; a' mellett hogy eggyes

állatok, tsak magános érzékenységek' élessége által elébbvalók. Az embernél, az érzékenységek gyengédedebben vannak életmívezve: úgy, keze is tsak neki magának van ollyan, a' mely fínom tapíntásra van életmívezve.

d.) Az embernek minden életmívezése, segedelmére van az ő akarattjának. A' maga' tökélletesebb tzikkejezése (articulatio) által, alkalmatos a' legkülömbfélébb mozgásokat megtenni. A' bélhurkája úgy van alkotva, hogy ő mind plántai, mind állati eledelt megehet; a' gyomor' alkotvánnya, és a' vakbél' (intestin. coecum; Blinddarm) rövidsége, egyforma a' húsevő-állatokéval; a' szűk belek' hosszában, ezeknek a' bővektől való külömbségében, és a' kólikásbél' (colon; Grimmdarm) alkotvánnyában megeggyez a' fűevőkkel. Az emberben nintsen kerülő (időszaki, periodicus) közösködés-ösztön; hanem az által, hogy ez őbenne szünteleni, nem is olly' dühös az, hogy az okosság által meg ne zabolázódhatna. Éppen úgy nem szorítódott ő bizonyos világabronts (zona) alá, hanem akarattja szerént meghatározhattja és változtathattja a' maga' lakását: el tud élni a' legforróbb és leghidegebb abronts allatt, a' hol a' mértéklet 120°-tól a' o felett, 120°-ig a' o alatt van, nehéz és könnyű levegöégben, magas és lapáj vídéken; és azért is, elterjedt az az egész esmeretes földön, éjszaki 80°, és deli 58° szélességtől fogva, a' középabrontsig.

e.) Életmívezésénél fogva, arra van ő, továbbá, felidézve, hogy az okossága' erejének hasznátvegye, mivel' külömben el kellene neki veszni. Mert valaminthogy a' hússzálmunkásság, mint őbenne kifelé ható, kűlső dolgok ellen dolgozó erő, szorossabb határban van; úgy, nintsen is ő a' neki ellenséges kűlső béhatások ellen óltalomban; nints ő egy közönséges szőrtakaróval az időviszontagság ellen bátorságban; nints a' vad állatok ellen körmökkel és fogakkal felfegyverkezve, 's több efféle.

f.) A' mi az ő belsőjében megfordúl, előáll az ő-

benne kivülről is. Tökélletesebben kinyomja a' maga' gondolattjait és érzéseit, mint az állatok. Ötet illeti kikötőleg a' beszéd, azaz, az a' tehettség, hogy képzelődések' meghatározott kinyomásait, a' hangnak határozott tzikkejezései által, mással közölje: melyrenézve, az ő hangmíveinek, van is egy saját, az állatokéitól különböző alkotvánnya. Ötet illeti még tulajdonúl a' nevetés és sírás, mint bizonyos indúlatmozgások' következése: az állatok' katzagása tsak tsupa kongás, vagy az ábrázatvonásoknak változása, ugyanakkori és okkaljáró indúlatmunkásság nélkül; a' könnyedzés, nem több ezeknél, mint egy, külömben az óron kifojó fojadéknak, a' szemekből lett kifojása, indúlat nélkül. Végre, a' szüzességjelt (hymen), mely az embernyőstént kikötőleg illeti, bizonyos tekíntetben úgy kell nézni, mint erkőltsi ártatlanság' alakos (vagy testi) jelét.

g.) A' lelki természetnek ez a' felsőbb telyessége, és ez a' nagyobb függetlenség a' földi világtól, kimutattja magát az által, hogy az emberi testnek nem vízfektü (horizontalis), hanem tsüngő (perpend.) termete vagyon, hogy egyedúl és tsak őtet illeti egy tökélletes egyenes állás; mely által a' fő legtávolabb esik a' földhöz. Alkotódása, világosan mutattja azt, hogy őtet a' természet valóban fennálva-járásra rendelte. A' karjai igen kifelé állanak a' négylábon-járáshoz, a' hosszabb, kéttszeres hajlásu, vízfektü kúltstsontnál fogva (clavicula); a' lábaihozképpest, igen gyengék, és a' felső karja' serpenyője nem eléggé méjj. A' feje tsüngősön áll a' nyakán, és a' felső nyaktsüröknek nints menedékes lapja: a' feje' hátúlja nehezebb, és a' fejét, a' négylábu-járásban, nem tarthatná vízfektében vagy fel, mivel' a' tarkónak nints elég erős kötőlékje (nyakszirt), a' míllyen az állatoknak van. A' gerintztsontok lapossan és egyenesen feküsznek egymáson, és lefelé vastagodók; a' keresztsont (szent tsont=os sacrum) különösen vastag és széles. A' mendetzetsontok (pelvis) szélesek, egymástól távol állanak és lapátformák. A' szeméremtsontok' egy-

gyesülése lapos, keskeny és nem magas. Az alsó kinyúló tagok (a' lábak) hosszabbak és vastagabbak, mint a' felsők; a' tzombtsontnak hosszú és menedékes nyaka, és tsaknem gömböjű gombja van, mely egy méjj serpenyőben mozog; a' lábfő, az éretlen gyermeken is, elébb ki formálódik, mint a' kézfő.

h.) Az állattest, nagyobb vagy kissebb tsüngősségü termete szerént, inkább a' hosszaság mérséklettjéhez van alkotva: az embertestben, a' tsüngős állás által, a' méjség' mérséklettje uralkodó, és ezután a' szélessége. E' szerént, jobban kimutattja az magát szélire, erős külömbözőse van a' jobb és bal óldal között; mikor ellenben az állatoknál, szerszerént minden, inkább keskeny és hosszú. Ez a' jóforma szélesség, béjjege az emberábrázatnak: a' homlok nem olly' keskeny, a' szemek távolabb vannak egymáshoz; az ór és száj jobban hátra állanak; a' felső állkaptza' köztsontjai, a' mellyek az állatoknak hosszan előre nyúló képet formálnak, nintsmeg; az alsó áll, nem állkinn; az állkaptzák rövidebbek. A' mejj szélessebb; a' karok inkább két óldalra állanak; a' gerintz-tsontok' száma kevesebb, farka nints. A' hasa nem ollyan hosszú, hanem szerszerént szélessebb; a' medentze nints úgy összeszorúlva, nem ollyan keskeny és hosszú mint az emlős állatoknál, hanem szélesebb, kerekebb és bóltosabb; a' kereszt-tsont görbébb, a' fartsiktsont (coccyx) jobban előre görbült.

A'
TERMÉSZETHISTÓRIA'
Felosztása

55. §.

Az Egymindenség' természetének idáig előadott eredeti állapottjából, 's a' földi Valók' jelenségeinek rendes szerü egybekaptsolódássokból, a' mint ezek az emberi okosságnak megjelennek, és a' legtávolabbi képzelhető alakságokból, a' legtökélletesebb földi Valóig az emberig léptsőnként felemelkednek, következne, hogy a' Természethistória' tárgyainak feltagolását, 's ezeknek a' tagoknak elrendelését úgy ejtenők, hogy a' tudomány' rendi és sora, a' legtökélletlenebb tárgytól a' legtökélletesebbig, nőddögélve felfelé lépegessen: mindazáltal, az előbbi Eszméltetésben kinyilatkoztatott hellyes okokra nézve (11. lap.), elégedjünk-meg most azzal, ha az előadott Életértekezés' utólsó felén lerajzolt nőddögélő sort, tsaknem egésszen megfordítva, felülről lefelé fogydogálva, veszem vezető kalaúzúl.

Láttuk már előbb, de még nyilvábban és különösebben általláttjuk odább, hogy az Ember, még pedig maga egyedül az emberi-állat az, a' melynek sokféle jeles saját tulajdonságai, semmi más földi állattal nem közösök; a' mellett hogy sok más alantabbi tulajdonságokban ezekkel megeggyez. Ez a' kétféle betsü tulajdonság az emberben, tselekedte azt, hogy a' Természethistória-Írók, ennek a' főbb méltóságu földi Valónak, az őtet illető érdemlett hellyét, nem tudják ebben a' tudományban, és így, a' többi életmívü ter-

mények között is; megelégítő meghatározással kiszabni. Ha három úgynevezett Országra (világra, táborra) osztjuk a' földi természet' minden tárgyait, mint szokás, kéttségkivül az embernek is az állatok közzé kell esni; testiképpen tekintvén azt, a' vele szomszédos és legjobban hozzászító állatoktól, nem is külömböz az jobban, mint a' szárnyas-egér a' medvétől: de ha testetlen némely tulajdonságaira nézünk; kéntelenek vagyunk az emberi méltóságot, minden más földi valók' rokonságából kizárni, és azt, mint valami magános jelesebb országot kikötőleg képzelni, — ha a' gyakorlási bőltselkedésnek (practica philosophia) helyet akarunk adni. — Hadd legyen 'hát ez a' jeles állat, az Ember, tsak a' rajtunk álló nemes érzékenységre tekintve is, nem mondom negyedik Ország, vagy 4 ország között az első; hanem az Állatországnak különméltóságu Tábora vagy Serege, nem pedig a' többi állatok' eggyik séregének a' Rendi, hanem azok felett egy magános külön Sereg, mint Ember. Illyen ártatlan, de mégsem különöző kívánság mellett, —

Az Első Részben lessz az Ember, mint okos állat, és az Állatok' Országa, mint oktalan állatoké; mely az életmívü élő 's egyszersmind akarat szerént mozgó, és kivánsággal tenyésző (nemző, fajzó) terményeket, az állatokat foglalja magába.

A' Második Rész beszéll a' Plánták' Országáról; mely szintúgy életmívü, de akarat és eszmélődés nélkül mozgó eleven terményekből, plántákból áll.

A' Harmadik Rész előadja az Ásványok' Országát; vagyis, az életmívetlen és élettelen terményeket, mellyeknek a' létele és elpusztúlássok, életműszer nélkül, tsak munkamívü és kimiai erők által esikmeg.

Ehhez a' Három Részhez, vagy, mely mindegy, háromféle Terményországhoz tesszük Tóldalékúl, mindenikhez az azt illető, és tulajdon tárgyaiból eredő Mesterségek' tudománnyát vagy esméretét, tsak ollyan

kiereszkedéssel, a' míjjet egy illyen Munka, tóldalékúl, mint kapató Tudományt, megenged.

Az Életmívü Valókról, közelebbről.

56 §.

Az Életmívü Valók' származása.

Az Életmívü valók magokhoz hasonlóktól származnak, saját életerejek által, mely az ő életműszerekhez van kaptsolva, táplálódnak, 's az által viszikvégbe nevekedésseket és szaporodássokat. — Az életmívü valóknak, az embernek, állatnak és plántának származása' és megelevenedése' módjáról különböző vélekedések vóltak, mellyek között az úgynevezett kibontakozás (evolutio) leghíresebb vólt, a' melyhez legtöbben ragaszkodtak. Hanem, utóbb legtöbben megeggyeztek abban, mely szintúgy vélekedés, hogy a' tsira, mely a' nyóstény vagy gyümőltsöző anyában a' kiformálódhatást készen várja, a' hímnek ingerlő 's egyszersmind formáló erejü magva által élednemeg (epigenesis).

Hogy pedig az a' lassanként megeső kiformálódás a' természet' végtárgyához illendőúl mehessen tökélletességre; szükséges a' szülei nemző alakoknak, mellyek elébb formátlanok, de életmívezhetők, kedvező környülállások között, a' meghatározott helyre érni, hogy így azok, a' formálandóságra hajlandók lehessenek. Ez a' termetesítő ösztön vagy hajlandóság (nisus formationis), az életmívü valók' véghetetlen külömbségü végtárgyok szerént, ugyanollyan tulajdonsággal bír, hogy a' sokképpen életmíveződhető nemzö alakokat, véghetetlen de a' végtárgyakhoz mérséklett termetbe tudja állítani, azokat táplálatok által életben megtartani, és a' sérelem által lett fogyatkozássait nagy részént vissza tudja pótolni (reproductio). Hogy ez az alkotó, formáló vagy termetesítő ösztön, egyszersmind a' munkamívüt a' hely-

lyes mérséklettel összekaptsollja, már mostanában sok testbontzolási tapasztalásokkal támogattják. Ennek a' formásító ösztönnek (melynek a' természetéről még ma is ezt kell mondani: qualitas occulta) hejjes hatása által lesznek már, a' magános valók' formái és termetei, 's a' nemi külömbség.

Ha ez a' formásító ösztön a' maga' rendes munkásságában akarmimódon megzavarodik; akkor, a' formált termet is külömböz az erányozott tárgytól. Még pedig,

1. Ha nyilvánvaló erőszak esik azon, a' tsinálmány egésszen természetelleni, mellyet mi, közönségesen nyomoréknak mondunk, de az e' körül forgó Tudósok, négy nevezetesebb külömbséggel nevezik azokat, úgymint: ha egy magános tagban van a' hiba — fabrica aliena: ha valamelyik tag nem a' rendes hellyén van — situs mutatus: mikor valamelyik tag egésszen elmaradt — monstra per defectum: végre, ha több tagja van kelletinél — monstra per excessum; mely utólsó, sokszor, famíliai nyavajává is szokott válni. — Mindezek a' hibák a' vad állatoknál 's plántáknál igen ritkán, a' szelídeknél pedig igen gyakran fordúlnakelő.

2. Kétnemünek lehet mondani az ollyan állatot, a' melyben mind a' hím-, mind a' nyőstény-nemitag vagy béjjeg, mellyeknek külömben külön kellene lenni, eggyütt van. — Ide számlálják még, azt is, mikor valamelyik nemben ollyan valami van, a' minek az ellenkezőben kellene lenni, mint pl. mikor a' bakketske 's egyéb emlősféle alatt, sőt a' férfi-ember is, tejet ád; a' jértze-madárnak kan-tolla lessz; a' nyőstény szarvasnak szarva, 's több efféle: — mikor némely férfinak szava, szakállatlan ábrázattja, 's minden mozdúlása, asszonyi, az asszonyé pedig férfiúi; e' borotválkozik, ama' nem.

3. Korts állat az, a' mely kétféle állatfajtól mint pl. az öszvér lótól és szamártól, származik: elkortsosodott hadd legyen pedig az, mikor az állat ugyanazon törsökből kétféle fajtától ered, mint a' Mulát fekete és fejér embertől; az elkortsosodott bánáti juh, a'

spanyol és magyar juhtól; a' kutja a' farkastól, vagy rókától a' kutyával. Végre —

4. A' formáló természeti ösztön rendes tsinálmánynyaitól fére tért külömböző életmívü terméneyk még azok is, a' mellyek a' magok' fajoktól lassanként, külömböző okok miatt elváltoznak, mellyeket elfajzottaknak vagy alfajtáknak (raçe, és varietas) neveznek. — Gyökérfajta (raçe) névvel nevezhettjük azokat, a' mellyek az íllyen módon felvett tulajdonságokat állandóúl megtartják és maradékjokra változhatatlanúl tovább plántálják, mint pl. a' Mulátemberek: Alfajták vagy ha tettzik elfajúlás (varietas) lehet az, mikor az íllyen módon felvett tulajdonság nem állandó [1]).

Az íllyen elfajúlásoknak több számtalan okai között, nevezetesek az égtáj' természete, a' tápláló eszközök, 's az élet' módja. A' hideg égtájon apróbb, fejérebb színü terméneyk, állatok és plánták teremnek; a' kelet-, és nyúgot-indiai, Európai szüléktől származött emberfajták, az úgy nevezett Kreolok, különös szép emberek. Tsak nállunk, ugyanazon egy Tartományban, míllyen változást nem teszen az életmód, —

---

1. Nem kevés bajt szerez egy ollyan Írónak, a' kinek a' tárgya inkább a' tudomány, mint a' nyelv, a' mellyen a' tudományt írja, az, ha egyszersmind az elöfordúló mesterszavakat meg akarja határozni. Itt most az a' nehésség fordúlelő, hogy pl. mi Magyarok *Nemnek* hijjuk a' him és nyöstény természetet eggyütt. Már pedig ezt a' szót *Nem*, holmi egyféle tulajdonságu életmivü söt élettelen dolgokra is szabjuk; azt mondjuk pl. hogy az oroszlán, tigris, párdutz, matska, 'sat. *egy Nem*. Mire megyünk igy a' felosztogatással? — én itt most meg nem határozom; hanem azt javasolni bátorkodom, hogy a' német *Geschlecht* és *Gattung* neveket, tegyükki mi is két névvel, és nem mindeniket a' *Nem*-mel. Könnyü annak, a' ki ráér, mindent jól kimondani külön-magyar névvel: Sereg, rend Nem, nemzettség, faj, fajta, alfaj, alfajta, külömbfaj, korts, kortsfaj, 'sat. — mind jó hasznavehető, értelmes szó; tsak, nem kell tölle megijjedni. — A' Német is eléggé bajlódik az íllyenekkel: még ma is vetekednek az úgynevezett *Species* kinyomásán, szintúgy mint a' *varietáson* — Gattung, Raçe, Art, Spielart, 'sat. — Ebben a' Munkában íllyen rendre vígyáztam: *Ország*, *Osztáj*, *Sereg*, *Rend*, *Faj*, *Fajta*, 'sat. = Regnum, Sectio, Classis, Ordo, Species, Familia, Varietas, etc.

észre lehet venni az Árva-, Abaújj-, Baranya-, 's több Vármegyék' népe és barma közöttvaló külömböző termetekről és formákról, a' Veszprém-Vármegyei és Bánáti emberről, a' Tsallóköziekről. A' Tiszaháti és Kis-Kunsági ember, mintha nem is egy Országban lakna (hanem, ennek régi eredetbeli oka is lehet).

Az Életmívü Valók' táplálódása és neveked ése.

Az életmívü testeknek általjában, mind tenyészéssek' mind táplálódássok' módja, gyökeresen ugyanaz; úgy hogy, a' tenyészésre nézve, az eszmélődésen vagy akaraton kivül, a' plánták és állatok' tenyészése között, semmi valódi külömbséget nem találni, mely által a' fogantatás' gyökere megváltozna, és a' termény, tsira vagy mag nélkül támadna; tsak a' munkamívü fojamat, a' közösödés és fajzódás' módja külömböz, melynek részenkéntvaló előszámlálása itt hellyet nem foglalhat. Táplálódássokban, szembetünő ugyan a' külömbség, a' módjára, de ennek tsak a' kezdetére nézve; mert a' táplálódás' utóbbi fojamattja, mindegy. Az állatok, a' tápláló eszközöket, ezeknek durva részeivel eggyütt, egy arra termett különös nyíláson, melylyet mi Szájnak hívunk, veszik magokhoz. Az illyen durva, és nagyobbrészént tömött, feszes eleséget, hús, kenyér, gyümőlts, gyökér, fü, széna, mag, viz, bor, 's több száz, beszedik a' testekbe egy helyre, mellyet több állatoknál gyomornak hínak. Ennek az eledelnek tápláló részei, erejedzés közben széjjeloszolnak, az arra termett rendes útakon, inkább-inkább megtisztúlva, a' testben szanaszélt, de állandóúl kiszabott ösvényeken, elszéllednek; 's azt, a' mi a' bévett eledelből nem állattest-taplálnivaló, gané nevezet alatt, más, a' végre termett nyílásokon, az alfelek' jukán 's nemző tagjok' nyílásán kibotsáttják. Így fojdogál a' táplálódás az állatok' nagyobb részénél, közönséges elméhez szabva; holmi férgeket, 's az anyaméhben bugyorodva-élő éretlen köjköket kivévén, mellyeknek a' tápláltatássok, a' plántákéhoz még inkább közelít.

A' plántáknak ellenben, különösen termett szájok és ganéjukok nintsen: e' szerént, vastag eledelt nem vesznek, nem is vehetnek magokba, hanem tsak egyenesen-tápláló fínom eszközöket; mely végre azoknak, egy száj hellyett, temérdek apró nyílássok van, mint megannyi apró száj vagy szopó, főképpen a' gyökereken és leveleken. Van ugyan a' plántáknak, szintúgy mint az állatoknak, ganéjok is, ha így lehet azt nevezni; de fínom, mellyet a' levelek' párajukain, a' hol külömben, eledelt is színakbe, kigőzölögtetnek. Azomban, megeggyeznek az állatok a' plántákkal életmódjokban is, annyiban, hogy azok is, a' már előadott eledelvétel' módján kivűl, mely a' száj által esikmeg, hihetőleg vesznek magokhoz kész és fínom tápláló eszközöket is némely kűlső életmívjek által, mellyek között tsakugyan a' száj, és az ór, mellyek levegővel is foglalatoskodnak, nevezetesek lehetnek. Ezen értelem' gyámoláúl szolgálhat az, hogy külömböző égtáj' levegőjének külömböző állapottja, az állatok' hugyorodására, egésségére, hízására, vérmesedésére, mint a' mindennapi tapasztalás bizonyíttja, igen szembetünőűl béhat. Van még az állatoknál kigőzölgés is, mely a' plántákéval megeggyez.

Ezekben a' tekíntetekben tehát, tsak ama' nagyon szemet-szúró dúrva eledelek' megételének a' módja leginkább az, mely az állatokat, a' plántáktól, erről az óldalról, megkülömbözteti. Kivált' ha még azt is számbavesszük, hogy, valamint a' plánta' gyökere körűl, a' mesterséggel odarakott trágya; úgy az állat' gyomrában is, a' mesterséggel vagy készakartva odaett trágya, — ez, az állati testre szolgáló tsővek vagy mintegy gyökerek által; amaz is, a' maga' törsökére szolgáló gyökerek által, — botsáttják magokba az erejedző éléstárból kiválogatott, és magokká-változtatható táplálóeszközöket; amaz, némely véknyabbodó és tisztábbúló változások után, vérré, ez lévé-változtatás által, mint életet és nevekedést szerezni kezdő elsőbb változások által.

Ez az eledelen fojdogáló munkásság, a' táplálódás eszközli osztán az életmívü terményekben a' nevekedést, a' természettől nekik kiszabott bizonyos határig, de a' mellyet még számtalan környülállások mérsékelnek, mellyek az élő valók' mekkoraságát szorossan kiszabott mathesisi mértékre erőltetni nem engedik; sőt némely testekben, plántákban szintúgy mint állatokban, ezt a' nevekedés-határt nem is lehet kitanúlni.

Az Életmívü valók' megújjúlása.

Van még az életmívü valóknak egy különös előkelőségek az életmívetlenek felett; mely abban áll, hogy azoknak ez vagy ama' megtsonkúlt vagy megsérűlt részek újjra helyre tud állani, és magától vissza terem 's megépűl. Ha ez a' visszatermés rendes útonmódon esikmeg, úgy hogy az másképp' nem is lehet, mint pl. mikor a' fa újj bimbókat, leveleket, virágot, és gyümőltsöt terem; a' kígyó újj bőrbe, a' madár újj tollba, a' hernyó másformába, a' rák újj tokba őltözik, az elvágott köröm, szőr és haj nevekedik, 'sat., ezeket rendes természeti változásnak vagy visszatermésnek tartjuk: de mikor az állat' körme leesik, és hellyette más nyő; a' seb, mind állaton, mind plántán kipótlódik, beforrad és helyre nyő; a' Blumenbach' vízi gyíkjának kitolt szeme hellyett, (hány hónap alatt?) újj terem; ez már rendkivűlvaló, és mindez, az ásványokkal nem köz. — Hogy egy levágott élő faágból egész és ép fa terem; ez a' természeti tenyészés' rendes útján esikmeg, a' kész bimbóból szemlátomást; bimbótlan ágból pedig a' kímia' mutogatása és ereje szerént, a' lé' segedelmével, illendő környülállások mellett.

Az Életmívü Valók' szaporodása.

Minekutánna az életmívü valók, táplálódás és nevekedés által életeknek megért idejét elérik, előáll azokban a' magok' nemét és fajtáit szaporítható tehettség, melynek a' következése külömböző módokon esikmeg.

Az ollyan tsira vagy mag, mely a' termékenyítő

vagy megelevenítő izgatódzást vesztegelve várja, vagy a' testben bontakozikki, a' melyben az vesztegel, mint az eleven kőjkök; vagy pedig kivűl azon, mint a' madarak a' tojásban. — A' mely testben az újj terményt származtató mag vesztegel, ha állat az, nevezzük, Nyősténynek; ha pedig plánta, Gyümőltsözőnek: azt pedig, a' mely termékenyítő vagy izgatva-elevenítő erővel bír, Hímnek. A' nyőstény vagy gyümőltsöző mag' kibontakozását esközlő kűlső erő' hatalmát nevezik Nemzésnek vagy termékenyítésnek. Minden életmívü valóban Nemzőtagok azok, a' mellyek munkamívü munkásság által a' tenyészést eszközlik.

Némely állatoknál, és a' plánták' nagy részénél, mind a' két nemzőtag, a' természet' rendi szerént, ugyanazon egy testben lévén, magok termékenyítikmeg magokat. Mások, a' mellyeknek szintúgy kétnemü nemzőtagjok van, magokat nem termékenyíthetikmeg, hanem, párosodás kell hozzá, eggyik test a' másikat, vagyis, egymást termékenyítikmeg, egyberagadás által, tserében; mint a' giliszták, és többféle földi tsigák. — Az ollyan testek pedig, a' mellyek tsak egyféle nemzőtaggal bírnak, mint például a' veres vérü állatok, a' fűzfa, 'sat., még inkább nem termékenyíthetikmeg magokat más természetü nemzőtagu testnek segedelme nélkűl, ezeknél a' hím nemzőtagunak kell a' nyőstény nemzőtagut, ennek a' testében, megtermékenyíteni, a' kétféle testeknek szoros eggyességek által; némelyeknél pedig, mint sok halaknál, a' nyősténynek a' testén kivűl várja az ebből kijött mag a' megtermékenyítést, a' hím testől.

Az életmívü testeknek efféle tenyészéssek' módjait meggondolván a' természetvisgáló, elkiáltja magát — mitsoda sokféleségek ezek, a' természetnek ezen foglalatosságai körűl! — holott még ő, az efféle titkoknak tsak a' legdurvább részét, talán tsak a' legkűlső takaróját tapasztalja, még akkor is, mikor azt tudja, hogy ollyan állatok is vannak, a' mellyek egyszer köj-

köt köjködzenek, másszor pedig tojást tojnak; a' mellyek ugyanazon egy párosodásra, 8--9-'s többed-ízig termékenyűlnekmeg; a' mellyeknek kettős hím és kettős nyőstény nemzőtagjok van, 's több efféle. Hát ha még azokat a' sok millió illyes titkokat tudná, tsak képzelni, a' mikhez ő, még tsak elmével sem közelíthet, a' mik, még az ő legjobb nagyító üvegjének, de még nagyító elméjének is titkok, azok is maradnak, és nem is szükség' hogy titkok ne maradjanak. — Hát ha még szabad és vidor elméjével a' tzettől, elefántól és a' fenyőfától fogva, nem tsak alófelé, a' neki véghetetlen kitsinységü életmívü testig, mely maga körűl él és hal; hanem visszafelé is tudná gyarló képzelődéseit felemelni, az őtet nem érdeklő véghetetlen nagyságig, — ki tiltjameg haszontalanúl törekedő gondolattjait? — akkor állanameg szeme-szája, 's talán még az eszmélődése is. — Tsak, maradjunk itthon, és álmélkodjunk azon, a' minn ok nélkűl tsudálkozni szoktak, betsűljük azt, a' mi gyávaságunkat meghaladja. Ne tsudálkozzunk azon egy szempillantásig is, hogy a' habarnitza (hydra), elvagdalt darabjaiból kisarjadzik; ha azon nem tsudálkozhatunk, hogy annak efféle tenyésző módját nem tudhattjuk.

Az Életmívü Valók' halála.

Elérvén az életmívü való a' természettől rászabott élet-szakmány' illendő határát, ha odáig rendkivűlvaló történet nem érte azt, mely külömben legsűrűbben meg szokott esni, elhagyja azt végre az életműszer' elrongyollásától következő életerő, — 's meghal. Ritka életmívü termény az, kivált' az állatok között, mely az ő neme' vagy fajtája' rendes életidejének telyes határához juthatna: az emberek közzűl pl., tsak 78-at számlálnak 1000-ből, a' kinek ez a' szerentséje, de többször talán szerentsétlensége vólna; de még annak a' kevés számu embernek a' halála sem tsalhatatlan természeti tsendes úton érkezhetett odáig, hogy azt valaki meghatározva állíthatná. Talán a' minden állatok

társalkodása nélkül, az idő' viszontagságitól telyes óltalomban tanyázó élőfáké az a' ditsősség, hogy az életet legtovább húzhattják? — Így lessz az élettől megvált életmívü valóból föld és pára; minekutánna szakadatlanúl munkálkodott életműszere elerőtelenedvén, felbomlik, és ettőlfogva egész teste' minden létrészei rothadó erejedzésbe indúlván, fínomabb alakjai, a' kímia' törvénnyei szerént eloszolnak; földrésze pedig a' többi földel elegyedvén, sem eggyik, sem másik soha el nem vész, és semmivé nem lehet: mely fővált ozásnak a' formáját és odavezető kalaúzzát, már élete' kezdetétől fogva, leroskadásáig, bizonyos mérték szerént, fojvást szenvedte.

Az Állatokról közönségesen.

57. §.

A' nélkül hogy a' két utólsó Rész' vagy Ország' száraz alkotmánnyát vagy képzeltető tűkörét, itt is részenként előmutatnám (mely mindenik a' maga' helyén előfordúl), lerajzolom ide röviden az Első vagy Állatorszag' bennvalóját, mellyet a' Munka' fojamatjában az illendőségig kidolgozni, én igyekezem, tsak a' környűlállás, nemrossz törekedésemnek, kellemetlen gátat ne vessen.

Egy Természethistóriához, elég vólt az közönségesen, a' mit az állatokról, mint megkülömböztető jegyeket, más életmívü terményekhez szabva, az elébbiekben (53. 56. §.) előadtunk. Az állati testeknek szorossabb megvisgálása, létrészeinek előszámlálása, 's mesterséges egybeszerkeztetésinek leírása, nem egy különös Természethistóriához, hanem az Életertekezéshez, mellyet igen közönségesen, már elébb, a' Burdach' értelmei szerént, előadtam, 's más efféle bejebbható tudományokhoz tartoznak. Hogy azoknak,

legnagyobbrészént szájok és alfelek' nyílása, 's eledelre szükségek van, ezek által táplálódnak; meleg vagy hűvös, veres vagy fejér (azaz, nyálka-) vérek van, mozgató erői ezekből vagy amazokból állanak, szívek dobog, tüdejek vagy más életmívjek által lehellenek, szóllnak vagy hangot adnak; agyvelejek' minémüsége, érzékenységek' mívei, eszmélődéssek, álom, nyugvás, ösztön vagy indúlat; némely megkülömböztetve jelesebb részénél, az elme, okosság, 's ezeknek a' haszna, méltósága, 's az ezeket követő uralkodás, 's több e' féle, hogy és miként tettzenekki, — mindezek, most nem lehetnek nekünk itt tovább tárgyunká; annyival is inkább, mivel' mindazok, a' mik ezen természeti tulajdonságokból a' mi tárgyunkat közelebbről illethetik, a' Munka' fojtában, mint elébb előadtam, mindenik a' maga' hellyén, hasznosabban fordúlnak elő. Elég legyen itt azt megjegyeznünk, hogy az állatoknak eszmélődéssek és akaratos mozgássok, indúlatjok, nyilván megmutattják azt, hogy azok nem tsak élnek, mint a' plántákban tapasztalljuk, hanem az az úgy nevezett lélek is megvan bennek, mely azokban életek' kezdetétől fogva, életek' végéig észrevehető. Hogy némellyek némely plántáról, pl. a' békalentséről, úgy álmodoztak, mintha azoknak akaratos mozgássok vóln a ezt szó nélkül elhalgathattjuk.

Legszembetünőbb izgató eszköz az állatokban az a' velek termett hajlandóság vagy ösztön, mely azokat a' magok' életek' fentartására vagy testek' táplálására, és a' magok' nemek' szaporítására izgattja. Az éhség', szomjúság kénszerítik azokat, az azokat letsendesítő és megelégítő foglalatosságra; 's az így szerzett étel és ital szerzik azoknak vissza a' mozgás és párolgas által elveszett testrészeket; az álom nyomja el, a' foglalatosság miatt fogydogáló erejek' vissza szerzésére. Nevezetesebb része az állatoknak alszik és nyugszik napjában, rendszerént éjjelenként; némelyik napjában több ízben is, rend és természet szerént; sok pedig az esztendőnek nagy részét, étel és ital nélkül, méjj álom-

ban húzzaki. — Mesterségi ösztönnek vagy hajlandóságnak nevezték pedig az állatokban, amaz elébbiektőlvaló megkülömböztetésre nézve azt, mely azokban, igasság szerént, szintúgy természeti mint amazok; mikor például a' méhek, ollyan szép házakat, a' pókok rendes szöveteket készítenek. Az ember vólna az egyedül, a' melyben ez a' mesterségre ösztönöző természeti hajlandóság fel nem találtatna; mellyet ez, a' maga' elmebeli méltóságával követne el, 's ez által is lenne és lett vólna a' földnek urává.

A' föld' egész gojóbisán, mely az embernek lakóhonnyúl előkelőleg jutott, úgy tapasztaljuk, hogy az Állatország az, mely neki legtöbb tekintetben fontos. Nem igyelvén arra, hogy az állat a' maga' eszmélődéssel járó akaratos mozgásával, mely által az, a' természet' más két Országa felett, az emberhez véghetetlenül közelebb szít, neki legtöbb elmefoglalatosságot szerez; az a' temérdek haszon és gyönyörűség, mely abból az emberi nemzet' bóldogságára hárúl, felszámlálhatatlan. Ez az embernek, a' maga' faján kivül, legközelebbi barátija és társa, a' melynek beszélhet és kívánatos kimenetellel parantsolhat, mutogathat, és vele mintegy okoskodhatik is; a' többi termény, sem szavára, sem akarattjára, sem más akarmiféle indúlat-mutogatására nem igyel és nem mozdúl, a' maga' természeti veszteglésében, munkamívü vagy kímiai erőszak nélkül, megátalkodik. Mire menne a' munka után élni tartozó ember az állatok' segedelme nélkül, ha tsak a' vad állapotra — juhott-é vagy ott maradt? — nemzetekkel egy kenyérre nem állana? Az állatoknak köszönheti minden pallérozott nemzet a' maga' bóldogsága' első lépését, az első esmeretes időktől fogva a' mai napig: ebből élt és ruházkodott az, a' ki maga is kevés híjján oktalan állattá nem vált; vagy ha ahhoz közelített, azok által segítetteki magát, okossága' vezérlése mellett, a' vad-állati lételből.

De, nézzünk széjjel magunk körül, ma, e' mostani változott állapotban, melyben a' természeti tiszta

igasság keresztfára, a' hajdani jámbor ártatlanság akasztófára, az egyenes jószívüség pokolra, a' tündöklött erkőlts kárhozatra ítéltetett és jutott, 's az embert külömböztető nemes szemérem elfajúlásra, a' hívség tsalárdságra, a' szeretet áskálódó gyűlőlségre változott; most, a' feddhetetlen emberi természettel egésszen ellenkező, erővel szerzett szükség, úgy elszaporodott, hogy az állatok' segedelme nélkűl ellenni lehetetlenné lett. Most, ha valaha, most tettzikmeg az oktalan állatok' betsi, ennek kiterjedt értelmében, mikor még a' szamárember is paripát kíván magának. Az állatoknak véghetetlenűl elterjedt hasznát, magános szembetünő példákkal lefesteni, temérdek dolog vólna. — A' kár, a' mit azoknak némely része okoz és elkövet, a' valóságos haszonhoz képpest, a' mit a' többi teszen, igen tsekély. Az efféle kár ellentállásának a' módja, nagyrészént az emberi okosság' és hatalom' tehettségétől telikki.

Mitsoda haszontalan törekedés a' természetvisgálóknál az, mikor a' főldön lehető élő állatok' fajtáinak a' számát akarják meghatározva előadni, megtettzik tsak abból is, hogy azt az eggyik 25 ezerre, a' másik 19, a' harmadik 20 ezerre, ismét egy másik 5 milliónál többre mondja. Hát ha még azt is számbavesszük, hogy egy Dánus, — éppen nem fundamentom nélkűl, — a' közönséges Természethistórián kivűl, egy más, ettől egésszen különvaló állatok' országát mutatelő; melynek a' lakosi vagy tárgyai, mind ollyanok, hogy egyedűltsak nagyító üvegen lehet tapasztalni? Ha ez így van; a' természeti tsalhatatlan következés más nem lehet, hanem hogy, még a' Dánus' állatországán kivűl is, ismét van ollyan állatország, melynek a' tárgyait, még nagyító üveg' segedelmével sem láthatni: ki tudná ezt tagadni, 's ki ne tudná az azután következő következéseket is képzelni? — Ezek a' képzelődések pedig még, tsak a' főldgojóbisát illetik, a' világnak azt a' részetskéjét, a' melyhez a' mi Természethistóriánk van szabva. Ismét mondom, maradjunk mi a' szüksége-

sebb tárgyak mellett, kár nélkül, és járjunk az után, a' mi minket legközelebbről és leghasznosabban illethet.

Temérdek, kéttségkivül, az állatok' fajtáinak a' száma, tsak a' nélkül is, ha nagyító üveggel nem járunk körülötte, mert most is naponként fedezikfel a' még sohasem hallott állatokat; és mik nintsenek még Afrikának, Amérikának, Austráliának, és temérdek déli szigeteknek, a' mellyekhez ekkoráig a' pallérozottabb nemzetek nem férhettek, hozzá nemjutható részein? miket nem tartbat a' még meg nem hódolt, és talán soha meg nem is hódoltatható világsarkallati két tenger és földvég a' maga' kebelében, sőt tsak az esmeretes tenger is a' maga' mélységében? — ezen a' fejünket nem szükség' nagyon törni; mert, a' nélkül is azt ígéré a' minapában egy Ánglus, hogy ő a' föld' északi sarkáig szándékozik útazni.

58. §.

Hogy ezt a' temérdek lakosu Állatországot annál könnyebben lehessen képzelni, el kezdették már azt, még a' legrégibb emlékezetü időkben, valami rendnek nevezhető sorba szedni. A' legrégibb tudósítás, a' mit az emberről hallottunk, már az Embert külön, a' tsúszó-mászó állatokat, a' madarakat és halakat különözve említi. — Aristoteles, ez a' tisztelendő Természetnyomozó, két nagy Seregre, Elevent-köjködző és Tojó állatokra osztotta azokat, és sok ideig megmaradtak e' következendő 6 Tábor mellett: Négylábu és Kétéltü eggyütt, Hal, véretlen Vízi állat, Madár, Bogár, Kígyó — Linné ezzel meg nem elégedvén, jobb rendbe szedte azokat, mely még ma is, minden Tudós előtt tisztelettel fordúlelő, és tsak módjával térnek attól valamennyire el. — De mindezek 's ehhez hasonló alkotmányok, tsak ollyanok, a' mellyeket kár nélkül le lehet rontani, és másformára épiteni. Ha a' a' természet, az emberi elmére kevesebbet hajtván, maga' előmondaná mit tsinált, melyik az ő valódi egybeszerkeztetett sora; e' lenne az, a' minn többé nem kellene változtatni; ha ezt a' szerént leírhatnók, akkor

osztán nem kellene tovább a' hellyes alkotmány' eltalálásán törődni.

De, tudván hogy az efféle alkotmány egyedűl tsak a' tudomány' világosabb képzelésére szolgál; kezdjükel itt az Állatország' Históriáját, melynek vezértűköre legyen ez: —

Az Állatország' Felosztása.

A' Legújjabbakhoz közelítve:

I. Osztáj: Ember, vagy tsüngős egyenességgel járó, két tökélletes kezü, értelmes beszédü, bőltselkedő-okos-állat. — Mellyet sok jeles és saját esméretjegye, minden állat-felett felemel: teste' kűlső termetére, közelít valamennyire az Állatok' eggyik Serege' eggyik Rendinek tökélletesebben életmívezett Fajához, a' valódi Majmokhoz; alkotvánnyára nézve, kevésben.

II. Osztáj: Pirosvérü, hátgerintzes állatok (vertebrata). — Mellyek tagízenként állanak egyben, és tsontalkotmánnyok van (skeleton).

1. Sereg: Piros melegvérü, kétrekeszes szívü állatok (cor biloculare).
   a. Tábor: Elevent köjködzők vagy Emlősök (mammalia).
   b. Tábor: Tojást tojók vagy Madarak (aves).
2. Sereg: Piros hűvösvérü, egyrekeszes szívü állatok (cor uniloculare).
   a. Tábor: Tüdővel lélelkzők (amphibia).
   b. Tábor: Kopótyóval lélekzők (pisces).

III. Osztáj: Vérhelyt álló Fejérnedvü, hátgerintztelen állatok (invertebrata).

1. Sereg: Egyrekeszes szívü, kerűlőnedvü, kopótyóval lélekző állatok.

a. Tábor: Eggyes hátvelejü, tagízetlenek vagy Nyálkások (mollusca).
b. Tábor: Eggyes hátvelejü, tagízesek vagy Kéregfedelük (crustacea).

2. Sereg: Szívetlen, nemkerülő nedvü, esmeretlen lélekzetü állatok.
a. Tábor: Tsomós hátvelejü, tagízesek vagy Bogarak (insecta).
b. Tábor: Tsomós hátvelejü, tagízetlen, víztsatornákon lélekzők vagy Férgek (vermes).
c. Tábor: Inalkotmánytalanok vagy Állatplánták (zoophyta).

* * *

A' Régiek' Felosztása.

I. Négylábu állatok (animalia quadrupeda).
II. Vízi, úszómívü állatok vagy Halak (pisces).
III. Vízi, úszómívetlen állatok (amphibia).
IV. Tojást-tojó állatok vagy Madarak (aves).
V. Bogarak (insecta).
VI. Kígyók (serpentes); mivel' az előbbi Seregekbe nem tudták beiktatni.

A' Linné' Felosztása.

I. Sereg: Emlősállatok (mammalia); mellyeknek meleg piros vérek van, elevent köjködzenek, és azokat egy darabig téjjel szoptattják az emlőjökből: kétrekeszü szívüek.
II. Sereg: Madarak (aves); mellyeknek meleg piros vérek van, de tojást tojnak és tollasok: kétrekeszü szívüek.
III. Ser: Kétéltüek (amphibia); mellyeknek hideg piros vérek van, tüdővel lélekzenek: egyrekeszü szívüek.
IV. Ser.: Halak (pisces); mellyeknek hideg piros vérek van, kopótyóval lélekzenek, nem tüdővel: egyrekeszü szívüek.

V. Ser.: Bogarak (insecta); mellyeknek hideg fejér vérek, a' fejeken, érző-szarvok (antenna), szaruféle tsiklós mozgásmívek van.

VI. Ser.: Férgek (vermes); mellyeknek hideg fejér vérek van, de érző-szarvok nints, hanem nagyobbrészént tapogatójok (tentacula), és tsiklós (ízes) mozgásmívek van.

A' Blumenbach' Felosztása

Éppen az, a' mely a' Linnéjé, vagyis, ezét vettebé mindenben; és a' mi változást vagy mérsékletet tett, azt, tsak a' Seregeken és Rendeken, magánosan követteel.

Az Állatok' Históriáját erányzó Munkák.

Aristoteles. — Histoire des animaux d' Aristote, avec des notes etc. par Camus. Paris. 1783. II. vol. 4.

Conr. Gesneri Icones quadrupedum viviparorum, item avium et animalium aquatilium; cum nomenclaturis singulorum in linguis diuersis Europae. Edit. 2. Tigur. 1560. fol.

Jo. Jonston Historia naturalis de animalibus. Francof. 1649-1653. fol.

Ezen Homlokírás alatt is: H. Ruysch (Frid. fil.) theatrum universale omnium animalium. Amst. 1718. II. Vol. fol.

Aldrovandus. — Ray. — Buffon.

G. Ad. Suckow Anfangsgründe der Naturgeschichte der Thiere. Leipz. seit 1797. 8.

G. Cuvier tableaux élémentaire de l' Histoire naturelle des animaux. Par. 1798. 8.

A. M. Constant Duméril zoologie analytique. Par. 1806. 8.

Deutschlands Fauna in Abbildung nach der Natur, mit Beschreibungen von Jac. Sturm. Nürnberg. seit 1790. 12.

Linnaei Fauna Suecica. Edit. 2. Holm. 1761. 8.

Th. Pennant's British zoology. Lond. 1768--1777. IV. vol. 8.

— Ugyanannak nagy réznyomattjai, azon Homlokírás alatt. Ugyanott. 1763 ólta, nagy fol.

C. P. Cl. Fleurieu Histoire naturelle des Oiseaux, de Poissons, des Cetacees, des Amphibies, etc. marins, a' Voyage autour du monde par. Et. Marchand. Par. 1800. 4. -II-dik és III-dik Darabjában.

ELSŐ OSZTÁJ

Ember

59. §.

EMBER; Homo; Mensch.

Egy Sereg, Egy Rend, egy Faj: EMBER. — Tsüngős egyenességgel járó, két tökélletes kezü, értelmes beszédü, böltselkedő-okos. (Homo erectus, bimanus. Mentum prominulum. Dentes aequaliter approximati, incisores inferiores erecti).

Az egész Emberi-Nemzet, az egész földön, tudtunkra egy törsökből származván, és egy Fajból állván, nem szükség' azt a' Természethistória' alkotmányában, ha már tsakugyan ott kell neki lenni, mint szokták, külön számozni, mint már: I Rend: Ember; 1 Nem (azaz, Faj): Bölts Ember: mivel', nemhogy Faj vagy Fajta, sőt Alfajta sints más ollyan, a' melyre ugyanaz az emberi béjjeg bölts, vagy akarmelyik más titulus is, méltán fel nem illene, ha a' környülállások egyformák. Elég az Emberről, természeti állapottjában azt mondani, hogy az Ember egy Sereg, egy Rend, sőt egy Faj, — akarmennyire külömbözzön eggyik a'másiktól külső minémüségeire tekíntve: mert a' legutólsónak nevezhető Emberfajtából is szintúgy lehetne, pl. ánglus-Ministert vagy Török-Tsászárt nevelni, mint a' legelsőből; mely tehettség, semmiféle más állattal, mellyet éppen azért hívunk oktalannak, nem köz; az Emberre pedig, valamennyi hiba nélkül van, mindenikre felillik, mihelyt a' környülállás illendően kedvez.

A' Természethistóriának, mely a' nélkül is tsak

egyedűl az emberért van, legjelesebb tárgyává lett maga az Ember; mely a' mint tapasztalni, minden földi Valók felett, hatalmas urává lett a'többinek, egy részben magános természeti ereje által, de főképpen bőltselkedő okossága', és társasági erejével, mesterséges erőszakkal. Természeti erejével, igen kevésre mehet az más állatok' lekötelezésére; mert az ember fegyvertelen teremtés, nints neki semmi védelmező ártalmas fegyvere a' testén; minden állatnál tovább marad gyermek, a' foga későbben hasad, a'lábára későbben tud állani, legkésőbben érikmeg a' nemzésre, 's több efféle.

Az Ember, mondám, a'Természethistóriának legjelesebb tárgyává lett. Talán hejjesebb vólna ezt másképpen és más értelemben mondani: — "Az Ember "a' Természethistóriának egyedűlvaló tárgya, azaz "egyedűltsak az emberért van a' Természethistória." Valósággal nem is illik az ember másképp' és jelesebben az állatok' laistromába, mintha valaki pl. a' maga' Mezeigazdaságát, a' Jószágát, számba akarván venni, az inventariomba legelől magát és famíliáját írnáfel, a' kikért a' Jószág él és fekszik. Vajon illene-é egy bőlts és okos Gazda a'maga' ökreinek, szamarainak, disznainak a'seregébe, rendibe, 's több efféle? — Ámbár ez, úgytartom, nem haszontalan kérdés, mellyet a' jövendő idő meg fog választani: mindazáltal, hogy lépés hellyett, ugrást ne tegyünk, én az Embert a' tájon hagyám, a' hova neki a'teleket kiszabták, az Állatország' elein: elég most az, ha én az ő privilegiumát az állatok felett, legalább protokoláltam.

Az emberi és az állati testalkotmányok közöttvaló némely külömbséget, láttuk már elébb (54 §.), mely magában is elég az embert az állatoktól egésszen megkülömböztetni. A' testbontzolók ugyan úgy találták eleinte, hogy azoknak belső tagrendi között semmi szembetünő különbség nem vólna: de későbben, némely fínom elmék kinyomozták azt, hogy az ember'

agyveleje, szerszerént nagyobb, 's inai fínomabbak, mint az állatokéi: és hogy az ollyan állatok, a' melyeknek illyenforma tulajdonságai vannak, erőssebb képzelődéssel bírnak. Sőt már ma tovább is mentek, és az ember' testalkotmánnyában, sokat találtak ollyat, a' mi semmiféle állattal nem köz. Ha tsak az emberi Sereg' leg-elfajúltabb részét, a' déli világsark felé termő otromba Peserah embereket hasonlíttjuk is egybe a' legemberformább Simpansé-, vagy az Orangutang-majmokkal; ezekből egyszerre ki lehet nézni, hogy azok nekünk mégtsak fél atyánkfiai is alig lehetnek akkor, mikor amazoknak szánakozást szerző megtsúfúlt szerentsétlen emberi tekíntetek, testvér-atyafiságunk' letörűlhetetlen béjjegét viselik. A' majmoknak némely faja, két lábon jár ugyan többnyire, de nem mindég; az ép és egésséges ember pedig mindég: amazok, kezek hellyett is szolgáló két első lábokkal, sőt a' hátúlsókkal is (a' honnan Négykezüeknek nevezték), számtalan munkát elkövetnek, de nem úgy, mint az ember a' kezeivel: az ember ellenben, a' lábaival semmi kézi munkát nem tehetmeg emberűl, vagyis inkább, majomúl. Hogy a' majom, még jelesebb munkát teszen a' hátúlsó lábaival természettel, mint az ember a' lábaival természettel, ez, tsak ollyan, mint hogy a' madár a' két szárnyával minden emberi munkát fejűl haladó jeles dolgot viszen véghez, természettel. Ollyan ember egy sints, a' mely hibátlan életműszerekkel bírván, minekutánna tsetsemő gyengeségét meghaladta, valaha négykézláb járna; hanemha talán a' vad állatok között termett, és nevekedett vólna fel, minden más emberektől külön rekedve.

Az asszony-ember' eggyik tsalhatatlan testi béjjegéről, mely semmi más állatban nintsmeg, emlékeztünk már élebb (103 lap): de, van még annak más különjegye is, mely semmi más állatot nem illet; ez az a' kerűlő vértisztúlás, mely életének bizonyos ideje' tájáig hónaponként rendesen előfordúl, és ha

ezt a' rendet elhibázza, már azt a' betegségek közzé lehet számlálni. Hogy élete' virágjában saját formáju emlői vólnának; ez, igen erőltetett külömböztetőjel: mert a' házi állatok között egyben, a' legotsmányabbikban, előhasu korában, nem másképp' fordúlelő. A' lábikra sem egésszen külömbözteti az embert meg némely majomtól.

Az Elmetehettség a' legtökélletesebb tulajdonság, mely az embert minden más állatoktól egész meghatározással megkülömbözteti, 's ezeken, nagy méltósággal feljűl emeli. Az Okosság, az értelemnek és bőltsességnek ez a' felséges forrása, ez a' természeti tehettség a' bőltsé-lételre, mely az egésséges életműszerü emberben megvan, nintsmeg semmi más állatban. A' legvadabb, sőt a' vad állatok között lett, 's ezeknek a' szokássokban és hajlandóságjokban felnevekedett embert is, értelmessé és bőltsé, az emberi szelíd társaságban élő emberekkel egyforma tehettségüvé lehet tenni, oktatás által: ellenben, arra senki még nem mehetett, a' legnyughatatlanabb törekedés által is, hogy más valami állatot értelemmel-okoskodóvá, bőltsé tudott vólna formálni, ha bár az emberi társaságban lett is az a' világra. Ebben a' tekíntetben tehát, valóban és egész meghatározással, nem pedig szabásosan külömböz az ember az állatoktól; a' kétféle között, nints semmi egybehasonlításnak hellye, nints semmi szer, mely azokat úgy köthetné egymáshoz, mint egy tökélletesebb embert, egy tökélletlenebbhez lehet szabni; ebben a' tekíntetben, nints az ember és állat közt, semmi mértékfog. Vannak ugyan állatok, mellyeknek némely tselekedeteken az okos embernek álmélkodni kell: de mindazok a' munkák tsak tsupa természeti hajlandóságoknak, répzelő vagy néző képzelődéseknek, érzékenységeknek, és nem valami gondolatos okoskodásnak a' következései. Az embernek világos és terjedt értelme van, mellyet észnek hínak: az ész és elme, nem a' tárgyakrólvaló eggyügyü természeti képzelő-

désnek, hanem az azokrólvaló világos és megfontolt gondolkodásnak a' készítménnye. Az oktalan állatok, erre tehetetlenek, és a' dolgokról, sem előre, sem pedig azokra vissza, nem tudnak értelemmel és rendes okoskodással gondolkozni, minden tselekedetek azokban, tsak a' természeti szükség által lett izgatásnak, és ítéletnélkűlvaló szokásnak a' következése. — Egy szóval, míg a' majmok, ezek az ember' atyafiságát követelő (praetendáló) állatok, úgy valamint mi őróllok, magoknak Természethistóriát nem írnak, és abban minket a' rendbe nem iktatnak; mindaddig ők majmok és oktalan állatok, mi pedig emberek maradunk, 's atyafiságra nem lépünk.

Hogy az emberben a' tenyésző vagy párosodó ösztönön kivűl, kevés más természeti hajlandóság' nyomdokát lehet észrevenni, és hogy mesterségi ösztön, tellyességgel semmi nem vólna benne, én ezt tsak akkor merném állítani, ha a' vadon született, 's úgy, még a' szülei' társaságától is megfosztatott emberen tapasztalhatnám. Az ember' mesterségi természeti ösztöneinek, úgytartom, tsak a' bőlts - társasági kész alkalmatosság veszi eleit.

Más nagy és igen méltóságos megkülömböztető jegye az embernek a' többi állatoktól, a' szó és alkotmányos szóbeszéd, mely nem a' természetnek, hanem a' kibontakozott elménck a' szüleménnye, 's azután, a' kipallérozott észnek a' remekje. A' természeti szó és szóbeszéd vagy nyelv, mint, tsak természeti, valamint az emberrel, úgy más állatok' nagy részével is, velek terem; még pedig a' beszéd vagy szóbeszéd kevesebb állatoknak, a' szó többeknek, a' hangadás még többeknek adatott a' természettől, életmívjek' külömböző alkotása szerént. Ez a' természeti beszéd, mely által az állatok egymás' hajlandóságát megtudják, tsak az érzékenységek' ösztönözéseinek a' következése, 's az azok által izgatódott életmívek' kinyomása tudtunk-

ra, tsak magános, vagy legfeljebb állandó változásu, és bizonyos határig külömböző hangok; mint mikor a' madár az emberi beszédet, sok vesződség után, ész nélkül megtanúllja, vagyis inkább megszokja. — Mindezek mellett is, a' társaságban született emberben megengedvén azt, hogy az ő beszéde kibontakozott okosság' szüleménnye, 's a' kipallérozott elme' remekje; kéntelen vagyok a' természetnyomozóktól azt kérdeni, ha vajon a' magára hagyott, emberi szót és beszédet soha nem halló, 's így felnevekedett emberben, megvané az a' tehetség, — elősször, hogy az emberi okossága, emberi segedelem nélkül kibontakozzon; másodszor, hogy azon kibontakozott vagy nembontakozott okossága által, magától, hallás nélkül, emberi beszédet tehessen; harmadszor, a' siketen született és maradt ember, miért nem tud, bár okos és bőlts, 's a' beszéllés' műszerei tökélletesek legyenek is benne, emberi beszédet beszélni, — ha az embernek, a' beszédhez hejjesen műszerezett embernek, külömböztető béjjege a' szóbeszéd, az állatok felett, 's több efféle? — Vajon ezen társaságot mintegy kirekesztő kötések mellett, megállhat-é az, hogy az embernek az okosság és szóbeszéd, 's azok által bírt magát-tökélletesíthető tehettsége, kikötőleg sajáttja? — Úgy láttzik, hogy ezek a' tulajdonságok az emberben, tsak tsirái a' tökélletesedhetésnek, mellyek más idegen segedelmek nélkül megfúlnának: és ez az oka az ember' társasági hajlandóságának.

Az állatok' közönséges beszédéhez szít az emberben, az az úgy nevezhető 's nevezendő majmolódás [1]), mely az emberhez testekre nézve közelítőbb, 's a' képzelődésben más butább állatoknál előkelőbb állatokban, telyesebb mértékben megvan; az emberben pedig, ennek tökélletesebb életmíveihez, s' akaratosabb és sok-

1. *Majmolódás* = pantomime; Geberdensprache, Mienensprache, Zeichensprache. Majomnyelvnek kár vólna nevezni, mert nem nyelv, hanem külső tagok' változó mozgatásai által lett előadás.

kal többféle szokássaihoz szabva, sokkal szembetünőbb és kiterjedtebb változásu, mint minden más állatban, sőt tökélletesebb a' maga tulajdon természeti nemalkotmányos beszédénél is. A' test' külömböző mozdúlásainak bizonyos jelentései, mellyek örömöt vagy szomorúságot, fájdalmat vagy édes érzést, bátorságot vagy félelmet, irtódzást, iszonyodást, 's több e' félét fejeznekki, megvannak némely állatnemekben, az emberen kivűl is; sőt némellyek, mint példáúl a' majom, annyira előkelők ebben a' természeti fantsalgásban, hogy a' dolog' nevét attól lehet és kell előkelőleg, mint nemvalódi emberi beszédet, venni. De, ebben a' beszédhelytálló testi előadásban is az ember a' legelső, és nyilván külömböz más állatoktól az által, hogy az ember a' majmolódást is akaratos elme' segedelmével pallérozhattja, és annyira meg tudja azt bővíteni, hogy kivált' már ma, a' siketnémákon elkövetett szerentsés próbák ólta, a' majmolódásból tsaknem egy tökélletes emberi értelmes nyelvforma kerekedett, mely tökélletlensége mellett, némely tekíntetben, a' valódi emberi beszédet is meghaladta.

Ezen szűkségkésztette és erőlködéssel pallérozott siketnéma-beszéden vagyis majmolódáson kivűl, inkább tsak múlattságúl vagy gyönyörűség végett pallérozták némellyek, a' néző közönség' múlattatására, ezt a' természeti majmolódást, nevezetesen a' játékhellyeken, de némellyek a' törvényszékeknél, 's az istentisztelő gyülekezet előtt tartott beszédek' fontosabbítására is. De a' nélkűl is, ez a' természeti tulajdonság, minden embernek gyengébb vagy erőssebb mértékben, veleszületett sajáttja, és a' nélkűl, alig beszélhet az ember, a' maga' valódi és alkotmányos szóbeszédén is valamit. — A' siketnémákon kivűl, a' még beszélni nem tudó, vagy tsak gagyogó kis gyermekek, azonkivűl, a' pallérozottlanabb vagy szegény nyelvü nemzetek, 's általljában holmi külömböző nyelvü, egymásra nézve idegen emberek, egymás között, végre, a' titkolódzók veszik a' majmolódásnak leggyakrabban hasznát; de tökélletе-

sebb formájában a' pallérozottabb ember beszéde mellett lehet azt tapasztalni. A' hellyes és meghatározott intézeteken, kirívó erőltetés nélkül fojtatott majmolódás, a' legelevenebb képzeleteket teremtielő az előadást néző elméjében; akar gyönyörűség, akar gyötrelem legyen az így lerajzolt dolog, az a' szívbe erőssen behat: de mikor az Isten' színe előtt tsak szökdétselünk, nekineki rugtatunk, mintha valami gonosz környékezne, rángatódzunk 's kevés híjján dühösködünk, egy úttal most susogunk, majd visogatunk, 's szinte ordítgatunk, ez már egy áhítatos társaságot riaszgató valódi pantomime. — A' szóbeszéd mellett, a' testmozgás, kéttségkivűl egy hasznos, 's egyszersmind természeti és szükséges szokás; mert az, a' beszéd' erejét szemlátomást felemeli és általhatóbbá teszi; és, itt vette eredetét egy ezt tárgyazó különtudomány, az úgy nevezett Mimica, mely a' beszéddel eggyütt járó testmozgatás' intézetit szedi illendő rendbe.

Vannak némely vad nemzetek Ámérikában, a' kik a' lettdolgokat, kivált' hadidolgaikat, holmi tántzformával és egyéb testi mozgásokkal majmolják; tsak mostanában is olvastuk valami íllyes forma tántzról tett tudósitását Lewis ámérikai kapitánynak, a' Missouri fojóviz' környékéről. Némely pallérozott nemzetek pedig, szinte a' jeles mesterségek közzé emeltékfel a' majmolódást. A' régi Görögök 's Rómaiak, betsülték azt, és sokra is mentek benne, minden történetet elő tudtak azon adni; sőt ha némely Íróknak hinni akarnánk, a' majmolódással mindazt, valamit szóbeszéddel elő lehet adni, ki tudták vólna fejezni; valamint az akkori nevéből pantomime, lehet is sajditani. Egy ásiai hertzeg, a' ki Rómában egy íllyen játékot nézett, azt mondják ezek az Írók, hogy magának egy ollyan játékost kért vólna Nérótól ajándékba, hogy annak, idegenekkelvaló beszélgetésében, tolmátsúl venné hasznát. De, hogy a' majmolódásnak ezt a' nagy tökélletességét kéttségbe lehet hozni, talán erősség lehet az, hogy

az utóbbi íllyen mesterek között a' legelőkelőbb, Noverre, maga megvallotta, hogy már most sok ollyas dolgok vannak, a' mellyeket ezen a' mesterségen nem világosan lehet előadni. De, hát ha ennek ismét az az oka, hogy most ezt a' mesterséget nem űzik, és nem is fojtatták úgy már régólta, mint hajdan az említett nagy nemzetek űzték?

Egyéberánt, az emberi okoskodás taníttja, 's a dolog' természetéből ki lehet hozni, hogy az elmének holmi testetlen vagy elmélkedési tárgyait, 's az érzékenységeken kivűlvaló dolgokat, testi mozgásokkal értelmesen előadni, lehetetlen; és e' szerént, a' majmolódás, a' legpallérozottabb állapottjában is, egyedűl tsak meglett történetek', vagy megeshető testes képzeletek' előadásában határozódikmeg: az alkotmányos emberi szóbeszédet, az elménck ezt a' felséges tolmáttsát, az oktalan állatokkal is köz majmolódás, haszontalanná kettségkivűl nem teszi; a' farkával 's tsapodár hunyorgatásával, örömét világosan kimutató kutyát, az emberek' méltóságos rendibe nem emelí.

Az embert 'hát nem más, hanem a' kibontakozott okossággal, a' társasági élettel, és a' szükséggel egybekaptsolódott pallérozottabb beszédműszer helyhezteti ollyan állapotba, hogy más állatok' felett értelmes szókat találhasson, azokat egybeszerkeztetve kimondhassa. A' természeti hang, szó, vagy talán valami beszédforma is, az okosabbodó embernek szűk és kevés volt; és a' legdurvább nemzettségeknél is van az emberi beszédben valami választott szójegy, mellyel a' magok' szükségekre élnek. — A' beszéd' kezdete, kéttségkivűl a' természetben előfordúló hangok' követésén vette eredetét, mely, kivált' a' gyökeres nyelven beszéllő nemzeteknél, igen szembetünő. A' magyar és több régi, ásiai nyelvekben, véghetetlen sok szó van, mellyeknek az eredete a' testes dolgok' természeti hangzásitól, a' gyenge gyermeki gagyogás által eredt, és maradtmeg állandóúl; mellyet a' kis gyermekek is rendszerént követnek, mikor pl. az álla-

tot nem a' nevén, hanem a' hangján kezdik nevezni, mint már, a' marhát mú vagy bú, a' lomhamajmot ai, a' tyúkköjköt, tsi-be, a' varjút kár, a' fürt pitypolotty, 'sat. Az első emberi szók, kéttségkivül magánhangzók, vagy egy hangzásuak vóltak, valamint az állatoké; utóbb kerültek osztán abba ollyan eggyütthangzó betűk, a' mellyek, az eggyik formáju hangot a' másformájuval felváltva, a' kétféle hang közibe, elébe vagy utánna estek; mely által a' tagos hangok, az úgynevezett szótagok lettek.

Ezen találmány által azt nyerte az ember, hogy magának tettzés szerént tsinálhatott hangokat a' tárgyak' képzeletére; holott azelőtt, tsak a' természeti hangokat vólt kéntelen követni, mellyek légfelljebb is tsak érzékenységi dolgokat tudtak kinyomni. — A' természeti nyelv igen szük, és a' hangjai ollyan határozottak, hogy egy hangot nagy bajjal lehetne több tárgyak' előadására fórdítani. Illyen az ollyan Magyar-ember' nyelve, a' ki nem hiszi azt, hogy az ő nyelvét, vagy a' mi a' nyelvében valódibb, azt mind mesterséggel tsinálták vólna; a' mi pedig benne korts, azt mind más nemzettől vették a' rest gondolkozásuak, és más okosabb szomszédokat majmolók. A' szók' alkotása, végthetetlen külömbféleséget engedmeg a' földhöz nem ragadt elméjü embernek: minden tárgynak, minden érzékenységnek, minden értelemnek lehet magános és saját jegyet vagy nevet adni, mely által a' tanúság nevekedik, a' tárgyak közöttvaló külömbség az előadásban meghatározódik, az emberi értelem és bőltsesség világosodik. — Valamint a' nyelvtalálás, a' beszéd, feltaláltatott és hovatovább pallérozódott; úgy nevekedett és pallérozódott az által az okosság is, tserében: a' kettő, egymás' segedelmével emelik az emberi nemzet' tökélletesebbedését. Kövessük ezt a' természet által megmutatott útat, bőltsen és értelemmel; nem bűn ez, nem is vétek, sőt nem is hiba, hanem okosság. Mondjameg nekem akarki hova kell annál nyelv ellen kiáltóbb hiba, mikor nekünk Θεος hellyett es-

meretes magyar szónk lévén, Isten; λογια-nak, jobb értelmét tudjuk, mint a' mit teszen, értekezés; mégsem akarjuk mondani: Istenrőlvaló értekezés = Istenértekezés, vagy hogy még rövidebb legyen: Istenesméret = Gottesgelahrtheit? —

Előkelőség még az emberben más állatok felett az, hogy eledele, az állatokéhoz képpest, határozatlan, és az életmívü terményeknek temérdekségeiből, legtöbbfélét eszikmeg jóizün, mely neki egésségére válik; és hogy teste' mekkoraságához, 's a' hozzá közelítőbb emlős állatokhoz szabva, soká él. Laktahejjére nézve is különös termény az, mert az egész főldön, a' hol tsak valami állat lakik, és ekkoráig esméretessé lett, az embert, vagy feltalálni, vagy legalább az ottvaló lakást, akarhol termett az a' főldön, megbírja.

Lattuk elébb, hogy az Ember-Sereg tsak egy Fajta; valahány van, és akarmelyik népség, akarmely időben, akarmelyik égtáj alatt élt vagy él, mindaz, ugyanazon egy törsökfajtól származhatott. Meg kell ugyan azt vallani, hogy semmiféle más állat-fajtában nem találnifel, kűlső termetére, formájára és színére nézve is, azt a' végbetetlen külömbséget, a' mely az emberi Sereg' minden magánossai között megvan; mert, azon ezer- vagy talán még több millióból álló magános emberek között, a' mellyek a' mi főldünkön élnek, 's ama' sok ezer milliókat is ide számlálván, a' mellyek valaha vóltak, úgy tapasztalni, hogy tsak két magános ember sints és nem is vólt talán soha, nevezetesen az ábrázattjára nézve, egyforma, úgy, mint ez vagy amaz állatfajta lenni szokott; ugyanazon egy pár szüléknek minden gyermekei külömböznek egymástól: mindazáltal, mivel' mindezekben a' kűlső termetben annyira különböző emberekben, általljában megvan az embert minden más állatoktól megkülömböztető fő-béjjeg, melylyet elébb az ember' históriája' kezdetén előadtunk; látnivaló, hogy mindazok a' kűlső külömbféleségek egy-

dűl tsak az égtájtól, a' teménytelen népvándorlás által esett keveredéstől, élet' módjától, a' szoros társasági élettől, 's több efféle történeti környyűlállásoktól lettek; mely változások a' pallérozatlan vad embereknél sokkal kissebb mértékben fordúlnak elő. Elég szembetünő hasonló példa erre a' megszelídített állatoknak naprólnapra szaporodó külömbözése.

Ha tehát az emberek között Rend-, vagy még Fajbeli külömbséget is akarna valaki tenni; jobban megakadna az alkotmány' rendbeszedésével, mint az ekkoráig kidolgozott egész Temészethistóriával magával: mert, nem tsak hogy a' főld' négy, öt vagy több része szerént, hanem ezen részeknek ezer tájékai, tartománnyai, szakasszai, hegyes-vőlgyes környékei, megyéi, vídékei, helységei, sőt magános familiák szerént is tsak annyira menne, hogy két magánost, kűlsejére nézve meg nem eggyeztethetne; 's azomban, az egész ember-sereg között eggyet se foszthatnameg az emberi fő-béjjegektől ollyat, a' melynek az életműszerei hejján vannak.

Némellyek, nevezetesen **Blumenbach** is [1]), a' ki mindezeket kéttségkivűl jól általlátta, hogy még is valami fő-osztájt mutathasson próbára, felosztotta a' főld' ember-lakosit 5 Főbb fajtára (race); mely a' rábízhatásnak ámbár még tsak kezdete is alig lehet, mindazáltal megolvasni nem árt annak, a' kinél a' Vélekedés nem Nyilvánvaló. Ezek azok: —

1. **Kaukázusi** Fő-faj. — Jobban vagy kevésbé fejér színü, piros ajaku, hosszú, puha, gesztenyeszín haju (de a' mely, eggyik embernél szőkébb, másiknál feketébb [2]); és a' melynek, az európai értelem sze-

---

1. Handbuch der Naturgeschichte, 9-dik Kiadás, Götting. 1814. 8. Sei. 67 ff.

2. Mijjen erőltetett légyen ez a' felosztás, megtettzik a' mi kaukázusi Magyarink' maradékaiból, a' kiknek a' hajok a' tsupa hószíntől, a' legfeketébb koromig, széltére nemzeti haj, a' nélkül hogy az Egyiptomi Tzigányokkal, vagy a' Lapplándiakkal elegyedtek vólna.

rént, példás szépségü feje és ábrázattja vólna; mellyet némellyek a' terjedtségmérési intézetekre is húztak, mint Kant. Ide tartoznak az Európaiak, a' Lappokon kivül; a' Nyúgot-ásiaiak, az Ob-on, Káspi tengeren és Gangesen innen, az Északáfrikaiakkal eggyütt; és így, körülbelől, a' régi Görögöknél és Rómaiaknál esmeretes világ' lakosi.

2. Mongoli Fő - faj. — Többnyire búza-sárgaszín (részszerént, mint a' főtt birsalma, vagy száraz tzitromhaj); kevés, feszes, fekete haja; szük nyílásu, de mintha felfúvódott szempillája, lapos képe; és öldalt-kinnálló állkaptzája. Ehhez a' fő - fajhoz tartoznak a' többi Ásiaik, a' Malayokon kivül; azonkivül, a' Lappok Európában; és az Északámérikai Eskimosok, nyúgotról Alahaskáig, keletről Labradórig.

3. Szeretsenországi Fő-faj. — Eggyik feketébb a' másiknál, haja fekete, kondor; előre álló álla, vastag ajaka, tompa óra. Idevalók a' többi Áfrikaiak, nevezetesen a' Feketék (Szeretsenek), mellyektől a' Fulahok teszik a' lépést a' Mórokhoz, 's tovább, a'mint eggyik ember-külömbség (varietas) a' maga' szomszédnépségével mintegy összeolvad [1]).

4. Ámérikai Fő-faj. — Vargatser-, vagy fűszerkéreg (Zimmt) színü (részszerént mint a' vasrósda vagy állott veresréz); ligetes, feszes, fekete haja; széles, de nem lapos ábrázattja, hanem erőssen kiformált vonásokkal. Ehhez tartozik a' többi Ámérikai, az Eskimosokon kivül.

---

1. Igenis; egy részről, ez leghejjesebb kinyomás, és az egész föld' emberlakosit, Áfrika' közepétől Lappland' külső széléig, 's az 5-dik földrész' esmeretlen térségéig, mind összeolvasztja; de ellenben, ha vişgálljuk, meg is külömbözteti, a' mint alább Blumenbach is, némely részben megjegyzi, mondván, hogy ezen fő-fajok között mindenikhez tartozik ismét ez vagy ama' népség, mely termetében, eggyik jobban mint a' másik, a' főfajtól elszít, vagy ahhoz hozzászit, mint már a' *Hindus* a' Kaukázusitól; a' *Sínai* (Kínai) és *Japani* a' Mongolitól; a' *Hottentott* az Éthiópiaitól; az *Északámérikai* a' *Délámérikaitól*: és az Újj-Hollandiai fekete *Papus* 's több, a' barna *Utaheititől*, és a' tsendes tenger' szigetitől: mellyeket, ha tettzik, amazoknak *Alfajtáinak* nevezheti, a' ki akarja.

5. Malayi Fő-faj. — Barna színü (egy részről a' világos mahagoni, másfelől a' legsetétebb szekfű-, és gesztenye-színig), sűrű, fekete-fürtös (kondor) haja, széles óra, nagy szája. Ide tartoznak a' délitenger-szigetiek, vagyis, az ötödik világrész' lakosi, és a' Marianok, Filippinek, Molukkok, Sundai-szigetiek, 's több, a' tulajdon Malayokkal eggyütt.

Ezen 5 Fő- fajok közzül a' kaukázusit ítéli Blumenbach, minden életértekezési (physiologica) okon, a' mint mondja, Törsök-, vagy középfajnak (Stammrace) a' két legtávolabbi, a' melybe az elfajúlt, egy óldalról a' Mongoli, másfelől az Éthiópiai. A' másik két faj teszi a' kötőléket eggyiktől a' másikhoz: az ámérikai, a' kaukázusi és mongoli között; a' malayi pedig, ugyanazon középfaj és a' szeretsenországi között.

Holmi tsuda formáju emberfajokról, a' patagoni Óriásokról, madagaskári törpe Quimosokról (a' míjjeneket Bétsben 's az Álpesek között eleget találni); Kakerlákokról, Blafardokról, Albinósokról vagy fejér Szeretsenekről (a' míjjet tavaj Bétsben pénzért mutogattak); a' Linné' homo Troglodytes-séről, Lar-járól, mely valódi majom; Farkas emberekről; Sírenekről (a' míjjet az Ánglusok tavaj fogtak, — vagyis az Újjságok hazudtak); 's több ollyanokról, — meg lehet az illendő petsétet a' Blumenbach', már idézett Könyvében (70--72 lapon); az íjjen, 's efféle emberek képeit is, némely Természethistória-Íróknál találni.

Az Álbinósnak vagy fejér Szeretsennek a' bőre rendkivűl fejér, a' haja sárgás-fejér, a' szeme' gojója halovány-veres, mint a' tengeri-nyúlé; a' világosságot kerűli, mert nintsmeg a' szemében az elevenen-látásra szükséges rész, a' feketés-barna nedv a' szemfényben. Szenvedőknek (betegeknek) tartják ezt, Blumenbach és több mások; ámbár magokhoz hasonló maradekot nemzenek. —

Mindezek, a' természet' remekmunkájának előadásában semmi változást nem tehetnek, az emberi Nemzet' és Faj' egységét fel nem forgathattják.

Elég legyen ez itt, mint határ közzé szorított alkotmányos Könyvben, az Emberről: mindazáltal olylyan szándék mellett, hogy ha (politice) lehet, az Ember' Természethistóriáját, annak érdeme szerént, egy egész, de nem nagy Darabban, a' Funke' tanúsággal telyes efféle Munkája szerént, melynél többet kitsinyben nem kívánhatni, vagy előbb, vagy utóbb, a' mint szerit tehettjük, magyarúl kiadjuk.

MÁSODIK OSZTÁJ
Pirosvérü, hátgerintzes Állatok

I. SEREG
Piros meleg vérü, kétrekezes szívü Állatok

* * *

I. TÁBOR
Emlős Állatok

60. §.

Az Emlősállatoknak, már tsak a' neve is hejjesen előmutattja azt az állandó héjjeget, az Emlőt, mely azokat minden más állatoktól megkülömböztetheti; ha bár némely más részben, sok külömböző termetü és belső alkotmányu állatokkal, egésszen megegyeznek is, mint pl. a' madarakkal a' piros meleg vére nézve. A' nyőstény Emlősállatok eleven köjköket hoznak a' világra, és azokat az emlőjökből téjjel szoptattják. A' hány köjköt rendszerént és egyszerre köjködzenek, az emlő' számát többnyire kétannyinak tartják; mellyek vagy a' mejjen, vagy a' hason, vagy a' hátúlsó lábak között vannak: és ezeknek az állatoknak semmi más életmívjek nem külömböz annyira, a' fajták' külömbsége szerént, mint az emlőjök, mind számokra, mind hejjekre tekíntve.

Némely Emlősállatoknak, mint pl. a' Tövisdisznónak (hystrix cristata) nem találtak vólt még emlőjét; hanem most, azt mondja Blumenbach, hogy az ő gyűjteménnyei között, két íjjen idétlen (ungebornen) állatnak, megtalálta a' tsetsit: 4 tsetsi van annak, mellyek párosával, egy éppen nem várt hejjen, úgymint, óldalról, éppenmindjárt a' válltsikló megett űlnek: 's úgy vélekedik, hogy talán még a' Katsóru (ornithorhynchus paradoxus) újj találmány-állatnak is feltalálják valahol az emlőjét, mellyet még nem tapasztaltak. — Hogy a' hím emlősállatoknak is van, ha nem éppen köjköt nevelhető emlőjök, legalább tsetsek, vagy tsetsnek a' formája, azt is tapasztaljuk; és hogy némely magános íllyen állatból téj is jönki, ezt a' természet' rendetlenségéhez kell számlálni. Elég az, hogy ez a' hímtsets jele annak, hogy az íllyen állatok az emlős nyőstényekhez tartoznak és ezeknek fajta-párjok, 's hímjek.

Hogy az ember is, mint piros melegvérü sőt emlős, testére tekíntve, ezekhez az állatokhoz illik és tartozna, tagadhatatlan: de hogy azokat, sok más jelesebb különbéjjegeire, 's méltóságos tekíntetére nézve, mellyekben minden más állatot véghetetlenűl feljűl haladnak, külön Osztájba méltóztattuk, tsak az a' világszerte bévett szokás is helybenhagyja, hogy annak még a' testrészeit is, sokat, az állatokéitól megkülömböztetett névvel szokta, ha nem minden, legalább sok nemzet nevezni: úgy már, magyarúl, aligha, tsak nem az emberre illik, éppen megfordítva, az emlő-név, mikor az oktalan állatoké tőlgy; talán tsak az emberről mondják legszokottabban, szűl, mikor az állatok köjködzenek, 'sat.; ámbár mindezek, a' Természethistóriának meghatározott rendet nem szabhatnak.

Az emlősállatok többnyire szőrrel vannak betakarva; ollyan talán egy sints, a' melynek vagy egy, vagy más részén, szőrt ne lehetne találni. Még a' tzet-

nek is van pillaszőri, az ajakán 's másutt is ligetes szőrt látni: a' Pántzélosnak (dasypus. L. — Tatu) némely fajtáján, a' szarutzikkek' ragasztékjain kétkét szál szőr állki. — Ez az emlősállatok' bundája, külömböző színü, erejü, hosszaságu és formáju szőrökből áll: eggyik sima, mint rendszerént, de nem mindenkor, a'lovon; másik kondor, mint sok eben; fürtös, mint némely juhfajtán; fodros vagy bodros, mint a' fínom gyapjú; puha, mint a' tengerinyúlé, házimatskáé, vakondoké, egéré; feszes, és borzos vagy merő, mint a' disznó' fajtáinak a' szőre és sertéje; némelyiken többféle, puhább-rövid és pattanó-hosszú, mint a' lovon a' serény és farkszőr, az emberen a' szőr, haj és szakáll; sőt vannak, a' mellyeken puha szőr és tollforma tövissek, vegyest vannak, mint a' süldisznón: némellyeken, bizonyos helyeken egymásellen igazodva feküsznek, mint a'ló' tsipején, szügyin; őrvényesek, mint az ember' feje' közepén. Másokon, igen sokfélén, változik a' szőr' színe, vénségekben; némelyiken minden esztendőben, mint a'szarvason, mely nyáron veresbarna, télen fakó. Némelyiken, fiatalkorában szőke, esztendőnként barnúl, azután fekete, utóbb fejér, mint sok emberen. Némely kemény télen, észak körül pedig szüntelen, vagy szürke, mint a' mókus, vagy tsupa fejér, mint az ermin-menyét. Ha pedig ez a' fejér szín, világosságot nem szenvedhető verhenyeges szemfényü szemekkel jár eggyütt, mint a' Kakerlak, és Albinos emberekben, 's némely más seregbeli melegvérü állatokban; úgy, azt állíttja Blumenbach 's többen is, hogy az illyen állatok betegek vólnának. — Egy tulajdonság még a'szőrbundás állatokban, hogy azok nagyobbrészént, valamint a' madarak, megvedlenek; a'szőröket levetkezvén, újjat teremnek.

Valamint az emlősállatok' lakhejje igen külömbféle, midőn eggyik, a' legtöbbféle, a' föld' színén; másik többnyire a'fákon lakik, mint a' majom, mókus;

más, mint a' vakondok, a' földben; némelyik mint a' bíbor, a' medve Fóka (Phoca ursina), hol a' földön, hol a' vízben; némelyik pedig tsak a' vízben, mint a' tzetek: úgy, külömbféle és lakhejjekhez szabott lábok vagy más efféle mozgásmívjek is van azoknak. Nagyobbrésze négylábu, hol egy (solidungula), hol kettős botskorral (bisulca), hol újakkal és körmökkel: tsak az embernek van 2 lába, mellyet négyre, a' 2 keze pótolna, ha ezek tökélletes kezek nem vólnának; a' majomnak pedig a' négy lába, egyszersmind kezek is. Wilhelm azt mondja, 's Blumenbach is úgy érti, hogy a' majomnak 4 keze van, mellyek lábgyanánt is vannak: én pedig így mondanám: a' majomnak 4 kézlába van, mellyek kezeklábak hejjett szolgálnak. Mert, ha a' fánnlakásra erányozunk, a' mókus' munkásságához nagyon közelítenek; ha pedig a' hüvejkek miatt nevezzük kéznek, úgy a' végtárgyra tekíntve, lábok nem vólna: és így, se járó, se tsúszó életmívről nem gondolkodott vólna a' természet erántok, meghatározva. Némely majomformának, van még kéz és láb gyanánt szolgáló kapotsfarka is (cauda prehensilis). A' vakondok' lába az ásáshoz van szabva; a' vízben és földön lakóknak az újok, úszóbőrrel ragadtak egybe; némellyeknek az emlősök között, a' mellyek, tsak vízben laknak, az úszáshoz van szerkeztetve a' lábok, sőt a' tzet' lábai hasonlók is valamennyire a' halevezőhöz; hanem, a' hátúlsó evezőjökben semmi tsont nints, és nem éllelfel (verticaliter) mint a' halaké, hanem vízfektében (horizontaliter) fekszik a' farka [1]). Némely emlős állat lábújhegyen jár, mint a' disznó; mások,

1. Hogy a' Tzetet az egész világ közönségesen *halnak* nevezte, azon éppen nem lehet álmélkodni, és koránt-sem *widersinnig*; mert minden külső termete halforma. Hogy ellenben a' természet és a' Természethistória' alkotmánnya erre nem halgathat, azt, a' tudományok' elömenetelének kell köszönni. A' tzet, hal forma és vízben él, de meleg piros vére van, kőjköket ellik, és azokat az emlőjéből szoptattja; melyről másutt bővebben. — Hogy a' farka vízfektében fekszik, ez még, nem külömböztetné azt meg a' Hollandus' *Bot*-halától.

az egész talpokon, mint az ember, majom, medve, elefánt. A' szárnyas-egerek' első lábai rendkivül hosszak és véknyak, és egy lantornaforma repeső bőrrel vannak egyberagadva, melynélfogva ezek repdesnek, de fojtában mint a' madár, nem repűlnek: kapaszkodó körmök van nekik, mert nem a' főld' színén, hanem holmi tsendesebb rejtekekben, kapaszkodva húzzák-meg magokat.

Az emlősállatok, ha a' tzetet, hangyászt és pikkejest kivesszük, mind fogasok, még pedig mindeniknek alkalmasint a' maga' eledeléhez van szabva a' fogak' alkotása. Az első fogakat, mellyek többnyire élesek, nevezik Harapóknak (közönségesen, kapafogaknak; primores vagy incisores); az azok mellet kétfelől álló eggyeseket, mellyek amazoknál többnyire hosszabbak és hegyessebbek, 's némely állatoknál kettesével állanak, Agyaraknak (laniarii, canini); azon belől a' többit Zápfogaknak (molares). — A' húsevőknek a' zápfogok' teteje tsipkés és éles; a' fűevőké széles és barázdás; azoké pedig, a' mellyek mind-a'-két életmívü országból táplálják magokat, húst is, plántafélét is esznek, középen vőlgyes, és a' szegeletei tompák, mint az emberé. — Nagyobb részének a' felső harapófogai egy különös eggyes vagy páros közálltsontban (os intermaxillare) állanak. Ez a' tsont, az emberben nintsmeg (104. lap); de már a' majomban feltalálni. — Némely állatnak, pl. a' disznónak, az agyarai nagyok, görbék, élesek, és kivált' az alsók, mellyek rendszerént nagyobbak, hasításra termettek: a' kotzáké kissebbek. Ehhez hasonló, de nagy, a' tengeriló' (trichecus Rosmarus) felső agyara. Az elefánté pedig és a' tengeri Fogórué (monodon Narhwal) nagy, kinyúló, ütésre termett; az utólsóé, sokszor 3 öl hosszaságu is van.

A' természetnek, talán legkülönösebb rendelése az emlősállatoknak némely fajában, és egyedűl tsak

a' plántával élők közzül, mellyek a' húst meg nem eszik, az, hogy azok az eleséget, elősször tsak imígyamúgy megrágva nyelikle, a' lenyeltet egy időmúlva, hozzájok szabott falatonként, nyeldeklőjökön felökrendezik (böffentik), akkor jól széjjel rágva, másodszor végképpen ismét lenyelik; mellyet Kérődzésnek mondanak. — Nem tanúlták még ennek a' különös evés' módjának az okát és végtárgyát ki: hanem azt, tapasztaljuk, hogy az illyen állatoknak a' zápfogok' teteje ollyanforma, mint a' jól megmettzett malomkő, vagy a' kávédaráló' vasa, rovátkos, és őrlésre termett; azomban, a' két egymásra fekvő fogsoroknak összefekvő barázdás lapjai, nem vízfektében feküsznek, hanem a' felső sor' kúlső széle lefelé, az alsó sor' belső széle vagy éle pedig felfelé, mind-a'-két lap menedékesen tart. Azonkivűl, az alsó állkaptza keskeny, és szabadabb mozgásu, mint más, nemkérődző állatoknál; mint kiki tapasztalhatta, hogy azok, kérődzés közben, az alsó állkaptzát tsaknem egésszen fére tekeríntik a' felső alól.

Az ollyan kérődző állatoknak; a' mellyeknek a' mellett kettős botskorkörmök is van, az úgynevezett hasadt körmü kérődzőknek, mint már a' szarvasmarha, juh, szarvas, teve, moskus, 'sat. gyomrok is különös van, mely négyszeres. — Az első legnagyobb gyomrot, melybe a' naggyából megrágott eledel szokott menni, nevezik böndőnek (rumen; le double, la panse, der Pansen, Wanst), melyben a' belégyűlt eledel elkezd erejedzni 's megnedvesedni. — A' második gyomor, mellyet retzés vagy 'sejtes gyomornak (reticulum; le bonnet, reseau; die Haube, Mütze) lehet mondani, tsak tóldalékja a' böndőnek, és arravaló, hogy a' böndőbeli megpuhúlt eledel apródonként abba megyen által, 's innen, ugyanollyan apró tsomókban feltolúl a' nyeldeklőn; mellyet az ökör' nyakán, ökrendése közben, kivűlről is meg lehet látni, mely a' marha' fejének, rendszerént egy kis bókoló mozdúlásával esikmeg. — A' második megrágás után,

mely jóforma ideig tart, lenyeli a' kérődző állat a' falatot, egyenesen a' harmadik gyomorba, mellyet **százrétünek** (echinus, centipellio, omasus; le feuillet, le pseautier; das Buch, der Psalter) számtalan leppentyűs vagy levelü alkotmánnyáért neveznek, egy különtsővön, a' nélkül hogy a' két első gyomron keresztül menne. Innen osztán általmegyen az eledel utóljára a' negyedik, úgy nevezett **tejes** vagy **kövér** gyomorba (abomasus; la caillette; der Laab, Fettmagen), mely más állatok' gyomrához leghasonlóbb, és tulajdonúl, a' végképpenvaló megemésztésre szolgál.

Többféle emlősállatoknak, **Szarvat** is rendelt a' természet; mely, a' mint tapasztalásból tudjuk, fegyver gyanánt, óltalmúl szolgál azoknak; az ahhoz szokott szemnek pedig, gyönyörködésére is vólna, mint ékesség. Némely fajaknál tsak a' hímnek, másoknál pedig a' nyősténynek is van szarva; a' nyőstény szarvas, szarvatlan, valamint az őz, 's több is. A' nyőstényeknek a' szarvok többnyire kissebb és fínomabb szokott lenni, pl. a' juhoknál, ketskéknél, renszarvasnál (cervus tarandus, rangifer; le renne; Renthier). — Száma, formája, termete és vatzka, igen külömböző. A' szarvasmarháé, ketskéjé, zerge Dorkásé (antilope Dorcas), üreg, és úgy áll ott, mint valami tsont-tsap vagy hüvej. Mind-a'-két órszarvunak (rhinoceros) a' szarva tömött (telyes; solidum), és az óra' bőréhez van nyőve. A' szarvasé is tömött; de, még tsontformábbmint amazoké, és ágbogas; mely minden esztendőben leesik, és hellyette más terem. Eggyik állat' szarva előre, a' másiké hátra görbül, ismét másiké széjjel tart; eggyik sima, másik durva, kunkorgós vagy sodrott; mellyeket alább előtalálunk.

Az emlősállatok' nagyobb részének **Farka** van, melynek a' haszna sokféle: Legyező, kapaszkodó, mintegy repülő, vagy legalább evező, ugráto, gyámol, óltalmazó, 'sat. eszköze az, külömbféle fajta állatoknak.

Az úgynevezett tergeri-matskák pl., a' kapotsfarku majmok, a' farkok' végével leggyakrabban kapaszkodnak. A' lónak, forró nyáron, segít annyit a' farka a' kínzó bogarak ellen, mint a' gyomrának egy rossz abrak; még is a' Frisusok tőből elvagdalják azokat. Másiknak, a' hátára ugrálván a' köjkei, az annyok' felkunkorodott farkába kapaszkodnak a' farkokkal.

Másféléknek, van még holmi **Tömlőjök** is a' testeken: eggyiknek a' hasán, melyben a' tsetsek vannak, 's a' korán köjködzött köjkeit abba rakván, tovább neveli és megérleli; illyen a' nyőstény Tömlőhasu (didelphis). Sok majomfajtának pedig, és hazabeli némely emlősállatoknak is, tömlőhelyt áll a' pofájok, melybe az eledelt, valamint a' madarak a' begyekbe, elrakják, azután apódonként előszedvén, megeszik, mint az említett majmok; vagy állóhelyre hordják földbarlangjokba, mint a' hörtsök. Az íjjen pofát nevezzük **Pofatömlőnek** (thesauri; salles), jobb lessz mint Backentasche.

Majd minden emlősállatnak van **Szava**, vagy legalább hangja, nyikkanása, mellyel a' maga' külömbféle érzékenységeit, félelmét, kívánságát, szeretetét, kedvét, irtódzását, fájdalmát, haragját, a' maga' módján kifejezi; de hogy az állatoknak általjában, a' hímje fetsegőbb vólna, mint **Wilhelm** állíttja, ez, legalább az emlősállatokra nézve, aligha nem jobb lessz kérdésnek: az emberre nézve pedig, meghatározva nem igaz.

Az emlősállatok külömböző számu köjköt vetnek egyszerre. A' fűvelélő nagyobbaknak több része, tsak eggyet, de rendkivűl, többet is szokott köjködzeni; és különös a' magyar nyelvben, hogy az illyen, rendszerént tsak eggyet köjködző állatnak ebbéli munkásságát, az oktalan állatoknál **ellésnek**, az embernél leghejjesebben, **szülésnek** (túladunán sok hejjen, fiadzásnak) mondják. A' ragadozó állatok és a' disznó,

számosával köjködzenek; de korán-sem mindég, sőt nem is gyakran az emlő' vagy tsets' feleszáma szerént: mert az eb és a' disznó, igen gyakran, 12--14 tsets mellett, 10, 11, sőt 13 köjköt is vét; néha pedig tsak eggyet, még akkor is, ha jól élt.

Az állatok' hasznáról általjában, láttunk már az emberre nézve oda-elébb valamit, és rendes úttján is megtaláljuk azt odább a' Munka' fojtával, 's az állatország után, a' Mesterségtudományban, bővebben: mindazáltal, ne hagyjuk azt itt is, legalább az Emlősállatokra nézve, egésszen szó nélkül. — Az egész természet' rendes fojamattjára tekíntve, melyhez az állatok' egész országának köze van, sokkal fontosabbak a' férgek és bogarak, mellyek külömben, ennek az Országnak, tsak salakjának láttzanak lenni; mellyekről annak idejében bővebben fogunk értekezni: az ember' egyenes hasznára pedig, az Emlősállatok azok, a' mellyeknek a' betsi, mind nagyságára, mind formájára, mind tanithatóságára, mind külömbféleségeire tekíntve, minden más állat-tábort meghalad. Nem említvén némely jeles gazdasági szelíd állatnak iszonyú árrát; mit nem ér, tsak egy magános Tzet vagy Fizeter? — képzelhetni tsak abból is, hogy sok száz, 's ezer mása körül jár a' nehéssége, 's 20--30 ezer forintot ér hasznos része.

Az emlősállatok közzül a' leghasznosabbakat, mintegy kiválogatva, meghódította az ember, és úgy megszelídítette azokat, hogy velek, régidőtől, sőt az emberi nemzet' emlékezetétől fogva, egy társaságban él, és egy kézre dolgozik, terhes dolgait azoknak nyomos segedelmekkel fojtattja, táplálattját, ruházattját, és más sokféle szükségeit azoknak egy részéből, az állatnak mind életében, mind halálában, más részének tsak halála által, igen szembetünőképpen pótolja: némelyiknek, mint példáúl az ebnek, természeti tehetségét és hajlandóságát, szintúgy a' maga' hasznára és gyönyörűségére fordíttja. Ezek azok az állatok, minden más

Seregbeliek felett, mellyek az ember' figyelmét leginkább érdeklik; ezek közt vannak azok, a' mellyeket a' Mezeigazdaságban, szintúgy mint a' többifélében, sok hasznok mellett, szükséges nevezettel kéntelenek vagyunk megbéjjegezni. Ezen állatok nélkül, az ember' élete, még nagyobb nyomorúság vólna már most, mint a' míllyen valósággal; és éppen nem lehet okos embernek rajta tsudálkozni, ha vóltak, és még ma is vannak méltó igassággal ítélő emberek, a' kik némely, általjában oktalannak nevezett állatnak több jótételt tulajdonítanak, mint némely, a' maga' nemes és bőlts eredetét elfelejtett, vagy elfelejteni akaró tsuda embernek vagy embertsudának.

Annál telyesebb pedig ezeknek az állatoknak a' hasznok, minél jobb szerrel tapasztaljuk, hogy azokat a' természet, a' föld' gojóbisa' minden zegzugjában, az égtáj' természetéhez szabva, az ott élő emberek' hasznokkal megeggyezőleg rendelteki. A' régi időkben, az akkor legvirágzóbb tartományokban, a' vólt legszerentsésebb és leggazdagabb ember, a' kinek legtöbb szelíd állattja vólt; mely még ma is, de éppen megfordítva, a' legpallérozottlanabb tartományokban, a' hol a' szörnyű népetlenség uralkodik, és a' legelő temérdek, egy a' legelső földi bóldogságok között: mely élettől Magyarországnak is egy része, még nem messze távozhatottel. Ezeknek 'hát, minden eszek-kedvek, jobbára tsak a' szelíd állat' szaporításában és tartásában határozódottmeg, mint pl. a' napkeleti Európaiaknak, a' Muszkabirodalomban, az Északkörnyékieknek, 's a' föld' Délkörnyéki temérdek terűlete' 's szigettjei' lakosinak, kik között sok hellyen egész népségek eggyetlenegy emlősállatból, tsaknem minden szükségeiket kipótolhattják.

A' mostani elnépesedettebb tartományokban ellenben, midőn a' többeket érdeklő sűrűbb szükség elkezdette az embereket szorongatni, és a' legelők kevesebbedtek, elkezdette a' bővebb szántásvetés az olyan állatok' számát összébb szorítani, úgy hogy az e'

féle nyájjak' szaporításában, összébb kellett az embereknek magokat húzni, és a' szaporítás' eggyügyü szokássa hellyett, egy nemes mesterséghez kellett a' Mezeigazdának fojamodni, mely a' szelíd állatok' megjobbításában áll. Ez az, a' mostani szempillantásban, mely által a' szelíd állatoknak legtöbb hasznát lehet, önkénti vagy természeti jótéteménnyeken felül venni; ez az, a' mit a' mai időben minden értelmesebb Mezeigazda eggyik szemtárgyának választott. — A' szelíd állatok' megjobbításának a' módja, mellyet némely Természethistória-Írók, mint pl. Funke, Munkájokba belészőttek, nem idevaló: az illyeneket a' Mezeigazdák' Írásaiban kell keresni.

Az emlősállatoknak vadon tenyésző 's vadon élő fajait két részre lehet, gazdasági tekíntetben osztani: eggyik az, a' melyből az ember mind táplálattjának, mind ruházattjának egy részét megszerezheti; másik pedig az, mely tsak ruházattjára szolgálhat. Igen kevés van közöttök, a' mely tsak kárára élne; és ennek a' vadászattjának, valamint a' tsak-ruházatra szolgáló ragadozó állatokénak, nints kiszabott ideje, se szeri, se száma. A' kettős hasznu vadakat pedig, kivált' párosodássok' kezdetétől fogva, köjködzéssek utánnig, nem tsak meg szokták kímélleni, hanem még szaporodássokon is igyekeznek ott, a' hol ahhoz jobban értvén, a' hasznát láttják; és télen által, valamint a' szelíd állatokról, takarmányra nézve is gondoskodnak. Nagyon elterjedésseknek mérséklője, a' jó renden fojó vadászat; mellyet a' Vadászok, az ő vad nyelveken, a' hasznos és kártékony vadakra tzélozva, nemes és nemtelen névvel külömböztetnekmeg. A' kártékony vadak' kipusztításán minden időben igyekeznek; jólehet azoknak a' bőrök egy a' leghasznosabb őltözetek között, és igen betses, mint például a' farkasé; hanem a' kár, a' mit tehetnek és tesznek is, többre megyen a' bőrök' hasznánál.

Valamint, elébbi szavunk szerént, a' szelíd álla-

tok' tenyésztetésének és jobbításának a' módja, úgy a' vadászat' mesterségének bővebb leírása sem idevaló. Elég legyen azt említeni, hogy hajdan (sőt ma is, némely hátramaradt nemzeteknél) a' vadászat egy tsupa szükségbeli foglalatosság vólt; utóbb, hadi vitézségre tanító oskolává lett az; most múlattság és némelyeknél valóságos haszon is; de sok hellyen arra használ, hogy a' korhel, hevertében meg ne penészesedjen.

Mellyek és hányfélék azok a' hasznok, a' mellyeket az ember az Emlősállátokból húz, némely részben névszerént is megtalálni a' Blumenbach kézi Könyvében; mellyeknek hasznosabb és nevezetesebb része előfordúl a' Mesterségtudományban: mindazáltal, hogy azt itt általjában lehessen képzelni, ide teszem röviden. Lovagolni, húznivonni, terhet-vinni, szántani, 'sat. használ a' ló, öszvér, szamár, ökör, bívaj, renszarvas, elefánt, teve, kutya, (Londonban, disznó). — Vadászatra, őrizetre: kutya. — Egerészni, bogarászni: matska, tövisdisznó, hangyász, 'sat. — Eledelre: szarvasmarha, juh, ketske, disznó, szarvas, nyúl, 'sat. 's az állatokból kikerülő vér, szalonna, 'sír, vaj, téj, sajt, savó, 'sat. — Ruházatra és takaróúl: bundabőr, kopaszbőr, szőr, gyapjú, 'sat. — Világítóúl 's kenni-fenni: faggyú, 'sír, 'sat. — Íráshoz, könyvkötéshez, 'sat.: bőr, sziron, 'sat. — Mesterembernek: tsont, szaru, köröm, fog, halhéj, hójag, serte, haj, fark, serény, bélhurka, bőrény, mótsing, velő, vér (festékeknek). — Orvosságnak: epe, moskus, téj, szaru, 'sat. — Trágyázni, tüzelni, tapasztani, gyúlvánnak, 'sat: gané, húgy.

Valamint pedig hasznot, úgy kárt is eleget tesznek az emlősállatoknak némely fajtái. A' ragadozó állatok megtámadják az embert, mint már a' matska-, és kutyafélék, tigris, farkas, 'sat.; mások, sok hasznos állatokat elpusztítanak, mint a' tzet, me-

nyét, görény, vidra, 'sat, a' plántákban sok kárt-tesznek, mint az egér, hörtsök, szarvas, nyúl, bibor, majom, elefánt, disznó 's több; az eledelben, a' patkány, egér, denevér, mármota, matska, kutya, 'sat.; az ebek megdühösödvén, emberhalált okoznak. — De mindezek, 's több illyen károk, korán-sem mennek annyira, mint a' haszon, mely az emlősállatokról az emberinemzetre hárúl; annyival is inkább, mivel' az emberi okosság, ez az elleneszköz, a' menynyire törekedik egyfelől hasznot teremteni az állatokból, ugyanúgy igyekezik magát ama' nemmeghatározott károktól óltalmazni. A' természet' törvénnyének minden tzikkeje kötéses (conditionatum).

61. §.

Valamint az egész Állatországot, mint elébb láttuk, úgy az Emlősállatok' Táborát is, külömbféle mesterséges Rendekre osztották az ebben foglalatoskodó Írók, eleitől fogva. Rendszerént, tsak egy magános különbéjjeget vettek vezérül, mint pl. Aristóteles, a' ki azt, a' lábújaknak és körmöknek közönséges külömbféleségeire építette; mellyet némellyek fojtattak és bővebben kidolgoztak. — Linné, egyedül tsak a' fogakat vettefel vezetékül. De, mind ebben, mind az Aristótelesféle felosztásban, természetelleni egybeszerkesztetésekre, vagy széjjelválasztásokra ötleni; mellyek az így össze- vagy külön rakott állatoknak egész természetekből, nyomozódás nélkül kirí. Aristóteles pl. a' Hangyász és Lomha, igen rokonos két állatot, egésszen külön Rendbe teszi: Linné pedig az Elefántot a' Pikkejes és Pántzélos állatokkal, egybe.

Igaz az, hogy a' fogak és az újok' száma, fekvése és termete, igen sok külömbséget tsinálnak az emlősállatok között, és legnyilvánosabb esméretbéjjegek, mellyek által azokat megkülömböztethetni; és éppen

azért vették azokat, már a' régiek is, megkülömböztető számba. Ha nagyon az oskolai finomsághoz nem akarunk ragaszkodni, és a' Természethistóriát a' belső testalkotmánybeli méjjebb tudománnyal nem akarjuk éppen összezavarni és eggyé tenni; egy illyen históriát tanúlónak minden esetre hasznosabb felosztás az, ha az Életértekezés' tanúságai mellett, a' históriát erányozó felosztást úgy ejtik, hogy a' külömböztető béjjeg, a' mennyire lehet, a' magános állatnak az egész természetét és termetét előmutathassa, nevezetesen pedig és mindenek felett, azt, a' szemnek elébe terjeszthesse. Oltalmazó erőssége ezen vélekedésnek, tsak az a' bévett hasznos szokás is, hogy a' Természethistóriát ahhoz illő képekkel szokták gazdagítani, világosítani, és szemlátomást betsesíteni. Már pedig a' legkitettzőbb rész az emlősállatokban a' kinnűlő tagok, nevezetesen a' láb 's ennek a' részei, legyen bár az kéz vagy láb, nekem mindegy. Nints mód benne, hogy a' fogak magokban kedvezőbb külömböztetők lehetnének. De mindezek mellett is, leghellyesebb az az alkotmány, a' mely egyféle megkülömböztetni akaró béjjeghez nem köttetvén, többfélékhez fojamodik ott, a' hol szükséges: melyben Blumenbach a' többek közt, elég szerentsés; de ő is szintúgy mint az újjabbak, a' rábízható alkotmánytól még messze vagyunk.

Utólljára megjegyezhettjük még itt azt a' tapasztalt dolgot is, mellyet minden Tudós igaznak fog mondani, hogy akarhogy systematizáljuk a' Természethistóriát, soha egy hasznotkereső se vette még a' systemának magának annyi nyombakövető hasznát, mint annak, ha a' kész és alkotmányos Természethistóriához, ABC szerént kidolgozott Vezetéket (Indexet) ragasztanak, 's a' hova ez vezet, — lenne bár a' Lúd az Oroszlán mellett, — ott annak az állatnak kűlső-belső tulajdonságát, a' mennyire tudható, készen találja. — nem igaz-é, a' konyhára igyelve, — a' nyombakövető hasznot tekíntve? —

* * *

Az Emlősállatok' Felosztása

Az újjabbak szerént.

I. Tsoport, A' kinyúló tagjai (kéz, kézláb, láb) újasok és lapos körmük (dactilopoda).

A. Szakasz: A' mellyeknek a' 3-féle fogok megvan.

1. Rend: Négykézlábuk (quadrumana); minden kinyúló tagján külön áll a' hüvejke: majom, pávián, farkasmajom, maki.

2. Rend: Lantornások (chiroptera); a' kinyúló tagjai lantornával vannak össze kötve, az egész testeken körül: denevér.

3. Rend: Vadak (ferae); nints külömböző hüvejkek, az újai nem ragadnak egybe lantornával.

4. Rend: Lábhüvejkük (pedimana); a' hátúlsó kinyúló tagjain külömböző hüvejkük. —

Ebből az *A. Szakaszból* az első Rendet (bimanus) akartva kihagytam; 's így lett az ötből négy Rend.

B. Szakasz: A' mellyek ez vagy ama' féle fog híjjával vannak.

1. Rend: Futkárlábuk (pedigrada); alól-felül tsak kétkét kapafogok van: patkány.

2. Rend: Lomhalábuk (bradypoda); mellyek ez vagy amafféle fog híjjával vannak, 's az újai összeragadnak.

II. Tsoport: Hegyes-, és Botskorkörmük (ungulata).

1. Rend: Sokkörmük (multungula): szörnyük.

2. Rend: Két botskorkörmük (bisulca).

3. Rend: Egy botskorkörmük (solidungula).

III. Tsoport: Tapsírtalpuk (palmata).

1. Rend: Kétéltük (amphibia); evező tapsírjok van.

2. Rend: Tzetfélék (cetacea); hatúlsó kinyúlójok, vagyis, evezőtagjok nints.

* * *

A' Linné' Alkotmánnya.

I. Rend: Négy Kapafoguk, magános agyarakkal (magnates primates).
II. Rend: Semmi Kapafogok (bruta).
III. Rend: Két-6-10, hegyes Kapofoguk, magános agyarakkal (ferae).
IV. Rend: két Kapafoguk, és mindeggyik állkaptzában kétkét agyar (glires).
V. Rend: Tsak az alsó állokon vannak Kapafogai (pecora).
VI. Rend: Tompa Kapafoguk, mindenik állkaptzában (belluae).
VII. Tóldalék-Rend: Vízbenélők (cetacea).

* * *

A' Blumenbach' Felosztása.

I. Rend: Kétkezü (bimanus): az ember.
II. Rend: Négykezük (quadrumana): majom, pávián, farkasmajom, maki.
III. Rend: Lantornás elsőlábuk (chiroptera): denevér.
IV. Rend: Szabad újokkal mind-a'-négy lábokon (digitata).
1. Família: Egérfoguk (glires): mókus, egér, mármota, tövisdisznó, nyúl, 'sat.
2. Fam: Vérszopók (ferae): oroszlán, kutya, medve, hörtsök, süldisznó, vakondok, 's több ollyan foguk.
3. Fam: Fenevadak (bruta); fogatlanok, legalább kapafogatlanok: lomhalábu, hangyász, pikkejes, pántzélos.
V. Rend: Egy botskorkörmük (solidungula): ló.
VI. Rend: Két botskorkörmük (bisulca): a' hasadtkörmü kérődzők.

VII. Rend: Sokkörmük (multungula): többnyire igen nagy, otromba, sertés vagy puhaszőrü emlősök, kettőnél több sarlókörömmel mindenik lábán: disznó (mert igasságszerént, ennek is 4 sarlókörme (Klaue) van (?), elefánt, órszarvu, víziló.

VIII. Rend: Tapsírtalpuk (palmata)

1. Fam: Egérfoguk (glires): bíbor.
2. Fam: Vérszopók (ferae): ebfóka, vidra.
3. Fam: Fenevadak (bruta): katsóru, jegiló, vizitehén.

IX. Rend: Tzetfélék (cetacea).

Ímé, ezekből kiki általláthattja, mit tegyen az a' képzelt tökélletes alkotmány; melyhez némellyek olly' nagy hittel ragaszkodnak, de a' megelégedésig soha elő nem fogják találni. Az első Alkotmány egy tekintetben legjobb, az utólsó másban; mindenik elég világos addig, míg nintsenek alárakva a' magános állatok. De ha arra kerül a' dolog, hogy — ez az állat ide, amaz oda illik legjobban, már akkor jobban megakadunk a' classificatióval, mint egy oskolai Tanító a' maga' Tanítvánnyaival: mert az állatokat a' kiszabott természeti érdem szerént kellene a' kivánt rendbe tenni; amott, ritkán vígyáznak az érdemre. A' hány a' Természethistória-Iró; tsaknem annyiféleképpen írjákle ez vagy amaz idegen állatot; a' legtudósabbak legtöbbször beszélnek egymás ellen.

* * *

Az Emlősállatok' T. Históriáját illető Munkák.

Conr. Gesneri Historia animalium L. I. de quadrupedibus viviparis. Basil. 1551. fol.

Ul. Aldrovandi de quadrupedibus digitatis viviparis. L. III. Bonon. 1627. fol.

Idem de quadrupedibus solipedibus. Bon. 1616. fol.

Id. de quadrupedibus bisulcis. Bon. 1613. fol.

Id. de cetis. L. I. Bon. 1613. fol. (Ennek a' végin: de piscibus).
Jo. Raii synopsis animalium quadrupedum. Lond. 1613. 8.
Buffon.
Th. Pennant's history of quadrupeds. Lond. 1781. II. Vol. 4. — Ez, németűl is van. Weimar. 1799. II. Band. 4.
J. Ch. Dan. v. Schreber Säugethiere. Erlang. 1774-tőlfogva. 4.
J. Chr. Pol. Erxleben systema mammalium. Lips. 1777. 8.
E. A. W. v. Zimmermann geographische Geschichte des Menschen und der allgemein verbreiteten vierfüszigen Thiere. Leipz. 1778. III. B. 8.
J. M. Bechsteins gemeinnützige N. G. Deutschlands. I. B. Leipz. 1789. 8.
Fr. Tiedemanns Zoologie. I. B. Landsh. 1808. 8.

I. REND

Négykézlábuk; Tetrachiropoda (quadrumana).

Ezeknek az Emlősállatoknak mindeggyik kinyúló tagjain, azaz kézlábain vagy lábkezein, különválnak a' hüvejkek az újaktól (pollice separato in extremitatibus omnibus). Soknak a' körme, inkább domború mint lapos, és többnyire kinyúló, hegyes, mint a' saskörröm. Külsejekre nézve leghasonlóbbak az emberhez; az emlőjök kettő, a' kapafogok 4 'sat., és a' kinyúlókra nézve abban külömböznek, hogy a' hátúlsó lábokon, különvált hüvejkek van, mely az ő életmódjokhoz és laktanyájokhoz, az élőfákhoz van szabva, hogy fel-'s-alá mászkáltokban, kapaszkodhassanak: a' farok gyengébb, és azért, nem tudnak húzomosan fennállva járni, vagy tsak állani is.

Igen külömbfélék azok, úgy hogy már 50--60 féléről beszélnek, tsak a' már esmeretesek között is, ha azoknak alfajtájit is számbavesszük. A' külömbséget, teszi köztök nevezetesebben a' nagyság, fark, ór, fő, kép (ábrázat), szín, 's több efféle, és holmi külömböző természeti hajlandóság: és, ez a' sokféle különbéjjeg okozza azt, hogy azokat eggyik Író ide, másik másuva rendeli. Azok a' négykézlábuk, a' mellyek az emberhez leghasonlóbbak, és itt mindjárt legelől következnek, inkább gömböjű fejük; de sokszor gántsotvét az egybehasonlításban pl. a' fark, mint az odábbi Fajokban láthatni. A' többi pedig, hol kutya-, hol disznóképü. Eledelek, nagyobbrészént a' plántaországból telikki; de némelyik bogárral és tsigával is él, a' madártojást is szereti. Származássok' hellye, vagy, eredeti hazájok, alkalmasint tsak a' napfordító két világabronts' köze [1]). Természeti hajlandóságjok sok és

1. Histoire naturelle des Singes, peints d' aprés nature, par J. D. *Audebert*, Par. 1797. fol.

külömbféle, többnyire nevettséges, érzékenyek, újjságonkapók, ingerlődhetők, makatsok, bosszúállók, ravaszok, tsalfák, társaságot-keresők, hogy így annál nagyobb bátorságban lehessenek, gyalázatosok, minden látott munkásságot próbálgatók, 'sat; mellyek alább előfordúlnak. — Lássuk azokat Familiánként, vagy Fajonként. —

I. Faj. — MAJOM; Simia; Affe.

Termete, eggyiknek jobban, másiknak nemannyira emberformáju, fülei és lábkezei, tsaknem emberi. Órjukai előfelé állók. Előfogai kapafogak, alólfelűl 4; agyarai magánosak, a' többinél hosszabbak. — Habitus plus minus anthropomorphus, auriculae et manus fere humanae. Nares anteriores. Dentes primores incisores, supra et infra 4, laniarii solitarii reliquis longiores.

Az Emlősállatok között, valamint hasznos, úgy haszontalan, vagy legalább kevés hasznu fajt is eleget találni. Egy ezek között a' majom, és minden ehhez közelébbi atyafiság-állatok, általjában a' négykézlábuk; mellyeknek nyomozgatása, eleitőlfogva tárgya vólt a' mindent tudni akaró kívántsi elménck, annyival is inkább, mivel' ezek az állatok, mind termetekben, mind életmódjokban, és különös tulajdonságaiban, igen nagyon külömböznek a' többi állatoktól; ellenben, legjobban közelítenek az emberhez. Hogy ne vólna 'hát oka az embernek azon állat' megesmérése' kívánására, a' melyről ezelőtt még azt is hitték, hogy az egy valóságos, tsakhogy, az embernél kissebb tehéttséggel bíró ember vólna.

Ezt a' bal vélekedést elszélesztette utóbb a' szorossabb nyomozódás. A' már elébb felhordott külömböztető jegyeken kivűl, a' majom' lapos képe, szőrös homloka, előre nyúló szájkörnyéke, hosszú és alant széles óra, a' szájának a' szemeitőlvaló messzesége, kes-

keny tsípeje, lapos dereka, 's több efféle külömbségek, mind azt mutattják, a' mit elébb állítottunk, — hogy a' majom tsak majom, és nem ember. De, még inkább kitettzik ez, a' lélekerő' tulajdonságaiból, melyek a' majomban semmi további gyarapodást nem igérhetnek, 's nem is követtek még ekkoráig el semmit, mellyet okosság által lett tökélletesebbedésnek lehetne mondani. Az elefánt, ha okosságról van szó; az eb, ennek az állatnak némely fajtája, ha hívségről, az emberhez-vonszódásról kell ítélni; a' jó természetü ló, ha jeles magaviseletre tzélozunk, úgy láttzik, hogy mindenik elébbvaló, természeti tehettségére nézve is, mint akarmelyik majom. A' majomnak nem használ, se szép szó, se méreg; a' korbáts is tsak félénké teszi azt, de jó házi állattá sohase; jóltévőjét, dorgálóját, egyre kigúnyolja.

Ellenben, meg kell azt is esmerni, hogy a' majom' némely fajtájában, álmélkodtató, de többnyire tsintalansággal járó ügyességet venniészre, kivált' az emberi munkásságok' utánna-majmolásában; melynélfogva, ímé még magyarszót is kellett utánna formálni, sőt a' nevét, tsúfolódónévül is szokták az emberekre szabogatni. E' szerént, meg is kell nekik azt engedni, hogy az ő hellyek, az élő és lelkes földi valók között, ha egész természettjeket vesszükfel, az ember után, tsakugyan legelső. Az emberen kivül, a' majom az egyedül, minden földi teremtések között, a' mely a' természettől neki kiszabott fegyverén kivül, más fegyverekhez is fojamodik: az élőfáról pl., jóforma ágakat letör, 's ütivéti vele a' mire megharagszik; kővel, 's egyéb holmival dobálja (hajgálja) az ellenségét. Az Utazók, 's azok után és azoknak a' hitelekre, a' Természethistória-Irók is, sok különös és nem könnyen hibető tetteket 's okos tselekedeteket beszélnek a' majmokról, mellyeket ugyan, más Természethistória-Irók nem hisznek, és tsak kőlteményeknek tartanak. Én a' pert köztök el nem osztom; hanem a' mint előtalál-

tam, úgy ide írok közzűlök némellyeket, mind könnyen, mind nehezen hihetőket. —

Azt, nagyobb részünk, az idegen vadakat országszerte hordozó 's mutogató emberek körűl, magunk tapasztaltuk, hogy a' majom, egyéb tsalfaságai között, kutatni, lopni, a' maga' gazdája 'sebjéből is, szeret, és hogy a' lopásban igen vígyázó. Az Utazók azt beszéllik, hogy mikor a' majmok valami kertet vagy riskása-földet meg akarnak lopni, mintha tanátsot-tartanának, egész seregestől sorba állanak, eggyik vége az erdőben marad, 's innen a' másik vége a' préda' tanyájáig ér. Itt, az avángárda gazdálkodik erőssen, és a' lopott jószágot, a' gyümőltsöt vagy mást, hánynyák egymás' kezére, ollyan hirtelen és minden zavar nélkűl, hogy míg ide-tova nézni, már a' kert bétsületesen le van takarítva, mellyet osztán az erdőbeli utólsók az eleségtárba szépen össze takarítanak. A' mi több, még őrállókat is állítanakki, a' mellyek, ha veszedelem adná elő magát, hírtadnak, 's az egész tolvaj-kompánia nyakrafőre visszahúzza magát az erdőbe. Gyakran találtak vólna már az illyen expeditiók után, megölt majmokat, mellyekről azt mondják, hogy azokat a' rossz vígyázat miatt ölték vólna meg a' majmok. Az igaz, hogy a' kertekben 's mezőkön sok kárt szoktak tenni; 's azért lesik azokat úgy, valamint mi a' rókát 's a' nyúlat; mert a' mellett, a' majomhús jó petsenye annak, a' ki azt szereti. Legyen bár ez igaz vagy hazugság; de hogy azon nem igen lehet álmélkodni, úgytartom hogy a' méhek', hangyák', 's pókok' foglalatossága eléggé mutattják: azomban, a' majomról, a' ki azokat esmeri, tsakugyan sokkal többet tehetfel, mint ama' természeti ösztöntől igazgatott állatotskákról.

A' majom, ugyanazon órapertzben örűl és szomorkodik, retteg és mérgeskedik, tsapodárkodik és makatskodik, 's a' maga' hajlandóságait olly' nevettségesen mutattjaki, hogy a' leghűvösebb vérű embernek is el kell rajta magát nevetni. Általjában, majmolásra

termettek azok. — Egyszer Párisban majom-concertet (concert miaulant) tartottak, mely igen híres volt. Egy majom, Muśikadirektor volt; oda állott a' kótás asztalhoz, nemes büszkeséggel, 's verte a' taktust tetemesen, és mikor jelt adott, neki rugtatott a' körűlötte álló érdemes matska-chorus, mindenik a' maga' nótás asztala mellett, 's elkezdettek rettenetesen nyáugni, hogy még a' brúgó-hegedűt sem lehetett hallani. — De, még furtsább komédia volt az, mikor a' híres Condamine-nek, Péruban a' baráttjai majom-tsillagvisgálást mutattak. A' játékhellyen a' szőnyeget felhúzván, láttják, hogy az eggyik majom a' messzelátón kandikál, a' másik a' pertzentős órát visgálja, a' többi, jegyezgetifel a' tapasztalt jelenségeket, igazgattják a' szerszámokat, forgattják, méjjen elmerűlve, a' nagy könyveket, tanátskoznak felmutogatva, 's több effele. — A' Nagy Sándor hadserege meglátván távolról az ellenséget, hogy előfelé nyomúl, és Matzedóniai hadifordúlatokat teszen, megszeppent: hát, odább menvén, az egész sereg elneveti magát, látván hogy az ellenség majom-kompániákból áll, mellyek a' katonai forgást a' katonáktól eltanúlták. — Legnevettségesebb volt pedig az, mikor Kabassán, egy ámérikai Pap, a' maga' majmával, eggyütt prédikált. Ezt a' majmot ő nevelvén fel, alig tudott tőlle eggyet lépni, a' majom mindenütt nyomban követte; és e' miatt, valamikor a' templomba ment, a' majmot mindenkor elzárta. A' majom egyszer elszabadúlván, utánna ment Kabassánnak, mikor már prédikállott, és lopva felkutzorodott a' háta-megé, a' katédra' szélire. Valamint a' Prédikátor mozgott, és a' kezeivel indúlattjait, szokás szerént előadta; a' majom is mindenben. A' Gyülekezet elkezd katzagni Kabassán ezen megilletődvén, istenesen megdorgálja őket. Ezek annál jobban nevetnek. Kabassán felbuzdúl és annál inkább fanyalog; a' majom szintúgy; a' katzagás hahotálássá válik, a' lárma rettenetes. A' Pap, hovatovább felbuzdúlván, egész tűzben van; a' majom is alig fért már a' bőriben, 's a'

Gyülekezet eltikkadt a' katzagásban; — mikor eggyik Halgató intvén Kabassánnak, ez megfordúl, és — mit tudott mást tenni, maga is hozzá állott a' Gyülekezet' képzelt tsúfolódásához, 's egy szívvel-lélekkel nevetvén, félbenhagyta tanítását; mivel' se maga, sem a' Gyülekezet, semmirese mehettek. De, ki is ne nevette vólna ezt telyes szívvel és torokkal? —

Az illyen históriátskák, módjával nem ártanak; mert ezekből tettzik legjobban meg az ollyas állatok' valodi természete. Majmokról, az Oroszlán' nemes indúlattjait felhordani, 's ide függeszteni, nem illene. Végheteten az a' múlattság, az a' temérdek külömbféleség, a' mit ezek az állatok elkövetnek: és, éppen a' tette azokat az állatok között igen nevezetessé, az embereknek múlattságokká; mert egyéb' haszna, miránk nézve nints is. — Sok álmélkodtató tetteket beszélnek azokról, a' mellyek ide le nem férnek; és, ha azoknak a' természeteket meggondolljuk, lehetetlennek semmit sem lehet a' róllok beszélt történetekben mondani. Rendszerént nagy seregenként, több százanként járnak azok eggyütt, és a' megtámodójok ellen egyakarattal védelmezik magokat. Kemény rendtartássokon, bátorsággokon az általok elkövetett haditsatákban, nem lehet eléggé tsudálkozni. Egymást külömben, igen szeretik, kivált' a' magok' köjkeit, úgy hogy ezeket a' nagy szeretetben, néha össze is nyomják. A' bujaságban a' legfelső fogon vannak, és valóságos képei az emberi természet' megveszett erkőltsének, 's ellenképei a' tiszta elkőltsnek, nevezetesen a' Pávián faj.

A' majom marokkal szedi az italt a' szájába. A' fakúszásban igen fürge, 's az első lábaival, mellyek az emberkézhez nagyon hasonlók, mindent elkövet, a' mire neki szüksége van. Ritkán, vagy sohase pihen az; mikor tsak ébren van, szüntelen foglalatoskodik, sőt mikor ébren pihenne is, legalább azzal tőlti idejét, hogy eggyik a' másikat tetvészi: mert, a' mint mondják, éppen az a' féreg van a' fején, a' mi az emberen;

sőt, az emberhez hasonlítva, azt is állíttják, hogy himlődzni is szoktak, és a' nyőstények, hónapi vérfojást is szenvednének (126 lap).

A' fiatal majmot sok gyermekségekre, apró hasznos foglalatosságokra is meg lehet tanítani, de a' vénekkel nem messze lehet menni; némelyik ollyan erős, hogy sok ember sem bír vele. Amazokat meg lehet tanítani, a' többek közt, kötelén tántzolni, magokat tsinozni, és még a' köntössök' színét is meg tudják különböztetni; azonkivűl, tajitskát tolni, poharat mosni, vizet hozni, 'sat. De mindezek az úgynevezett majomi szolgálatok, inkább tsak játékok és múlatságravalók: mert a' majomra bízni valamit bizodalommal, tsak szóbeszéd.

Mindezen bőltsesség mellett is, a' majmok meglehetős buták; ha ugyan igaz az, a' mit róllok beszéllenek, hogy pl. ha a' majmos erdőn tüzelő emberek a' tüzet ott hagyják, 's a' majmok, mivel' melegedni igen szeretnek, a' tüzet körűlveszik, 's pirítkoznak, és a' tüz el akar alunni, annyi eszek nem vólna, hogy a' tűz mellett heverő fából a' tűzre tennének, hanem inkább a' hellyett, dideregve ordítanak, az erdőt tsaknem felfordíttják. Ezt mondják azokról: de én tsak azért sem hihetem, mert ennél sokkal finomabb emberi munkát is utánna szoktak majmolni: és, ha a' fánn leskelődő majmok láttják, hogy a' fa alatt tüzelő ember fát rakott a' tűzre; a' majomról tsak feltenni is nehez, hogy ezt az eggyügyü tselekedetet ne követné. — Találunk még odább, a' majmok' fajtáinál, több tréfás majom-béjjeget is, mely azok között szintúgy, mint holmi testbeli különjegyek, külömbséget is szoktak tenni.

A' négykézlábu állatok' Rendinek, tsak ezt az első Faját tartják Valóságos majmoknak: de Linné az egész Quadrumana Rendet, Simia főnév alatt, egyenesen tsak Familiákra vagy Fajokra osztja. Ehhez is szokott vólt már az egész világ, mi Magyarok

is, a' kik még ez után keveset jártunk. De, minthogy az egész Rendben igen nagyon külömböző Fajok vannak, a' mellyeknek ismét kölömböző Fajtáit lehet találni; megkülönözzük azokat mi is, nem tsak felosztás által, hanem Faj-név szerént is, mint nemvalódi majmokat. Ha, nem ejtjük is azokat tökélletes jó sorba; azon senki meg nem ütközhetik, annyival is inkább, mert Docti dissentiunt. Nem ügyelvén tehát arra, hogy némellyek ezt a' fajt, pl. Farkatlanokra és Farkasokra osztják; én tsak a' farkatlanokat teszem ebbe a' Fajba, és a' farkasokat a' Schreber' táblái szerént is, odábbra hagyom.

1. TOROGLÓDI M. (S. Troglodytes; der Schimpanse, afrikanicshe Waldmensch, Barris; l'homme de bois, 1. Kép). Nigra, macrocephala, torosa, auriculis magnis.

Eggyik T. H. Író ezt, másik pedig a' következendőt teszi ebben a' Fajban elsőnek. A' Toroglódit tartják sokan legnevezetesebb, az emberhez, termetére szintúgy mint erkőltsére tekíntve, leghasonlóbb majomnak; melyre igen sok felillik, a' mit az Orángutáng' rovássára írtak. De ennek is, mint valamennyinek, van még is fark-tsapja, vagy tsíkja, a' farknak mintegy kezdete vagy fészke. Áfrikának a' gyomrában, Ángolában, Congóban, sat. van az otthon. — Bl. (Blumenbach) 3 esztendősforma gyermek nagyságunak; F. (Funke) 8 esztendőshöz hasonlónak; mások pedig, mint W. (Wilhelm), minden esmeretes majmok között legnagyobbnak, 5--6 talp magasságunak mondják. Nints neki pofatömlője, sem ülete [1]; de lábikrája, valamint az Orángutángnak, ennek is van, és talán azért tartják amazt némellyek kissebb Toroglódinak. Erős, hússos testü, legemberképübb, első láb-

1. *Ületnek* fogom nevezni a' majom' alfelén azt a' kopasz hússforma részt, mely némelyiken szokott lenni, és úgy láttzik, mintha tsak kidörgölödzött vólna = Gesäszschwielen (torosa).

keze, mejje, hasa, tzombja, térde kopasz vagy ligetes szőrü; a' karja' szőre hol fel, hol alálelé igazodik, a' vállától könyökig, lefelé simúl, a' kezefejétől pedig könyökig felfelé; a' hüvejke, valamint az emberé, külön áll és rövidebb. Kopasz részei szennyes test-szín, a' szőre feketés, de szürkés is. — Tsak ennek a' majomnak vólna embertetü a' fejében; és még egy farkasmajomnak.

Ezt a' majmot igen erősnek és mérésznek mondják, úgy hogy embert, állatot megtámad, sőt az elefántot is öklözve kergetné. Seregestől tartózkodik a' sürü erdőkben, és magának a' szél és zivatar ellen, de kivált' köjködző vatzoknak (Wochenbette) levelesszint gabajít. E' vólna az, a' mely nem érnéfel észszel, hogy a' tűzre fát kell rakni. Meg lehet ezt szelídíteni, ha bár igen vad természetü is. Fát hord, pohárt mos, petsenyét forgat, búzát tör, 's több efféle; de tsak majommódra: mert, ha pl. a' vizes kantsót mindjárt nem veszikel tőlle, mikor előhozta; azt, nagy visítással eldobja. — Magatarti (ernsthaft), de jámbor és szófogadó vólt az a' Toroglódi, a' mellyet Buffon 1740-ben, Párisban látott. Ha meglátogatták, kezetadott; az emberekkel egy társaságban, fel-'s-alá pompáson sétált, éppen mintha velek egyfajta vólt vólna, és az elmenőket szép magaviselettel kikísérte. Az esmeretleneknek tisztességesen elejekbe ment, szerette, ha vele nyájjaskodtak, és soha a' gyermeknek sem vétett. Az aszalt és ért gyümőltsöt inkább ette, mint más ételt, de ezeket is megehette; tejet, thét, egy szóval, az édes italokat inkább itta, mint a' bort, mellyet igen mértékletesen ivott. Magának tőltött, a' szomszédjával baráttságosan kotzíntot, késsel, villával, kanállal ett, asztalkendője vólt, valamint a' többi vendégeknek, 's a' maga' théjét igen rendesen tudta kitőlteni 's megtzúkrozni. Gyakran maga' fejétől megtett mindent; külömben pedig, tsak egy intés kellett neki az Urától. — Ennek ugyan fele sem bolond-

ság: de mondhatom, hogy a' De-Bach' lova sem utólsó, Bétsben.

A' La Brossen' két fiatal Toroglódija is nagy késséget mutattak: a' Hajós-inasoktól, egy jel által, mindent tudtak kérni, valamit tsak kívántak, és ha az inasok nekik nem engedelmeskedtek, megharagudtak, haraptak, és még a' földhöz is verték azokat. A' kan, megbetegedvén, eret kellett azon kéttszer vágni. Azután, akarmikor valami baja volt, tsak a' karját nyújtotta. — A' mellyet Guat Javában látott, az az ágyba rendesen lefeküdt, betakaródzott, ha rosszúl volt, a' fejét keszkenővel körúl kötötte, 's úgy feküdt az ágyban, mint akarmelyik ember-beteg. Ha az is igaz, hogy ezek a' majmok, mikor oszter-tsigát fognak, és a' tekenőjéből ki akarják azt venni, egy göbetset tsíptetnének a' tekenők' éli közzé, hogy a' kezeket meg ne tsípje; vagy pedig kőre tévén azokat, más kővel megtörik, mint a' diót szoktuk; ezt már, igen szembetünő ösztönnek lehetne bennek tartani. — A' Feketék, vad nemzetnek tartják a' Toroglódit; mellyek tsak azért nem akarnának beszélni, hogy őket dologra ne kénszeríttsék. —

Hogy ezt a' majmot, a' maga' hazájabeli emberek Pongónak hínák, meglehet: de Bl. egy Borneóbeli Páviánt említ Papio pongo név alatt, mely hamis, nagy és szintúgy farkatlan.

2. ORÁNGUTÁNG M. (S. Satyrus, Orangutang, der ostindische Waldmensch; le Joko 2. K.). Subfusca, auriculis minoribus, pollice manuum posteriorum mutico, vngue destituto (Bl.: rufa, pilis longis raris, capite globoso, fronte tumida etc.).

Ennek nints lábikrája, nem tud húzomosan két lábon állani, hangot nem tud adni, mert a' torka' szomszédságában egy ollyan rész van, mely lélekzetvételkor levegővel megtelvén, minden ékes hangzást lehetetlenné teszen. A' hátúlsó lába' hüvejkén nints Körme; a' fülei, tsaknem emberi fülek, és, ez annak kü-

lönbéjjege. Egy effélét bontzoltfel Camper. — A' mint hiszik, tsak Borneóban vólna, még pedig ott is igen kevés: melyre Bl. azt a' jegyzést teszi, hogy tehát ez, az emlősállatoknak igen kevés fajá; valamint az emberi nemzet ellenben, mintegy 1000 millió főből állván, kéttségkivül legnagyobb. Ha gyenge-fiatal korában lehet hozzá jutni, ezt is mindenféle munkásságokra meglehet tanítani, valamint akarmelyiket: hanem, az illyen munkákat jól meg kell külömböztetni annak természeti magaviseletétől. — Ezt is akkorának mondja F. és W., mint F. az elébbit mondá, 4 talp magasságunak (8 eszt. gyermek); Bl. pedig, mint elébb amazt, 3 esztendős gyermeknyinek. Az ábrázattja is, és köptzös szőrös teste, megkülömbözteti azt a' Toroglóditól: hanem, a' képe és kézlábai ennek is mezítelenek.

Az Orángutángnak bokros (félénk-vad) természete okozza azt, hogy nem könnyen lehet kézre keríteni, és nem is könnyen álljaki a' neki idegen tartományt: mindazáltal, vólt egyszer az Orányi Hertzeg' vadaskertjében (Hollándiában) egy nyőstény Orángutáng, mely igyen nyájas vólt. Mindent, a' mit enni adtak, elébb nagy figyelemmel megkóstolta, és akkor ett osztán belőlle; a' sült húst és halat különösen szerette, bort, vizet tőltött 's itt, még a' fogvájónak is használtvette. Hol két, hol 4 lábon járt az. Néha szörnyű módon bőgött, talán azért, hogy fogoj vólt. Álmélkodni lehetett az erején, kúszó-tehettségén, és figyelmetességén. Meglátván egyszer, hogy a' nyakravalója' lakattját kinyitották; ő is mindjárt próbálgatta azt, egy darab fával. A' tsomót (gombot, görtsöt) kibontotta, tsizmát kefélt, a' tsatot feltsatolta; és mint tiszta állat, a' maga húgyát a' ketrettzében eltisztogatta, 's az egész lakhejjét leporozta.

Ezeket, 's ehhez hasonló históriákat lehet olvasni ezekről a' majmokról: de tsakugyan sok helybeli tapasztalásra vólna még szükség, hogy azokról meghatá-

rozással lehetne beszélleni; kivált' a' hejjes megkülömböztetésre nézve.

Hoz még W. ehhez a' fajtához eggyet fel (3. K.), mellyet itt, még a' sorba sem teszek, mivel' nagyon határozatlanúl emlékezik rólla, azt mondván, hogy azt egy Utazónak köszönnjük. Se neve neki, se külömböztető béjjege; elég ha a' formáját a' többi közt ott láttjuk. Szemrefőre, úgy pislog ott, mint egy mezítelen Tzigánygyermek (hadd legyen a' neve PORONTY); és lehetnek kéttségkivűl valódi emberek, a' mellyeknél ez a' majom sokkal emberebb tekintetü: de azért korántsem fogunk a' majmokkal egy társaságra lépni; mert ez a' jeles forma, mellyet én elevenen, nem itt a' papiroson szeretnék látni, a' majom' természetét még, fel nem emelheti, 's az emberét alább nem léptetheti. — Ezeknek a' majmoknak, ha bár térdigformán leér is a' karjok, ez tsak attól van, mivel' a' derekok rövid: de, nem attól van annak, a' melyik most következik. —

3. GIBBON M. (S. Lar, Longimana; Gibbon, Golok; a' Linné' Homo Lárja. 4. K.). Brachiis longissimis talos attingentibus.

Ennek a' fajtának 3 vagy 4 alfajtáját mondanak. Ez, a' mellyet elővevénk, legnagyobb, négy 's több talp magasságu, feketés színü, hamuszín kézlábafeje, a' két keze sarkig ér, és ha négykézláb akar menni, alig hajlikmeg, már a' földet éri a' két keze. Lapos ábrázattjával, mellyet egy szőrkarika kerít körül, még inkább közelít az emberhez, mint a' Toroglódi és Orángutáng; hanem, pofatömlőjére, szőrös ületére, és rendkivül hosszú karjaira nézve, nagyon külömböz attól. — Ennek az egész fajtának, a' hosszú kéz külömböztető béjjege. A' középfajta, mintegy fél öl magasságu, a' feje, kezefeje és az első lábkeze fekete, alább az egész teste ezüst-szín-fejér A' legkissebbik harmadfél talp magas, derékig felülről barna, azontúl, valamint az áb-

rázattja és kézlábfejei, fejéres-hamuszín, barnával elegy: kopasz talpa, fekete. — A' hazája keletindia, nevezetesen Molukka és Koromándel.

Az első nagy fajtához illik még egy, mellyet Moloknak (S. Moloch. 5. K.) hínak; kéttségkívül a' Molukkai szigetekről, a' hol az erdőkben otthon van, és seregestől eggyütt jár. Ez, elég ijjesztő formán tekíngetki a' szennyes-fejér, fürtös bundájából; de külömben, igen jámbor erkőltsü, és ezért, könnyen meg is szelidül. Gyümőltsel, fakéreggel és falevelekkel szokott élni. — A' valódi majmok közzé tartozik még, a' mellyet legjobban esmerünk, a' —

4. KÖZÖNSÉGES M. (S. Sylvanus; der gemeine türkische Affe, Waldteufel; le Pitheque. 6. K.). Brachiis corpore brevioribus, natibus caluis, capite subrotundo (Cynocephalus, nemestrinus: maxillis multum prominentibus, capite depresso).

Hosszúkás feje, rövid, lapos, egy kevéssé emberforma képe, mely középen kopasz és ripatsos, pofatömlője, kinyúló álla, kiálló emberfüle, rövid nyaka és karjai. Az újjai, előfelé kopaszok, hosszas körmei görbék és szélesek, a' hüvejkei lapossak és kerekesek. Fiatal korában, a' háta feketés, ábrázattja szőke, azután világos-sárga színüvé lessz, vén korában őszülni kezd, és sóbors színü. A' bőre maga, kék. Az ülete kopasz és hús-színü, mellyen kutzorogni szokott. Hazája keleti Áfrika, India, Arabia, 'sat.

Ez nállunk a' legesmeretesebb és legtartósabb farkatlan majom, mellyet sokszor még falu-hellyeken is hordoznak, a' medvék mellett, mint bolondoskodót. Élelme, vad állapottjában gyümőlts, gyökér, falevél, tojás, bogár: szelíd korában pedig, azokon kivül, megissza a' vizes tejet, sert, pálinkát, sereti az áztatott búzakenyeret. Az erdőn, megrészegül az otthagyott pálinkától, 's mikor osztán gagyos, megfogják: de egyébaránt, a' sok italtól és a' nyalánkságoktól, fonnyó-

betegségbe (hecticába) esik, 's megdöglik. Az áztatott kenyér legjobb neki. Ha kedve szerént valami ennivalót kap, azt hirtelen a' pofatömlőjébe szedi, 's azután kénnyére eszegeti. — Ez a' majom nállunk is tenyészik; 10 hónapig viseli a' köjkét, mely rendszerént egy, és igen ritkán kettős. A' köjkéhezvaló szeretete leírhatatlan. Szoptattja fél esztendeig, és magánál tartja 3-ig. Ha a' köjke valami mást, nem nekivalót akar megenni, az annya elkapja tőlle, 's az újjára ütöget. Ha valamelyik nyősténynek nints köjke; a' másiktól lop magának: melyből néha ollyan kotzódás kerekedik, húzzák-vonnják egymást, hogy sokszor a' lopott porontyot széjjel tzibálják, vagy megfojtják.

Jóllehet ez a' török-majom egy rókánál nem nagyobb; még is ollyan erős az, hogy sokszor alig bír vele egy ember. A' jóltévőjéhez igen jól viseli magát; de sokszor tsak vitsorog rá, mely önálla bosszúállásnak a' jele. Szabadon botsátani, a' legjámborabbat is, veszedelmes, mert nem minden ember tettzik neki; 's az íjjet könnyen meggyalázza. Az indúlattjait, ezer ajakrángatások által mutattjaki, 's a' fogát hirtelen tsattogtattja. A' ragadozó madaraktól legjobban fél, 's ha láttja, visít — íi, aa, 's valami szegeletbe húzza magát. — Ezek azok a' jó kerti tolvajok; 's a' mi több, úgy tesznek, mint a' farkas a' juhnyájjal, sokkal több kárt tesznek, mint sükségek vólna rá. A' bőrökből sohasem kerül vissza a' kár. — Ez a' majom igen könnyen megtanúl mindent, a' mi egy majomra felillik. — Ennek az attyafia az úgy nevezett —

5. EBFEJÜ M. (Cynocephalus inuus; Buschgott; le magot, Büff. 7. K.).

Mind ez, mind amaz, nagyon alfajasodván, nehéz azokat egymástól megkülömböztetni. A' képek megmutattja köztök a' külömbséget. Ennek szintúgy mint amannak, egy kis portzogótlan leppentyű van az ületén; mely nem fark ugyan, de még is több mint semmi. A' hazája,

némellyek szerént, Áfrikának a' gyomra; de Bl. amazzal egy honnyunak mondja. Ez, még a' dohányt is megeszi; a' legyet kézzel fogdossa; de a' tsigát és kukatzot (pondrót) nagyon útálja. Ez is a' pofatömlőjébe rakja, pl. ha gabonát adnak neki. Már ez, mikor valamit megkíván, nem tsak az ajakát, hanem a' homloka' bőrit is, ollyan hirtelen rángattja, mint a' villámlás, és egész bizodalommal feltáttja neki a' száját. A' gyermeket és matskát igen szereti: de az asszonyokra mindég durtzás. — Ez vólna az, ha nem az ellőttevaló, a' mely Gibráltárnál vadon elszaporodott, és nem tudják miből tud ott elélni. Korszikában is otthon van ez a' fajta; sőt úgy mondják, hogy a' 6-dik esztendőszázban, azon szigeten, több íllyen majom vólt, mint ember.

II. Faj. — PÁVIÁN; Papio; Pavian (fr. babouin, ángl. baboon).

Hosszas képe, széles szája, pofatömlője, nemigen emberforma, gombásóra, mezítelen ülete violaszín, rövid vagy semmi farka, a' fogai mint a' majmoké. — Facies prolongata, ore valde producto, buccis saccatis, minus anthropomorpha, nasus vtrinque tuberosus, natibus nudis, coccineis, cauda brevi vel nulla: dentes vt in simiis.

Ennek a' négykézlábu fajnak a' képe inkább a' disznóhoz, mint az emberhez közelít, a' farka görbés, a' fülének nints pillempáttya 's gombája' széle; veresbarna tömött szőre, igen nagy pofatömlője, forradásokkal tele tsupa veres ülete, buta nagyfejü állat. Scherer, stupideste, brutaleste titulussal ruháztafel; és méltán, mert semmirese lehet vele menni, vadabb már nem lehet. — Hazája a' régi világ, Áfrikának legforróbb része. Kutyára, emberre tsak a' fogát, körmét mutogattja; a' vaskalitzkát úgy megrázza, hogy azt mondaná az ember, minden összeszakad. Útálatos buja, a' tiszta erkőltsü ember nem nézheti, mindég az alfelét

fitogtattja. Ennek is van okosságforma ösztöne; erről mondják, hogy a' mellette fekvő, rossz fával tüzelő kutya' alfelét egy darabfával bedugta vólna, melynek nevetésében, a' belső kelevénnyel kinlódó beteg, kelevénnye megfokadván, meggyógyúlt vólna. Ezek is hellyes tolvajok, 's a' szőllőhegyeket azon szép rendel pusztíttjákle, mint elébb láttuk; és ha az őrállók' kiáltására, meg kell nekik szaladni, a' gyengébbeket a' hátokra szedik, 's úgy futnak. A' nyers húst meg nem eszi, de a' főttet szereti: leginkább plántafélével szokott élni. — Fajtái ezek: —

1. DISZNÓFARKU P. (P. Nemestrina; Waldgott; le maimon. 8. K.).

Sumatrából való, igen ritka. Erről nem szóll Bl. semmit. Általjában barna; de a' homloka setétebb, alkalmas lapos képe van, és ritka szakálla. Ülete kitsiny és veres, az egész teste nem igen szőrös: jámbor, tsapodár állat; ültében, fél öl magasságu.

2. Nagy és Kis Pávián. A' nagy ott van. (9. K.). W. Sphinx; le popoin név alatt említi.

3. MAJMON P. (P. Maimon; Mandril; le mandrill. 10. K.). Facie violacea glabra, profunde fulcata.

Feje hosszú, óra kitsiny, sárga fogai, vékony ajakai, négy kézlábfeje kopasz, az újainak tsak két íze van különválva, a' hüvejkei vastagok, a' körme lapos és fekete, a' szőre barna, sárga és feketés. Többnyire seggen, tsupa veres ületén ül. A' hazája Áfrika, különösen Guinea. — Ezt, a' melyről Bl. utóbb beszéll mint a' következendőről, Schr. (Schreber) a' 7-edik táblára, és a' következendőt teszi a' 8-dikra. — Hosszú fejére és egész termetére nézve, közelít ehhez a' —

4. MORMON P. (P. Mormon; Choras; le choras 11. K.). Naso miniato, ad latera caerulescente.

Különös tekíntete van pedig neki, azon igen tetzzín színü tsíktól az órán, mely tsupa vérszín, a' két égszín, barázdás pofája között. A' füle' bejső lapja, kézlábfeje és ülete, a' seggipartja, mellyek között az alfele szívformán dűljedtki, sima és hús-színü. Szőre' színe barna, fakóval elegy, imittamott sárgásfejér, valamint a' szakálla. Violaszín bőre, ittott a' tzombján általlátttzik; a' haja egész sapkát tsinál neki. Tsalfaságaira és kutyatermészetére nézve, ez is egy igazi majom. Mikor alszik, a' fejét letsüggesztve valaminek támasztja; gyakran jár négykézláb, és röfög mint a' disznó. A' tojást is szereti; és ha igaz, tízet tudna egyszerre a' pofatömlőjébe rakni, a' nélkűl hogy igen kitettzene; mellyeket azután eggyenként előszedvén, a' végit mégtöri 's kiszopja. Ez, sok bort és pálinkát megbír. Laktaföldje Guinea, Malacca, Ceylon. —

Ez a' két utóbbi fajta Pávián az, a' mellyet Bl. felhoz: de, éppen ezek-é azok valóban, ez más kérdés; mert ama' legelső nagy, nállunk leggyakrabban fordúlmeg, és Bétsben igen gyakran látni. — Van még itt egy tsudállatos; mellyet W. a' Páviánok közzé teszen. —

5. DISZNÓFEJÜ P. (P. Porcaria; der schweinköpfige Affe; le singe à tête de cochon. 12.K.). Ez újj találmány, és még a' hazáját sem tudják. Ennek medveforma feje, az órára nézve, disznófő. Mintegy fél öl magasságu; színére nézve, szennyes, lompos szőrü, kopasz hasu. Az attyafiai között, az otrombaságban ritka haladná azt meg.

III. Faj. — FARKASMAJOM; Cercopithecus; Meerkatze.

Fülei és kézlábai nem igen emberiek; órjukai óldalról vannak, pofatömlőjök, mezítelen ületek, farkasok, majomfogok. — Auriculae et manus minus humanae; nares laterales; nates caluae tectae; buccis saccatis; dentes vt in simiis.

Ez az egész Faj, tsupántsak Délámérikának melegebb vídékein teremne, a' hol azok a'honnyi Indusoknak közönséges petsenyéjek, azt mondják az alkotmányos Írók, a' kik a' farkasmajmoknak némely részét a'valódi majmok' eggyik fajtáihoz számlálják. Minthogy pedig itt mindezek eggyütt vannak; a' hazájok is külömböz. Fő béjjegek a' hosszú fark.

Két fő-fajtára lehetne ezt a' fajt osztani: — Kapotsfarku (cauda prehensili); mely ezeknek kapaszkodásra szolgál: és Nemkapotsfarku (cauda non prehensili). Ezeket nevezik Sanguinkának, amazokat Sapajusnak. De, osszukel mi a' Farkasmajmokat Három fajtára: Matskafarku, Kapotsfarku, és Puhafarku.

A. — Matskafarku Farkasmajmok.

1. LOVÁNDÓ F. (C. Hamadryas; der Lovando; le lovando. 13. K.).

Ezt némellyek a' Páviánok közzé számlálják, mivel' igen erős és nagy: de hosszú farka lévén neki, ide inkább illik. Rendkivűl útálatos, vad, gyalázatos, tolvaj természetü állat. Vastag, feszes haja a' tarkóján, igen bozontos bundája, melyből violaszín kezelába kinyúlik, mintha juhbunda vólna a' nyakában, fekete szája, és veres-barna ülete, egyáltaljában útálatos. A' szine zöldellő fekete-barna, a' hasán fejéres. Áfrikának a' gyomrában, Habessyniában, Yemmenben, 'sat. találni azt. Ez, egész sereggel és jó készülettel megyen lopni Arabiában, a' kávéföldeket pusztítani. Ha valamelyik fiatal a' nagy tsendességet fetsegésével megháborittja, pofonütik. A' hangyát is megeszi. Tsunyáúl visít; ha megverik, sír és zokog (de, hogy?). Égyiptomban, lántzoseb hellyett szolgál néha. — A' házi szelíd lovándó a' kis gyermekekkel örömöst jádzik; és még azt is mondják rólla, hogy a' kis gyermeket kiveszi a' bőltsőből, és édesdeden ölelgeti; sőt még a' ház' tetejére is szalad vele. Az illyet látván a' szülék, a' nagy gyötrődés között, eggyet

sem mernek neki szóllani; mert különben íjjedtében, elvetné a' gyermeket; másképp' pedig betsületesen lehozza.

2. VANDURU F. (C. Silenus; Wanduru; le Ouanderu. 14 K.). Caudata, barbata nigra, barba nigra prolixa. Schr. 11. Táb.

Bl. a' valódi majmok közzé teszi; és azt mondja hogy, ezt festegették és tzifrázták annyira ki, hogy egyszer farkasemberré tették vólna. Eredeti rajzolatja, találtatik ebben a' könyvben: — Bernh. von Breydenbach Reys in das gelobte Land. Mainz. 1486. fol. — Kemény haja, hosszú fejér szakálla, a' fekete barna köntös mellett, mintegy méltóságot és okosságot szerez neki, mely magaviseletéből is kitetztzik. De azért, udvari bolondnak tartogattják azt az indiai udvaroknál. És így, tsak ollyanforma betsülete van, mint a' nemindiai Udvaroknál némely efféle tányérnyalóknak. Azt mondják az Indusok, hogy a' Vandurut a' többi majom nagyon tisztelné? — hát, ezek is tudnák a' szakállat betsülni? — Hát az, igaz vólna-é, hogy ezek, még az indiai asszonyember után is leskelődnének? — de osztán némely bárdolatlanabb férfiak jól megsuhartzollják őket, 's ara a' Vanduruk sírnak; mint a' gyermek. — Úgyanennek a' hazafia a' —

3. MÁLBRUK F. (C. Faunus; Malbruck; le Mabrouc).

Fő-színe sárgás-barna és feketés, a' hasa hamuszín; többnyire négykézláb jár. Nagyságára, farka' hosszára, 's ügyességére, közelít a' következőhöz

4. EBTÖMLŐ F. (C. Cynomolgus; der Macacco, Hundbeisser; le macaque. 15. K.). Cauda longa, arcuata, labio leporino.

Bl. a' valódi majmok közzé teszi, azért, mert az ábrázattja nagyon szít azokhoz. — Az Ebtömlő nagyobb valamivel, mint egy matska; a' farka ollyan hosz-

szú mint maga; a' feje nagy, kerek, felül lapos. A' szeme, fiatal korában világos-zöld, vénkorára sárgás-veres; egy vastag kolbászforma van felette. Szőke szőr keríti körül az ábrázattját, és az állán szakálformát tsinál. Emeletes, hasított órjukai, mint a' nyúlnak, nagy szája, kerekes, szennyes hús-színü fülei, vastag nyaka, súgár karja és lábszára, zöldolaj színe, felül fakódzó, alól fejéres-fakó; kopasz, hús-szín ülete. — Ezt, mint közönséges valódi farkasmajmot, gyakran hordozzák Europában. A' hazája Guinea, Angola, 'sat.

Ezek is híres prédálók; gyakran megkeresik a' kókós- és más gyümöltsös kerteket, a' risföldet: de a' Feketék is szorgalmatosan leselkednek utánnok; mert a' kártételen kivül, jó petsenye. Ha a' nyilat belé lövik; azt a' többi, ha lehet kihúzza, ha nem lehet, a' fanyelét legalább, elrágja. Mikor sikót, há-há-t mond; de rendszerént, röfög. A' disznókkal, mikor szelíd, szeret járni. Nints kedvesebb falattja, mint a' fekete földipók. Három ölnyire, fáról vagy ablakból, baj nélkül leugrik. Mindent el-les és megtanúl, a' mit lát. Európában is köjködzött már. A' köjkének rágni szokott az annya, és meginti azt, ha nem nekivalót akarna megenni. Hogy télen hóval mosogatná a' köjkét, és így szoktatná az égtájhoz; — ez már, talán tsak némely katédrába illik, a' hol a' praelectiónak egy része vőfénség: hanem, W. azt állíttja, hogy ez nem fabelhaft, hanem hiteles bizonyságokon nyugszik. —

Bl. azt mondja — insgemein, F. pedig azt, hogy ungerecht — hijják az Ebtömlőt Meerkatze-nek.

5. DIÁNA F. (C. Diana; Exquima. 16. K.). Barbata.

Ennek a' homlokán láttzik egy fejér kötőlék, a' lábkezein le, fejér tsikok, mellyek a' fekete és róka-veres szőre között furtsán kitettzenek. Hazája Congó: a' hust meg nem eszi. Az árnyékot, a' tsúngve rásütő napsúgár ellen, keresi. Az éjjeli hidegekben, fütyöl-

téssel jelenti kedvetlenségét: különben, rendszerént ezt kiáltja grek, 's így is felel, ha neki mondják, grek. Hirtelen, ijjedtében, ezt szokta kiáltani — hoj. Alunni szeret, estve korán fekszik, reggel késő kél. Egész nap' pedig szakadatlanúl mozgásban van, szökdétsel, ugrál, jádzik magával vagy másikokkal, és ha kénszerítik a' nyúgodalomra, kedvetlen. Valamit elő talál, ételt, vizet, 'sat. feldűti, 's azután nyal belőlle. A' tisztaságot nagyon szereti, és valami úttjában akadáj, fére teszi.

Linnének, vólt egy íllyen farkasmajma, igen szelíd és baráttságos. Egész nap' a' gyermekekkel jádzott, a' 'sebjeket megkutatta, süvegjeket elszedte; az asszonyembert nem szenvedhette. Ha levest szürtsölt, a' szakállára nagyon vígyázott; ha ellevezte pedig, fűvel vagy más valamivel megtörűlgette. Az idegen embert azzal köszöntötte, hogy az alsó ajakát, szakállával eggyütt, lepittyesztette, fejér fogait mutatta, 's a' fejével vagy-kéttszer intett. Mérgében, az állkaptzáját mozgatta, és a' száját hirtelen feltátotta, mintha mindjárt el akart vólna valakit nyelni, és akkor, harapott is, valamint tsak tudott. — Hasonfajtája ennek a' —

6. MANGABÉ F. (C. Aethiops; Mangabey).

Ennek a' felső szempillája tsupa fejér. A' köntöse barna, fakó, fekete és sárga elegyedésü; feketés ábrázattját hátradűlő haj kerítibe: a' farkát rendszerént felkunkorítva tartja a' hátán végig, a' feje felé, mint a' mókus. Matska nagyságu, igen jámbor erkőltsü. Könnyű megtanítani.

7. KORMOS F. (C. Cephus; Blaumaulig. 17. K.).

Fejér, szemig-nyúló bajussza, fekete prémü szája, melynek a' szőre a' füle felé dűl, halovány-sárga huntzutkája; zőldes-sárga, feketével elegyes sapkája. Az egész teste hamuszín, zőldellő lángal, a' hasa világosabb. Hazája Guinea. — Minthogy némely vídé-

keken a' vakhitüség nem engedi hogy ezt a' majmot megöljék; tehát, annyival bátrabb az a' lopásban; a' nyalánkosok nem tudják hogy óltalmazni tőllök a' nyalánkságot, a' gyümőltsöt, aszalt holmijokat, 'sat.

8. RABBI F. (C. Sinica; le bonnet chinois. 18. K).

Az őrvény miatt, a' haja mindenfelé elterjedvén, mintha rabbi-kalapot viselne. Képe tsaknem kopasz és hús-szín; füle jó nagy; egynehány szál bajussza van; színe barna; hasa, nyakától fogva, fejér-fakó. Matska-nagyságu, tzingár-termetü; szeretik a' szobában tartani. Jó futók lévén, az egész erdő övék, az erőssebb állatokat futással győzikmeg. Még bátrabbakká teszi azokat az, hogy laktok' honnyában, Indiákon, Bengálban, Ceylonban isteni tisztelettel követik; még, ispotájt is tartanak nekik. Hetiben kéttszer mennek a' városokba eleségért, mellyet nekik a' tudatlan nép elkészítve lerak; azok pedig, mind gyomrokba, mind pofatömlőjökbe felszedvén, vissza mennek. Mindazáltal, még is sokszor meglopják a' tzúkorföldeket; és ha az őrállójok embert lát, hujt kiált, 's nyakrafőre elillantanak. A' nyőstény a' hátára veszi a' köjkét, 's így ugrál eggyik fáról a' másikra. — A' kókósdiót nagyon szeretik. Vannak ollyan emberek is, a' kik a' rabbi' istenségével nem gondolván, a' dión jukat fúrnak, a' majmoknak hánnyák, 's ezek a' lábokkal akarván kikotorni a' kókós' bélit, belé szorúlnak, 's rabokká lesznek. — Van egy nagy kígyó, mely a' rabbit mindenestől elnyeli. Az ára nagy, mivel' könnyen megtanúl, és háznál kedves jószág. Dohányozni nagyon szeret, alig várhattja, hogy pipát tőltsenek neki.

9. HAJADON F. (C. Sabaea; le Callitriche. 19. K.). Imberbis, flavo-viridis, facie atra.

Azt mondaná az ember, hogy ez fekete állortzát visel. A' zőld szín igen illik neki. Ha valaki bántani akarja, ezer gúnyolásokat követ el rajta. Ha a'

fánn űl és semmit-sem mozdúl, nehéz azt a' zőld levelek között észrevenni; de osztán azzal árúljael magát, hogy gajjakat harapdálván le, ezeket lehúllattja. Ez, mikor meglövik is, semmit-sem nyikkan. A' többinél sokkal drágább; talán azért, mivel' nehéz hozzá jutni.

10. BÚBOS F. (C. Aygula; Eulaffe; l' aigrette. 20. K.).

Ezt, a' hazájában Javában Tjékkonak hívják. Matska-nagyságu: a' háta barnás-fakó, sokszor olaj-zőld és fényes; a' hasa és mejje fejéres; keze, körme fekete. Szennyes hús-színü lapos képén, a' hosszú felső ajakán két vőlgyetskét látni, 's az állán, hátra dűlő szőrt. — Ez a' majom szakadatlanúl mozgásban van, fel-'s-alá ugrál, hol két lábon, hol négykézláb járkál, egymást köszöntgeti, ölelgeti, hízelkedik ezer tréfás fanyalgással. A' diót könnyen töri; 's ha nézik, százféle gúnyolódásokat mutogat, 's tündöklő szemei szüntelen járnak. Az emberrel még is igen bátran barátkozik, 'sebjét megkutattja, 's a' mit talál, a' pofatömlőjébe rakja: ha kérik tőlle; hirtelen ki-'s-bé teszi, mutogatja, 's az embert így bosszantja. Haragjában a' homlokát szedi rántzba, tüzes szemeket hány, harap, de kár nélkűl, mivel' erőtlen, 's elszalad. — Tisztaságáról nem dítsérhetni; mert, még a' maga' ganéját is a' kezével morsolván, szagolgattja. Éjjel gyakran kiabál.

11. FEJÉRSZÁJU F. (C. Nictitans; der weiszmaulige; le singe à bouche blanche).

Ez szüntelen integet a' fejével. A' bőre barna, világosabb fóltokkal; óra, szája, álla tsupa fejér, kezelába vékony, a' farka hosszú. Hazája Guiána. Vólt egyszer Ámsterdámban egy eleven. Ollyan forma nagy, mint a' közönséges török-majom.

12. TARKABARKA F. (C. Nemeaeus; der Duck; le douc. 21. K.).

Gesztenyeszín homloka, sárgaveres képe, veres

óra, setét nyakravalója, 's e' körül világosabb bodros haja, fekete válla, és felső karja, 's ugyanolylyan tzombja; fejér-fakó, fekete és sárga elegyü tarkója és háta, sárgás keze, fekete újja, gesztenyeszín lábszára; — hova kell egy majomnak tarkabarkább hárlekin ruha? — Hazája Conchinchina. — Ennek a' testében is találkozna az a' híres Bezoár-kő, mely híres orvosság vólt, valamint némely teve-, és ketskefajban.

13. HÓLDOS F. (C. Mona; der Mone; le mone). Lunula, supercilio elata.

Színe zőld, barna, fekete, verhenyeges és fejér elegy. A' szeme felett kerekedik egy emeletes újjhóld-forma, és egy fejérfakó kötőlék. Hosszú, fejér szőr keríti kopasz rókaveres ületét. — Ez a' majom Á-'siai fi, mely jámborságáról, tanúlhatóságáról és hízelkedőségéről dítséretes. A' hideget, valamint a' közönséges török-majom, megbírja. A' rendes majomeledeleken kivűl, megeszi a' pókot, hangyát, hús t. Ha más állat támad rá, feltáttja a' száját, 's amaz, megíjedvén tőlle, elszalad.

14. VERES F. (C. Patas; rothe Affe; le patas. 22. K.).

Róka-színétől lett a' neve. Ennek is kolbász, 's azon felül fekete, ismét felljebb fejér kötőlék látztzik a' homlokán. Áfrikában sok van. A' Feketék vadembernek tartják. Brüe vette ezt legelősször észre, Senegáli útazásában. Újjságkívánásból kukottsálván a' majmok a' fáról a' hajót, úgy hogy, a' mellyek már egy ideig nézték, az utóbbiaknak hellyet adtak, 's magok hátra vonúltak, hogy amazok is jól felvegyék a' dolgot; végre nagyon megbátorodtak, ágakat hajgáltak a' hajó felé; de mikor közzéjek lőttek, elvisitván magokat, ki szaladt, ki követ, ganét kapott, 's úgy hajgálták azokat az útazók felé, míg utóbb tsakugyan elszaladtak.

15. FEKETEÓRU F. (C. Talapoin; schwarznasige).

Ennek még, sem hazáját, sem természetét nem esmerik.

16. PALATINUS F. (C. Rolowai; Palatin-Affe; la Palatine. 23. K.).

Fejér homlokkötője, a'nyaka fejér tsíkjai a' fejér szakál mellett, a' három szegeletü fejével eggyütt, furtsa háromszegeletüt mutat, mint a' palatin-nyakravaló. A'háta'setétbarna, szőre, mintha deres vólna, mivel' minden szálszőr' hegyi fejér. Az egész alsó része pedig, a' hasa, a' mint állíttják, a'mi égtájunk alatt fejér; de a'maga' hazájában narants-szín. A' farka jóforma hosszú. — Hazája Guinea. — Tsapodár, engedelmes, jókedvü állat, igen bizodalmas az esmerős emberhez; de az idegenhez igen vígyázva viseli magát. Mitsoda vígyázó-fürge, megtettzik abból, mikor egy efféle majom, bolhát fogott; elébb tsak lassan vígyázta, 's egyszer neki rugtat a' kezeível, kimondhatatlan hirtelen az egész testét össze nyomozza, 's a' bolhát megfogván, gúnyoló nagy örömmel megette.

17. SZÁRNYASFEJÜ F. (C. Cephalopterus; mit dem Fliegelbarte; la guenon à face pourpre. 24. K.).

Különös fejér hajkerülete a' fején, mely alább szakállá válik, óldalról pedig elszárnyasodik, adta neki a' nevet. Másképp' Skárlátképünek is hijják; és a' kcze' szine íllyen, de a' teste fekete. Hosszú farkának a' végén fejér bojt van. Ceylon-sziget' erdeiben lakik. Jámbor erkőltse tselekszi, hogy könnyen megszelídül. — Van ennek egy tsupa fejér alfajtája is.

18. SZARVAS F. (C. Fatuellus; gehörnte Affe; le sayou cornu).

A'fejének feszes haja' tsomója okozza, hogy mintha szarva vólna. Déli Indiákon lakik; a' bőre fakó-

zőld, tsillogó. — Ez is, valamint az előttevaló, falevéllel és bimbókkal él.

19. NAGYÓRU F. (C. Nasica, Rostrata; der langnasige Affe, Langnase, Rahau, Bantagan, Bantanian; le nasique, la guenon à long nez. 25. K.). Cauda mediocri, naso elongato, rostrato.

Ennek hosszú disznóór-forma óra van, és így nem sima. Hazáját bizonytalannak tartják némelyek; mások pedig a' Sundai szigetekbevalónak mondják. Fő-színe rosdaforma, de a' hátán setétebb mint másutt. Kopasz ábrázattja setét hús-szín. Nyakán, mejjén hosszú szőre van, és ez az utólsó, verhenyeges. Magassága fél öl.

20. PARÓKÁS F. (C. Polycomos; Perückenaffe; la guenon à camail. 26. K.).

A' parókja sárgás-barna, mely a' hosszú szakállával egyberagad; feketefakó. A' dereka igen vékony. Hosszú farka' végin, tehénfark vagy ékforma bojt van. Az előbbi szomszédjánál valamivel magassabb. Lakik Siena-Leonában, a' hol a' Feketék a' bőriből tömlőt tsinálnak.

B. — Kapotsfarku Farkasmajmok.

Az előbbi Farkasmajmoknak hosszú farkok, pofatömlőjök, és ületek lévén, külön fajtává tettük azokat. A' mellyek pedig most következnek, mivel' ezeknek sem pofatömlőjök, sem ületek nints, hanem tsak hosszú farkok, még pedig ezek is ollyanok, a' melylyeknélfogva, mint valami ötödik lábkezekkel, kapaszkodni szoktak, mikor azt ide vagy amoda az ágakra kaptsolják; tehát adjunk ezeknek is külön tanyát. Közös nevek, másképp' Sapajou. — Hadd mennjen itt legelől az a' híres kötéltántsos vagy pajádzó —

1. KAJTA F. (C. Paniscus; der Coaita; le coaita. 27. K.). Ater, palmis tetradactylis, absque pollice.

Ezt tartják ezen fajta' legügyesebb tagjának, mely a' farkával, mintegy tsudákat teszen. Nints neki az első lábkezein hüvejke (fajtajegy), hanem tsak a' többi négy újja vanmeg. Az egész teste terítve van fekete és barna feszes szőrrel, tsak a' képe mezítelen. Seregestől tartózkodik Délámérikában, többnyire a' fákon, a' nélkül hogy a' földre lépne; még is összemegössze járják az erdőt, eggyik fáról a' másikra. Ha a' fa távolatska van egymástól, kapják, egymásba ragaszkodnak mint a' lántzszemek, így a' legkülső és magas ágról lebotsátkozva tsüngvén, magokat addig hintálják, hogy a' legalsó a' szomszédfa' ágát megkapván, a' többit maga után húzza, mikor a' legfelső az előbbi fát elbotsáttja. E' szerént, nekik, holmi tsipptsupp patak nem akadáj. Álmélkodtató ügyességet követnekel a' farkokkal, mely nekik ötödik tökélletes kéz hejjett szolgál. Ezzel, a' földről mindent fel tudnak szedni, valamint az elefánt az órával, halat is fognak vele, ha igaz. Eledelek gyümőlts, bogár, féreg. Vakmerő makats állat; az erdőnjárókat gúnyolja, azokra a' fogait mutogattja, ággal, gyümőltsel górja (hajgálja); tsúfolódó katzaj között, a' fa alattvaló emberekre lehuggyozik, sőt az ember' szeme közzé is ugrik, farkánálfogva az ághoz kaptsolódva. A' rájok lövő vadászokkal gyakran így tesznek. Ha megsebessítik, azt a' többi gyógyíttja, levelet rágnak a' sebre, tépett rongy hejjett. — A' nyőstény eggyet köjködzik, de néha kettőst is, egygyiket a' hátán, másikat az ölében hordozza, nem másképp', mint a' mi vendég-tzigányaink; úgy szoptattja azokat, mint akarmelyik dajka. Ez is megszelídül lassanként; de még is kitör belőlle a' Kajta-had' természete. A' Hollandusok Bosduifelnek nevezik, 's abból a' Német is Waldteufelnek mondja. —

Eredetiképpen le van e' rajzolva az Ant. De Ulloa viage-ben, Madr. 1748. fol. Vol. I. p. 144.149.

2. ORDÍTÓ F. (C. Belzebul; der schwarze Brüllaffe; le heurleur noir. 28. K.).

Nagyságára, akkora mint egy róka; haja tömött, sima és tündöklő fekete; szakálla kemény, szeme tsillámló; füle rövid és kerekded, képe és kezei durvák. Délámérika' rengeteg erdejében, Guiánában, 'sat. lakik ez nyájjanként, és gyakran elkezdi estenden a' puszta tsendességet, reszkettető ordításával felváltani, mely annak saját tsontos harsogó trombita-torkából, rekedező rezgéssel tolúlki. Az ottjárókra, szokszor véletlenűl úgy rájok ordít, hogy az ebben tapasztalatlan, nem tudja mitsoda kellemetlen kísértet környékezi. Laktavidékén Guavibának, sőt még Prédikátormajomnak is hívják: mert a' mint mondják, egynehányan karikába állanak, a' testvérek eggyiket valamelyiket közreveszik, mint présest, 's ennek a' taktusára, el kezdenek egy rettenetes tuttit ordítani: egy más jeladására pedig a' kappelmeisternek, elhalgatván mind, a' préses maga szólót órdít. Főképpen időváltozáskor érik rájok az illyen kellemetes musika. — A' húsa eggyetérne az örűhússal: a' fejét levesben szokták feladni. — Ennek a' hazafija, és kéttségkivűl attyafia is —

Az ALUÁT F. (C. Seniculus; der Alouate, rothe Brüllaffe; l' alouate. 29. K.). Barbatus rufus, gutture tumido; — melyről Bl. emlékezik: és az —

OROSZLÁN F. (C. Leonina; der Löwenaffe; le singe à jube de lion. — Mind-a'-kettőnek oroszlánserénnye van; de az első, még inkább képzelteti az emlősállatok' királlyát, a' maga rőt színével, ámbár a' képe meglehetős emberi; mikor az utólsónak szürkébb serénnye, 's általljában szennyes-fekete színe van. Mindenik kapotsfarku; de többnyire négykézláb járnak. — Hihetőleg ezekre is felillik nagyrészént, a' mit az Ordítóról hallánk.

3. SAJÓ F. (C. Apella; Kahlbart; le Sajou. 30. K.).

Kopasz, hús-szín képe, fekete homlokkötőlékje (pintlije), haja, nyaka' bodra, rövid szakálla, furtsa formába őltöztette azt: egyébaránt setétbarna, és a' kézlábfejei feketék. Nagysága, közel mint a' matskának; a' farka, mellyet mindég a' hasa alá tsapva hordoz, és sok hasznát venné, ollyan hosszú, mint az egész teste. Ugy pipog, mint az apró pujka. Délámérikában lakik; és hideg tartományban, fűtött szoba kell neki. — Ennek a' hazafia a' —

4. NYIFOGÓ F. (C. Capucina; Winselaffe, Kapuziner, Sai, Saju, ledergelber Moskusaffe; le sai 31. K.).

Hús-szín képén megtettzik a' tsalfasága: a' fején egy karikahaj van. Ripatyos képét, ha haragszik, felfújja, a' széles jnku óra felett. A' mejje rőt vagy veressárga, egyébütt setétebb, mivel' a' szőre' hegyi fekete. A' kézlábszárai setétebbek, mint másutt; a' kézlábfejei tsupa feketék, a' körmei keskenyebbek és hegyessebbek, mint más majmokon. Jó-nagy matskanagyságu. Tréfás képü, de mindég szomorú és félénk; ha fázik, még inkább. Ültében mindég féretartott fővel nézi az embereket; mindég nyög, fityog, nyivog. Ha megharagíttják, tsihol, mint a' kis kutya; 's mindent a' mit elő kaphat, hány-vét, követ, tálat, kést hajgál az emberhez. Igen nagy moskus-szaga van. A' répát szépen meghámozza, a' diót kővel megtöri; a' tobákot szereti; a' pajtássaival mindég kotzódik; ha az eggyik tsak mozdúl is, már a' másik azon mérgelődik; ha tsak kéményen ránéznek is, már nyifog és dörmög, mint némely eb.

5. HALÁLFŐ F. (C. Sciurea; Todtenköpchen, gelber Sapajou, Sajmiri; le sapajou orange, aurore, jaune. 32. K.).

Ez igen kitsiny, és azért drága, 100 tallért is

adnak eggyért; holott Guiánában, Brasiliában éppen nem ritkaság. Igen kellemetes formát tsinál neki a' szája körűlvaló fekete fólt, barna feszes haja, gömböjű fejének kerek hajkarikája, nagy füle, verhenyeges, szürke, barna elegyedésü szőre. Európában igen nehezen álljaki a' sárt.

C. — Puhafarku Farkasmajmok.

Ezeknek sints pofatömlőjök és ületek; a' farkok pedig közönséges, és egyszersmind lágy vagy puha. Sanguinkáknak is hívják. — Legnevettségesebb, de azomban legmakatsabb is köztök a' —

1. SZAKI F. (C. Pithecia; Possenreiszer, mit dem Fuchsschwanz; le saki. 33. K.).

Kerek, barna képe, hosszú fejér hajjal van beszegve; tündöklő nagy szemei kidűljednek: hosszú, fényes és fekete szőr terítibe a' testét, de a' mejje és hasa valamivel világosabb és verhenyeges; a' kézlábfejei feketék. Hazája Délámérika, a' hol azt gyakran tartják a' házaknál, mint mi a' matskát. Magassága másfél talp.

2. PINKE F. (C. Oedipus; der Pinche, Chichico, Sagovin, Tamarin; le Pinche. 34. K.).

Brasiliában és az Amazon-fojóvíz körűl van otthon. Ezer ugrálással és enyelgéssel tartja a' gazdáját. — A' farka hosszabb kétannyinál, mint a' teste; de maga kissebb, mint az előttevaló. A' bőre fekete, de a' szőre, mely a' testének nagyobb részét béfedi, barna, narants-szín, veres és fekete. A' haja hosszú és ligetes. Fütyölő hangja, mintha madár szóllana. Ennek is moskus szaga van. Ha a' farkát a' hátára tsapja, úgy láttzik, mint egy kis oroszlán; 's ezért nevezték azt kis oroszlán-majomnak is.

3. ROZÁLI F. (C. Rosalia; Marikina, Rosenaffe: le marikina. 35. K.). Capite piloso, faciei circumferentia, pedibus rubris, imberbis, vnguibus subulatis. — Schr. 35.

Egy igen gyönyörű, fürge és tsapodár kis állat, mellyet szintúgy kisfejü oroszlán-majomnak neveztek. Sárgaveres, fénylő serénnye, mely a' fejét, nyakát ellepi, puha mint a' sejem; a' többi szőre fejérlő-sárga. A' feje kitsiny; és tsak a' tömött hajától láttzik nagynak, mely a' nagy kerek füleit is eltakarja. Barna képe kopasz, szemei veresbarnák; lapos, széles óra, tőben emeletes. A' tenyere-talpa barna. — Ez a' rendkivűl takaros majom 9 hüvejk hosszaságu: Brasiliában és Cayenne-ben terem. A' mi égtájunkat megbírja.

4. UISZTITI F. (C. Jacchus; Uistiti, Sagion, Bisamaffe, Moskus-Meerkatze, Affennachtigall, Sanguinchen; l' Ouistiti. 36. K.). Juba pilosa alba ad genas ante aures, cauda villosa annulata. (Auribus villosis, patulis, cauda hirsutissima, omnium minimus). — Schr. 33.

E' talán még takarosabb, mint az előttevaló; a' mókusnál, melyhez élete' módjában, némellyekben közelít, kissebb, úgy hogy, egy kókósdióhajba (egy jó meszej a' naggya) elfér. Kis feje a' nagy hajban, nagynak láttzik. Barnás kopasz képe, a' homlokán fejér fóltal, lapos széles óra felett, körűl van véve fekete sárgás hajjal; kerek, hús-szín fülei előtt és megett van egy tsomó fejéres, sárgúló hosszú haj. A' többi szőri általjában szürke, sárga, feketés elegy. Hosszú farka, mellyet mindég görbén hordoz, fekete barna, sárgás gyűrűkkel.

Ez a' pitziny farkasmajom, vad és igen lator. Elédele gyümőlts, légy, pók, kopasz tsiga, hal. Háznál, búzakenyérrel kéttszersűltel, thével és téjjel él. A' matskát nem szenvedheti, és általjában harapós. Néha füttyenteni szokott. A' fát úgy tudja elrágni, vala-

mint az egér. Nállunk könnyen elbírja az égtájt. — Egyszer Portugalliában egy Uisztiti két köjköt vetett. Mikor ezek szoptak, megfogták az annyok' tsetsit; azután is még, rendszerént az annyok hátára fogódzottak, 's ha megunta őket az annyok, tsak a' falhoz dörgölte, 's lehúllottak. De osztán az apjok megszánta, és egyideig az ölében hordozta. — Minthogy nem igen lehet neki hinni; tehát kalitzkában tartják, ezüst lántzon. Az ára 100 tallér körül jár. — Ez erőssen moskus szagu.

5. MIKÓ F. (C. Argentata; der Miko; le mico. 37. K.).

Mereül sejemforma fejér szőre van; tsupántsak a' képe igen tettzín rósaszín; a' farka pedig fényes gesztenyeszín.

6. MÍDÁS F. (C. Midas; der Tamari; le tamarin 38. K.). Fusca, caudata, imberbis, labio superiore fisso, auribus quadratis nudis, pedibus croceis.

Különben feketés színe mellett, sok hellyen arany-, és narantsszín szőre van. — Mind-a'-kettő igen tsínos kis állat.

* * *

Ezek eddig, 's több effélék, a' Négykézlábu Emlősállatoknak, a' valódi majmokhoz (valamint ezek kűlsejekre nézve az emberhez) jobban közelítő Fajai. Elég vólt azokról most ez; a' nélkűl is tsak tréfából áll minden nevezetesebb hasznok, legalább Europára nézve. Azok a' Népek, a' kiknél ezek a' nevettséges állatok seregestől teremnek, veszik azoknak hasznokat, mind bőrökre, mind hússokra nézve; de annyit ritkán, hogy a' mi kárt tesznek, vissza fordúlna. Sokszor, a' majom' mérgét, 's bosszúálló hajlandóságát, a' magok' hasznokra fordíttják az említett népségek. A' kókósdiót, pl., ha a' fa ollyan, hogy a' gyümőltséhez bajjal lehetne jutni, lehányattják a' majmokkal, szinte ren-

des intézetek szerént; mert, nem kell egyéb, hanem tsak kővel kell azokat a' fa' tetején hajgálni, 's erre a' bosszús majmok, ágakkal 's diókkal hajgálják a' diótakaró embereket. A' többi ollyas gyümőltsel is úgy bánnak. — Kínában pedig, a' megmászhatatlan kősziklákon termő legjobb thé-ágakat hánnyákle a' majmok, az őket bosszantó, 's diribdarab kövekkel ágyúzó embereknek; mely drága jószágot, a' majmok nélkül, meg nem lehetne kapni. A' mit az ember a' majomnak mutat, abból igen ritka marad próba nélkül. Ha két-három ember a' kókósdiót rakásra hányni, tsak elkezdi; a' többit a' majmok, a' mellyek azt a' munkát a' fáról szemlélgették, betsületesen elvégzik.

Ellenben, ez az ő majmolódássok, gyakran veszedelmekre fordúl nekik: mert, ha pl. majmot akar valaki fogni, tsak a' maga' tsizmáját húzza fel vagy kétszer a' majmos-fa alatt; 's akkor fére állván, hagyjon ott egy haszontalan tsizmát, madárléppel jól bekenve. A' majom nyomon lejönn, a' tsizmát próbálgatván, úgy felhúzza magának, hogy tsak az azt leső ember húzhatjale neki. — Más módja a' majomfogásnak az, ha valaki előttök megmosdik; 's azután egy tál enyves vizet hágy a' fa alatt, mellyel a' majmok a' magok' szemeiket magok beraggattják. — Ismét más az, mikor pálinkával tele korsót tesznek a' fa alá, 's megrészegednek. — Tsíptetős tűkörrel is szokás fogni, valamint a' farkast a' tőrrel. — A' majmok is magok' részekről, sokszor nyájjastól támadnak rá az ő utánnok leselkedőre, és azt mondják, hogy még a' kunyhójokat is kirabollják és leszaggattják.

Újj majomfajokat, még most is mindég fedeznekfel: de sokszor ollyanokat is újjnak tartanak, a' mely már talán két-forma köntösben is előfordúl a' Természethistóriában; mely annál könnyebben megtörténhet, mivel' némely fajta majom, ha nem mind, fiatal korában másformább, mint azután. — Az állathordozók és mutogatók is, nem egyszer zavarták már meg a' kész Természethistória' alkotmánnyát: az esmeretes majmot

szőre' nyírése, füle', farka' elnyirbálása által, 's az igen tsalfák, még festéssel is, úgy újjra teremtik, hogy még Bl. sem tudná, melyik ketretzbe zárja. Ollyan szigetekről származtattják azt, a' hol soha semmiféle hajó meg nem fordúlt, és se Cooknak, se másnak úttjába nem esett; Linné pedig a' nevéről sem álmodott.

Lássuk most azokat az állatokat, a' mellyek a' valódi majmoktól, némely tekíntetben jobban eltávoznak, mint az eddig leírtak, mert inkább róka-, vagy kutya-, mint emberforma fejek van; de másra nézve ollyan majomtermészetüek, hogy ezeket is majom-névvel szokták nevezni, 's majmoknak tartani; ha bár sok tekíntetben, más utóbbi állatok közzé is beillenének.

IV. Faj. — MAKI; Lemur; Faulthieraffe, der Maki.

Hosszú feje, hegyes rókaóra, egymástól párosával elálló felső kapafogai 4, alsó előre állók, tömötten összefekvők 4--6, agyara a' többi közzé szorúlva magános, zápfoga sok és egyenetlen, négy kézlába szabad újakkal, és 4 tsetsi a' mejjén. — Ore producto, naso acuto, dentes primores superiores 4 per paria remoti, inferiores 4--6 porrecti, compressi, incumbentes; laniarii solitarii, approximati.

Tizenkét fajtát számlálnak már, mellyek közzűl egynehány itt van Linné Kísérteteknek (lidértz, lúdvértz) is nevezte ezeket; de miért, — maga tudja. — Hadd mennjen elől az —

1. INDRI M. (C. Indri; der Indri; l'Indri. 39. K.)

Ez, a' valódi majomtól ollyan keveset külömböz, hogy azt a' maga' házájában, Madagaskárban, Vadembernek hijják. A' keze elég tökélletes, mert azzal a' gyümőltsöt, falevelet igen ügyesen tudja szedegetni. Magassága fél öl; fekete, veres-barna fóltokkal és fejér farkal. Vadászeb hellyett veszik ott hasznát; és

ámbár szelíd erkőltsü, még is jól hozzá tudják tanítani. Sírni úgy tud, mint a' gyermek.

Ugyanazon szigetben találni még egy efféle állatot, melynek még nints neve; addig is pedig Fischer, Makijának nevezték, erről az érdemes Természethistória' nyomozóról. Ez a' Maki, hasonló némely részben a' Tömlőhasuhoz. Küjönbéjjege neki a' rendetlen nagy fül és nagy saskörmei. 40. K.).

2. LÓRIS M. (C. Tardigradus; der Loris, Langschleicher; le loris. 41. K.). Ecaudatus.

Igen különös alkotásu Maki ez: kerek feje, hárántékosan egymásnak tartó szemei, kerek barázdás fülei, előre álló tompa óra, karéjos órjukai, hosszú, 's aláfelé igen vékony dereka, hosszú tzingár lábai, tsaknem emberi kezei, lapos kerek körmökkel a' mutatóúján kivül, mellyen saskörme van, elég szembetünővé teszik azt. A' szőre fínom, barna, deres, fejérsárga elegyü, szinte mint a' mókusé, melynél kevéssel nagyobb. A' Ceyloni erdőkben úgy lakik, mint akarmelyik majom, tsakhogy tsendesebb életü, és a' mint mondják, tsak egy nyősténi tartana; de másképp', ha arra kerül a' sor, ez is szintollyan eleven fürge állat, mint akarmelyik majom, és a' Lassú név nem nekivaló vólna. Szaglása és hallása igen erős.

3. MONGÓ M. (C. Mongoz, mongus; der Mongus. 42. K.). Facie nigra, corpore et cauda griseis.

Ketten vannak ezek: az eggyik, mely itt van, barnább, a' másik, deres vagy hamuszín. Mindeniknek rókaóra van, 's a' füle alatt, tsomó haja: mindeniknek fekete fólt van a' képin; de az elsőjé közelebb a' szeméhez, az utólsóé pedig az órához; az elsőnek hamuszín, a' másiknak rőt kézlábfejei vannak. Madagaskárban 's a' szomszéd szigetekben laknak, a' fákon; plántán kivül, halat, madarat esznek. Kézzel rakják az ele-

séget a' szájokba; az italt pedig, mint az eb, nyelvelik. A' járássok ugyan, négykézláb, húzomos és lomhaforma; de azomban jó ugrók, és ha lántzon vannak, nyughatatlanabbat nem kell keresni. Szelídek és nyájjasok, a' jóltévőjöket durva nyelvekkel nyalogattják, mint a' jó kutya. Éles fogaiknak ritkán veszik hasznokat kártételre. Ülve alusznak többnyire, fejeket a' mejjekre botsátva, farkokat a' vállokra kanyarítva, igen tiszta alomban. — A' Buffoné nem vólt illyen betsületes; hanem motskos és mérges. Ha elszabadúlhatott, a' szomszéd-bóltokba gyümőltsöt 's nyalánkságot lopni ment. Sokszor az iskatujákat is kinyitotta, 's ha meg akarták fogni, harapta az esmerőssét is. A' hidegtől és nedvességtől nagyon félt; mindég a' tűz mellett állott, két lábon. — Unalmokban, a' farkokat szokták rágdogálni; és ezért lehet épfarkut ritkán találni. A' Buffoné 5 ízet rágottel a' maga' farkából. Leggyakrabban úgy nyivognak, mint a' kis malatz: de Buffon békakuruttyolást, Hermann pedig bá hangot hallott vólna a' Mongó-makitól, mikor az ehes vólt. A' bőrének, mint több másféle majoménak is, saját szaga van, közel mint a' hangyabojnak. — Ismét következik itt két hasonfajta —

4. VÁRI M. (C. Macaco niger; der Vari.).

Eggyik tsupa fekete, a' másik fejér-fekete tarka. Ennek a' feje, farka, lábkézfejei, és a' tompora feketék, egyébütt tsupa fejér (43. K.). Ezek már tudnak kiáltani, ahhoz termett torkokkal: ha egynehány eggyütt van, száz hellyett is ordít; némellyek az oroszián-ordításhoz hasonlíttják azt. A' Vári' bundája gyapjasabb mint a' Mongóé; a' fülei megett nagy tsomó haja van. — Ezek is a' Keletindiai szigetekben laknak.

5. MAKOGÓ M. (C. Catta; der Makoko; le mococo. 44. K.).

Tsupa rókaképe, verhenyeges hamúszíne, hasa fejér, farka furtsa gyűrűs, általjában egy tsínos kis ál-

lat. Hazája a' keletindiai szigetek, kivált' Madagaskár, a' hol azok tsoportostól kúszkálnak a' kősziklákon, 's a' hasokat a' napnakvetve melegesznek. Rendkivül jámborok, és jó szófogodó háziállatok lesznek belőllök. Sántikálva járnak ugyan; de azomba jougrók. Ritkán hallani tőllök hangot; hanemha megbosszantják vagy íjjesztik, mikor egy kurta hegyes hangot vetnekel. Mikor valami jólesik nekik, fonnak (murmolnak) mint a' matska.

6. KAPOTSFARKU M. (L. flauus; mit dem Wickelschwanze).

Színe fekete, sárgával elegy. A' fákrá szereti magát akasztani, farkánálfogva. Jamaikában találni.

* * *

Következik még itt kettő, a' mellyet sem tudós, sem tudatlan nem tudná melyik jukba tegye. Eggyik makinak mondja, a' másik repűlő ebnek, harmadik repűlő matskának; eggyik farkat fest neki, a' másik farkatlanúl hagyja; eggyik a' denevérek közzé, másik a' maki-majmokhoz teszi. Tegyük 'hát őket ide a' szigetbe, hogy sem az előttevalókat, sem az utánna következőket el ne kortsosíttsák addig, míg nekik az őket méltán illető teleket állandóúl ki nem szabják. — Hadd legyen az elsőnek a' neve —

1. IRHÁS MAKI (L. Volans; der fliegende maki. Bl. Vespertilio Caninus; der fliegende Hund. Linn. Vampyrus; Buff. roussette. 45. K.). — V. ecaudatus (de ez a' mely itt van, nem ecaudatus), naso simplici, membrana inter femora diuisa. Schr. 44.

Gyönyörű ékessége ebből áll: a' nyakától fogva, le a' hátúlsó lábáig, mindenütt a' körme' hegyéig, lantorna-hártyából, mint a' denevérnek, szárnya van. W. szerént, farka is van, és a' hártyaszárnya azt is egész-

szen a' hegyiig belészövi: úgy hogy, ez az egész kutyafejü maki úgy jelenmeg, mint egy denevér; és, ugyan tsak a' kézlábszárnyuk közzé teszik azt az alkotmányos Írók, vespertilio caninus név alatt. Egyébaránt, a' teste, felül sárgás-hamuszín, alatt sárgásbarna. Eledele gyümölts; és így, nem Vampyrus, mivel' ez vérszopót teszen. Azonkivül, a' Vámpyrnál sokkal nagyobb; úgy hogy, kiterjesztve egy ölnyiforma vólna: különben, egy mokus nagyságu. Hindustánban és a' keletindiai szigetekben, Ternáteban seregestől; Ujj-Hollándiában temérdeket, a' Pellew-szigetekben pedig, az emlősállatokból, eggyedül tsak ezt találni. E' szerént, ez' utóbbi szigetekben, még tsak eb, matska, disznó, patkány és egér sem vólna? —

Ezt az állatot Scherer a' Denevérek között utúlsó vagy 5-dik fajtának teszi, íllyen szókkal: Galeopitheci; mellyek a' szárnyasegerektől tsak abban külömböznek, hogy a' lábújjok egyforma hosszú (digitis longitudine aequalibus, membrana pilosa coagmentatis). Linné, Lemur volans-nak nevezte azt. — Hát ez a' tzudar, a' melyik itt következik? —

2. ÍJJESZTŐ M. (L. Spectrum; der Gespenst-Maki. 46. K.).

Es is tsak ollyan exlex; mert a' denevér-Spectrum Bl.-nál, szárnyas, és farkatlan; ennek pedig jó részt juttattak. Ha megnézzük, ollyanforma mint a' Jerbonyúl; de ha tettzik, ollyan is, mint a' Tömlőhasu; ollyan is, mint a' Maki. Lidértznek vagy Lúdvértznek is nevezték ezt némellyek, a' spectrum nevétől, mint valami boszorkányt; mely nevet és Valót, némely szülék a' magok' gyermekeiknek, mint élő Valót, alkotmányosan az elméjekbe is vernek 's a' szájokba rágják. — Mi legyen és hova illik ez a' burkosfejü íjjesztő maki, — végezzékel azok, a' kiknek az a' gondjok.

Már most ezek után, akar a' Hártyaszárnyu emlősállatokat vegyük elősször elő, akar a' Lomha-

lábukat, akar mást, a' hiba nem sok, vagy mindenik egyforma. Az elsőnek kézúji vannak, ha bár tsudállatosok is azok; a' lomhalábuk pedig, mint a' majmok, fánn mászkálnak: úgyde, a' Mókus is ott lakik; és így mindegy, akarmelyikbe kapunk, tsak emlősállat legyen az. — Vessükel 'hát a' nyakunkról a' következő bárdolatlan emlősállatokat, a' mellyeknek még, mint az embernek vagy majomnak, különhüvejke, 's egyszersmind kézúji láttzanak; és az emlőjök a' mejjeken van, mely az utóbbi állatoknál egynélsem találtatikfel.

II. REND

Kézlábszárnyuk; Chiropodoptera (chiroptera).

Így neveztem az emlősállatoknak ezt a' Rendit azért, mert mind a' négy kinyúló tagjok, kezeklábok szárnyas, ámbár a' repülést, tsakugyan az első lábokkal, a' kezekkel ejtikmeg; a' lábok' és farkok' szárnya, tsak evez, mint a' madarak' farka. — Nints az emlősállatok közt a' Denevérnél több, a' melyik repülni tudjon; mert a' mellyet elébb leírtunk, az Irhás maki, 's az utóbbi szárnyas mókus is, repülni nem tudnak, hanem tsak nagyot ugrani, melyben azokat az a' szárnyforma bőr segíti. Az irhás maki, tsak ollyanformán tud a' denevérekkel verset-repülni, mint a' denevérek a' madarakkal.

Minthogy már íllyen emlősállat, a' mely repülni tudna, annál az egy Fajnál több nints; nem szükség' azt, a' Renden kivül, ismét feltzikkejezni, hanem egyedül tsak közönséges vezetéknevét tévén elébe, a' külömbözhető Fajtákról kell valamennyire gondoskodni.

DENEVÉR; Vespertilio; Fledermaus.

Tenyere' hüvejkei 's lábújai rövidek, a' többi igen hosszú; repdesésre, kiterjedhető hártyával, minden kinyúló tagjai, az egész testén körűl, össze vannak foglalva. — Pollex palmarum et digiti plantarum breves, reliqui longissimi, membrana expansili intertexti, pro volatu (extremitatibus membrana totum corpus ambiente coagmentatis).

Némellyek, az Emlősállatok' Természethistóriáját a' Denevéreken végezvén, azt mondják, hogy ezek

által, az emlősállatok szépen felemelkednek a' Madarakhoz, és általmenetelt mutatnának a' következő Állattáborhoz. — A' denevérnek (a' meleg vért nem is említvén) a' madárral semmi köze, semmi más eggyessége nintsen, mint az, hogy a' denevér is tud imígyamúgy repdesni; de repülni, úgy mint a' madár szokott, nem tud: úgy hogy, Dégentől menni által a' madarakhoz, némely tekíntetben, talán még alkalmatosabb vólna, mint a' denevértől. És, ha a' szárny tenné a' madarat leginkább madárrá; úgy, némely valódi madarat, mely igen keveset', vagy semmit-sem tud repülni, a' maradak sorából, méltán ki lehetne iktatni, és a' denevéreken túl tenni. A' ki a' denevért a' madarak' táborához akarná számlálni, vagy ahhoz, természeti minémüségeire nézve, tsak közelíteni is; annak a' pillangókat is mind oda kellene tenni, mert ezek is repdesnek, és éppen úgy repdesnek, valamint a' denevér, tsak szökdétselve, rendetlenül: hanem, valamint a' pillangó, úgy a' denevér is, fojvásti madár-repülést el nem követhet. A' denevér rendszerént oda repül, a' hol prédát lát, és egyedül tsak ezért repdes, a' szemébe ötlött villogó vagy mozgó tárgynak is, kétstségkivül azt gondolván, hogy az is nekivaló préda, neki megyen, a' tsillámló fegyverben, sokszor a' maga' veszedelmével, megütközik.

A' denevér valódi négylábu emlős állat, szőrös, sőt a' mi több, ketteje lába kézforma, bárdolatlan hosszú újai tzikkejesek, a' hüvejke külön áll, fogai vannak, eleven köjköket vét, szoptat, 's több efféle; általjában, az egész termete, ámbár elég íjjesztőforma, az emlősállatokéhoz hasonló. Sőt Linné a' Bimanus Rendbe tette vólt azt, azért, mivel' az emlője, valamint az emberé, a' mejjén van. Nints is több állat, az ez után következők között, a' melynek a' tőlgye a' mejjén vólna. — Minden fajta denevérnek hosszabb a' két első lába, a' keze, az egész testénél; mindeniknek patyolatforma bőrhártyával ragad egybe, körül a' testén, minden kinyúló teteme, karja, keze, szörnyű

hosszú kézújai, lába, és a' melyiknek farka van, ez is. Ez a' hártya, mely a' teste' bőrével egybenyőtt, és neki szárny helyett szolgál, igen vékony ugyan, de erős; tele van erekkel, inakkal és hús-szálakkal. A' földön nem tud járni, sőt még mászni is tsak nagy kínnal és mesterséges erőlködéssel mozdúl elébb vagy hátrább egykét tenyérnyire; pedig az utóbbi időkben, még 6 odik érzékenységmívet is akartak rákenni. Az azt hajhászó gyermekek elől a' földről el nem szalad, de még, fel is ritkán tud repűlni, ha tsak valami magassabbra nem mász: a' veréb, sőt a' pillangó sem így teszen.

A' denevér nappal, és az éjtszakának is nagyobb részén, vesztegmarad, estenden, alkonyodás tájban útnak indúl, és míg a' bagoj, az ő távoli rokona, de egyszersmind megeskütt ellensége, a' szokott vadászathoz nem kezd, szürkűllet-enyészetig, repdes, eleséget vadász, mely holmi bogarakból és repeső állatotskákból áll. És így, a' denevér ragadozó állat, még pedig éjjeli, — animal nocturnum. — Legörömöstebb nyugszik az körmeinélfogva felakadva; melyhez, kivált' a' négy hüvejke a' négy lábán szabadon állván, igen ahhoz illő körömmel van felkészűlve, horgas mint a' sasé. — Búvó lakhellye holmi lármátlan elhagyott épűletek, várak, a' hol minden más természet alunni láttatik, nagy paloták, templomok, tornyok, tsendes barlangok, faodúk, sűrű, setét rengeteg erdők, a' hol seregestől lakván, magokat a' gajjakra hátúlsó láboknálfogva felaggattják, az órokat, mely lefelé tsüng, a' szárnyokba húzzák, és úgy tsüngenek ott, mint megannyi nyakaskörtvéj.

Elterjedt ez az állat tsaknem az egész földön; a' melegebb tartományokban még is bővebben, mint a' hidegtelüekben, a' hol azokat a' téli hideg arra szorítja, hogy magokat a' deresedő hónapokban téli tanyára húzzák, tsoportosan összebújjanak, 's így egymásba ragaszkodva, eggyik így, másik amúgy felakadva, az egész telet végig aludják, míg tavasszal az ott legelébb

előálló melegítő hónap, gémberedett állapottjokból fel nem engeszteli. — A' denevér párosodik és tenyész, nyáron: egyszerre, vét két köjköt, mellyeket egydarabig szoptat, azután repdestében magával hordja, 's bogaratfogni taníttja. Hasznot, sokkal többet teszen az az embernek, mint kárt. A' szalonnás kamarát ugyan, ha a' Gazdasszony gondatlan, szorgalmatosan megkeresi, a' tejes, sajtos pintzébe besuhan; a' sódoros kémény, ha vasdrót vagy tövis nints előtte, neki nem titok. De mindezeket a' gondosságra tanító tsalfaságait örömöst el lehet szenvedni azon nagy haszonért, a' mit a' denevér a' pillangók' 's holmi gyümőltsprédáló férgek' elpusztításával teszen; és valósággal nem azt érdemlette az embertől, hogy azokat ok nélkűl űldözze. — Miért mondja a' Török hogy ezeket a' tsúf állatokat nem az Isten, hanem a' Jésus teremtette; hihető, hogy az által az Isten' betsűletét akarná mentegetni. De ezt az elég nevettséges gyanítást lepotskolja egy Térítő, mondván, hogy, nem teremtette, hanem tsak felfedezte a' Jésus az akkori pap-denevéreket, az éjjeli madarakat, mikor azt állította, hogy a' gonosztévő kerűli a' világosságot.

Ezzel a' nagy famíliával járó állattal, valamint a' majmokkal, szintúgy megakadtak az alkotmányos T. H. Írók: mert, tsak már is igen sok fajtáit tapogattákki; némellyek 23-ra számlálják azt. Ha azoknak tsak lerajzolt képeit és termetét nézzük is meg, a' hány, annyiféle tsudállatos formája van neki, úgy hogy mindeniket másmás sorba szeretnők letelepíteni. Ez a' kűlső forma vólna pedig a' megesmerésére, minden bőlts Olvasónak a' legigazibb: mert minden darabot, a' mely előnkbe akad, feltagolni, vagy tsak a' fogait is számbavenni, Borbéj vagy Kováts nélkűl, nem utúlsó mesterség vólna. A' kik azt, a' fogak' száma szerént kezdték külön fajtázni; legalább 3-felé osztották: de e' szerént, ollyanok válnak külön egymástól, a' mellyek másképp' szemlátomást eggyüvévalók vólnának, ha a'

szembeötlő tagokra vígyáznánk. A' fogakhoz szabott alkotmányban, külön vannak azok, a' mellyeknek alól-felűl 4 kapafogok van; azután azok, a' mellyeknek felűl 4, alól 6 ollyan fogok; ismét külön azok, a' mellyeknek felűl 4, alól 8 kapafogakat találtak; és a' kapafogatlanok, mint pl. a' Lópatkó-óru. De minden foga a' denevérnek, eggyütt 26--38-igvaló szokott lenni. — Ha, farkok szerént akarná azokat valaki felosztani; úgy, két főfajta lenne belőllök. — Az újjabbak illyenforma főbb külömbséget tesznek köztök:

1. Pterocinus: dentibus superioribus et inferioribus 4.

2. Vespertilio vulgaris: pollex plantarum etc. — valamint elébb láttuk.

3. Rinolophus: naso foliaceo.

4. Philostoma: dentibus superioribus primoribus et inferioribus duobus laniariis, maximis. — Ide tartozik az igaz Vérszopó-Spectrum; mely ecaudatus (farkatlan).

5. Galeopitheci: mint elébb láttuk, a' Maki (lemur volans).

Írjukle itt egymás után a' nevezetesebbeket. A' leírásából, 's némelyiknek, a' melyik itt személlyesen is megjelen, a' formájából, ki fog tettzeni, melyik melyiknek közelébbi rokona.

1. EBFEJÜ D. (V. Caninus; Linné: Vampyrus; az újjaknál: Pterocinus Vampyrus; der fliegende Hund, Vampyr, Blutsauger: la roussette, rougette. 47 K.). Ecaudatus, naso simplici, membrana inter femora divisa. Bl. — Auriculis parvis, cauda nulla, lingua aculeis tecta. Scher.

Ennek az Ebfejü denevernek a' formája, kivált' a' feje 's egyszersmind talán sokféle neve, mellyet annak külömböző Útazók és Írók adtak, okozta kéttségkivűl azt, hogy ezt, az irhás makival, vagy egynek

EGYETEMI KÖNYVTÁR DEBRECEN

tartják, vagy legalább nem tudják melyik Rendhez tartozzon. Igaz legalább az, hogy ennek a' természetéből, sokat amarra írnak, amazét pedig erre szabják. Tegyünk külömbséget mi köztök az által, hogy ez, a' mely előttünk van, farkatlan denevér, mind szárnyára, mind az első lábaira nézve: az irhás makinak pedig, mely Galeopithecus (görény-majom); minda' négy lába körmös újai egyformán rövidek, 's a' szárnya tsak ezek között van meghatározva, és inkább lepedő, mint kinyúló szárny. Ez az ebfejü denevér lessz az, a' melynek a' szárnya, kiterjesztve 5--6 talpnyi is vólna: mert az igaz Vérszopó vagy Vámpír, tsak egy mókus nagyságu, és az ebfejünél sokkal kissebb.

Másik baj ezzel a' denevérrel az, hogy azt Vámpírnak (vérszopónak) nevezték, még pedig úgy, hogy ezt a' nevet, sokan még a' mostaniak is rajta hagyják: holott ezt a' ragadozói vádat nem érdemlette, mert az, egy gyáva, lompos állat, és egyedül tsak gyümöltsel él. Nevezetesen szereti a' pálmafa-levét inni, melytől gyakran meg is részegszik. A' fülei rövidek, irhaszárnya, mikor repül, tsaknem az alfeléig láttzik kimettzettnek lenni. Mind nagysága, mind színe külömböző: akkoraforma mint egy galamb, eggyik barna, másik fekete, tarka, 's némelyik szalmaszín. A' fiatal ebfejü denevér' húsát akarki jó ízün megeheti. A' vénnek a' bőrét lehúzzák a' Szeretsenek, 's úgy eszikmeg, mivel' a' bőrét mérgesnek tartják. Újj-Caledónia' lakosi kötelet és tsapó-bojtokat készítenek a' szőriből, valami fűnek a' szalmájával összefonva.

2. VÉRSZOPÓ D. (Philostoma Spectrum, V. Spectrum; der Blutsauger, Vampyr; le vampire. 48. K.). Ecaudatus, naso infundibiliformi lanceolato.

Tőltsérórunak is nevezik ezt, azért, mert az óran ülő ringyrongy, alól tőltsérformán hajlik össze. Ennek is elég kutyaforma feje van, és amannál sok-

kal ijjesztőbb tekintete; mintha most is vért akarna szopni, melyről igen híres, és nem tsak a' marhából, hanem az emberből is, mikor ez alszik, kitudná a' vért színi. A' mint mondják, az embernek leginkább a' a' lábújjára száll, és a' hegyes nyelvével a' testén jukat fúr, a' nélkül hogy az aluvó felserkenne, mivel' a' mellett a' szárnyaival az aluvóra kellemetes hűvös szellőt legyez. Sőt még azt is mondják, hogy ez a' tsípés halálos vólna. No ugyan disznóbőrü délámérikai embernek kell annak lenni, a' ki egy illyen mókusnyi bolha' tsípésére sem tudna felserkenni; ha bár úgy elfáradt vólna is alvás előtt, mint a' kaszás. A' mi kaszásink, tsak a' szúnyogtsípés miatt sem alhatnak szúnyogháló nélkül; hát Brasilia, Guiana, Surinám, 'sat. körül, a' hol a' vérszopó denevér lakik, hogy tudnának a' sokkal korhelebb emberek úgy elalunni, hogy egy illyen nagy állat tsípésére nehezen tudnának felserkenni? — Némellyek azt mondják, hogy ez a' vérszopás tsak nyalásból állana, a' durva szúrós nyelvekkel. Mások azt beszéllik, hogy megharapván a' függő ponyvában alvónak a' lábújját, elrepül, azt próbálni, ha vajon az alvó felserken-é. Ha fel nem serken; vissza megyen, és a' kész sebből magát tele színá vérrel. — Surinámban, ezek miatt nem bóldogúlnának leginkább, a' disznótenyésztetéssel, mivel' azok a' disznó' tsetsit elharapdálják. Az Amazonvíz mellett egyszer, egész tsordát elpusztított. Ez vólna a' legnagyobb tsapás azon meleg tartományokon. Egy spanyol Barátot az illyen tsípés szabadított vólna meg a' nyilallástól, 's több effele.

Valamint az irhás makit, úgy ezt is farkal festile Wilhelm; mások pedig ecaudatusnak mondják. Minthogy ez itt kiterpeszkedve van lerajzolva; meg lehet látni az első lábújait, mellyek a' hártyaszárnyat tarják; 's a' hüvejkeit is látni külön, a' saskörömmel eggyütt.

3. PÁPASZEMÜ D. (V. Perspicillatus; Brillnase. 49. K.).

Ennek az óra' végin, mely ollyan mint a' disznóé, áll fel egyenesen, egy ásóforma hegyes tetejü valami, lappal előre, melynek lefelé, mintha köpüje vagy nyele nyúlna le a' 2 órjuka közzé, mellyek végen vannak. Nagy fülei, fejül kerekek, mellyek között egy daganat nyúlik előre le. A' farka rövid; szőre rőt. Lakik Délámérikában. Otsmány egy állat, valamint a' rokonai. — Ugyanazon tartományban legközönségesebb a' —

4. PATKÁNY D. (V. Soricinus; Speernase 50. K.).

Ennek a' nyelve, szintollyan durva, tele fúlánkokkal, valamint a' Vérszopóé; a' szúrósok, mint meganynyi szüműltsök, kettős fúlánkal. A' nyelve maga hosszúkás, hengeres, hegyes: az óra' szarva tsútsos, tojásforma hegyes; kis fülei kerekdedek. Szőre, a' hátán barnás, a' hasán fejéres. Egy a' legkissebb fajták közzül.

5. KOPJÁS D. (V. Hastatus; Kleeblattnase; la chauve souris fer de lance).

Lakik Délámérikában: közel kétakkora mint az előttevaló.

6. SZÍVÓRU D. (V. Spasma; Herznase. 51. K.).

Ezt, ugyan megnyaggatta a' természet. Mind az óra, mind a' füle, mintha kettősök vólnának. Az óra, mint két szív, úgy úl ött: a' füle tőben eggyüve van nyőve, melynek a' fedele ollyan, hogy össze tud türemleni, és két leppentyüje van. A' szárnya' hártyája, elől kopasz, hátúl ritkaszőrü és márványhabos. Farka ugyan nints, de a' hártya összefoglalja a' két hátúlsó lábait. Keletindiábavaló, kivált' Ceylonba és Molukkába.

7. NYÚLSZÁJU D. (V. Leporinus; mit der Haasenscharte; la chauve souris de la vallée d' Ylo. 52. K.).

A' felső ajaka választékos, mint a' nyúlé, az álla pedig három rovátku, kerek feje mopszóru, lotyos fülei előre állanak, mint a' siskadisznóé; a' farka rövidebb, mint a' farkhártya. Délámérikában van otthon, és gyümőltsel él.

Ezek eddig, mind idegen világbeli denevérek valának, mellyekről ennyit tudni, ha nem elég, legalább, több semminél. Már most lássuk azokat is, a' mellyek köztünk, vagy közelebb hozzánk is, de másutt is teremvén, esmeretesebbek.

8. EGÉR D. (V. Murinus; der gemeine Fledermaus, Speckmaus, groszes Mäuseohr; la chauve souris; ángl. the rearmouse. 53. K.). Caudatus, naso oreque simplici, auriculis capite minoribus.

Jóllehet ez kétféle, nagyobb és kissebb fajta; mert már tavasszal, mikor még újj köjkök nintsenek, azomban, ollyan sints, a' mely akkoráig ki ne nevekedett vólna, még is találni külömböző nagyságuakat: mindazáltal, mivel' a' természettjek, tudtunkra, ugyanaz; egy rokonság alatt mennek. — Széles feje, vastag óra, széles szája, széles óra, karéjos órjuka, pofók, szelíndekképü, setétkék szeme, tojáskerekségü nagyotska, de a' fejénél kissebb füle; éles foga, köptzös teste, hosszú farka tőben tömött szőrü, kezelába vaskos, a' szárnya szélesebb mint a' többié. Verhenyeges fején és feketés vállán kivűl, egérfakó színü, hasban fejéres. Eggyet szokott köjködzeni, esztendőben kéttszer; szoptat 3 hétig; 's a' köjök, 4 hét alatt kinevekedik és öregszámot tesz'. Ennek a' fajtának moskus-szaga vólna, úgy hogy, ha a' kamarában kuttogna, megérezni. — A' nagyféle igen mérges; az aprót a' maga' pagonnyában, fülrekesztő tzitzegése között, felvadássza; kutyával, matskával szembe áll, és nem

mindenik eb mér hozzá nyúlni; 'a' mit hozzá nyújtanak, mérges nagy tsitsogással széjjel rágja, a' mit tsak a' foga megbír. Sárga bolha szokott benne lenni. Világossággal, be lehet a' szobába tsalni. Ez, gyakran, télen is felserken. Ezeket találni nállunk a' hasadékokban, többnyire tsak párosával; mikor az aprók seregestől búnak össze. Mindenik megeszi a' kérges bogarakat is, mint már a' szarvas-, és tserebogarat, szinte retseg a' fogok alatt; mely utólsó legszokottabb eledele. A' szalonnát könnyen megtalálják, kivált' gyenge télen, ha a' kamaraablak, padjuk tátvanyitva áll. Madárléppel meglehet őket fogni. — Ha estenden bőven repdesnek; jó időt lehet várni.

9. NAGYFÜLÜ D. (V. Auritus; Langohr; l' oreillard. 54. K.).

Ennek van igazán tréfás formája; azzal érnémeg, ha a' tengeren kellene neki hajókázni, a' füle, mely a' testénél, ha nem nagyobb, legalább nem kissebb, megannyi vitorla. Ez is teremne Európában, valamint másutt a' régi világ' enyhesebb részein. Ollyan kis főre, mely a' fültől alig láttzik, igen különös módit fornál az a' nagy bokréta. Úgy láttzik, mintha a' füle kettős, azaz, 4 vólna: de nem úgy van, hanem a' nagyon bóltos füllevelének a' belső lapján, megtüremlett fülgombája van, mely felfelé áll, a' fejéhez közel pedig tsigaformán befelé görbül, 's a' homlokánál, kihegyessedik. A' füle' dobja, 3 egymáson fekvő lapu, és ezt takarjabé az a' kissebb fülnek láttzó hegyes takaró. Mikor repül vagy mász, mint most; akkor a' füle fel- és előre áll, mint mikor a' ló fülel: ha pedig vesztegel, hátraformán fekteti azt, de az említett felnyúló gombája, 's dob-takarója előre állanak, mintha 4 szarva vólna. Füle, óra szüntelen mozog, mint a' többinek is. A' teste egérforma; és ez a' denevér jobban tud mászni, mint a' többi, kivált' felfelé; ha el akar repülni, valamire mász, és onnan, tsak elereszkedvén,

a' szárnyait kiterjeszti, hogy levegőt foghasson. A' színe barna-hamvas; a' szőrszálak, tőben feketék, középen sárgás-fejérek, a' hegyek hamuszín. Ezek is hasadékokba húzzák magokat, hátúlsó körmöknélfogva felakadva, és, úgy a' szárnyokba takaródzanak, hogy tsak az órok' hegyi láttzikki. Későbben járnak éjjel, mint a' többi fajta; és párosával élnek. A' nyőstény 4 hétig hordozza a' köjkeit a' hasában, kettőt köjködzik, melylyeknek a' hüvejkek, már akkor kész. Hogy ennek is, mint más több fajtáknak, orvosi erőket is tulajdonítottak az elébbi Orvosok, a' hamvát köszvény ellen, a' vérét hajtermeszteni a' kopasz főn, azt mondják: tsuda, hogy a' fűlfájás vagy sikettség ellen valamit nem gondoltak rólla.

10. EGÉRFEJŰ D. (V. Noctula; Speckmaus; la noctule).

Nagy, kiterpeszkedve másfél talp; széles, kifelé fodorodó fülei lantornaformák, valamint a' nagyfülüjé, és a' széle, a' szája' szegeletéig ér; a' szemei távol vannak egymáshoz, bennűlve; erős lábok, kezek, farkok; hamvasbarna szőrök; szárnyok, lábok, állok fekete: erdőn laknak, és tsak a' huhogató bagoj mér hozzájok nyúlni. Fejér általláttzó tetü van bennek; néha fütytyenteni szoktak.

11. KÉSEI D. (V. Serotinus; Spätling; la serotine 55. K.).

Ezt, elősször Frantziaországban találták. Széles, de nem hosszú füle' kerekedése alatt egy nyílás van kivűlről. A' háta világos barna-verhenyeges; a' hasa világos fakó-sárgás, szárnya feketés; a' farka közel olylyan hosszú, mint a' teste. Ritka, és nem esmerik még jól a' természetét.

12. TÖRPE D. (V. Pipistrellus; Zwergfledermaus; la pipistrelle 56. K.).

Hirtelen és alant repdes, hegyessen visít, korán

éled tavasszal; hossza másfél, szárnya 8 hüvejk. A' kan kávészín, a' nyőstény kékes-fekete, hasban mindenik halványabb: a' fülének három türettje van; óra felgörbűl, ajaka vastag; szárnya, lábai tsupa feketék.

13. PISZE D. (V. Barbastellus; Kurzmaul; la barbastelle).

Az óra igen tompa, homloka, feje alig láttzikki a' füleiből, mellyek szélesek és elég nagyok; a' felső ajaka, felfúvódott karimás pofája miatt, bajusznak láttzik; a' füle' a' fülgombája miatt, kettősnek tettzik. A' farka kinyúlik egykisség a' farkhártyából. Színe barnásfekete, mejje kevéssé hamvas. — Ez, a' ritkák közzűlvaló. Daubenton találta Burgundiában, egy vén kőfal-hasadékban.

14. BORZ D. (V. Hispidus; Bartfledermaus; le campagnol volant 57. K.).

Felálló nyúlfülei, óra hosszú és különös, mert az órjukaknak nints közfala mint szokás, hanem mindenik órjuk egy kis fedeletlen tsatornának a' végin van. A' felső ajaka felett, össze ragad a' két tsatorna' kűlső éli, és egy nagyotska vákányt formál, mely onnan a' homlokáig nyúlik egy gödörbe, a' haj közzé. A' háta veres-barnás, külömben sárga-barna, hamuszín villogással. Hosszú farka a' hártyában van. — Adanson találta ezt, Szenegálban.

15. KONYA D. (V. Pictus; F. mit bunten Fittigen; le muscardin volant).

Ezt Ceylon-szigetben találták. Tekervényes, tőltséres füle ollyanformán konyúl előre, mint a' siskadisznóé. A' belső fülfedele igen keskeny; rövid óra felett, előre nyúlik a' magános órjuka. Hosszú farka egésszen a' hártyába nyőtt; barnás háta, fejérlő hasa alig barnás: setét-barna szárnyának, világos-barna szegése van; teste' hossza 2 hüvejk.

16. HEGYESFÜLÜ D. (V. Nigrita; Spitzohr; la marmotte volant).

Elég hosszú vastag óra; hegyes füle, félakkora fülfedele. A' farkának 2 íze nyúlikki a' hártyából. Háta sárgás-barna, hamvas elegyedésü, a' hasán világosabb.

17. SZELÍNDEK D. (V. Molossus; Hundsmaul; le mulot volant. 58. K.).

Harmada a' farkának kinyúlik a' hártyából: felső ajaka leppentyűs, mint a' szelíndeké; széles, kerek fülei, a' homlokán összetartanak. Két fajtája van: nagyobb, kissebb; mindenik nyúgotindiai. Ez a'jelenvaló hamvas-barna, hasa hamúszín, de középen barnább.

18. BUSA D. (V. Cephalotes; Groszkopf. 59. K.).

Másztában van lerajzolva. Tojásforma kis fülének nints fedele. A' szárnya' első újának körme van; és ebben, a' kis fülben, és fúlánkos nyelvében, megeggyez az ebfejüvel (1); felkunkorodó rövid farka, a' hegyin kivűl, a' hártyába nyőtt. Háta hamvas, alól fejéres színü; a' szárnya setét barna-veres. Lakik a' Molukki szigetekben.

19. ZATSKÓS D. (V. Cepturus; Beutel. Fl.).

Mindenik szárnyán egy táskaforma van, a' könyökéhez közel; hosszú füle felűl kerek; rövid, tompa fülfedele; a' farkából, egy kitsiny kinyúlik. A' legkissebbek közzé tartozik. — Mindezek után, a' leghíresebb denevér itt következik.

20. LÓPATKÓ D. (V. Ferrum equinum; Hufeisennase; le fer à cheval. 60. K.). Naso foliato, ferri equini aemulo.

Ezt, találni mi körűlöttünk is. Két fajta: kitsiny és nagy. A' nagy, veres-hámvas; a' másik világos hamuszín, a' hátán. Az órok is külömböz valamiben. Ide teszem azt szemközt rajzolva is (65. K.), hogy ne kelljen

rólla sokat írni. Mit akart a' természet ezzel a' tsúf madárral, nehéz vólna kitalálni. Nem tsak a' képe, hanem a' füle, feje is elég tsudállatos neki: mert a' feje jódarab; a' füle jónagy és hegyes. Ennek sints fűlfedele. A' könyöke, ha bétett szárnyal van, túl nyúlik a' fején. Hátúlsó fejér körmei ollyanok, hogy még a' sima falra is felakaszthattja magát. Vékony, kopasz farka a' hártyába nyőtt. A' háta verhenyegeshamvas, a' hasa sárgás-fejér: a' szőrszálak' töve, mindenütt fejéres. Lábai és szárnyai feketések. Ez könnyebben felrepűl a' földről, mint a' többi. Eggyütt szokott járni a' nagyfülüvel és a' közönségessel: kevesebbet nyugszik télen, mint a' többi, és a' hidegtől nem sokat fél. Ennek, a' szalonnás kamara nem kell, talán azért, mivel' kapafogai nintsenek. Két köjkét 3 hétig hordozza a' hasában. Bagoj, menyét, matska, nagy ellensége.

20. ÉSZAKÁMÉRIKAI D. (V. Lasiurus; Nordamerikanische Fl.).

Hosszú szőrös farka; világos barna színe, mely hasban világosabb; a' szárnya feketés. Hazáját megmutattja a' neve.

* * *

Jó lessz még itt, a' felhozott denevérek közzűl egynehány nevezetesebbnek, tsak magát a' képit, az ábrázattját, az Olvasóval szembe állítani, mellyeknek nagy külömbségeiből a' többiről is lehet ítéletet tenni.

A' közönséges Egér-Denevér képe 61. K. — A' Nagyfülüjé 62. K. — Az Egérfejüé, 63. K. — A' Késeié 64. K. — A' Lópatkójé 65. K. — A' Busáé 66. K.

III. REND

Újaslábuk; Dactylopoda (digitata).

Ezek, mind ollyan Emlősállatok, a' mellyeknek a' lábújai, egyberagadás nélkül, szabadon állanak. Az újjabb alkotmányos Írók' felosztássok szerént (153. lap.), az I. Tsoport' A. Szakasszának 3-adik; a' Blumenbach' alkotmánnyának pedig (154. lap.) 4-edik Rendje ez: mellyektől messze távozni nem akarok; de a' Rend' bennvalójának felosztásában, eshetik valami külömbség; mindazáltal úgy, hogy semmi el ne maradjon. Minthogy pedig ennek a' Rendnek igen sokféle fajai, fajtái és alfajtái vannak: tegyünk köztök valami külömbséget, vagy egy, vagy másképpen, a' haszon mindegy lessz. Blumenbach, a' fogak szerént osztotta ezeket három famíliára, igen hejjesen; de talán még hejjesebb az, a' mint az újjabbak, a' könnyen látható és esmeretesebb tagokra vígyázva, a' lábak' minémüsége szerént, két fő-tzikkejre osztották, úgymint: —

1. Talponjárók (plantigrada); a' mellyek az egész lábok' talpára lépve járnak, mint pl. az ember a' maga' nemében; és —

2. Újonjárók (dactylograda); a' mellyeknek nem éri minden újok a' földet.

Vadaknak, vagy vad állatoknak nevezik ezt a' Rendet, kikötőleg, az újjabb Írók; de a' Természethistóriára tekíntve, semmi hellyes okok nints rá; mert igasság szerént, belé sem kellene ennek a' szónak ebbe a' históriába jönni: elősször azért, mert mindenféle állat vad magában, és tsak azok szelídek, a' mellyeket vadból megszelídítettek: azonkivül, itt a' természet'

laistromában, szelíd, vad, mind egy társaságban van, ha a' külömböztető jegyek egyformák vagy hasonlók, mint pl. az eb és róka vagy farkas. A' házi matska és a' tigris, egy famíliát tesznek a' históriában. Még a' Fenevad, Vérszopó, Ragadozó, 'sat. nevezet is sok szelíd állatra szintúgy ráillik, mint az erdőbeliekre. De, mindezeken hosszason törődni, nem az én gondom. Vegyük elő ezt a' Rendet az említett két Tsapatban, a' lábakra tekíntve; 's úgy osztán, viségáljukmeg a' fogait is azoknak, a' mellyek megengedik. Ne gondoljunk vele, hogy a' Vakondok pl. a' Medvével ebbe a' nyájba esik: mások is kéntelenek vóltak így tenni, — mindenik talpon jár.

A. — Talponjárók; Plantigrada.

I. Faj. — SÜL; Erinaceus; Igel.

Teste terítve tövissekkel; kapafogai alólfelűl 6 (Linné szerént 2); agyara, felűl 3, alól 1; zápfogai 4. — Corpus spinis tectum (corpore spinosissimo). Dentes primores utrinque 6; laniarii supra 3, infra 1, molares 4.

Ezzel az állattal is éleg bajok van a' Természethistória-Íróknak. Ennek a' Fajnak tsak egy Fajtát szabnakki, mely a' —

1. SÜLDISZNÓ (E. Europaeus; der Igel; le herisson; angl. the hedge-hog. 67. K.). Auriculis rotundatis, naribus cristatis. — Schr. 190.

Külön választják ettől a' fajtól és fajtától, a' többi íllyenformákat, némellyek annyira, hogy pl. Linné, még nem is egy Rendbe teszi azokat, a' fogaira tekíntve. Ezt az itt jelenvalót, esmeri minden gyermek, és közönségesen Tövisesdisznónak, Tüskésdisznónak hívják. Bl. egy Rendbe teszi ugyan a'

többivel, de, nem tsak külön Fajba, hanem még külön tsoportba is, azaz, a' Fera állatok közzé, mikor a' többit, a' Glires-ekhez számlálja, ő is a' fogakra nézve.

Vetekednek azon is, ha vajon ez a' mi Sül-ünk egy fajta-é, vagy kettő. W. segít magán azzal, hogy a' kutyaórut kannak, a' karimásórut pedig szukának vagy pedig köjöknek tartja, vagyis inkább gondolja. Hogy, kétféle órok van nekik, azt nállunk a' gyermek is tudja, az eggyik tsútsos ebóru, a' másik karimás disznóóru: de, párosok-é az illyenek, én meg nem mondom. Bl. tsak így adá elő — naribus cristatis. — Ennek a' fülei rövidek és felállanak, de a' tövis között űlnek. Foga van 36, azaz, 2×6, 2×3, 2×1, és 4×4; de ezeket némellyek így osztjákel: 2 felső, egymástól széjjelálló hengeres kapafog, és 2 alsó összenyomúlt; 5 agyar felűl, és 3 alól, egyegy óldalról; 4 zápfog mindenütt. — Mikor megyen, a' tövissei mind a' hátán és óldalán vannak felállva, egymáshoz nyomúlva, és akkor tettzikmeg, hogy az alsó egész fele szőrös, és feljebb a' tövis felé, sertés. A' kan, barnább, és a' feje rövidebb. Négy rövid lábain különvált 5 újjain fekete körmei vannak. Talpon jár, valamint a' Borz, és a' nyoma, a' borz' nyomától tsak abban külömböz, hogy kissebb. Első lábai köptzösebbek, 's ezeknek a' nyomai nagyobbak is, mint a' hátúlsóké, mellyek hosszúkások, az újjait széjjel terpeszti. A' tövisse két végen hegyes, és igen szúrós; mely neki minden állat ellen fegyver: mert ha gombojagba húzza magát, az oroszlán is tsak bámúlja. A' rókát mondanák, hogy tsak meghuggyozza, 's azonnal kinyújtódzván, a' gyenge óldalának áll. Kutya is van, de ritka, a' melyik széjjeltépi. Tsetsi, van neki 10 fekete, 6 a' mejjén, 4 a' hasán. 8 vagy 10 esztendeig élne.

Éles makogás a' hangja; vagy pedig, mikor zaklattják, vagy koslat, mormol és szuszog. Mihelyt legkissebb zördűlést hall, összehúzza magát; valamit

előtalál, mint az eb, megszagolja; a' szaga is ollyan, mint az ebé. Nappal ritka látni, hanemha igen nagy tsendesség van: mert éjjeli állat, és tsak estenden indúlel, 's egerész, bogarász, békász (mert a' varangyékos békát is megeszi) egész éjjel, valamint a' matska. A' kőrösbogarat, mely más állatoknak ártalmas, különösen szereti: egyébaránt, plántaországbeli terményekkel is él. Az erdőn, mezőn, holmi bokrokban, a' kertekben a' sövény' tövében, 's efféle búvóhelyeken szokta magát meghúzni. Nyári hajléka többnyire tsak illyen; de azomban, a' földben is szokott magának barlangot ásni, két lélekző-jukkal, melyben szalmából, falevélből, fűből 's holmi gizgazból jó vatzkot készít. Télre, még jobban gondoskodik: Vagy holmi faodúba búvik; vagy pedig bokrok és fagyökerek alatt, barlangot ás, ezt minden gazzal jól meghordja, 's mihelyt a' hideg kezdi szorítani, abba veszi magát, összegörbedve nekifekszik, meggémberedik, és tavaszig így alszik; 's minden táplálódása a' nyáron gyűjtött kövérségéből áll: mely, kéttségkivűl tsak erejedzés által fogydogál el tavaszra, mikor az illyen télialvó állatok a' tavasz' melegétől felbugyorodván, görhesen felserkennek. — A' süldisznó' húsát igen sok hellyen megeszik túladunán, jóízün; megeszik azt sok más nemzetek is, és híres eledelnek tartják.

Hogy szüretel vagy takar ez a' félénk és jámbor állat, lehet rajta álmélkodni, mert nem utólsó természeti ösztön. A' szőllőfürtöt pl. leszakasztja, a' bogyókat rólla lefosztja, széjjel teríti, belé hengergődzik, 's így a' tövissébe aggatván, tanyájára hordja. Ezt, a' Régiek mondták, az Újjak nem hitték; de most Bl. három szemmellátott érdemes tanú' bizonyítására, állíttja és hiszi is [1]). — Köjködzése' ideje a' késő tavasz: hordozza a' köjkeit 7 hétig, 's akkor vét 4--6-ot. Kitsiny korában a' tövessei puhák; 2 esztendős korában

1. *Dr. Patr. Russel* is erössiti, a' Báttya' *Nat. hist. of. Aleppo.* T. II. pag. 419.

kész a' szaporúságra. — Ritka állat tud ennél jobban szenvedni. A' Természetvisgálók elevenen felszegezik, lábainálfogva, keresztülkasúl mettzik, mégse nyikkan: mellyet, ha tsak pajkosságból követnénekel, kéttségkivûl vademberhez illene. — Mennyire megilletődik a' nyóstény sûldisznó, ha a' köjkeit etveszik, tanúság az, hogy Buffon ezt nem egyszer követvénel, a' háznál gazdagon tartotta a' köjköket, annyostól; még is ezek mindenkor elszaggaták a' magok' köjkeit, inkább mint rabszolgák legyenek. Ellenben, az öreget háznál tartani, eggyet ér a' matskával; a' külömbség tsak az, hogy a' süldisznó éjjel futkorászván, kopog, és hogy büdös: hogy moskus-szaga is vólna, azt mondják. A' Kálmukoknál nagyon módi a' házkörûl; ők nem törődnek a' szagán. A' göngyölettjéből kiforgatni, erővel nem lehet, és inkább a' lábát hagyja elszakasztatni. Tsak vízbe kell azt tenni, 's azonnal kinyújtódzik, mert lélekzetre van szüksége: úszó, jó. Ha borral megrészegítik, igen tréfás.

Ezt az állatot azért úldözik a' gyermekek, mert kölönös, — de mit nem úldöznek azok? — Kár bántani, mert, kivált' a' mezőn, a' gabonaföldeken, és a' kertekben, nyilvánvaló sok haszna van, az egerekre, békákra, vakondokra, 's más kártékony férgekre nézve. A' szalonnája jó lágyító kenet. Hajdan még több hasznát is vették, mert a' szöszt is annak a' bőrével gerebelték. Most pedig, az Alföldön a' tsikó' órára kötik a' bőrét, hogy a' szopos tsikóból rugott tsikó legyen.

Vannak-é ennek a' legközönségesebb faj Sülnek rokoni az odább előforduló idegen tartományi Tüskésdisznók (hystrix) között is; ott, majd meglássuk.

II. Faj. — TSUTSÓR; Sorex; Spitzmaus.

Tsútsos óra, apró füle, tsipkés kapafoga alólfelûl egyenetlen, felûl (némelyiknek) 6, alól 2--4; agyara mindenfelől több: — Naso rostrato, auriculis breuibus; dentibus primoribus vtrinque in-

aequalibus, superioribus sex bifidis, inferioribus 2--4 intermediis brevioribus; laniariis vtrinque pluribus. — Schr. 161.

Ezt az állatot, mely termetére inkább hasonlít az egérhez, de hosszú óra van, és a' fogai másformák, mi, a' deák nevéről arra szokván, ki patkánynak, ki gözűnek neveztük, Földi Tzitzkánynak mondja. Leghellyesebbnek véltem én neki a' Tsutsór fajnevet. — Scherer azt mondja ugyan, hogy minden ide tartozó fajták (némellyek 11, mások 17,18 fajtát mondanak már) a' földben laknának: de, nem említvén kettőnél többet, mások ollyanokat is teszsznek ide, a' mellyek vízben laknak. — A' Tsutsóruk közzé számlálják pl. ezeket: —

1. KÖZÖNSÉGES Ts. (S. Aranaeus; die gemeine Spitzmaus; la musaraigne; angl. the strew. 68. K.). Cauda mediocri, corpore subtus albido. — Schr. 160.

A' házi egérhez nagyon hasonló, de kissebb és súgárabb. Hosszú tsútsos óra az alsó álla felett meszsze előre nyúlik; apró, méjjen bennűlő szemei, feketék; kopasz fülei a'szőr alatt nem láttzanak; rövid lábain éles körmök vannak. Rendes színe pej, azaz, verhenyeges-barna vagy rosdaszín; de találni hamuszínt, setét-barnát, feketét, sőt néha fejért is, rosaszín szemekkel. Nevelés és mesterséges párosítás által, tarka-kortsokra is lehet szert tenni. Mert, szintúgy tenyésztetni szokták ezt némellyek, gyönyörködvén azoknak a' játékjokban, üvegben, pamut-vatzokban, búvósdit szoktak jádzani. Egyszerre ötöt, tízet is köjkődzik. Kár hogy büdös, kivált' mikor koslat (üzelkedik). A' matska, megöli ugyan, mint antagonistáját; de meg, nem eszi. Azt beszélték erről, hogy a' tehén' tőlgyét megharapná; holott mások azt mondják, hogy a' hosszú óra, és pitziny szája miatt, nem is tud-

na harapni. Mások meg azt is ráfogják, hogy a' lóba búna: — de, hol? — hiszen a' lónak is csak van egy kis esze. — Hazája Európa és Északáśia; lakhelye pedig, legkedvesebb a' ganédomb, és holmi nedves, fúlós zegzug, az ólakban, pajtákban, 's a' mezőn is, a' gabonában. A' házi egerekkel közel egy kenyeren van; mert a' bogarakon, férgeken kivül, a' lisztre, húsra, kennyére, 'sírra sem haragszik.

2. GÖZŰ Ts. (S. Hungaricus). Nec minutus, nec fodiens, nec pusillus, nec exilis. Linné.

Nem egy-é ez az előttevalóval, előttem nem bizonyos. Linné a' sok nec-kel adáelő; de, nec araneust nem tette hozzá. — Óra hosszú, fülei rövidek, alólfelül 2 kapafoga, farka akkora hosszú, mint a' teste, mely kartsu, veres barnaszeg, hasa fejérlő. — Gabonával él, igen munkás, a' gabona' szárán felmász, a' fejét leharapja, 's így a' gabonát rakásra hordja, és télre földel betakarja: mely tsomó, gözűhordás-név alatt esmeretes; ha bár az illyen tsomó többnyire hörtsökhordás is. Földi szerént, ez a' gözű a' téli nyomorúságtól megíjjedvén, magát a' varádits-(tanacetum) kóró' ága közzé felakasztaná. De hogy az íjjen, talán csak történeti esetnek, természeti ösztön vólna az indító oka, azt nehéz elhinni.

3. VÍZI Ts. (S. Fodiens, Daubentonii; Die Wasserspitzmaus; la musaraigne d' eau 69. K.). Abdomine cinereo, digitis ciliatis.

A' nélkül hogy úszó lantornája vólna, ez egy valódi vízi tsutsór, és igen derék úszó; mert a' lantorna hellyett, a' lábújainak az óldalain apró kemény szőrök vannak, mellyel evez. Valamikor a' víz alatt van, béfedi a' füle' jukait egy leppentyűvel. Rendes eledele geliszta: többnyire csak reggelenként lehet látni. Fürgesége miatt, nehéz megfogni. Barlangot ás magának

az apróbb vizek' partjain; köjködzik tavasszal, rendszerént 9-et, mint a' jó kutya.

4. PITZINY Ts. (S. Exilis; die kleinste Spitzmaus) Minimus, cauda crassissima tereti.

Az emlősállatok között legkissebb, hossza $1\frac{1}{2}$ hüvejk, terhe fél nehezék ($\frac{1}{5}$ lót), farka vastag és hengeres. Lakik Sibiriában a' Jenisei és Ob körül. Hogy ennek két alfajtája vólna, eggyik suta, másik farkas, azt mondják némellyek.

5. VIKUKOL Ts. (S. Moschatus; Bisam-Spitzmaus, Bisamratze; le desman; muszk. Wüchuchol. 70. K.). Pedibus palmatis. — Schr. 159.

Linné, ezt az állatot a' bíbórhoz tette. — A' Tsutsórok között, a' Vikukol mind nagyságára, mind termetére, mind más tulajdonságaira, előkelő. Nagyobb valamivel, mint egy hörtsök, de a' termete tsupa Tsutsór-termet. A' feje, valamint a' vakondoké, belévonúl a' testébe, a' két első lába közzé. Hosszú, portzogós óra tsaknem egésszen kopasz, hosszára egy vákány van rajta. Az óra' jukait tsaknem egésszen berekeszti egy bibirtsó, az órjukában. Lotyos ajaka húsos; a' szemei rendkivül aprók. Külső füle semmi sints; hanem a' füle' jukát szőr fedibe, és a' hellye tsak egy fejér pettről tettzikmeg. A' szőri igen puha, felül veresbarna, alól világos hamvas, ezüst-fénnyel. A' lába pikkejes (halpitykés), az úja' közi lantornás. Különös farka, töben vékony, hirtelen vastagodik, azontúl lapos és mintegy kétélü; ez is pikkejes. A' farka' tövén, alól, van három sor gümő, mindenik sorban 6 hójag; melyben moskusforma lé van: a' kereskedésben moskus- vesének (Bisamnieren) hijják: igen hatós szagu, és a' tűzben pertzeg, valamint az olaj.

A' Don és Volga között ásiai Muszka országban elég Vikukol van: a' tavak' magas partjában ás magának barlangot. A' barlang' nyílása a' vízben van, de on-

nan felfelé tart, a' szárazba: és így, neki elég az a' levegő, a' mi a' barlangjában van. De, honnan megy' oda, tsak legkissebb kűlső levegő is, ha a' szárazon nints lélekzőjuka, — azt szeretném én tudni; 's a' barlangból kivájt földet, hova teszi? Erre alkalmasint tsak azt felelik az Útazók, hogy akkor jöttekel onnan. — Eledele nádáj és más férgek. Ha soká levegő nélkűl van, tsakugyan megfúl az, azt mondják, a' kik azt többnyire dögölve találják a' halászhálóban. A' szárazon is könnyen elél. Néha úgy tsátsog az ajakával, mint a' rétze, és akkor a' szájába veszi az órát. Mérgében dühösön harap, és különös hangot ád. A' belei kénkő szaguk. A' bundája prémnekvaló. Ha a' farkát a' szőrös őltözet között tarják; a' moj a' ruhát nem bántaná. A' hartsa és tsuka nagyon vadásszák azt: mely miatt az odavaló tsuka' húsa, sokszor nem enniváló. — Ehhez a' Fajhoz teszik még némellyek, mint kötőléket a' Tsutsóruk és vakondokok között, a' következőt: —

6. FEJÉRFARKU Ts. (S. Aquaticus; Weiszschwanz).

Ez, egyébaránt, egy hajszálra ollyan mint a' vakondok; mintha most is a' garágya mellett heverne dögölve: de setét-hamvas szőrű, a' szőrszálak végei tündöklő barnák; lába, farka fejér; óra, hosszú és karimás. Északamérikai; de nem talált vólna még figyelmetes viśgálóra. Úgytartom, hogy utóljára is a' vakondokok közzé kell ennek kerűlni. — Még közelebb vezet a' vakondokhoz ez a' —

III. Faj. — ARANPÁS; Chrysochloris.

A' tenyere 3 újas, a' talpa pedig 5, farkatlan. — Palmae tridactylae, plantae pentadactylae; cauda nulla. Scherer.

1. KÁPI A. (Ch. Capensis; Goldmaulwurf. 71 K.). Bl. Talpa Versicolor (s. aurata); ecaudata,

palmis tridactylis. — Vosmaer's monogr. 1787. — Schr. 157.

A' feje, felűl, viola lángszín elegyü; az óra sokkal rövidebb mint a' vakondoké, fejéres, és az óra' hegyi kopasz, laposas; szeme nem láttzik; farka semmisints (fajbéjeg); az első lábán 3 sarló körmei, nagyok, a' hátúlsó 5, apróbbak. A' napon, úgy tsillámlik zőldes-verességgel lángoló arany-színü szőre, kivált' ha vizes, valamint a' nap. Hazája Káp (Cap van goed Hoop), és nem Ásia, mint Linné mondja. — Scher. ezt mondja rólla: vakondoknak tartották ezt: a' mint Bl.-ban 's Földiben, meg is láthatni.

IV. Faj. — VAKONDOK; Talpa; Maulwurf.

Feje tsútsos, óra hosszú, első talpa tenyérforma, nagy és ásásrá termett, a' hátúlsó igen kitsiny; kapafoga felűl 6, alól 8; agyara 1 nagyobb, 4 kissebb; lábai 5 újasok. — Caput rostratum, pedes pentadactyli fossores; dentes primores superiores 6, inferiores 8; laniarii maior 1, minores 4. — Schr. 156.

Ez is egy tsudálatos állat. A' két első lába a' feje tövében, melynek a' talpa kifelé lappal, éppen ásásra és feszítésre áll, széles és erős; általljában, a' mejje igen feszes hús-szálakból vagy inas húsokból áll, az egész állat földben lakásra termett, mely neki tsakugyan egyedűlvaló életezköze (animal subterraneum). Mintegy 6 fajtáját mondanak neki; de Európában tsak egy van, melynek ugyanezt a' nevet is adták.

1. EURÓPAI V. (T. Europaea; der gemeine Maulwurf, Schermaus; la taupe; ángl. the mole. 72. K.). Cauda breuiore, auriculis nullis.

A' szőre fényes hamvas-fekete, bársony-tapintatu; de találkozik hejjelhejjel tarka, hamuszín, és sárgás-

fakó is. A' szemei ollyan kitsinyek, és ollyan méjjen benn űlnek, hogy alig lehet észre venni, úgy hogy hajdan vaknak tartották; és talán azért Vak-undok, vagy Vakontó. Nyúlik neki ott fel egy vagy két szál hosszabb szőre, mely kéttségkivűl a' szemszőr. Szagló és halló érzékenységei igen élesek: van is neki elég hosszú disznóforma óra, de a' fülei éppen semmit-sem láttzanak másképp', hanem hogy, ott valamivel puposabb a' szőr. Az ajakáról valami lefittyenő bőr terítibe a' fogait, hogy ásás közben a' szájába föld ne hűlljon.

Eledele holmi földi féreg, melynek összevadászása egyedűlvaló dolga és élete; ezekért furkálja úgy össze laktanyáját, hogy sokszor egész kapállással vetekedik. A' gelisztát, mely legkedvesebb tsemegéje, elébb végig húzza az órával a' két első lába között, hogy tisztúljonmeg, 's úgy nyelile. Ha bár európainak nevezték, még is van ez a' fajta tsaknem az egész régi világon; és egy nemzet sints, a' hol tsak vakondok lakik, a' mely ne panaszolkodna ellene. Igaz, hogy sok féregtől megszabadíttja a' földmivelőt; de ellenben ollyan károkat teszen, kivált' a' Kertészeknek, és holmi vízgátakban, hogy bár inkább a' geliszták szaporodnának mint-sem a' vakondok, mely teménytelen szapora állat.

A' száraz pusztákat, valamint a' hideg tartományokat nem igen szereti. De még a' szántóföldeken sem örömöst tanyázik; mert a' szántóvas sokszor úttjába esik. Legkedvesebb tanyája a' kaszállórét és a' konyhakert, a' hol minden zőldséget egyre felforgat; még a' gyengébb fatsemetéknek sem kegyelmez. A' kaszállókon, Györgynap tájig, dúlásokat teszen. Leginkább tsak a' termőföldben egykét arasz méjségre turkál, kéttségkivűl azért, mivel' alább semmi férget nem kap: de ha megriasztják, lemegyen akarmeddig, míg vizet nem ér. A' vizet, mint legveszedelmesebb ellenségét, kerűli, holott elég jó úszó; de benne tartózkodni és lakni, nem szeret. Ha vízáradás környékezi, holmi szigetekbe, a' hova a' víz fel nem hághat, veszi magát

sokszor úszással, és sokszor az íllyen dombos hejjeken úgy össze gyűlnek, hogy alíg férnek egymástól; de sokszor seregestől oda is vesznek. Azt is mondják, hogy ha íllyenkor nagyon megszorúl, és élőfa van, erre mászna; de tudom, íllyet ritka ember látott. Hát még, hogy a' fojóvizek alatt is általásná magát, ha szorúl, — úgy mondják. Igaz az, hogy mérföldekig elmegyen a' föld' színe alatt, hirtelenebben, mint a' tekenősbéka a' síkon.

Lakó-barlangja holmi dombotskák alatt szokott lenni, mintegy 2, 3 arasz tágasságu, bóltos, szép rendel kisimítva, jól megerőssítve, mohval, szénával, nyúlrekettyével (genista tinctoria) megbéllelve; melyből egynehány menedékjuk terjed széjjel. Íllyen hajlékban szokott, jó kész vatzkon köjködzeni Májusban, egyszerre 4--5-öt. Egy barlangban egy kan van egyedűl, a' maga' nyősténnyével. Minthogy íllyenkor a' barlangjában zászpa-Kikerits- (Kökörtsén; colchicum autumnale) gyökeret találni; tehát Buffon azt vélte, hogy a' vakondokköjkök, a' tsetsen kivűl, azzal a' gyökérrel is élnének: de a' próba ezt nem hagyta helyben. A' köjkök, mikor kipottjannak, tsupaszok és merővakok; de a' mohból 's levelekből készült vatzkon, tsakhamar úgy felbugyorodnak, hogy mint a' matskaköjkök, szüntelen egymással jádzanak. Ezt a' lakhajlékot a' vakondok életében el nem hagyja; ha tsak nem kéntelen vele; és valamikor a' vadászatot, tekergést elvégzi, oda vonúl vissza: tsak tsuda az, mikor a' világosságra ki talál tévejedni, és akkor eszén sints, úgy siet földbe búni. Leginkább korán tavasszal, mikor koslat, szokták a' kanok egymást a' föld' színbőre alatt, úgy hogy a' hátok is kiláttzik, úzni. Akkor, könnyű megfogni; de a' kit megharap, ugyanbizony elmehet vele. Néha, éjjelenként, kinn is megfordúlnak. Őszfelé még is örömöst az épűletek' környékére veszik magokat, ha közel kapják, és a' fal alatt jukat ásnak. — Télen, nagyobbrészént meggémberedve vesztegelnek.

Hogy a' vakondok soká elél, abból gondollják, mert találni köztök őszt és fogatlant. De minekelőtte hosszú életet élne, eléggé elpusztittják azt, a' vízáradásokon kivűl, a' kígyó, róka, menyét, süldisznó, matska, kutya, 's a' Kertészek, és az ollyan sátorozó emberek, mint pl. a' ki egyszer Somogy-Vármegyében, a' Gen. Inkey' Jószágán Ih. Berényben, 2 vagy 3 nap alatt, 10 ezeret fogott, egyegy krajtzárért. Egyébaránt, elpusztításának sokféle módja van. Némelyek tsaptatót tsinálnak neki, a' mijjen a' kolontzos kútgém: mások földalatti tőrt, mely szintúgy tsaptató, mint a' Hollandus. Mérges gojókat is szoktak nekik a' járássokra rakni. De legtsinosabb, és, valamint az egereknek is, legtréfásabb az, mikor egy jó méjj, 10--12 's több ittzés, igen öblös, szűketske száju, belől mázos fazekat, tartózkodássok' környékén, a' földbe leásnak; ebbe 2 vagy 3 eleven rákot, vagy tsak gelisztát vetnek, a' száját egykevés szálas fűvel befedvén, âra földel betakarják. Ha egyszer már egy benne van; az, a' többit mind oda tsalja nyifogásával. Szokott úttját, megesmerni âról, ha a' túrást betapodván, ismét kitúrva találni. A' ki utánna lát; így, az egész környékről mindeggyig elpusztíthattja.

A' bőrének kevés haszna, mivel' a' szőri nagyon puha: gyenge gyermekeknek, béllésnek meglehetős; paraszt-dohányzatskónak néhol módi: a' Muszkák tömlőket varnak belőlle, mellyet a' Kínaiak kapva vesznek. Júliustól Karátsonig legjobb. — A' húsát édesdeden eszik az Arabsok. — A' Talponjáró Újaslábuk között, legyen az —

V. Faj. — MEDVE; Vrsus; der Bär.

Alsó-felső kapafoga mindenütt 6, a' felsők között, minden második, belől odvas; óldalfoga 2, hosszabbak; főagyara magános; e' közt és az első zápfog között 1--2 apró agyar; zápfogai tompák; nyelve sima, farka kusza (tsonka). —

Dentes primores vtrinque 6, superiores alternatim intus excauati; laterales 2, longiores; laniarii primarii solitarii, inter hos et primos molares minimi 1--2; lingua laevis, cauda abbreuiata.

Ennek két főfajtája Szárazi és Jegi, de az elsőnek, több alfajtái vannak.

Szárazi Medvék.

1. KORMOS M. (V. Arctus; der Bär, der braune Bär; l' ours; angl. the bear. 73 K.). Fusco-nigricans, cauda abrupta. — Schr. 139.

A' szárazon, leginkább holmi tsendesebb erdős hegyekben élő medvék között, ez a' legközönségesebb, és nem tsak az északi tartományokban, 's Keletindiákon és Áfrikának északi részén, hanem ezelőtt, míg az emberi elszaporodás némely tartományból ki nem szorította, mindenütt lakott, némely meleg tartományokon kivül; Erdélyben ma is elég van. Szereti a' magánosságot, a' legvadabb tsendes hellyeket, a' hol az embernek még tsak nyomát se találni, a' hozzá mehetetlen barlangokat, a' természet' düledékjei között. Lompos és elég tzudar termetet tsinál neki a' nagy füstös szőre, kurta farka (fajbéjjeg); szemei aprók, füle kitsiny és kerekded, tapsíros lábán 5 újja, tetemes kémény fekete vadratermett körmökkel; mikor megyen, tsak tipegtopog. A' medve' tsontalkotmánnya, fennállva, jóformán hasonló az ember' tsontalkotmányához; a' nyoma sokat szít a' mezítlábos ember' nyomához: egyenesen felállítva, egy öl. Rendszerént 2 másás; de Északamérikában 5 másások is vannak: egy Brandenburgi Választó-Hertzeg 10 másást lőtt vólna, a' mint mondják.

Téli álmot ugyan nem alszik, meg, nem gémberedik; hanem, meghúzza magát egy világ hátamegett elrejtett barlangban, októberben, és alig mozdúl onnan ki áprílisig; holmi vad gyümőltsöt, makkot, 's ha még van az éléskamarában, a' megmaradt dögtson-

tot rágdogálja télen által, úgy hogy, tsakugyan vannak téli napok, mikor 7 medvének egy vatzkor, elég. Hogy éppen semmit-sem enne 6--7 hónapig, hanem a' talpát nyalogatná, e' talán tsak mese. Innen van az, hogy a' tavasszal előkerűlő medve, a' maga' őszi szalonnáját levetkezvén, úgy jelenmeg, mint egy elsanyarodott tsontváz. De teszen is akkor dúlást, mert valamit elő talál, akkor neki mind ennivaló. Szaglása erős, ereje nagy, jóforma állatot, a' lovat, ökröt, agyon üti egyszerre az első lábával, mely neki legfőbb fegyvere, és ebben áll legnagyobb ereje; és éppen ez a' barna fajta, a' leütött legnagyobb állatot is oda húzza, a' hova neki tettzik. Ha óltalmazni kell magát az ellenségétől, a' hátúlsó lábaira áll, úgy pufogattja, a' mire megharagszik; vagy pedig megölelvén azt, összetöri. Az említett nagy állatok, 's a' szarvas és őz legkedvesebb eledele, mellyeket igen ügyesen meg tud lesni. Ha megszorúl, mint már télen; akkor megelégszik a' vad gyümőltsel is, 's ha hozzá férhet, a' gyökerekkel. Három esztendős koráig, többnyire tsak plántafélével él. A' leölt prédának elősször a' vérit szíjjaki, 's akkor áll a' húsának, hogy semmi el ne vesszen; a' mi megmarad, elássa. Friss húst, dögöt, egyre megeszik. A' hangyabojt feldúlja, a' méhkast kipusztíttja, a' vízben halat fog, szőllőhegyet, gyümőltsöst lepusztít, és minthogy a' fáról, melyre könnyen felmegyen, mivel' jó kúszó, lejönni nem ollyan könnyen tud, kapja, 's a' fejét a' két első lába közzé fogván, mint egy lompos sák, leesik; néha pedig farral mász le. Időtőltésúl szüntelen mormol, mint a' bika; azt mondaná, a' ki hallja, hogy mérges. Mikor haragszik, akkor a' fogát tsikorgattja. Ha nem ingerlik, vagy pedig nem nagyon ehes, az embert nem bántja: de külömben, egy utólsó megöleléssel, lába' szennyét örökre rajta hagyja. Az Erdelyi hazánkfiai azt beszéllik rólla, hogy a' tűztől nagyon félne, és hogy a' tüzelés, ellene óltalom vólna. Jóllehet a' medve, tekintetére nézve,

egy lajha és aluszékony állatnak láttzik a' medvetántzoltatók' kezekben; az erdőn másképp' van, itt fürge és eleven.

Párosával szoktak élni, példás hűséggel. Párosodások' ideje Augustus és September, és tsak ekkor járnak eggyütt, tsoportostól pedig sohase. Négy hónapi terhe után, vét a' nyőstény, Januáriusban, 1, 2, 3, köjköt, egy kikeresett dugasz-barlangban, vagy a' fa' gyökere alá ásott gödörben, mohból és fűből készült jó vatzkon, mellyet fennállva, az ölében hord össze. A' köjkeit hatalmason óltalmazza a' maga' kannjától, mely azt külömben, a' mint mondják, megenné. A' köjkeinek, tapsolás által ád jelt a' veszedelemben, és addig magával semmit-sem gondol, míg azokat meg nem menti. A' köjök 4 hétig vak; ötödik esztendőben megérik, 20 esztendeig nevekedne, és mintegy 20--30 esztendeig élne. Hogy, termetesedés nélkűl, formátlanon búnaki az annyából, e' tsak szóbeszéd; sőt inkább, a' mennyire az alma a' fájától eshetett, a' köjök igen jeles, és nem igen nagyobb egy vén patkánynál, hanem azután hirtelen nevekedik. Azokat, a' mellyeket meg szoktak szelídíteni, első fél esztendejekben fogdossákel, felnevelik kenyérrel 's egyéb effélével, és vízzel; mert a' hústól elvadúlnának és mérgesekké lennének. De, még szelíd korában is lehet tőlle tartani, ha megharagszik; mely igen könnyen áll nálla, ha az órára ütnek: legjobb neki a' lántz, és az óra' tzimpájába vaskarika. Lántzon szolgál az Lengyelországban, holmi nagy udvarokban, kutya hellyett, mint házőrző. Ugyanott van nekik az universitássok is, Smorgoniá-ban; a' hol azokat mindenféle nevettséges mesterségekre, dobolni, bukfentzet (buksegget) vetni, tántzolni, a' süvegbe alamisnát gyűjteni, — erre legszorgalmatosabban, — 'sat. tanítgattják, 's azután hozzánk hozzák. Az Oláhok sem utólsó mesterek ebben.

Mesét is eleget hallani a' medvékről. Ha a' medve tehéntsordára bukkan, elősször is a' harangos tehén' nyakáról szakasztanále a' kolompot, és ezt ősz-

szelapíttja. A' terhes asszonyokat nem szenvedhetné: holott a' Kamtsatkai medveköjök-gyűjtő asszonyokat nem bántja, hanem, ha igaz, tsak a' köjkös kosarat üríténeki, mikor abból a' köjköket kieszi.

A' vén medve' fogása másképp' megyen. Legbátorságosabb az, mikor az odvas fába, pálinkával elegyített mézet tesznek, 's megrészegszik. Lőni, legkönnyebb, mikor fenn áll, mint az ürge, és halgatódzik: de ha a' puskás hibázik, és a' vadásznak nints menedék hellye; akkor, tsak bútsúzzonel ez az életétől, mert az utólsó megölelést el nem kerűli. Kamtsatkában, egy magános ember ki mer állani egy medvének: mikor ez megölelné, keresztűl döfi azt egy gyilkolóval, nyakban vagy a' szíve eránt; melyre osztán a' szomszédok nagy vendégséget tartanak, a' győzödelmesnek medvetsontal felbokrétázott kunyhójában, medvesűltből. — Az Illirus neki megyen, kővel megdobja, 's azzal egy fára szalad; a' medve utánna, de mikor a' legényhez közelgetne, ez a' kész baltával elvagdalja a' két első lábait egymás után, 's a' medve vissza esik. — A' Finnmárkiak úgy berakják a' barlang' száját nagy fákkal, hogy tsak alig búhat ki-ébe: ha osztán benn van, kilesik, és mihelyt a' fejét kidugja, egy jó mészáros-legénynekvaló, egy ütéssel megöli. Vagy, magától-ellövő nyilas-ideget tesznek a' dögbe, a' mellyet már kikezdett. — A' Korjakok sokféle tőrrel fogják; nevezetesen lábhoroggal (Fuszangel), melybe belé lépvén, mérgében addig veri a' földet a' lábaival, hogy végre mindenik talpa egy ollyan horogba akad. — A' Lena és Ilim környéki parasztok tőrt vetnek neki, mely egy jóforma ingóbingó tőkéhez van lántzolva. A' medve belé sétálván a' tőrbe, magára szoríttja, 's látván hogy a' tőke neki akadáj, dühösen a' hegy' szélire húzza, 's innen legördíti, mely magát is utánna viszi.

A' medvevadászat hasznos, mert mind a' húsa enniváló és ollyanforma ízü, mint a' disznóhús, fel is szokták füstölni, a' tenyere az Urak' asztalán előkelő;

mind a' 'sírját úgy eszik, valamint a' disznóét, Louisániában olajat tsinálnak belőlle. De mindezek felett, bundás bőri legdrágább és legtartósabb prém, köntös, ló-, és baktakaró, karkesztyű, ágy, 's több efféle. Ílyenekben hevertek hajdan a' Németek, ágy hellyett; és már most azért mondják a' lajha, haszontalan Németnek Pernahájder (Bärnhäuter). Ennek a' kormos medvének a' bundája lególtsóbb; a' következőké kedvesebb és drágább.

2. FEKETE M. (V. Niger; der schwarze Bär. 74. K.).

Ezt másképp' Ezüstmedvének is hijják, azért, mert a' szőri' hegyi fejérlő: de, mindeniké illyen szokott-é lenni, vagy pedig ez az utóbbi színü más fajta, nem bizonyos. — Az úgynevezett feketének a' feje hosszabb és busább, mint a' kormos medvéjé, a' füle is hosszabb, a' bundája tündöklő sejemforma, fekete; nem annyira húsevő, hanem inkább plántafélével, gyökérrel, bogyóval és fűvel él.

3. ÁMÉRIKAI M. (V. Americanus; der americanische Bär. 75. K.).

Bl. ennek a' bundáját mondja hogy szép atlatzforma, lelapúló, az óra hegyes, feje lapos. De az álla alatt tsakugyan fetskeszínü. Ez rendszerént tsak plántafélével, gyümőltsel, néha pedig tsaknem egyedül hangyával élne, és hogy húst sohasem enne. Azomban, mások azt mondják, hogy az állatokat lefogja, megöli, jukat harap rajta, 's felfújja; mely talán tsak mese. Ennek a' nyősténnyét ritkán lehet lövésre keríteni; kéttségkivül nagyon férebarlangban tartózkodik az. A' bőrét bőven hordják Európába.

4. FEJÉR M. (V. Albus; der weisze Landbär. 76. K.).

Ezt, a' következővel egybe nem kell zavarni; mivel' szárazon lakik, és az előttevalóknak eggyik fajtája, azokhoz, mind erkőltsére mind termetére hasonló,

tsakhogy fejér bundája van, mint több északkörnyéki állatnak. A' barlangja, hó és jég között, de a' szárazon szokott lenni, ott, a' hol a' hó rendszerént mindég jelen van.

Jegi Medve.

1. TENGERI JM. (V. Maritimus glacialis; der Eisbär, Polarbär. 77. K.). Collo et rostro elongatis.

Feje, nyaka hosszú és súgár, a' kaponyája bóltosabb mint ama' száraziaké, óra' hegyi, valamint a' szája és körmei, feketék, szőre hosszú, tsupa fejér, puha és gyapjúforma (fajtajegy). Sokkal nagyobb ez, mint akarmelyik közönséges medve, magassága 4 's több talp, (16 's több marok), hossza 10--12[1]; feje, bőre, minden béle nélkül, 6 másának 's többnek, némellyek pedig, mindenestől 15 másának mondják. — Hazája a' föld' legkűlső északi határa, a' jegestengerpart, Sibíria, Grönland, Ysland, 's a' jégtenger a' világsarkig ki, a' hol a' természet, örökjég és fagy. A' tzet-vadászok vagy halászok gyakran találnak. Eledele hal, fóka, tzetdög, 's egyéb tengeri állat, melyeket, vagy elevenen fogdos el a' jeges vízben, vagy mint partra kizajlott dögöket emészti. Lakhejjének ugyan, nem kell a' jeges vizet tartani, hanem a' jéggel, hóval örökre beterített földet 's az álló jegeket: de az életét leginkább a' jeges vizeken tölti, a' hol, most önként, majd kéntelenségből, nagy útakat teszen a' jégen és a' zajló jégdarabokon, 's vadássza a' maga' eledelét.

Ez már, ingerlés nélkül is megtámadja az embert, akarmennyi legyen ez, ara nem ügyel, kivált' télen és tavaszon, ha az említett közönséges eleségnek szűkiben van, 's az éhség dühössé teszi, és a' földön, az emberek 's barmok közzé bejjebb szoríttja. Óltalomnak mondják ellene azt, ha a' megtámodott ember valami ruháját elveti, mellyet a' medve egy ideig szagolgatván és vişgálván, a' szorúlt ember időt nyér. Uszni és bukni jól tud, de a' víz alatt hosszason nem ma-

radhat; és, ez az oka, hogy a' tengeren könnyű megölni. Sokszor, egész mérföldnyire beúsz a' tengerbe. Mikor a' jég a' tengeren tavasszal megszakad és zajlik, a' szél a' medvéket jegestől elviszi, és iszonyú útakat tesznek; sok a' vízbe fúl, kéttségkivűl a' hosszas éhség, 's nagy szélveszek miatt; sok pedig a' Norvégiai felső partokon, Yslándban, Sibíriában, Grönlándban, megérkezik; és akkor, a' nagy éhség miatt, kegyetlen, valami úttjába esik, egyre feldúlja: azután más jegen ismét tovább megyen, útaz, őgyeleg, vándorol, keresvén mit elnyeljen. Ha megszorúl, megeszi a' maga' társát is, és a' földön a' temetőket a' hólt-testekért kiássa. — A' nyőstén tengeri medve holmi hó-, és jégbarlangba veszi-magát, és ott köjködzik kettőt, 's ott marad Mártiusig, míg a' kannja a' jegen ide-'s-tova őgyeleg: akkor útnak veszi magát köjkeivel eggyütt, a' tengerre, a' kannját a' jegeken felkeresi. Júniusban mennek osztán eggyütt a' földre. — A' hangja rekedt ugatásból állana. — A' húsát megeszik, a' 'sírjának is hasznátveszik, a' májját mérgesnek mondják, a' bundája pedig jó téli öltözet, és betses [1].

* * *

Ide teszek még egy medveforma-borztermetü állatot, azért, mivel' ezt eggyik Író a' Medvékhez; másik a' Borzokhoz; harmadik, mint pl. Bl. mindenikhez, vagyis, medvét, borzot egy Fajba; a' negyedik pedig mint Scherer, eggyikhez sem, hanem magánosan, különfajnak teszi. Hadd mennjen 'hát, hogy még is legyen neki valami famíliája,

MEDVEBORZ; Vrsomeles; Dachsbär

Fajnevezet alatt, ezzel az esmeretes és jártas vezetéknevével:

---

1. Sok nevezetest lehet' olvasni erről a' medvéről, valamint más Labradóri állatokról, ebben a' könyvben: — G. CARTWRIGHT'S *Journal during a' Residence of nearly 16 years on the Coast of Labrador.* Newark 1792. III. vol. 4.

1. MOSOGATÓ MB. (V.m. Lotor (Rhocion Lotor. Scher.); Waschdachsbär, Waschbär, Rackún, Schupp v. Sjupp, Coati; le Raton. 78. K.). Cauda annulata, fascia per oculos transuersali nigra. — Schr. 145.

Ez egy betses éjjeli állat (animal nocturnum); a' formája illyen: Tőben vagy nyakszirton vastag feje, óra hirtelen-hegyes, és az álla felett előre nyúlik, mint a' tsutsóré vagy disznóé; nyaka rövid; háta bóltos, bundája barna, sárgás, verhenyeges és feketéből elegy, vagy a' mint F. mondja: a' szőrszálak tőben hamúszínük, középen fejéresek, hegyben feketék; farka fél-gyűrűs; szemei zöldellők; fülei tompa hegyük; első lábai rövidebbek; farka kusza, mint a' medvének, szemkötője fekete, F.-nél fejér; termetére akkora forma, mint a' borz. A' szőre, a' bíbor után, legelső a' kalaposoknak; a' bundája német-karkesztyűnek, beketsprémnek alkalmatos, és a' medve-, 's farkasbőr után, ez leglomposabb; még magyarúl is suppennek hívják.

Hazája, északkeleti Amérikának melegebb részei 's szigettjei; lakhejje faodú. Eledele mind a' két életmívü országbólvaló. A' mit eszik, meg szokta vólna mosni: mely tulajdonúl tsak azt tenné, hogy beáztattja, hogy annál könnyebben tsússzon; a' mint ezt Bl. a' magáén naponként tapasztalta, 's egyszersmind sok tudósokkal tanúbizonyíttja, mint Worm, Linné, Rolof, Buffon, Dom, Schulze, Götze, 'sat. Igen megjámborodik. Szereti a' gyenge kukoritzát, tzúkorgyékényt, gyümőltsöt, tojást; a' kotlós tyúkot megfojtja, 's a' tojássát kiszopogattja. A' délelőttöt elalussza, délután eleség után jár. Tzammogva jár, mint a' jóllakott farkas, a' fejét lesüti, a' hátát felgörbeszti: de azomban tud ugrálni és fát kúszni, 's úgy jönn le a' fáról, mint a' medve meg a' gyermek, seggel. Egyszerre vét 2, 3 köjköt; harmadfél esztendőre telyesedikki. Szelíd fővel, a' tejet is megissza, és mikor iszik két lábon ál, 's a' két elsővel viszi az italt a' szájához. Általjában igen ügyesen fog a' két első lábá-

val. A'mi gömböjű, szereti görgetni, mint a'matska a' diót; a'tojással így bánik, 's azután üt rajta jukat, 's kiszíjja. Az aprómarhát meg tudja mustrálni, ha közikbe elegyedhetik. A' madár' fejét elharapván, a' vérit kiszíjja. A' levest marokkal is eszi. Iprikálni fére megyen. Az ember' sebjét megkutattja, és szeret rámászni. Az édességhez kemény szaglása van; a' savanyút nem szereti. A' mire megharagszik, azzal többé meg nem békél. Mérgesen harap. A' húsa ennivaló.

VI. Faj. — BORZ; Taxus; der Dachs.

Alólfelűl 6 kapafoga, mellyek között a' két közbűlső rövidebb, hengeres agyara, tompa tsipkés zápfogai egymást érik; sima nyelve; a' szempillája alatt, még egy szemfedél; rövid lábai; rövid farka s' ollyanforma feje, mint a' medvének. — Pedibus breuioribus, dentibus molaribus contiguis non interruptis. Scher.

Még az itt következők között is van ollyan, a' melynek a' fáján az Írók meg nem eggyeznek, és némelyek ide, mások a' Medvékhez számlálják. Íllyen már, pl. a' —

1. KŐHEGYI B. (T. Gulo, (V. Gulo); der Vielfrasz, Rosomack; le glouton; ángl. the glutton. 79. K.). Cauda concolore, corpore rufofusco, medio dorsi nigro. — Schr. 144.

Ez, téli álomba nem merűl, mint a' borzok szoktak, hanem a' maga' élelme után jár-'s-kél, és ezért nem tartozna a' borz-fajhoz. A' farkasnál kissebb, de potzakosabb. Kobakos fejének, kutyaforma óra van; apró gömböjű szemeinek nints szemöldöke; füle rövid, farka borostás kemény szőrű; első lábán 4, a' hátúlsón 5 köröm, vadratermett, horgas, de nem tudja bekaptsolni; mint más ragadozó állatok; tündöklő verhenyeges-gesztenyeszín bundája a' hátán igen setét, az elein szélesen, a' farkafelé hegyessen, mint egy szív

a' szeme és füle között van egy darabhóldforma fólt. — Hazája Északeurópa, fóképpen Sibíria.

Torkosnak hívják ezt közönségesen; de többnyire azt hiszik, hogy méltatlanúl, és hogy tsak a' német neve kente vólna rá ezt a' nevet azért, mert a' Lappok Fiälfras-nak hívják: holott Fiäl, kősziklahegyet, Fras pedig ottjárót, és így Fiälfras, Kőhegyit teszen. Mint más ragadozó állat, ez is megeszi a' maga' részét, mint már az, a' mellyet Dreśdában tartottak, megett napjában 13 font húst, valamint egy oroszlán, és még többet is megett vólna: de egy Igető-szarvast (tarandus), mint némellyek mondják, tsakugyan harmadából sem ennemeg; 's osztán, hát a' farkas nem enne-é meg napjában, kéttszer 13 fontot is, ha kapna. A' kőhegyi borz nem eszik többet, mint egy jó kutya. — Torkosságából kőltött meséket beszélnek rólla, mellyek között legnevezetesebb vólna az, hogy (mint egy nagy városbeli emberek, a' kiknek a' ditsősségek valósággal a' torkosság) a' Kőhegyi borz, mikor már úgy jóllakott, hogy nem férne belé, két élőfa kőzzé szorítná magát, hogy kiürűlhessen. Hogy, igen mohon eszik, a' nélkűl hogy megrágná, és azt mondaná a' ki láttja, hogy nyomon megfúl, — ezzel, lehet dítsérni. A' vizet úgy lafolja, mint az eb: a' húsmaradékot eltemeti. A' kenyeret nem szereti: de a' 'sírfélét, nagyon. Fogatlan vén korában, veres hangyával él. Tsalfasága által, erőtveszen az Igető-szarvason, lovon, 's efféle nagy állatokon, még a' farkason és medvén is; mert a' fa alá lesvén azokat, hirtelen rájok ugrik, 's döglésig kínozza. De hogy még Igetőszarvas-mohot is vinne a' fára a' szájába, hogy azt a' fa alá vetvén, azzal tsalnámeg ezt az állatot; — már e' talán egykisség sok is vólna. Találtak már valami eltévejedettet, Németországban is: mert a' melegebb égtájt is könnyen elszenvedheti. A' fiatal könnyen megszelídűl, és igen tréfás. A' bőre, mely télen legszebb, az északi népnél most is betses; de idébb, már most nem igen. A' ki ott illyen bőrben jár; gazdag embernek tartják. A' Kamtsatkai embernek hívjába

beszélni; ő, attól a' hiszemtől el nem áll, hogy az angyalok az égben mind kőhegyi borzbőrben járnak: az odavaló nagyasszonyok' legnemesebb főbokrétájok pedig íllyen borztalp. A' húsa rossz, nem ennivaló. A' nyőstény kettőt szokott köjködzeni. — Némellyek példával, a' Jämtlándi Pap Gemberg' borzával bizonyítják, hogy ennek is, büdösset puskázó alfele vólna; mellyet odább megtalálunk.

Nem sokat külömbözne ettől (úgy láttzik Bl.-nak) a' Labradóri és Hudsonsbayi Vaksi Borz vagy Medve (Volverene vagy Quickhatch = Vrsus luscus).

2. MÉZEVŐ B. (T. Melliuorus; der Honigdachs, Rattel. 80. K.). Dorso cinereo, fascia laterali nigra, abdomine nigro.

Háta hamuszín, hasa fekete, az óldalán végig nyúlik egy fekete tsík; kűlső óra hellyett, tsak valami kis párkányok vannak ott — Ez igen nevezetes fajta; Áfrikában, Káp körűl a' hazája; mézesléppel él, mellyet a' vad méhek holmi földbarlangba, tüskésdisznó', tengerinyúl', 'sat. íllyen állatok' barlangjaiba raknak. A' hazamenő méhek' úttját kiszemléli, de másképp' is, egy odavaló madár' (mézevő Kakuk; cuculus indicator) útmutatása szerént, kitanúlja, 's a' hol hozzá fér, az egész méhgazdaságot elpusztíttja. Fát, nem tud kúszni; és így a' fánn kőltő méhekkel semmirese mehet: hanem, a' mint beszéllik, mérgében a' fát harapdálnámeg; melyről osztán a' Hottentottok megesmerik, hol kelljen vad mézet keresni. A' méhtsípésen nem törődik, mert a' természet jó készűletet adott neki, a' maga' természeti kívánságához: elősször a' szőri lompos; de az alatt még igen erős és ollyan bőre van, hogy akarmêre lehet tsúsztatni, és pőtyögős, mintha megannyi lutskos bőrsák vólna rajta. Még a' legerőssebb ebek, a' mellyek az oroszlánt is széjjeltépik, nem sokra mehetnek vele, mert tsak az erős rántzos bőrt tzibálhattják rajta: sőt azt is modják, hogy

ha a' legerőssebb ember tarkón vagy nyakszirton megmarkolja; még a' mézevő B. megfordúlhat, és a' karját megharapja. Puska vagy kés nélkül, tsak úgy lehetne megölni, ha az órát vernék: de úgy tartom, hogy a' farát is könnyen le lehetne törni, tsak kerűlne jól a' fütykös alá.

3. FŐLDI B. (T. Meles; der gemeine Dachs; le blaireau; ángl. the badger. 81. K.). Cauda concolore, corpore supra cinereo, subtus nigro, fascia longitudinali per oculos auresque nigra. — Schr. 147.

Ennek a' hazája Európa és Ásia, Magyarországon, fajtája' szükihez képpest, elég van. Kormos fakó, farkas-szőrforma, de sárgásabb-hamuszín; hozszúszőrü bundáját kiki jol esmeri, mely hasban, sőt az egész alsó részén, barnás-fekete. Az óra' kutyaformáju, de azt mondják, hogy némelyik disznó-óru; másképp', egy formák vólnának: fogai veszedelmesek. Hosszasága egy rőfnyiforma; a' farka, mintha tsak egy bojt vólna. Minthogy a' lábai, mellyeken, kivált' az elsőkön, hegyes, ásásra termett körmei vannak, igen rövidek, 's egyszersmind térdben horgasok, és a' szőre igen lompos; úgy láttzik, mintha a' hasa a' földet érné. Tsaknem úgy röfög, mint a' disznó. A' farka alatt, az alfele jukán felűl, van neki egy sírtömlője, melyben szörnyű büdös nedv gyűl össze: és minthogy télen szüntelen alszik, ebbe dugja az órát; mellyért néhol, azt a' zatskót, szopótömlőnek is nevezik.

Lakhellye a' legsűrűbb erdő, a' hol magának egy vagy több nagyotska bóltos barlangot ás, melynek egynehány széjjeloszló juka van, és igen tiszta. Késő ősszel, mikor legkövérebb, Mártonnap után, koslat, 9 hétig hasas, és Februáriusban köjködzik hármat ötig; mellyeket gyengekorokban könnyű megszelídíteni, de a' vént, sohase. Restsége mellett, igen vígyázó, a' magánosságot annyira keresi, hogy még a' nyősténnyével

is keveset társalkodik; és tsak éjjel jár a' préda után, még akkor sem, ha hóldvilág van. Mindent megeszik nyúlköjköt, tengerinyúlat, madarat, egeret, kigyót, bogarat, férget, gyümőltsöt, bikkmakkot, gyökeret 's több effféléket, és méltán ráillik — animal omniuorum, Mihelyt fagyni kezd, a' barlangba veszi magát, mert a' vastag bunda mellett is, igen fázékony, és itt marad, valamíg az idő tavasszal ki nem ketsegteti: tsak néha jönnki télen, inni, mikor lágy, olvadó idő van. A' barlangban összegombojíttja magát, az órát az említett kis tömlőbe dugja, melynek a' méjjsége tsak egy hüvejk, úgyhogy, tsak az óra' hegyi fér belé, és a' belsőrészével semmi köze nints. Ebből a' zatskóból gőzölög az a' büdös kövérség az órába, mellyel egész téli heverése közben táplálódik. Ha már a' nyári heverését is a' télihez számláljuk, a' föld alatt lakik ez a' borz életének legalább $\frac{1}{4}$ részében. Valami 12 esztendeig, mondják hogy elélne.

Vastőrön kivűl, mellyet a' barlangja' szájához szoktak megvetni, rendszerént kutyával fogattják; mely a' vadászoknak igen különös múlattság, de a' borznak nem tréfa. Van egy kutya, mellyet Borzi-nak (Can. fam. Vertagus) neveznek, 's alább előtaláljuk. Ez a' maga' rövid gatsos lábaival a' borzbarlangba könnyen bebúvik, a' borzot a' barlangból kikergeti, a' többi kutya már akkor kinn lesi, a' mellyek azt, a' vadász' segedelmével, megölik, de nem könnyen; mert a' borz, a' vastag bundáján kivűl is, mely jóforma óltalom, kapja, hanyatt fekszik, ütvét, harap és körmöl, egy szóval, igen hatalmason tudja magát erős körmeivel, 's fene fogaival óltalmazni. Másképp', mikor a' borzi a' borzal a' barlangbau bajlódik (mert földet kapar a' kutya' elébe), a' vadászok ássák a' földet lefelé, és mikor elérik, fogóval megtsípik 's megkötözik. — A' húsát sok hellyen, mint pl. Helvétziában, Frantzia-, és Magyarországon, 'sat. megeszik: de mivel' igen lágy és édes; szükséges azt jól megsózni és borsolni; a' disznóhúshoz közelít. A' kövérinek használtatvették ezelőtt a' patiká-

ban. Mint bizonyost, úgy beszéllik még a' borz' kövériről azt, hogy ha azzal, félig megtisztázott (kifőzött) mézzel keverve, a' lónak a' bőrit, minekutánna a' szőrt onnan kitépték, bekenik; azon hellyen fejér szőr teremne; 's így a' lovat szépen ki lehetne tarkázni. — A' borz' szőriből nagyotska festőpamatsokat szoktak készíteni; a' bundájából vadásztarisznyát, baktakarót, hámbéllést, útazó téli botskort, és ollyan ládatakarót.

VII. Faj. — SZUSZORÁS; Nasua; Rüsselthier.

Hosszú mozgó szuszorája (rostrum), hosszú farka. — Naso prolongato mobili, cauda longa. — Schr. 118.

1. RŐT Sz. (N. Ruffa; der Coaiti, rother Rüsselthier; le Coaiti noiratré. 82. K.).

Esmeretes még ez Viverra ruffa nevezet alatt is. Hárántékosan mettzett orán, elől, nints semmi vákány: mellyet semmi más állaton nem lehet tapasztalni. A' lábain 5 újai vannak. A' farka' nem egésszen hengeres, hanem végen laposas, és tsaknem mindég feltartja, feketésbarna és sárgás-gyűrűs; a' teste pedig villogó sárgabarna szőrü. Hazája, Ámérikának melegebb része, Brasília, Guiána. Eledele madártojás, aprómarha, egér, bogár, féreg; a' gyümőltsöt is megeszi. Lassújáró, de kúszni tud. Összekutzorodva alszik, mint a' matska. Jámbor erkőltsü, és könnyen az emberhez szokik; gyakran panaszos hangot hallani tőlle. Ha haragszik, büdös mint a' dög.

VIII. Faj. — MUNGÓ; Ichneumon.

Töben vastag farka, lassanként véknyúl és hosszú, óra rövid hegyes, nyelve gyirkás. — Cauda e basi incrassato, sensim adtenuata longa, rostro breui acuminato, lingua scabra.

1. KÖZÖNSÉGES M. (I. Vulgaris s. Pharaonis; der Mungo, Pharaonsmaus, Pharaonsratz; le rat de Pharaon. Buff. mangouste. 83. K.). Caudae basi incrassata, sensim adtenuata longa, rostro breui acuminato, apice floccosa, pollicibus remotioribus. — Schr. 45.

Ez is, mint az előttevaló, egy magános különfaja a' talponjáró emlősöknek, a' maga' különös farka által, mely tőben vastag és úgy súgárosodikel a' végéig, a' hol hegyes. A' feje hosszú és hegyes, szája kitsiny, füle kerekes. Szőre serteforma kemény és külömböző színü, de többnyire még is fejéres és hamvas barnával tsepegetett vagy karikás tsíkos: a' lába feketéllő, 5 hegyes körömmel, az első lábai rövidebbek a' hátúlsóknál. Ezekre szokott állani, valamint a' mókus, és a' két elsőnek kéz hellyett veszi hasznát. A' görényhez, mind lételére, mind magaviseletére, nagyon hasonló. Eledele tojás, madár, kígyó, egér, 's több illyenek. A' hazájában, Égyiptomban, előkelőleg a' krókodiltojást hajhássza, mellyet legjobban szeret: de az nem igaz, hogy a' tátott szájjal alvó krókódilba belébúna 's a' bélit széjjel rágná. Keletindiákon is lakik. A' szelet nem szereti, fázékony, és hogy megmelegedjen, ugrál. Az ebbel, sőt a' tevével is szembe mér állani. De ha bár igen vad is; még is igen megjámborodik a' háznál, és nagyon kezessé lessz, tsak evés közben ne háborgassák. A' régi Égyiptomiak, mint szent állatot, tisztelték azt azért, hogy a' kígyókat 's egyéb férgeket, mellyek, kivált' a' nílus' kiöntésével, a' termékeny iszapon kinn maradnak, pusztíttja.

B. — Újonjárók; Dactylograda.

Az Újaslábu Emlősállatoknak, ebben a' második tsoportjában ollyan állatok vannak, a' mellyek tsupántsak az újjokra lépve járnak. Ide tartoznak az úgy nevezett ragadozó állatok, mellyek mind, hússal (is) élnek, és egysem alszik téli álmot. Kapafogok alól is 6, felül is; az agyarok hosszú, és a' zápfogok tsipkézett vagy fűrészes.

I. Faj. — MENYÉT; Mustela; Marder, Wiesel.

Rövid, különvált úju lábai; hosszú nyurga teste, mellyet futtában mindég felgörbít; mindenik állán 6 kapafog, a' felsők hosszabbak, egyenesen állók, élesebbek és ritkábbak, mint az alsók, mellyek tompák és sűrűk, 's ketteje egykisség begörbűl; nyelve sima. — Pedes fissi breues, corpus elongatum; dentes primores superiores 6, erecti, acutiores, distincti; inferiores 6, obtusiores conferti, duo interiores; lingua laevis.

Ez az egész Faj igen vidor állat, rendszerént kalapírozva, a' hátát felgörbítve szalad, hirtelen mint a' villámás, és minden topogas nélkűl. Az ő kedve és hívatala a' nyaggatás, fojtás és harapás; ha a' patkányokon 's egereken keresztűl esik; ott neki a' tyúkól, galambdútz, a' hova ha magát beveheti, — nem kell pedig neki nagyobb juk, mint a' hol a' feje beférhet, — öldököl, fojt, és ollyan dúlást teszen, hogy tsak egyse marad a' tyúkok között fojtatlan. Nagyobb része büdös. Fajtája sok, és mind ragadozásból él. — Tegyük elől azt, a' mely nekünk kárt nem tesz', mert idegen tartományban lakik; ez leghíresebb és legszebb.

1. TZOBOJ M. (M. Zibellina; der Zobel; la zibeline (zibolino); ángl. the sable. 84. K.).

Corpore obscure fuluo, fronte exalbida, gutture cinereo (corpore fuluo nigricante, facie et gula cinereis. Bl.), — Schr. 136.

A' Tzoboj leginkább Sibíriában, de északtáji Kínában és Északamérikában is lakik, a' jégtengerbe-fojó vizek' partjain, a' sűrű erdőkben. Minél kijjebb lakik az a' hideg óldalfelé, annál szebb és betsesebb a' bundája, kivált' a' téli. Tündöklő feketés-barna szőri, minélfeketébb, annál betsesebb. Van tsupa fekete is, valamint hamuszín, és pej; igen ritkán, tsupa-fejér. A' képe és torka világosabb, szinte hamuszín (fajtajegy). Ollyanforma nagyságu, mint a' Nyest, mely alább következik. Fürgeségére, tsalfaságára és erejére, meghaladja a' többi rokonit, és a' matskát, nyúlat könnyen megveri. Annyira megszelídűl még is, hogy a' jóakarójának az ölébe űl melegedni. Steller emlékezik egyről, a' mely az ollyan házakat, a' hol neki valamit adtak, sorba meglátogatta. Ha az úttzán az ebek megriasztották; a' házak' fedelén ment tovább. A' maga' testét igen tisztán tartja, mintha tudná a' maga' bőrének a' betsit. Ha ehetnék (ehes), ollyanformán tsörög, mint a' szarka; mérgében pedig morog és vakog, mint az eb. Szép tsillagos éjjeleken megyen prédára, 's napestig alszik; szintúgy, mint mindenkor, ha hó és zivatar van, mellyet előre megérez; ollyan méjjen alszik a' barlangjában, hogy ha rengetik sem kélfel. A' tanyájához távolka, mely rendszerént odvas fa, tiszta mohval megvatzkolva, készít még magának két szurdikot. Az eggyikbe, fergeteges időrevaló takarmányt hord; a' másikba a' maga' otsmány-büdösségü ganéját szánnja. Eledele mókus, menyét, nyúl, tengerinyúl, télen pedig madárféle; de megeszik sokféle bogyókat is. Szelíd fővel, kenyeret, tzúkrot, mézeskalátsot eszik. A' farkas és róka után is szokott ólálkodni, hogy a' prédából neki is jusson, mikor szabad.

Ki mondaná, hogy egy íllyen kis vadállat, még a' tudományokat is segítette, vagy segíttetett előmozdí-

tani? — mert, nem tsak hogy az által sok ember megkeresi a' maga' kenyerét és ruházattját, vadászat-, kereskedés-, és mesterség-űzésével, mellyeket a' tzoboj' drága bőre eszközöl; hanem kivált' hogy ennek hajhászása' alkalmatosságával, Ásiának és Európa' északi részének nagy darabját, többféle természeti tudományokra nézve, nagy haszonnal tapogattákki, mely által a' pallérozódás is, tsak terjedt valamennyire. A' vadászat, vagyis inkább Tzobojfogás (mert puskával 's nyillal, drága bőre miatt, nem örömöst terítikle; hanemha, tompa nyillal), szép rendel szokott menni: de hogy azzal a' fogjokat vagy katonákat gyötrenék, — azt mondják, nem igaz. Az ebbéli igasság a' koronáje. — Egész társaság, 20--30 's több ember összeáll, az ebeken és vadászeszközökön kivül, eleséggel, egynehány keménytéli hétre, jól felkészülnek. A' tzobojok' főtanyáján sátort tsinálnak, mint Sátorozók (Nomades); minekutánna imádkozván, szerentsés vadászatot kértek, és az első prédának a' bőrét oda áldozták. Akkor eloszolnak a' rettentő rengetegü erdőben, azzal az elővígyázattal, hogy úttjokban a' fákat, nekik értelmes jegyekkel, megbéjjegezik, hogy vissza tudjanak menni; 's az eleséghordó kutyaszánkák is, rájok akadhassanak. Az egész társaság' fővezérén kivül, minden tsapatnak van maga' vezére, a' ki a' fogott tzobojokat nyúzza, 's a' mint mondják, a' testét eltemeti. Ha a' tzoboj a' fogóba nem megyen; hálót vetnek az odú' szájára, 's kifüstölik: ha belé megyen, jelt ád egy tsengettyű, mely a' hálón tsüng. Az arra készített ebek, a' fogoj-tzobojt megfojtják; 's a' másutt megtsendült hálóhoz mennek. Ezek a' sátorozó vadászok hazaindúlnak tavaszfelé, és leteszik a' magok' adójokat a' Templomnak és a' Koronának, 's a' többin megosztoznak.

A' legjobb fajtákat fogják Jukuzt, Nortsinsk, és a' Baikál-tó körül. A' bőr' ára külömböző: 2 rúbeltől, 170-ig felmegyen az ára párjának; mert, tsak párostól adják. A' fekete, ha tsak 4 újnyi széles is annak

a' fekete része, elmegyen néha 60 ezüst talléron. Most már mindég kezd jobban szűkülni. Az ezüst-villogásu fekete, elkél 1000 rúbelen is. A' jóságát, teszi feketesége, tömöttsége, szála' hossza, és tündöklése a' kinyúló szálaknak, és a' barnasága a' bőrön fekvő gyapjas szőrinek. Alá-'s-fel lehet simogatni, mindegy. Hogy Pallás tsupa tűz-színüt, ragyogó fejért, és veressárgát, rendkivül szépet látott, azt mondja. A' farkát és lábát a' tzobojbőrnek, százával szokták árúlni, 10--20 rúbelen. — Az illyenféle bundának a' hasznát kiki jól tudja, tsak a' Magyar Kurírból is; a' Nagy-Vizírek, Kapudán-Basák, 's Ministerek, legjobban.

2. NYUSZT M. (Martes; der Baum-, Edel-, Tannen-, Wild-, Feldmarder; la marte; ángl. the pinemartin. 85. K.). Corpore fuluo-nigricante, gula flaua. — Schr. 130. — v. Wildungen Taschenbuch, f. d. J. 1800.

A' tzoboj után, ennek a' bőre legbetsesebb a' menyétfajták között. A' torka rőt-sárga, tűz-színü, a' háta pedig fényes gesztenyeszín. Valamivel nagyobb, mint az utánna következő Nyest, a' füle kerekebb, a' lábai hosszabbak, a' szőre fínomabb, tömöttebb, erősebben áll, a' farka lomposabb. Vadabb is ez, mert a' sűrű erdőkben, kivált' a' fenyvesekben, a' fákon holmi madárfészkekben, mellyekből az öreget kirekeszti, tojássait vagy köjkeit megeszi, és holmi faodúkban, az Északi tartományokban, szörnyű bőséggel lakik, az emberi lakhejjeket kerűli. Apróbb állatokkal él, a' madarat, mókust, egeret sorra fogja; 's azt beszéllik rólla, hogy még a' sast, füles-bagjot is megnyommasztja, hirtelen a' hátára lopakodik, rajta megkapaszkodván, eggyütt repűlnek, de hasztalan, mert a' nyuszt azt, azon repűltében addig kínozza és kikezdi, hogy végre elszédűlvén, lezuhan. Szereti a' gyümőltsöt is, a' kendermagot és a' mézet. — Kilentz heti terhe után, köjködzik 3 vagy 4 köjköt (Funke szerént 6--8-at), Április elején. Ha fiatal korában meg-

fogják, a' tsudálkozásig megszelídül, valamint a' Nyest is.

Vannak ollyan nyusztbőrök, a' mellyek a' tzobojnak nem sokat, vagy semmit-sem engednek; a' gerintzén végig, a' farkáig, legbetsesebb a' bőre: kár hogy igen gyakran fóltos, mely, a' mint hiszik, a' méznyalástól vólna. A' vadászt nagyon bevárja, és ha puska nem vólna az embernél, tsak az őltözettjéből hagyjon ott eggyet, valami botra felakasztva, haza mehet fegyverért, és a' nyusztot visszajövet azon állásban, a' vázra bámúlva találja, 's agyon lőheti. Ha ebet hall, el nem szalad míg mellé nem ér; akkor a' fára ugrik, 's nézi az alatta elszaladó kutyákat. Ezt is örömöstebb fogják tőrrel, hogy a' bőrét megkímélhessék. Mikor a' Nyuszt az ollyan neki megvetett tőrt előtalálja; mellé ganéjlik, és másnap' megnézi, ha azonmódon fekszik-é még a' tőr; 's akkor mér osztán a' tsalóka-eledelhez nyúlni. — Nállunk, a' nyusztprém, már most nem igen kapós, valamint a' többi efféle is, ámbár, a' betsi, mind a' Muszkáknál, mind a' Törököknél, a' kik azt örömöstebb viselik mint a' Magyarok, meg van. Nállunk, más erőssebb prémek szorították azokat ki a' szokásból, és az, hogy drágák.

3. NYEST M. (M. Foina; Stein-, Dach-, Hausmarder; la fouine; ángl. the martin. 86. K.). Corpore fuluo-nigricante, gula alba. — Schr. 129. — v. Wildungen Taschenbuch, f. d. J. 1800.

Ennek fajtajegye az, hogy a' torka és szügye fejér; egyébaránt, a' feje gesztenyeszín, egyébütt feketésbarna, vagy setétpej, a' farka hosszú és lompos (bojhos). A' bőrén fekvő gyapjas alj-szőre által-fejérelvén, világosabb szint ád neki. Büdös szaga van a' végbélhurkájánvaló hójagtól, melyben valami nedv gyűl öszsze. Büdös ganéjával pedig a' moskust szokták némellyek tsalárdúl elegyíteni. Ritkán megyen, hanem rendszerént ugrik, valamint a' többi rokona. Uszó is

jó, mivel' az újai féligmeddig össze ragadnak. A' prédát messzire megláttja. A' tyúkokat, galambokat legkönnyebb móddal rántzbaszedi, mert az épületekben, a' fedelekben, kőfal-hasadékokban, rakás kövek, 's fák között, pajtákban, egy szóval, többnyire a' házak körül tartózkodik. Ha kergetik 's megszorúl, magasról leugordván, talpra esik, valamint a' matska, 's akkor megrázkódván, elszalad.

Egyébaránt, ez is egerekkel, patkányokkal, vakondokokkal, 's egyéb effélékkel él. Tsalóka-elédelének, jó a' kendermag; az édes tseresznyén örömöst nyalakodik, ha szerit teheti, kivált' a' házak körül, egy éjjel kész egy tzeresznyefát betsülettel lepusztítani. A' tojást szépen kipattantja 's kiszopja. Februáriusban koslat, 's akkor úgy visít, mint a' matskák szoktak, hol pedig siket hangon makog: 9 hét terhhordozás után, köjködzik 3, 4, 5 vak köjköt. A' mendörgéstől nagyon fél, szalad mint a' dühös, mindenfelé, és visit a' társaival eggyütt, nagy lármával: mert a' gerjedtség (electricitas) nagyon ráhat, erre a' fajtára szintúgy, mint az előttevalóra. Az annya, nyaka' bőrinélfogva szokta a' köjkeit elhordani, ha féltvén, úgy kell lenni. A' megszelídűlteknek, némellyek kitörik az agyarát, 's akkor mindent egyre megeszik. Két esztendős korokban kinevekedtek, 12-ig élnének. Nappal alszik, a' szemét a' farkával betakarva; éjjel kóborol, 's ha a' tyúkólba beveheti magát, a' vérontás divatjában van, még a' kakas sem marad életben. Azt mondják, hogy ha a' lábát fogjameg a' tőr, és hamar nem érik, a' lábát magának elrágná és tovább sántikálna. — Hazája, Európának melegebb és közép-tartománnyai, 's Ásia' szomszédságai vólnának; de a' legszebbeket Svédből hordanák hozzánk. Magyarországon elég van.

4. GÖRÉNY M. (M. Putorius; der Iltis, Ilk, Ulz, Ratz, Stänkerratz; néhol, Hausunk, Teufelskind, etc.; le putois; ángl. the fitchet, pole-

cat. 87. K.). Corpore flauo-nigricante, ore et auricularum apicibus albis. — Schr. 131. — v. Wildungen Taschenbuch, f. d. J. 1801.

Ez is egy família lehet ugyan a' menyéttel termetére és élete' módjára nézve; de a' feje jobban közelít a' rókáéhoz, 's a' mellett, busább, 's maga kissebb. A' bundája fekete-barna, durvább, de erőssebb mint az előttevalóké, de belől, a' hol gyapjas, sárgás forma a' szőri; a' szálasoknak is, tsak a' hegyi fekete. A' füle' és szája' széle fejér, a' farka kurtább mint amazoké, nyelformán hátra tartja, mint a' róka mikor lopni megyen. Büdös egy állat, kivált' mikor mérges: Magyarországon sok van; másképp' a' nyestel egy hazája. Barbariában is találni. Nyári napokon, mezőn, erdőn egyre lakik, faodúkban vagy földbarlangokban: a' fogojmadár, fátzán, fűr, 's több madarak után ólálkodik. Kevés idő alatt, kész egész sereg tengeri-nyúlat elpusztítani; a' földön kotló madaraknak egész tsapás. Télen, meghúzzamagát a' házak körül, rakásfák vagy kövek között, 's a' tyúkokat igazgattja, ha hozzájok férhet; de nem éppen ollyan gorombául, mint a' többi menyét, hanem tsak azt ölimeg, a' mit elvihet. A' patkányt és egeret szorgalmatosan pusztíttja. A' méz fő-tsemegéje; a' méhkast hogy fel tudná forgatni, nehéz elhinni. Tyúkbéllel lehet tsalogatni, rókatőrbe. — Azt mondják hogy, ha a' kést fenkővel köszörülik, ezt nem szenvedhetné, és dühösen kiszalad a' szurdikjából, 's a' köszörülőnek neki megyen, tüzes szemekkel morogva, és suhogó köpködéssel, mint a' mérges matska; 's akkor osztán lehet lőni. A' bőrét, minthogy büdös, nem örömöst viselik: nállunk kevés a' betsi. Ez, nem tud úgy fát kúszni, mint az előbbi menyétek. A' barlangja körül nem ganéjlik, hogy az által ellensége fel ne találja.

5. TIGRIS M. (M. Sarmatica; Tigeriltis; le pe-

rouaska. 88. K.). Pedibus fissis, corpore supra luteo, rubroque vario. — Schr. 132.

Igen kellemetes tarka, az újai külön váltak; a' háta 's óldalai sárgás gesztenyeszínü, rőt-tarkával igen rendivel megtarkázva; a' feje setét-barna fejér kötőlékkel, és az óra 's füle körül is fejér fóltokkal. Egyébaránt, termetében nagyon szít a' Görény-menyéthez, tsakhogy a' feje szükebb, a' dereka és a' farka hosszabb. Eledele hörtsök, tsutsór, madár, 'sat.; mellyek után a' Don és Volga közötti pusztákon éjjelenként ólálkodik. Hol a' magatsinálta, hol pedig elrabolt barlangokban lakik. Futtában a' hátát görbén tartja, 's a' farkát szélnek ereszti. A' bőre igen betses.

6. VADÁSZ M. (M. Furo; der Frettel, Fretchen; le furet; ángl. the ferret. 89. K.).

Halovány sárga szőre, szemefénnye rósaszín, mint a' Kakerlák-emberé; a' honnan azt Bl. a' maga' fajában, Kakerláknak mondja, mely a' Görény-Menyétnek tsak alfajtája vólna. Eredeti hazája Áfrika; de Európának melegebb tartománnyaiban is elhazafiasodott, a' mint van, a' Spanyolok által, a' kik azt a' tengeri-nyúlak' elpusztítására tartják: mert ezt az állatot természettel nem szenvedheti, 's a' tengerinyúl is annyira fél tőlle, hogy ha tsak megláttja is, a' halálveréjték környékezi, és vakon szalad a' hálóba. A' Vadász-menyétnek már, a' köjke is neki rohan a' tengerinyúlnak, nyakát-szegi, a' vérit kiszíjja, valamint az annya; 's akkor, elébb kialussza magát, 's úgy eszimeg a' prédáját. A' hideget nem bírjameg; e' szerént tsak házban tartják tengerinyúlat fogni. A' vérontás neki természeti hajlandósága; Fantziaországban madárfogásra is taníttják, Spanyolországban, a' hol a' vendégfogadókban minden eleséget találni ha maga viszi az útazó oda, néha magokkal hordozzák az Útazók a' Vadász-menyétet, és míg még a' fogadóhoz nem érnének, vadásztatnak vele. Mikor koslat; a' nyóstény keresifel a' kant, és sokszor

híjjába keresvén, el is döglik belé. Hat hétig viseli a' köjkeit, 's akkor vét 5--9-et, mellyeket néha, valamint az ára szokott disznó a' malattzát, mindjárt felhabsolja. A' köjök 35--37 nap' marad vakon; és azon vakon, igen tréfáson jádzanak az annyok körül. Mihelyt kinyílik a' szeme, már nagyrészént érti a' maga' mesterségét, a' természeti ösztön a' tanítója. Vad állapottjában, apróbb 4-lábu állatokkal, madarakkal, 'sat. él, a' mézet is szereti: szelíden pedig, kenyeret, korpát és tejet adnak neki. Az odvas fákból is ki lehet vele a' madárfészkeket', 's a' ház' környékéről a' patkányokat pusztíttatni. Nappal többnyire alszik. Moskusforma szaga van. Hogy neki a' büdösség gyönyörűsége, abból hozzákki, hogy egyszer egy nyóstény egy rémítő büdös döglött farkasba köjködzött.

7. HÖLGY M. (M. Erminea; das grosze Wiesel, Hermelin; le roselet, l' hermine; ángl. the stont, the ermine. 90. K.). Cauda apice atro. — Schr. 137. — v. Wildungen Taschenb. J. 1802.

Ebben, az a' különös, hogy nyáron, enyhesebb tartományokban barna, hideg tájékokon setétebb; télen pedig fejér, és ennek a' fejérnek a' neve különösen Hölgy (Hermelin), mikor a' nyárit tsak Nagy Menyétnek mondják. Ezért nevezik ezt, Téli és Nyárimenyétnek is (M. aestiua et hyberna). Itt, a' Fejér van lerajzolva. A' hasa mindenkor fejér vagy sárgás. De úgytartják, hogy igen sok külömböző alfajtái vólnának. A' farka' vége, mely nyáron barna, télen, a' fejér bunda mellett, tsupa fekete, mint a' ténta (fajtajegy). Hazája az északi tájék, Norvégia, Lappland, kivált' Sibíria. Eledele madár, egér, mókus, tojás, 'sat. Dühös vad, nem lehet megszelídíteni. Hogy még az őzet is megölné az által, hogy a' nyaka' tsigojáját elrágja; 's még az északi dühös medvéken is erőt tudna venni, — vannak, a' kik ezt mondják. Mártziusban üzelkedne, 's azután 5 héttel köjködzene 3--8 va-

kot, azt írják rólla. A' prédájával úgy bánik, mint a' matskaköjök az egerekkel, hosszason kínozza, míg egyszer megdöglik. A' kutya és matska nem szenvedhetik, de nem is könnyen bírnak vele. A' fejérnek, a' valódi Hölgynek a' bőre, ezelőtt igen betses vólt, de most felhagytak vele; hanem a' farkából össze tődzött darabot igen drágán adják. Némely élelmes Szűts, a' tengerinyúl-bőrből igen hasonló hölgybőrt tsinál, 's az abban járatlanoknak drágán eladja, 's így szediki a' tapasztalatlan vevő szemszőrit. Hogy a' fejérnek a' bőre a' daganat' lelohasztására, a' tagok' 'sibbadása ellen is igen betses vólna, a' mint némellyek állíttják, — ezt az Orvosok' tapasztalásától várjuk. Hogy a' Tatár-Orvosok íllyen bőrt kanyarítván a' magok' nyakokban, melynek a' szeme értzből vólna, 's azzal látogatnák-meg a' beteget, 's ez vólna minden orvosló módjok, azt mondják.

8. KÖZÖNSÉGES M. (M. Vulgaris; das gemeine Wiesel, kleine W., Heermännchen; la belette; ángl. the weesel. 91. K.). Corpore rufo-fusco, subtus albo, cauda concolore.

Ennek a' hossza tsak 6--7 hüvejk, a' háta sárgálló kormos-veres, hasa fejér; és a' színe, valamint a' Hölgyé-változó Nagy menyété, télen fejérré változik, néha minállunk is: de van ollyan is, a' mely mindég fejér, és W. ezt mondja Erminea alba-nak (Hermelin). Egyéberánt, a' Hölgyel mindenben megeggyezik, tsakhogy kissebb, és a' farka kurtább, 's nem igen bojhos. Ez is ollyan fürge és tolvaj kis állat, mint a' báttya; a' vért, tojást, tsirkét, galambot, verebet, szereti; a' gyíkot, és békát is megeszi; a' patkányt, egeret jobban elpusztíttja mint a' matska. A' bőre tsak béllésnekvaló. Az enyhebb tartományokban bőven terem. Télen, rendszérent a' magtárokban, gabonás szinekben, ólakban tartózkodik, 's egerész. Nyáron, földbarlangokban, kövek vagy rakásfák közt, faodúk-

ban, 'sat. lakik. Tőrrel és mérges tojással fogják. A' bőre nagyon eggyügyü; de még is ritka: mert a' falusiak azt gondolják, hogy ha azzal a' tehén' bőrénvaló valamiféle kelevényeket megsimogatják, meggyógyúlna. — Van még ennek a' fajnak egy igen szép fajtája: —

9. KOBOZÓ M. (M. Sibirica; der Kulon. 92. K.).

Az egész bundája tettzín veres-sárga; világosabb óra és szeme között, barnább; a' torka is világosabb; a' talpa környékén ezüst-szín, a' farkán hosszú és tömött szőre. Sibíria' erdős vidékein lakik. A' bőre betsesebb Kínában, mint otthon. A' Tatárok Torkosnak (nagyevőnek) hívják, mert a' mit tőrrel fognak, tsaknem mind kieszi abból. A' falukban is pusztít; a' parasztok' élésházzokban, húst, vajat lopni jár.

II. Faj. — VIDRA; Lutra; Otter.

Lesütött feje, tenyeres talpa; kapafoga felűl 6 ritka, alól is 6, tömötten. — Capite depresso, pedibus palmatis; dentibus primoribus vtrinque 6, superioribus distinctis, inferioribus confertis.

Az Újaslábu Emlősállatoknak ezt a' faját, Blumenbachnál a' Tapsirtalpuk (palmata) között kell keresni. Én, mind a' fogokra, mind az újokra, mind nagyobbrészént, földönlaktokra, mind még többre nézve is ide teszem: mert, úszó ugyan jó; de ha soká a' víz alatt maradna, örökre oda veszne; a' fogai pedig ollyanok, mint akarmelyik ragadozó emlősállaté; 's az egész termete is legjobban közelít az előtte leírtakhoz. De legyen bár itt vagy amott, mindegy, tsak jól itt legyen.

1. KÖZÖNSÉGES V. (L. Vulgaris; die Fischotter; la loutre; ángl. the otter. 93. K.). Plantis

palmatis nudis, cauda corpore dimidio breuiore. — Schr. 126.

Linné, Mustela Lutra-nak nevezte ezt. Hazája, a' föld északi részének enyhesebb égtáju tartománnyai; de Magyarországon is elég van, nevezetesen a' Kaposban. Nagyságára, az Európai akkoránnyi, mint a' Borz; de az ámérikabeli jóval nagyobb. A' lábai még kurtábbak mint a' borzé, de szélesek és köptzösök. Lapos feje, széles óra, kis szája, tömött szakálla. Fajtajegye a' rövid, hengeres, hegyes fark, mely fele-testénél nem hosszabb, és a' tsupasz talp. Szőre' világos gesztenyé-, vagy pergelt-kávészín, sima és tündöklő, 's igen gerjedtséges, jobban mint a' matskáé; míg életben van, nem ragad rá víz, valamint a' lúdtollra. Apró szemei, rövid kerekded fülei, rövid nyaka, hosszúkás dereka; tenyeres lábainak 5 újjain erős körmök.

Jóllehet ez a' vidra nem vízi állat; mindazáltal víz nélkül el nem lehet. Lakhellye rendszerént a' tavak, patakok, fojóvizek mellett van. Üres borz-, és róka-barlangokat foglalel, vagy pedig holmi vízmosta üreget készít jobban el, a' fák' gyökere körül, lakhelynek; és ámbár sok barlangokat tart, azokon maga keveset dolgozik. A' barlangja, a' sok maradék döghaltól, büdös. — A' földön szintúgy tud szaladni, mint a' vízben úszkálni, bukni, alólfelül egyre; víznek örömöst úsz, de a' levegőre gyakran kiüti az órát, mert a' víz alatt igen hosszason nem maradhat. Igen mérész állat; ha megszorúl, kutyával, emberrel szembe áll, harap és mar; neki pedig a' kutya' foga keveset árt, mert a' bundája igen tömött. Hogy fűvel és fahéjjal is élne, azt mondják; és hogy a' hal, tsak tóldalék-eledele vólna: az bizonyos, hogy, kész rövid idő alatt, egész halastót kipusztítani a' haltól. Rákot, békát, potzot, 's több vízi állatokat megeszik. A' vadászt sok száz 's ezer lépésnyire megérzi: ha embert lát, szalad; a' hal pedig őtőlle szalad, mert nagyobb ellen-

sége, ritka. A' nagyobb halakat a' szárazra húzza, 's ott tagoljafel; de a' fejét és szálkáit sohasem eszimeg. Télen a' jegen líkot keres, 's azon búvik a' vízbe, a' szokott vadászatra.

A' nyőstény, kartsubb mint a' kan. Párosodássok' ideje Januárius' utólja; és akkor tsaknem úgy fütyöl, mint az ember; így híjják egymást össze éjjelenként. Kilentzheti terhhordás után szokott vetni 3, 4 köjköt, mellyek igen tsúfok, feketék, a' fejek módnélkül nagy: idővel világosabbodik a' szőrök. Már 2 hónapos korában prédára jár a' köjök is. Meg lehet a' fiatalon fogottakat szelídíteni, és halatfogni tanítani. — A' bőre télen-nyáron egyre jó és betses, kivált' a' Kanadai, mellyet Fényes Vidrának (Spiegelotter) hínak; őszszel, valamivel alábbvaló. A' farka' szőriből, festő-pamatsokat, 's egyéb hosszabb szőriből kalapot; egyéberánt, a' bundájából prémet, karkesztyűt, 's több effélét készítenek. A' húsát, kivált' bőjti napokon, mikor más efféle húst nem szabad enni, örömöst megeszik: mivel' mikor a' bőjtöt-érdeklő törvényeket kiszabták, akkor még a' vidrát a' halakhoz számlálták. Van neki valami saját szaga, mellyet a' Szakátsok nem mindenkor tudnak elnyomni. A' Chartreux Szerzetesek (Charthäuser), mivel' nekik semmi másféle húst nem szabad enni; a' vidrát drágán megveszik, és vidrapástétomot szoktak belőlle készíteni. — Tőrrel, hálóval szokás fogni, 's néha ki is ássák a' barlangjából: a' puskás Vadász pedig szél-ellen lesi, hogy meg ne érezze. — Nem külömböz ettől a' közönségestől a'

KANADAI V. (L. Canadensis; die Canadische F.; la loutre de Canada) másban, hanem tsak a' nagyságban, és hogy a' bőre rendkivűl betses és drága; mely kéttségkivűl az égtájtól van, Kanadában és Virginiában, a' honnan Európába sok illyen bőrt hordanak.

2. NYÉRTZ V. (L. Lutreola s. Minor; der Nörz, Norka, die Sumpfotter; le noerza. 94. K.). Plan-

tis hirsutis, digitis aequalibus, ore albo. — Schr. 127.

Ez, termetére és nagyságára, tsaknem ollyan mint a' Nyest; de tömöttebb és kurta világos barna szőre, hosszabb setétbarnával elegyes. A' közönséges Vidránál kissebb; a' nyaka vastag, feje sima és tojás forma, tsútsos óra, kerek füle, apró szeme; szája, álla, torka fejér; egyenlő úju köptzös laba szőrös; farka setétbarna, és tompa. Laktanyája édes vizek', tavak' partjain van Eszakeurópában és Északámerikában. Elédele nem tsak hal 's egyéb vízi állat, hanem lúd, rétze, tyúk 's egyéb madár is: a' rákot leginkább szeretné. A' bőrit nem sokra betsülik: a' Lengyelek, Muszkák 's Virginiaiak kereskednek vele. Szaporodásáról nem tudnak még bizonyost. Ha mérges, szörnyű büdös.

3. TENGERI V. (L. Marina; die Meerotter, Seeotter; le Castor marin, le Saracouienne; ángl. the sea-otter. 95. K.). — Nigra, plantis pilosis, cauda corpore quadruplo breuiore. — Cooks voyage to the northern hemisphere. Vol. II. Tab. 43.

Ez a' híres Vidra, a' Cook' Útazása szerént van itt lerajzolva. Hossza, az órától a' farka' tövéig, mintegy fél öl; farka' hossza, a' testének negyedrészénnyi, lapos, hegyes, és tsaknem tsupa kopasz. Lapos feje, mint vidránák; a' felső állán 6, az alsón 4 kapafoga; hosszú fejér bajussza; rövid, fennálló tsútsos fülei, szőrös talpai. A' szőre fekete, hosszúszálu és tündöklő, a' szőrszálak' töve fejér; a' fején is sok tsupa fejér és sejemforma szőre van. Van ezüst-szürke-színü, sőt tsupa fejért is találtak.

Hogy a' tengeri vidrák' természete, azoknak bőrök' szépségével eggyességben vólna, és minél szebb 's gyönyörűbb vólna a' bundája, annál tsalfább, vígyázóbb, és vidorabb vólna az állat; ellenben, minél tzudarabb, rőtellő, szilánkos szőrü, annál butább, tunyább és szo-

morúbb vólna az, azt állíttják az Útazók. Ama' szép fajták nagyon tiszta állatok; mikor le akarnak fekünni, szanaszélt szagolgatnak, magokat körűlnézik, tisztogattják, mint a' matska, 's akkor karikába kunkorodva, mint az eb, lefeküsznek. Szaladni, ha kergetik, jól tud: a' vízben hason, háton, óldalt úszkál, és gyakran a' hátúljára állván, széjjel néz. Vajon nem íllyen vidrát néztek-é tavaj a' halászok a' skótziai partoknál Sírennek? — Tsalfasága mellett, igen jámbor erkőltsü. Eledele, hal, rák, tsiga, 's több afféle, és tengeri fűvek. Tengerdagadás után, tengerapadáskor (fluxus, refluxus), a' víz, mindenkor többet hágy kinn a' szárazon, mint a' mennyire szükség van. Egymást módnélkül szeretik, ölelgetik, tsókolgattják. A' futásnál egyéb óltalma nints, meg az, hogy jó szagló, mely a' rövid látását kipótollja. Ha megszorúl; hol köpköd az ellenségére, mint a' matska, hol pedig tsapodárkodik neki, a' hátán hentseregve, vagy félelmesen elsuhanva, mint az ember mellett a' fekénk eb. Mikor osztán távol van, vissza tekint, az első lábát a' szeme felibe tartja, mint mikor a' napra szoktunk nézni, szalad a' tengernek, és mikor már távol jár, az űldözőjét fantsalogva gúnyolja. A' maga' pártásához és köjkeihez való szeretete mindenféle állatot meghalad; ezeket a' szájában hordja idébbodább, az ölében tartja mikor a' hátára feküve alszik, megtsókolja, kedvesen ölelgeti. A' köjkeit semmiféle veszedelem miatt ott nem hagyja, hanem inkább magát halálra adja. Steller azt beszélli, hogy egynek az eleven köjkeit elvitte; az annya őtet nyomba követte, zokogva kiabált rá; ha leűlt, hozzá ment, és el akarta tőlle a' köjkeit vinni. Azután egy héttel, azon helyre menvén Steller, ott találta a' szomorú anyát, mely semmit sem ügyelvén a' maga' életére, meg hagyta magát ölni. Mikor megnyúzta, látta, hogy gyötrődése miatt egésszen elsoványodott.

Ez a' vidra az északi tengerpartokon, különösen Kamtsatkában, és az azzal általellenben fekvő ámérikai tengerpartokon, az északnyúgoti részen, Nutka-Sundig

le, de, Corea körül is, és főképpen a' Sárga-tengerben van otthon A' múlt esztendőszáz' közepe' táján még, lehetett egy illyen bőrt a' Kamtsatkaiaktól, 's több más félvadoktól, egy bitskán, kis tűkrön, egy atzélon tserélni, 's az odavaló emberek is ollyan öltözetben jártak: de miólta az idegenek nagyon keresik, felment az ára 100, 200 's több ezüst forintra. Kínában, a' legnagyobb Urak viselik most, mint prémet. A' húsát is dítsérik. Steller és az ő bajtársai, egyedül tsak illyen húst ettek a' Bering-szigetben; és, ámbár kenyér nélkül, 's fél-sültében ették azt, sohasem undorottak tőlle: 's hogy a' sűjtől megszabadúltak, annak tulajdoníttják. A' Kamtsatkaiak, Nutka-Sundiak nyersen eszik-meg a' veséjét és a' májját.

Nyáron, játék ezt az állatot fogni, mert a' víz alatt, legfeljebb is tsak 2 órapertzig maradhat; 's osztán, hálóval is lehet fogni. Néha, feketére festett fabábot vetnek a' tengerbe, melyre a' vidrák összegyűlnek, 's vele jádzván, megfogdossák őket. De a' téli fogásnál, mikor a' bőr legszebb, veszedelmesebb vakmerőséget nehéz vólna hallani. Az illyen vakmerő vadászok, a' legkegyetlenebb szélveszes télen, Kamtsatkának a' partjain, az északi égtájnak 50--60-dik Szélesség-mértéke alatt várják a' kunyhókban, hogy a' keletiszél Amérikából a' megszakadt zajló jeget feléjek hajtsa. A' lábokra egy deszkát tsatolnak, hogy szerentsétlen esetben, könnyen le ne űlhessenek a' vízben. A' kutya, vezeti őket a' temérdek jéghegyekbe, mely őket oda viszi, a' hova a' szerentse akarja, a' tengerbe bé. Sokszor a' szélvész, egész hegyeket nyom össze jégből; másszor a' havas zivatar lepimeg őket, annyira, hogy két lépésnyire se látnak, most jéghegyen, majd iszonyú jégvőlgybe fordíttja őket a' zaj és szörnyű hűllám, még is mennek az ebek után a' jégtáblákon. Sokszor, több napokig oda maradnak, és vagy valami szerentsés szél veri őket ki a' szárazra, vagy oda vesznek: 's illyen veszedelem között verik agyon a' vidrákat a' jegek között. — Ha pedig a' tenger beáll: öröm és innep nekik a' va-

dászat, 's a' szerentséjek szörnyü: mert a' zajló jég, rendszerént temérdek efféle más állatokat is szokott a' tengeren fel 's alá hurtzolni.

4. VISON V. (L. Vison; der Vison; le vison). Illyen nevezet alatt említenek még eggyet, mellyet, hol a' vidrákkal, hol más állatokkal tserélnekfel. A' nyértzhez nagyon szít, de a' torka nem fejér: termetére, a' menyéthez is közelít. A' bundája szép setétbarna, és nem betstelen. Kanadában lakik, a' hol a' gátakban, ásásával és rágásával sok károkat tenne.

III. Faj. — BŰZIKE; Mephitis; Stinkthier.

Hosszú ásó körmei, vastagodó köptzös hátúlja. — Vngulis longis fossoribus, corpore postico incrassato. — Schr. 122.

Nem érdemel ez az állat egyebet, mint azt, hogy egyedűl magát, és ha még más illyen természetű rokonai is akadnának, azokat is vele eggyütt, egy külön fajnak tegyük, mivel' a' többihez, különös természetére szintúgy mint formájára nézve, egyhez sem illik. Adjuk neki ezt a' vezeték nevet: —

1. TSÍKOS B. (M. Putorius; das Stinkthier, der Conepatel; la conepate, la moufette; ángl. the stunk, pol-cat. 96. K.). Lineis quinque dorsalibus parallelis albis.

Ezt az állatot Linné Viverranak nevezte, és Bl.-ban azok között kell keresni, szintúgy mint másoknál; az újjak közzűl, Scherert kivévén. Van büdös állat elég; de ollyan egy sints, a' melyik azt a' dögleletes és veszedelmes szagot úgy el tudná terjeszteni, mint ez; és kivált' a' jószagu Tzibéttel egy kalitzkába tenni, kár vólna. Hadd viselje 'hát a' Tsíkos Bűzike ezt a' neki illő nevet, maga.

Nagyságára nézve, akkora ez, mint a' görény, de köptzösebb, kivált' a' hátúljára. A' bundája hamvas-

fekete, de a' hátán és óldalain 5, egymással párhúzomosan (parallele) nyúló fejér tsík van, mellyek a' fejétől a' farkáig rendesen nyúlnak (fajbéjjeg). Nints ennek ollyan ordas matskaforma gyűrűs farka, mint a' Viverra-fajbelieknek, hanem inkább, mint a' görénynek. Van neki a' farka mellett kétfelől, két hójagforma tömlője, melyben azt a' kiálhatatlan büdös nedvet gyűjti össze, mikor megharagszik. A' húgyát is rettenetes büdösnek mondották; de már kinyomozták azt, hogy ama' nedv az egyedűl, mely abban kiállhatatlan; melynek mind színe, mind sűrűsége ollyan, mint a' mondolaolaj. Ennek az állatnak leghatalmasabb fegyvere ez a' büdös dögszag. Ha űldözik és nagyon megszorúl, az összegyűjtött büdös levet, valami âra termett erős inashúsu rugóval ellövi (elfetskendezi) magából, mint vízipuskából, egynehány lépésnyire, a' mint állíttják, 3 ölnyire is. De, akármennyire fetstsenti azt, mindegy, a' szaga nyomon elterjed, és a' levegőt, a' mint mondják, 100 lépésnyire is úgy eldögleletesíti, hogy a' ki abba a' környékbe esik, szédelgést, főfájást kap, lélekzeni alig tud, el is ájúl és megfúlhat. — Északamérikában, a' hol a' Tsikos Bűzike, Kanadában és Virgíniában van otthon, egy szolgáló agyonütött eggyet az éléskamarában, és halálos betegségbe esett a' szagától; az eléséget pedig mind el kellett hányni. Mikor az ebek legtüzessebben kergetik is azt; egy nyommást sem űzik tovább, ha az, a' töltött puskáját ellövi; a' szarvasmarha elkezd belé bőgni; az Utazó egy tapodt sem mehet órbedugás nélkűl. Az ebek, hogy a' szagtól megszabadúljanak, a' földhöz dörgölik az órokat: az őltözetet 24 órára a' földbe ássák, 'sat. Ha nem bosszantják; semmi szaga nints, és úgy lehet azt a' háznál tartani, mint házi ebet vagy matskát. Ez, jele annak, hogy az a' büdösség, akarat, és nem természet szerént támad. Kúszni, barlangot ásni jól tud; a' hajléka földbarlang vagy odvas fa. A' húsát megeszik; de szükséges azt puskával, még

pedig egyszerre és úgy meglőni, hogy megse nyikkanjon, és a' büdös létömlőjét nyomon kimettzeni.

IV. Faj. — PETYMEG; Viverra; das Riechthier.

Rókafeje, matskafarka, merőnálló körmei; kapafogai alólfelűl 6, a' közbűlsők rövidebbek, az alsók között, a' szélsőmásodikok bedűlők; nyelve, nagyobb részének visszáson fűlánkos vagy szálkás. — Caput vulpinum: cauda felina: dentes primores vtrinque 6, intermediis breuioribus: lingua plerisque retrorsum aculeata: vngues exserti.

1. TZIBÉT P. (V. Cibetha; die Zibethkatze, das Zibeth; la civette, le zibet; ángl. the civet. 97. K.). Cauda annulata, dorso cinereo, nigroque vndatim striato. — Schr. 112.

Hol vették az alföldi Magyarok a' Petymeg-nevet, én ki nem találom; ha tsak nem onnan, hogy az a' bundabőr, a' mellyet Pesten alól menteprémnek viselnek, valamennyire pettyegetett, de igazábban, deres vagy szürke? — Hogy Földi a' Viverra-fajt Petymegnek nevezte, a' nélkűl, hogy a' fajták között, tulajdon Petymegről emlékezne, a' lehet az oka, mivel' némely fajták ollyan színük, mint az a' nállunk esmeretes petymegprém; ámbár a' feketével elegyes ezüstszín, ezekben nem szálanként, mint a' petymegbőrön, hanem fóltoson fordúlelő. Én úgy gondolom, hogy az a' petymegnek nevezett prémbőr, nem egyéb vólna, mint tzibétbőr; úgy hogy, talán magát a' Tzibétet hijjuk mi Petymegnek. De akarhogy legyen ez, én most el nem igazítom jobban; hanem a' Tzibétet, Tzibét-Petymeg név alatt leírom.

Nagysága meghalad egy matskát, farka hosszú, fekete, fejér-gyűrűs; a' háta ezüst-, vagy hamúszín, fekete habos tsíkokkal deres. Hazája Délásia és Északafrika. Mind-a'-két nemnek, kannak és nyősténynek van, kettős szagtömlője, az alfeljuka és nemi-

tagja között, melyből a' balsam vagy moskusforma szagu lé hetenként magában kifoj; mellyet a' kerekedésben Tzibétnek hínak, és ezelőtt betses vólt a' patikában, szagosítás végett, 's másképp' is, orvosságnak. Most már nem igen kapnak rajta. Ezelőtt, a' Hollandusok tudtak legtisztább és legjobb tzibét-'sírral szolgálni: de most Indiákon van ennek a' kereskedésnek a' fészke. Megszelídítik az állatot, és minél jobban tartják téjjel, hússal, tojással, tésztásétellel, riskásával, 'sat., a' mikkel a' háznál él Nyúgotáśiában, 's Görögországban (Levante), a' hol tartogattják; annál jobban és jobb 'sírt fizet, hetiben kéttszer-háromszor. Egy magános tzibétet egy kalitzkába úgy zárnak, hogy meg ne foroghasson; az ajtónál, a' hol a' hátúlja van, a' farkát megfogják, és a' tzibét-'sírt egy kis ezüstkanállal a' tömlőjéből, mellyen nyílás van, kimerik. Minden kerűlőben ád fél lótnyit. — A' jó tzibét-śír fejér, mint a' jó híg hajkenő vagy disznóśír: de ha soká áll, vagy megvesztegették, mint Indiában szokták; úgy, sárgássá lessz, és hovatovább setétebb.

2. JANÓT P. (V. Genetta; Genettkatze, die Genette; la Genette; ángl. the genet. 98. K.). Cauda annulata, corpore fuluo-nigricante maculato. — Schr. 113.

Ez, termetére közelít a' tzibéthez, de annál kissebb, általjában barnább, barna-veres rendetlen petyegetéssel babos hamuszínü, a' hátán nagyobb fóltokkal, óldalban apróbbakkal; az óra hegyessebb, mint azé. A' szagtömlőjebeli lé gyengébb szagu, mint a' tzibét-'sír. Spanyolországban 's Konstántzinápojban matska hellyett szolgál a' háznál; de ennel jámborabb erkőltsü. A' szőre lágy, és már most nem igen kapós. Hazája Nyúgotáśia 's Európai Törökország' szigettjei (Levante), valamint a' tzibété.

3. FÜLES P. (V. Aurita; das Groszohr, Zedra;

Fennec, animal anonyme, Buffon. 99. K.). Auriculis amplissimis.

Ezt az állatot nem régen esmerik. Némellyek a' rókákhoz, mások a' mókusokhoz, Bl. pedig, feje', lába', farka' termetére nézve, a' petymegekhez tette. De valósággal ide is tsak úgy illik az, mint a' nyúl a' süldisznókhoz. A' Saarai sivatag homok-pusztákon, Áfrika' nyúgoti óldalán, 's Barbariában van neki a' hazája; a' hol azt a' Szeretsenek Zerda-nak hívják. Igen ritka állat. Skiöldebrand, tsak eggyet tudott a' naggyából megvisgálni, mellyet a' barlangjában fogtak, és kalitzkában Álgírba vitték. Úgy láttzott, mintha a' kenyeret és húst szerette vólna. Többnyire mindég seggen ült, mint a' kutya, és tsendes vólt. Minekelőtte megszelídült vólna (mert vártak, hogy majd úgy jobban megvisgálják), elszökött 's az egész szándék füstbement. E' szerént, azzal kell megelégedni, a' mit addig belőlle kinézhettek, 's a' föld' népe rólla mondhatott. Legnevezetesebb vólt benne, a' rósaszín szörnyű nagy füle, mellyen, a' mint előadják, semmi nyílás nem vólna. Teste' színe barnás szalmaszín; nagy fekete fényes szemei kidüljednek. Eledele bogár, főképpen szütskő vagy sáska. Lábaira 's fogaira, hasonlítana a' rókához; de ezekre nézve is, a' mint mondják, a' rajta elkövetett visgálás nem vólt tökélletes.

V. Faj. — MATSKA; Felis; die Katze.

Körmei behúzódhatók; feje kerekded, tompa; nyelve durva. Kapafogai alólfelül 6, nem éppen hegyessek, és a' szélsők nagyobbak: agyarai magánosak, felül a' kapafogaktól, alól a' zápoktól távolállnak. — Vngues retractibiles, caput rotundum, obtusum, lingua aspera. Dentes primores vtrinque 6 acutiusculi, exteriores maiores, laniarii solitarii, supra a primoribus, infra a molaribus remoti.

Ha a' T. H. alkotmánnyának az állatok' rendre-

rakásában, a' tárgyak' méltóságaira és alávalóságaira kellene vígyázni; úgy, kéttségkivül nem tette vólna az, ennek a' közönséges tzudar állatnak a' nevét, família' vezérjének: mert ha a' méltóságot, betsülendő jeles erkőltsöt, vagy ellenben a' természeti hatalmat tekíntjük; ebben a' fajban ollyan állatokat találunk elő, mellyek ennek az ő faji vagy famíliai vezérjeknek, a' Matskának, méltán királlyai lehetnek, mikor a' matska azoknak, tsak inassoknak sem méltó. De mivel' éppen az az alávaló állat, a' matska az, mely előttünk legesmeretesebb az íllyen termetü, és sokban természetü állatok között; az ember' eszméltetésére, 's az ide tartozó fajták' kegyetlenségeitől lehető megrezzentésére; a' matskánál illendőbb jeladó vázat nem lehetne találni.

Legfőbb fajbéjjegjek ezeknek az állatoknak általjában, kűlsejekre tekíntve, az, hogy az első lábaikon 5, a' hátúlsón 4 újai vannak; természetekre nézve pedig az, hogy legkegyetlenebbek, és az embernek legveszedelmesebbek. Egyáltaljában mind, éjjel szoktak ezek a' préda után járni. — Tsak azon igasság' helybenhagyására is, hogy a' mi esmeretes matskánk ezen fajban a' legalábbvaló; hagyjuk őtet a' legutóljára, 's tegyük elől azt, a' melyik az elsőséget legjobban megérdemli.

1. OROSZLÁN M. (F. Leo; der Löwe; le lion; ángl. the lion. 100. K.) Cauda elongata floccosa, corpore fuluo. — Schr. 97. A. 97. B.

Hosszú, bojtos végü farka, nagy busa feje, (a' kant pedig még, a' nyaka' kerületénvaló serénnye is) külömbözteti meg a' matskafajbeli többi állattól. Legközönségesebb színe bundájának, kormos sárgás-fakó, mely hasban világosabb. Nagyságát, meghatározva előadni, nem lehet: mert, van 8--9 talp hosszaságu, 4--5 talp magasságal; de, van ollyan is, mint egy jónagy szelindek, vagy 2--3 hónapos borjú. Amazok

a' legnagyobbak, és egy 15 markos magyarlónál nem kissebbek. A' szügye rettenetes, mellyet a' serénnye, vállával eggyütt befedez, képe tsaknem 4-szegletes; széles nyelve, végen kerek és szaruféle szálkás, mely szálkák a' nyelve' vége táján, szélire középen, 1 hüvejknél hosszabbak, és befelé simúlnak; úgy hogy tsak a' nyalásával is vértbotsáhat. Iszonyú butzkós állt-sontjaiban, ott úl 28 irtództató éles fog. Tsillámló szemei bennűlnek; a' felső állkaptzáról, ajaka' pillempáttyai, valamint a' jófajta szelíndeké, lefityegnek; tátott szája rettenetes. Szempilláján belől, van még egy másik is, mellyel a' szemét ama' nélkűl is betakarhattja.

A' míjjen oroszlánokat mi a' vadállat-mutogatóknál, 's némely vadgyűjtemények között látunk; azok, az igazi nagy oroszlánhoz képpést, igazán tsak matskák, tsúfolódó értelemben. — A' szép oroszlán' tekíntete felséges negédség, ordítása rettentő, mellyet mikor éjjelenként, a' fejét bika' módjára a' földnek szegezve, éhségében préda után somjúztában elkövet, a' környéket fél mérföldnyire megrendíti, úgy hogy, honnan jönn a' dörömbölés, észre nem venni. Melyre a' környékbeli többi állat elrémúlvén, esze nélkűl ögyeleg összevissza, legtöbbször az ordító vadász' körmei közzé: sok pedig íjjedtében nyög, nyivog, nyöszörög, meghúzza magát és a' futás eszébese jut. Külömben, napjában 6-szor ordít, lassan és pompáson, és messziről a' hangütközet mendörgésnek hallik. A' kígyótól fél; mellyet a' Mórok jól tudván, ha megszorúlnak, tsak a' fejek' tukartsát veszikle, és ezt, mintha kígyó vólna, mozgattják, melyre az oroszlán elmenne.

Ez a' mindent elrettentő íjjesztés, 's az a' nagyságos erkőlts, és valami nemesforma indúlat 's kevéjség, mellyet az oroszlánra ráfogtak, okozták azt eleitőlfogva, hogy ezt a' rémítő állatot az andalgó Képzelők vagy Poeták, az állatok' Királlyának nevezték: holott az újjabb Utazók, a' maga' tsalárd és makats fajának,

alkalmasint méltó tagjának találták; és, nem is halad az minden állatot meg, sem erejével, sem teste' nagyságával, mint kiki jól tudja, sem bátorságával; ámbár sok van benne, a'mit vad állatban nagynak és jelesnek lehet mondani. A'serénnye, melyben a' kan a' nyőstény oroszlántól, szintúgy mint a' farka' lomposabb bojtjában, külömböz (mert a' nyősténnek (101. K.) eggyik sints), 2 esztendős korában kezd nevekedni, 's esztendeje' nevekedésével, bojhosodik.

Az Oroszlán lépései pompások; de ritkán szokott tsupa egyenesen menni, hanem egy kisség óldalaslag. A'maga' prédáját úgy fogja, mint a'matska az egeret; meglesi, 2 's harmadfél öles ugrásokkal elkapja, 's a' maga' sújjos körmeit méjjen belé szabja. Setétben, valamint a' matska, talán még jobban lát. Az apró állatra nem igyel; de korán-sem nemes indúlat' következéséből, hanem azért, mert az eggyik fogára is kevés, azomban a' fogása szintúgy dologba kerül: a' nagy állatok tsendesíthetik neki le az éhségét. Rendes eledelének a'Gazella-Zergét (antilopa dorcas) és majmot tartják. A' dögöt meg nem eszi, inkább éhezik. A' nyelvével iszik, mint az eb; de azt, nem felforgatva, hanem leforgatva, lafolja vele az italt Az elefántba, órszarvúba, vízilóba, tigrisbe nem könynyen kap, ha tsak különösen meg nem bosszankodik; és a' győzödelem, rendszerént tsak a' serentsétől függ. Még az áfrikai Bivaj is gyakran megszalasztja az oroszlánt; ha tsak hátúlról nem lopjameg. A' medvétől, természettel félne. Általjában azt mondják, hogy ha valami nemvárt ellenállással kellene neki szembeállani, megíjjed; és az emberhez tsak akkor merne nyúlni, ha rendkivűl ehes vagy mérges; sőt hogy néha egy magános vadásztól is elszaladna.

De mindezek mellett is, egy rettenetes állat az: ha bár az elefántnak a' nagyságban és az erőben enged is; fürgeségével és hirtelen fordúlásával, tsakugyan meghaladja azt. Mikor ezt a' kettőt a' vadtsatán összebotsáttják: az elefánt' szuszoráját fel szokták pán-

tzélozni, hogy a' tsata annál tartósabb legyen. Már ijjenkor, mikor az élet és oroszlánbetsület forog a' kotzkán, kimutattja magát, a' maga' legfelső nagyságában. Meglátván bajnoktársát, eltelik méreggel, töredezett rettentő hangon mormol, a' farkát kanyargattja, suhogattja vele a' földet 's a' maga' véknyát, oly' kegyetlenül, hogy a' legerőssebb embert is egyszerre agyon sujtaná: a' serénnyét felborzasztja, mint a' mérges eb, jár-'s-kél, rántzbaszedi a' homlokát, a' szeméből dúlás és öldöklés forrki. Egy állat' képe sem nyomja úgy ki az indúlatot, egyben sints a' bosszúnak világossabb béjjege, mint ebben. Mikor osztán így, egynehány órapertz alatt a' dühösség' húrját a' legfelső fogra tekerte, neki rohan az ellenségének irtództató ugrással, azon törekedvén, hogy halálthozó körmeit a' legérzékenyebb gyenge részbe vághassa. Ha nem kedve szerént sűlel; hátúlsó lábaira áll, hogy a' tsatát annál keményebben nyomhassa; és, ez az a' tekintet, mely még a' legbátorságosabb hellyen álló, legvakmerőbb nézőt is felborzasztja. — Ollyan ereje van neki az elejében, hogy az eggyik első tenyerével, az ökör' vagy ló' derekát egy ütéssel összetöri. Egy döglött ökröt, minden különös erőlködés nélkűl elviszen a' szájában.

A' legerőssebbek és dühössebbek Áfrikában laknak, egész karavánokat (útazó seregembert) megtámodnak. Hajdan még, a' régi egész világ' meleg égtája alatt, széltére vólt a' hazája; otthon vólt Peloponesusban és Aetoliában is: de már azólta, miólta a' puskát feltalálták; az emberi laktanyáktól nagyon fére húzták magokat, a' sivatag pusztaságokba, leginkább Afrikának a' gyomrába: de terem Ásiában, és Keletindiákon is; sőt Európában is gyakran köjködzött már, mint nem régiben Németországban. A' tűztől nagyon fél. Szokás azt vadászebekkel hajtatni: tizenkét, 15 erős kutya, megfog és megöl egy oroszlánt. Szaporodni sem igen nagyon szokott: ámbár a' nyőstény egyszerre 3-at, 4-et, némellyek szerént, 6-ot is köjköd-

zik, tavasszal: de, a' mint hiszik, nem mind nevekedne fel. Mindazáltal, hogy azok között rendszerént tsak egy maradna életben, 's nem több vagy pedig egyse, és a' többi, foga' hasadásában eldöglene, e' tsak egy tsábító Térítő' szájába illik. — Fogságban is szaporodik az, a' mint mondám, és azt tapasztalták rólla, hogy valamint a' matska, úgy ez is fájdalmas kiáltással köjködzik. Párisban 3-at vetett vólt egyszer egy; a' köjkök öreg matska-nagyságuak vóltak: 2 hónapos korokban kezdenek járni.

A' fiatalon fogott oroszlánt könnyű megszelídíteni, 's holmi eggyetmásra, a' többek közt, vadászatra, kotsikázni, 'sat. megtanítani. De a' legszelídebb oroszlánnal sem jó tréfálni; a' mint ezt a' Casseli példa mutattja, a' hol az oroszlán' gazdája, a' maga' kezét 's fejét is, gyakran az oroszlán' szájába dugván, egyszer a' fejét tsakugyan elharapta, vagyis, megfojtotta, a' mint hiszik akarattja nélkül, azért, hogy a' haj a' száját tsiklandotta vólna; mert azután éhel döglöttmeg a' gazdája miatt, melynek hólt testét nem eresztette el magától. — Dresdában is íllyen formán járt egy másik, a' kit az oroszlánnya, más őltözetben meg nem esmervén, széjjel tépett. Az így tartott oroszlán, 15 font húst megkíván napjában, ha bár a' húst drágán mérnék is. Húsz-30 esztendeig, a' mint mondják, elél. — Némely Népségek megeszik a' húsát, mint már a' Hottentottok, és egy Arabshad, Tunis és Álgír között. A' bundájából tartós katzagány lessz, és paplan hellyett, jó takaródzó: hajdan, a' Vitézek' győzödelmi jeggyek vólt.

A' Rómaiak sok hasznátvették az oroszlánnak; győzödelem-szekerek elébe is fogták azokat néha, a' hadakozásban segedelmül vóltak. Antonius gyakran szekerezett szelíd oroszlánokon; Caracalla az asztalnál jádzott velek; szelídek vóltak, senkinekse vétettek. Ezek pedig, nem valami elfajzott indiai oroszránok vóltak, hanem valódi Lybiaiak. Hogy egyszer a' fűvön heverő gyenge gyermeket az oroszlán megné-

zegetvén, ott hagyta; azt is felhozzák az oroszlán' nemes indúlattja' példájául. Hát a' Bétsi szélindekkel hogy járt, a' vadtsata-nézőhellyen, mely 1796-ban, szememláttára szerentsésen megégett. — 1791-ben, neki eresztettek egy görhes oroszlánnak 4 jó szelíndeket; 3, nyomon elszaladt, a' negyedik neki menvén a' nagyságosan hasaló oroszlánnak, ez az első lábával egykisség ráhúz, 's azután magához húzván, a' lábát ráteszi. Egyszer elereszttvén, a' kutya szalad a' ketretznek; az oroszlán mérges ugrással elkapja, a' szelíndek, nyivogásra fordíttja a' dolgot, az oroszlán újjra elbotsáttja, és tsendesen szemlélte, hogy a' ketretz-ajtón a' kutyát bebotsátották; melynek az életéhez, már első megnyommasztáskor semmi reménység nem vólt. — Egyébaránt is, hogy az oroszlán, kivált' az esmerős embereihez igen háládatos, és minden gyámoltalan ember aránt kegyelmes vólna, száz-meg-száz históriát hordanakfel az Útazók, mellyeknek jó része, hazugság is lehet: a' Keresztényekről, a' kiket a' Rómaiak a' tömlötzből azoknak prédájokra kivetettek: de la Tour Gottfriedről, a' ki az oroszlánt megölni akaró kígyót megölte: Bullról, a' kit a' Marokkóban felnevelt oroszlán, Londonban a' Towerben megesmert: a' Hamiltonné oroszlánnyáról, Néróról, mely a' Gibráltárból vele eggyütt hajókázó Tisztet megesmerte, 's több illyeneket.

A' nyőstény köjkös oroszlán, a' köjkeihezvaló szörnyű szeretet miatt, mindent a' mi tsak él, megtámod, és a' köjkeinek hordja; a' nyomát, a' homokon, a' farkával besepri, hogy a' barlangját ki ne találják. Különben, az embert szintúgy mint az állatot, ha nem ehes, eggyik nemü sem bántaná, úgy hogy, a' mit megöl, egyedúl tsak azért ölimeg, mivel' ehetnék: nem pedig mint más, vért-szomjúzó, és tsak az öldöklésben gyönyörködő állat, róka, farkas, menyét, 'sat.

2. TIGRIS M. (F. Tigris; der Tiger; le tigre;

ángl. the tiger. 102. K.). Cauda elongata, corpore nigro-virgatis. — Stubbs.

Színe halovány-sárga, hosszú fekete tsíkokkal a' hátától lefelé hegyessen, 's a' tzombjain keresztben, igen szép rendel; hasa, és a' lába' belső óldala fejér: hosszú dereka, tsalárd szemei, mint a' matskának, hosszú gyűrűs farka: feje rövidebb mint az oroszlánnak, szeme, füle, órjuka kissebbek. Nagyságára nem tsak hasonló az oroszlánhoz, hanem némelyik még nagyobb is: a' mellett sokkal kenyetlenebb annál, és a' föld' hátán, talán egy sints nálla kegyetlenebb: nem kegyelmez a' maga' köjkeinek, sőt nyősténnyének is, mind egyre fojtja azokat, vérszomjúzásában. Minden állatnak és embernek, külömbség nélkül, akar ehes, akar nem, neki megyen, és sorra öli míg eggyet talál, tsupán tsak öldökléshezvaló hajlandóságából, 's a' vérért, mely legkedvesebb itala, és úgy láttzik hogy inkább él vérrel, mint hússal, tsupántsak a' vérital tsendesíthetile forró szomjúságát. Vérszín veres nyelvét tsaknem szüntelen kinyújtva hordozza. Ereje a' dühével megeggyez. Hirtelen rárohanással az elefántot és oroszlánt is meggyőzi, irtózdtató fogtsattogtatással rohan a' prédára, nem fél akarhány embertől, nem ügyel semmi fegyverre.

A' vadas szurdikokban tartogatott tigrisek, fiatal korokban fogdosván azokat, nem tudnak kinevekedni; a' vadmutogatók pedig, többnyire a' Párdutzot és a' Leopárdutzot mutattják tigris hellyett. A' legpompásabb és legrettenetesebb valódi tigris, egyedűl tsak Ásiának meleg tartománnyaiban terem, főképpen Bengáltól Kínáig, Sumatrában, 'sat., és rendszerént a' fojóvizek körűl ólálkodik, az italra ott megfordúló állatok után. Ha 'hát áfrikai tigrisről beszélnek; az nem egyéb, mint a' következő Párdutz; valamint az ámérikai tigris, más állat, és odább előtaláljuk. Hogy egyszer a' Bengáli erdőben, a' semmitől nem irtódzó, 's dugaszban, szokása szerént, préda után leselkedő tigris, egy ott sétá-

ló asszony' nekiszegezett esernyőjétől elrémülvén, megszaladt vólna, azt mondja egy útazó, ha nem hazud. Hogy a' tűztől is félne, valamint az oroszlán, azt is mondják; és azt is állíttják, hogy, a' melyik egyszer az embervért megkóstolta, azután legveszedelmesebb az, mivel' ez a' vér neki legjobb ízü vólna. Hogy hajdan igen sok tigris vólt, talán lehet abból gondolni, hogy Pompejus 420-at, Augustus pedig még többet vitetett a' Római játékhelyre.

A' nyőstény tigris, mint tsaknem minden állatban, valamivel kissebb: köjködzik 4--5-öt, mellyeket szintúgy mint az oroszlán, a' dühösségig szeret. Ha a' köjkeit ellophattják, mikor a' préda után jár, iszonyú bőgéssel sirattja azokat, 's a' tolvajt nyomozván, ha közelget hozzá, ez a' köjkök közzül eggyet elvét, melylyet az annya örömmel felvévén, a' barlangjába viszi, 's a' többit addig a' hajóra viszik, a' mint beszéllik, 's beillantanak a' vízbe: mert arra is mondanak példát, hogy az embert a' parthoz közel fekvő hajóról, több emberek közzül elragadta vólna. A' tigris is megszelídül, mint sokan láttuk és tapasztaltuk. Heliogabalus, tigrist fogott egy szekérbe, és így mutatta elő Bachust. Manning Kapitány egy igen szelídet hozott magával, 1790-ben, Bengálból Európába, mely a' hajóban igen szép tetteket követettel. A' bétsi vadgyüjteményben is igen szép jelét mutatta egy a' maga' faja' nemes viseletének, mikor egy elébe vetett fiatal ebnek, mely az ő beteges szemeit nyalni kezdette, ollyan barátságát mutatta, hogy azután a' legjobb falattját annak a' kutyának adta.

A' tigrist vakveremmel szokták fogni, valamint mi a' farkast. A' bundája igen betses, és főképpen lótakarónak igen kedves: megadnak érte 20--30 ezüst forintot. A' húsának igen émejgős íze van; de még is megeszik azt Keletindiákon és Kinában.

3. PÁRDUTZ M. (F. Pardus; der Panther, Parder; la panthere. 103. K.). Cauda subelongata, maculis

obtuse angulatis maioribus, irregulariter passim confluentibus et annulatis. — Schr. 99.

Háta barnás-sárga, hasa világosabb; a' hátán és óldalain hol tompa háromszegletü, hol lópatkó-vagy gyűrűforma, egy szóval rendetlen fekete fóltok vannak (fajtajegy); matskafarka jóforma hosszú: nagysága, mint egy jónagy ángluseb. Hazája Áfrika és Keletindia. Buta kegyetlen állat, és annyira, hogy egésszen lehessen hozzá bízni, meg nem lehet szélídíteni: a' lántzon szüntelen őgyeleg fel-'s-alá, morogva. Megtaníttják ugyan valami nehezen a' vadászatra: a' vadász, ketretzbe zárja, és ha vadat lát, kibotsáttja; mely osztán a' kész prédát egynehány ugrással rendszerént elkapja, és megfojtja. De ha ezt elhibázza; tovább utánna nem szalad; hanem dühösön visszafordúl, és a' maga' urának megyen, a' ki ezen esetre mindenkor egy valami eleven állatot tart készen, mellyet a' párdutznak vetvén, ezzel megengeszteli. Igen tolvaj egy állat, de félénkebb mint a' tigris. Éjjelenként besuhan a' faluba, a' házak körűl sündörkődzik, és matskát, juhot, 's egyéb gazdasági állatokat hordel, valamint a' róka és farkas, a' maga' inye szeréntvalókat: megöli a' szarvasmarhákat is, 's egész borjúkat elviszen, ollyan erős. De hogy az ökröt a' kőkerítésen által tzepelné, nyilvánságos hazugság. Az erdőben a' majmok, menyétek, patkányok 's egerek után leselkedik: legkedvesebb falattja a' Gazella-Zerge. Felmász a' fára is a' prédáért. — A' bőrének hasznátveszik holmi takarónak; de nem igen betses. — A' Bőrárosok és a' Szűtsök, ennek és minden fajtájának a' bőrét, a' mely gyűrűsforma-fóltos, Párdutzbőrnek; azt pedig a' mely tsíkos mint a' tigris, Tigrisbőrnek mondják.

Említenek még némellyek egy ámérikai fajtát is, mely emennél nagyobb, és, még kegyetlenebb vólna, 's a' legnagyobb állatokat is megölné és megenné? —

Ennek, barnaveres gyűrű-fóltjai, középen fejérek, 's a' főszíne narants-szín vólna.

4. LEOPÁRDUTZ M. (F. Leopardus; der Leopard; le leopard. 104. K.). Cauda elongata, maculis numerosioribus minoribus, obtuse angulatis.

Így neveznek a' párdutznak egy igyen szép alfajtáját, mely Áfrikában és Áśiában, a' legforróbb égtáj alatt van otthon. Nagyságára, kissebb a' Párdutznál; akkora, mint egy jóforma szelíndek. A' bőre, a' tigrisbőrnél is szebb; a' fala szép aranysárga, sűrű apró fekete pettyegetésekkel, hármával-negyével rendesen beterítve (fajtajegy); a' farka tsaknem ollyan hosszú, mint maga. Torka, szügye, hasa, lábaköze fejér, feketebabos. Ennek a' bőréből, előkelőleg Magyar Királyőrző Vitézek' nyakábavaló katzagányt készítenek; de másra is fordíttja azt, a' kinek pénze van hozzá; mert egy íllyen bőr 100 's több forint, ezüstben. Kegyetlen ragadozó egy állat; valamit a' fojóvizek körűl, a' hol a' préda után ólálkodik, előtalál, egyre öli; még a' Szeretsenek sintsenek tőlle bátorságban. Jó fa-kúszó; a' majmokat egyre nyaggattja. Áfrikában az erdők' Királlyának nevezik, 's ha eggyet fognak, azt nagy pompával a' Király' udvarába viszik, ott megölik, arra győzödelmi pompát ütnek, a' Király a' Leopárdutz' fogát a' Királynénak ajándékozza, a' húsát a' nép megeszi; de a' Király, még tsak megse kóstolja, a' népnek ezt mondván: lupus lupum non est. Ugyanazért nem űl íllyen bőrre is. A' húsát rendkivűl dítsérik a' Szeretsenek: a' foga híres nyakbavaló; és a' szép fekete nyakba igen illik, mellyet ő-fekete Felsége is örömmel visel.

5. PÁRDUTZKA M. (F. Pardalis; das kleine Tigerthier. — Corpore maculis superioribus virgatis, inferioribus annulatis. Scher.

Melyiket érti Scherer ezen leírás alatt, én ez út-

tal semmi módon ki nem tanúlhattam, ha tsak nem a' Jagárt (én, ezt gondolom), vagy a' Kugárt, melylyek alább következnek, és mindenik ámérikai, valamint a' Párdutzkáról mondja. A' Bl. Kis párduttzát (Buff. Once) nem értheti, mert ez Áfrikai 's Keletindiai: azomban, a' Párdutzkát, felűl tigris-tsíkunak, alól Párdutz-fóltunak mondá. Elég az, hogy ezt az állatot mindeniknél félénkebbnek mondja. — A' többi Írónál, eggyiknélse találom a' leírt béjjegek alatt: ha kikereshetem; utóbb is előadom.

6. PÁNTER M. (F. Panthera; der kleine Panther; Buff. l'Once. 105. K.). — Cauda elongata, corpore albido, maculis irregularibus nigris. — Schr. 100.

Ezt, W. és F., mindenik Unze (F. Vnzia; név alatt adjákelő, mely a' Buff. Once-jével meg is egygyez. Fejéressárga bundája rendetlen barna és hamuszín-fóltos: farka igen hosszú; szőre is hosszú és lompos. Sokkal kissebb mint a' Pardutz; tsak egy paraszteb-nagyságu, 's termete, mint a' matskáé. A' fején apró kerek fóltok vannak, és mindenik füle megett, jódarab fekete fólt; háta 's óldalai hosszúkás külömböző színü fóltokkal jegyesek (fajtajegy). Ezt tartják a' ragadozó állatok között legjámborabbnak és legszófogadóbbnak. Ugy meg lehet szelídíteni, hogy símogatni 's vele jádzani lehet. Azért tanítgatták azt, még a' legrégibb időkben már, vadászatra, kivált' a' Gazella-Zergékre, mellyeket álmélkodtató fürgeséggel el szokott kapni. A' vadász, a' háta megett, a' ló' farán hordozza azt. A' közép esztendőszázakban, Olasz-, és Frantziaországban is módiba vették ezt a' vádászatra. Ha a' vadász vadat lát, lebotsáttja a' lóról; és a' Pánter rettentő visítással és ugrással nyomon elkapja a' prédát: ha pedig elhibázza; megszégyelli magát. X Leo Pápának is vóltak íllyen vadász-pánterei. Hazája Barbaria és Keletindia.

Van egy efféle állat, mellyet HAJAS M. (F. Ju-

bata; der Tschittah; le guepard) nevezet alatt ide teszek. A' bundája sárgás, feketés-barna fóltokkal; rövid serénnye, és rövid farka: lakik Délamérikában és Keletindiákon. Erről mondják némellyek, és nem a' Párdutzról, hogy kalitzkából szokták a' vadnak ereszteni, 's több afféle, a' mit a' vadászó Párdutzról olvasánk.

7. JAGÁR M. (F. Onça; der Jaguar, americanische Tiger; le Jaguar. 106. K.). Cauda subelongata, corpore fusco-lutescente, maculis angulatis, ocellatis, medio flauis. — Schr. 102.

Így írá azt le Bl., és másokkal eggyütt, délámérikainak mondja. Ez, nagyobb a' Párdutznál, a' melyhez igen hasonló, azt mondja Bl.; de mások azt, hogy a' Jagár akkora vólna, mint egy agár. A' hazájában Tigris-számba számlálják: hanem, korántsem ollyan vérszomjúzó, mint az. A' házi állatokat, kutyát, tyúkot, 's ha igaz, még a' gyermeket is, tsakugyan ragadozza éjjelenként: de külömben, igen buta és félénk, a' kutyától 's tűztől megíjjed. De, hogy eggyez ez a' kettő meg: kutyát ragadozni, 's a' kutyától félni? Talán azt teszi, hogy az apróbb ebeket meri elvinni; de a' valamirevalótól megíjjed. — Feje hosszúkás, homloka széles-lapos, szakálla hosszas, rövid kerek füle, zöldellő szeme, rövid lába, színe bárnás-sárga, külömböző formáju szegletes, és sárga-közepü karikás fóltokkal, és tsíkokkal. Mexikóban, Brasiliában, 'sat. nagy jutalom van a' fejére kitéve.

Említenek még a' T. H. Írók egy illyenforma állatot, ugyantsak Délámérikábavalót, Fekete Tigris (F Discolor; der schwarze Tiger; le tigre noir) nevezet alatt, mely feketés-barna vólna: de úgy láttzik, hogy a' Jagárral ugyanaz, és tsak a' nevek kettő, vagy még talán három is, mert: —

Hoznakfel egy másikat is, Pántermatska (F.

Discolor, die Pantherkatze, vagy Jaguarette) nevezet alatt: de mondhatom hogy ez is tsak ollyan. Ennek a' bundája rőtbarna, farka hosszú, tompa füle, rövid lába, matskafeje. Kegyetlen és ragadozó ez is, valamint azok.

8. KUGÁR M. (F. Concolor; der Cuguar, americanische Löwe. Puma, Pagi; le Congouar. 107. K.). Cauda mediocri, corpore immaculata fuluo. — Schr. 104.

Feje kitsiny, farka középszer, rőtellő barnafakó egyszínü bundája, mint az oroszlánnak, fóltok nélkül; 's ezért nevezték oroszlánnak: termete súgár és nyurga; elég hórihorgas lábai. Hazája Délámerika, nevezetesen Brasília, Péru, 'sat. Északámérikában is vólna, de nagyon kőlömböző. A' bőre igen vékony; a' húsát nagyon dítsérik; a' bundája jó pokrótz és prém; és az Indiai asszonyok, napernyő gyanánt is viselnék. Igen erős és kegyetlen állatnak mondják; a' fogott prédából a' vért szokta kiszopni. Hanem, az tsakugyan nyilvánságos hazugság, hogy a' békjós egy pár ló közzül az eggyiket megölvén, mind a' kettőt az erdőbe húzta, 's az elevenre jól rásújtott vólna az eggyik lábával, hogy segíttsen neki húzni: 's azomban, a' szamaron nem tudna erőtvenni. Hogy a' medve még a' dögtestétöl is ordítva szaladnael; ez, nem lehetetlen. A' nyőstény eggyet köjködzik, odúban.

9. MORGÓ M. (F. Tigrina; die Tigerkatze; le margay).

Ez, tsaknem ollyan, mint a' vadmatska: hanem az óra hegyessebb, a' fülei kerekebbek, a' szőre, mely sárgás-barna, fekete fóltokkal és tsíkokkal, rövidebb mint a' vadmatskáé: a' farka is ollyan színü, fekete gyűrűkkel, — egyszóval, ordas. Az egész Délámérikában otthon van, 's ragadozza és fojtogattja rakásra az aprómarhákat, ha hozzáfér.

10. MATSKAPÁRDUTZ M. (F. Serval; der Katzenparder; le chat-pard. 108. K.).

Ez is hasonló egykisség a' vadmatskához; de annál nagyobb és szebb. Áfrika és Ásia a' hazája. A' fakúszáshoz úgy tud, mint a' majom; mellyet a' majmok, gyakran a' magok' bőrökön tapasztalnak. Ez, mindennek neki megyen, félelmet nem esmér: megszelídíteni nem lehet; vadon marad míg él. Különben, egy igen szép állat: tsillogó szemei körül, fejér szőr, szép sárga szőrit sűrű fóltok terítik; az alsó része igen szép fejér. Azt mondják hogy fánn lakik.

11. HIÚZ M. (F. Lynx; der Luchs; le loup-cervier; ángl. mountain cat. 109. K.). Cauda abbreuiata, apice atro, auriculis apice barbatis seu caudatis (corpore maculato, plantis, palmisque amplissimis). v. Wildungen Tasch. f. d. J. 1800.

Matska-, és róka-formája, rövid farkának a' hegyi fekete, hegyes felálló füleinek, mellyek középen világos-szürkék, a' szélek fényes-feketék, a' hegyin fekete szőrbojt van. A' rókánál valamivel nagyobb, és sokkal köptzösebb. A' lába vaskos és butzkós. Tsillámló szemei igen élesen látnak; de a' tömött homájos testen, mint a' régiek hitték, tsakugyan nem látnak által. Szeme' környéke fejér. Tekintete tsalfa barátság. Főszíne rőtbarnás-fakó, hasban világosabb vagy sárgás-fejér. Tigrisforma tarkája, igen külömböző; a' tsíkok fejérek és barnák, a' fóltok pedig feketék; de ordas-szinü, talán legbővebben van. Leginkább, a' világos sárgáknak veres, a' rőt borjúszínüeknek fejér; a' Persiai fejéreknek fekete fóltjok van. — Vadmatskát, menyétet, mókust, görényt egyre fogdossa, és a' fa' tetejéről is lehozza. A' szarvasoknak, őzeknek nagy ellensége; és ha illyenekhez juthat, akkor a' többi állat ne búsúlljon.

Az egész északi földön, mind a' három világrészen, a' nagy erdőkben lakik: de néha a' mi környé-

künket is meglátogattja. Esteli és reggeli szürkületkor szokott a' fánn a' préda után leselkedni, 's az ott elmenő állatra rohan, fene körmeit a' hátába vagy nyakába aggattja, a' nyaktsigojáját elrágja, hogy lebukván, a' vérit kiszíhassa. Húst keveset eszik, hanem vért és belet; a' húst pedig vagy elássa, vagy ott hagyja, és ha ismét megéhezik, újjat fog. Ezért az a' vadas kerteknek igen veszedelmes. A' juh-, ketske-, és tyúkhúst is szereti. — Ha az ebek körűlveszik; úgy óltalmazza magát, mint a' borz, hanyattfekve. Lakhajléka borz-, és rókabarlang, 's holmi kőhasadékok. Párosodássok' ideje Januárius' vége: 9--10 hét után vét a' nyőstény 2--4 fejér köjköt. A' barlangjából úgy füstölikki, mint a' rókát: külömben nehéz fogni vagy meglőni. Vastőrrel, hálóval, kutyákkal is szokták fogni. — A' bundája egy a' legjobb őltözetbőrök között; és elkél darabja, kivált' a' Sibíriai, 10--15 ezüst forinton: kár hogy durva szőre töredékeny. Az onnan kerűlő fejér-fekete-tarkáju pedig, még betsesebb: ezt Irbisnek hijják.

Igen hasonló a' Hiúzhoz a' KARKÁL M. (F. Caracal). Ennek a' farka valamivel hosszabb, a' hegyi fekete, a' fülének fekete bojtja van, bundája setét tégla-, vagy viasz-szín, hasa fejér, viasz-szín fóltokkal. Áfrika és Ásia a' hazája; éjjeli ragadozó. Keletindiákon megszelídítették és vadászni megtanították.

Van még egy, VERES HIÚZnak (F. Rufa) nevezett szépetske állat, Newyorkban, Amérikában, mely a' Hiúzhoz nagyon hasonló. Főképpen a' képinek a' tsíkjai külömböztetik azt meg, és a' farka' szakadozott tsíkjai, 's holmi kötőlékforma tsíkok az első lábainak a' belső óldalain. A' szőri rövidebb mint a' közönséges hiúzé: a' bundája a' szűtsök' kezén forog. — Lássuk most a' matskafaj' famíliának a' nevét viselő fajtát is.

12. VADMATSKA M. (F. Catus; die Katze; le chat; ángl. the chat. 110. K.). Cauda elonga-

ta, striis dorsalibus longitudinalibus, lateralibus spiralibus.

Ez a' matska, mellyet mi a' minden nap' körültünk forgó megszelídűlt házi matskákhoz lett szokás miatt, Vadmatskának (F. Catus ferus; die wilde Katze; le chatsauvage) nevezünk, bírja igasság szerént a' tóldalék nélkűlvaló MATSKA-nevet, mint egyedűlvaló törsökfajta, melytől az egész földön élő minden efféle matska származott; valamint pl. a' vadnyúl, a' magános nyúl-nevezetet. Vadmatskának neveztem azt itt egyedűl azért, hogy az eddig előhordott matskaforma ragadozó állatoktól, egy szóra meg tudjuk külömböztetni, T. história értelemben is.

Ez az egy állat az, a' mellyet a' házi állatok között, ragadozó természetéért kívánunk tartani. — Vadmatskát tsaknem mindenütt találni a' régi egész világban, Európában és Ásiában bővebben. A' Jóreménység' tsúttsa körűl (Cap v. g. H.) kéket és foszlángkőszínt (Schieferfarbig) találni. Amérikába a' Spanyolok vitték azt a' régi világból által. Fajtajegye ez: fekete gyűrűs hosszú farka, ugyanollyan gyűrűs lábai, fekete talpa's fekete ajakai; felső része barna- (vagy rőtes-) szürke, a' hátáról az óldalaira lenyúló fekete tsíkokkal. Ez a' vad törsökfajta, a' szelídnél nagyobb, a' szőri hosszabb és puhább, füle merőbb, és a' bélhurkája $\frac{1}{3}$ résszel rövidebb, mint-sem a' szelíd matskájé; mely tálan az élet' külömböző módjától vólna. Lakhelye a' sűrű erdő, odvas fák, és nádas rétek; de Magyarországon a' mezőségeken is találni. Elede le nyúl, őzköjök, hörtsök, madár, 's holmi apróbb állatok. Egy a' legkártékonyabb kuttogó radadozó állatok között. A' mellett mérges, ravasz, bosszúálló, tsalárd, 'sat. Kartételének egy részét vissza fizeti a' bőrével, mely igen jó köntösbéllés; 's ollyhelyt, prémnek is beillik: holmi orvosi hasznot is tulajdonítottak neki ezelőtt.

Saját tulajdonsága a' matskának, a' gerjedtség; a' sze-

me' tündöklése a' setétben; mellyet a' ki még nem tapasztalt, tsak kergessebe a' kementzébe, setétben, és nézzen utánna, 's megláttja: különös kívántsisága némely plántákhoz, mint pl. a' Matska-tsipkepitty (nepeta cataria), Életillat-tarorja (teucrium marum), M. Gyökönke (valeriana off.), 'sat.: az úgy nevezett fonása (dorombolása), mely a' gégéje' nyílásán [1]) kifeszült két gyenge saját hártyája által esikmeg: az a' meggyőzhetetlen törődéses elhajlandóság (antipathia), mely némely emberben a' matskákra nézve, annyira uralkodik, hogy még távolról is, és látatlanban, a' matskának azon környéken-létét ki nem állhattják, sokszor elszédűlnek belé, rosszúllesznek; melynek az okát, talán a' matska' gerjedtségének elterjedése okozná, a' finomabb inalkotmányu emberekben. Akarhonnan leesik, talpra esik; 's több efféle. Hallása igen finom. — Nevezetesebb Alfajtái itt következnek: —

a.) KÖZÖNSÉGES HÁZI M. (F. C. Domesticus vulgaris; die gemeine Hauskatze; le chat domestique. III. K.) Varii coloris.

Elég, ha egynek a' képe itt van; mely már színére, a' vadmatskától egésszen elfajúlt: a' többi közönségesebb színüeket kiki képzelheti, de jól is esmeri. A' házi matskák, valamint több házi és gazdasági szelíd állatok, színekre sokkal külömbözőbbek, mint a' vad, ugyanazon egy tartományban is. Közönségesebb színek ez: ordas, vagyis, tsíkos hamuszín, valamint a' vadmatska; rőt-tsíkos; fekete, mely nállunk legbővebb számmal van; fejér, kevesebb; fejér-fekete-tarkáju, elég; fejér-sárga, nem sok; kékellő hamuszín, kevés, 's többféle, magános vagy tarka színü. Három színü matska is van; de ritka.

---

1. *Larynx*, a' gégének az a' része, melynek a' közepén a' hangnyílás (*glottis*) van.

b.) SPANYOL H. M. (F. C. Dom. Hispanicus; die spanische Hauskatze).

Ezt másképp' **Békatekenő-színűnek** is (die Schildpattfarbige Katze; tortoiseschellcat) nevezik, mellyek között, a' nyőstényekben, egésszen külömböző 3 színüeket, úgymint, feketét, fejért és rőt-sárgát (ezt legbővebben) eleget találni; kandurt pedig igen ritkán.

c.) TZIPRUSI H. M. (F. C. Dom. Cyprensis; die Carthäuser-, vagy Cyperkatze). Coerulei coloris = Kékellő-szürkeszín, fekete tsíkkal.

d.) ÁNGORI H. M. (F. C. Dom. Angorensis; die angorische Katze. 112. K.) Pilis longioribus argenteis sericeis. Scher.

Ez az utólsó igen szép, aranyszín-sárga hosszas puha szőre, mint a' tengerinyúlnak; és a' szőri miatt láttzik az nagyobbnak, mint a' vadmatska: farka vastag és bojtos. A' Kínai főbb asszonyok íllyet tartanak magoknak, bétsi eb hellyett, és a' legkapósabb a' konyafülü; mely konyaság, jele vólna annak, hogy ott a' matska régebben lett vólna kezes vagy házi állattá, mint minállunk. Eredeti hazájának, Ángorának kell lenni, Síriában, mivel' arról veszi vezetéknevét.

A' fiatal matska, már egy esztendeje előtt alkalmatos a' szaporodásra. Közönségesen, kéttszer koslat esztendőben, ősszel és tavasszal; de külömben, nints neki állandó ideje, koslat egész esztendőt-által. A' többi állat' természetével ellenkezőleg, a' nyőstény készteti a' kadurt az üzelkedésre: és, mivel' egy kandurnak több nyősténnyei vannak; ollyankor, többnyire a' nyőstények, szörnyű és különös visítással kotzódnak, úgy hogy sokszor eltébojodik az ember, és alig találjaki, ha az üzelkedő matskától jönn-é a' siralmas hang, vagy szopos gyermek' szájából. A' nyőstény,

hasas mintegy 2 hóld-hónapig, 55 nap', 's akkor köjködzik, holmi különös dugasz-hellyeken, 4-et 6-ig; mellyeket a' faldokló kandurtól nagy gondal óltalmaz: holott néha a' legapolgatóbb anya, maga is megeszi azokat. A' matskaköjkök rendkivűl játékosok. Másfél esztendőskor tájig nevekednek: éltek' határa 10--12 esztendő; de van példa 18 esztendős öregre is.

A' szelíd matskából mindég kitör a' vadság, ha egyszer nem, másszor. Nem is tart ollyan állandóúl a' gazdájához, mint a' baráttságos kutya. Lakhellyéhez annyira ragaszkodik, hogy az onnan elköltöző háznéppel el nem megyen. De tsakugyan van példa, hogy a' matska, az emberi társalkodás' félbeszakadása miatt, szomorúságában megdöglött; mint pl. a' Zimmermann Thorni Rectoré, a' fia' halála miatt, a' kivel a' matska eggyütt nevekedett fel, a' gyermek' eltemettetése után, kéntelen lévén a' halvafekvőt elhagyni, egy szegeletbe húzta magát, 's megdöglött, — a' Götze' beszéde szerént. Massy, Orleánban, egy nagy fekete matskával őriztette egynehány megszelidített állattjait, seregéjt, fogojmadarat, gerlitzét, nyúlat, 'sat. De külömben, a' kóborlás és szünteleni házalás neki a' megmaradt természete. Faluhellyen kijár a' mezőre is, ólálkodik a' madarak, egerek és nyúlköjkök után. Gyakran az erdőbe kapván, ott a' vadmatskával párosodik, és újjra elvadúl.

Az emberi társaságban ugyan, tsapodár, a' simogatást szereti: de a' mellett ravasz és makats; úgy hogy a' matskabaráttságot, tapasztalt ember, senkineksem javasolhattja. A' meleget és lajhaságot szereti; sokszor a' 'sarátnakra fekszik, mint a' korhel eb, a' tüzet magán elviszi, 's így az egereket is, — nem példátlan eset — kiperšeli. Járása tsendes és kuttogó, tekintete gyanús és tsalárd. Ritkán lehet azt a' nyalakodásról lekapatni; hanemha köjök korától fogva jóltartják: de tsakugyan vannak jószokatásuak, mellyek a' veleklakó apró madarakat nem tsak nem bántják, hanem a' többi matskáktól óltalmazzák is. Setétben-tündöklő

szemétől van az, hogy éjjel jobban látna, mint nappal. A' kemény eledelt nehezen, és minden eleséget finnyáson rág: plántafélét ritkán eszik: a' halat legjobban széreti, jobban mint az egeret, magát, mely rendes prédája. Gyakran iszik, valamint az eb; és a' maga' ganédját, férehellyen, még jobban mint az eb, eltakarja. A' fenntebb említett kedvelt plántákon különös fantsalgással hentsereg: a' rutát pedig, és a' mi ezzel meg van dörgölve, kerüli. A' motskot és nedvességet nem szenvedheti; és ezért tsinozza 's nyalja magát szüntelen. Ebből az úgynevezett matskamošdásból, időváltozást jövendölnek némellyek, valamint a' tsókák' károgásából, és a' paraszt kalendáriom szerént, méltán is. De, természeti oka is lehet talán a' nagy gerjedtség, mely kivált' mendörgés-közelgetéskor a' matskára hat, és ezt nyughatatlankodtattja. Messinában, a' matska' nyughatatlansága által szabadúlt vólna meg a' ház' gazdája, 1783-ban, a' földindúlásbeli haláltól; az alpadlatot földindúlás előtt kevéssel, dühösen kaparván, hogy az ajtón ki nem mehetett. Ajtókinyitás után, gazdástól kimenvén, az utólsó ítélet' tűköre előállott, 's a' ház azon nyomon összerogyott. — Ha a' matskát kedve ellen rekesztikbe, kevés egeret fog.

A' matskával is köz a' megdühödésnek egy fajtája, mely szintollyan veszedelmes, és ugyanazon okoktól származna, a' mellyektől a' kutyánál. Tsak már a' mérges matska' harapásának is rossz következése szokott lenni: a' háló szobában, de kivált' az ágyban hagyni hálni, a' legszelídebbet is, oktalanság. Szomorú példák tanítják, hogy a' bőltsőbeli gyermeket, sőt felserdült ifjakat is meg tudja fojtani. Én magam két példát tudok, eggyiket Hollándiából, másikat Debretzenből, hogy az ifjú tanúló' mejjére ugrott, és keményen oda tsimpajkódzott veszett matskának a' mérge, a' szerentsétlen ifjat, 2--3 nap alatt szörnyű kínok között, megölte. Marietté-t, Angliában, a' maga' kedves matskája fojtottameg, délutánni szunnyadozása közben, azért, hogy vendégei lévén,

akkori ebéden, a' matskát, szokás ellen, az asztalhoz nem eresztette. Ez, veszett ugyan nem vólt: de példát mutatott ára, hogy a' matskának nem kell hinni.

Hogy a' matska a' tsalfasághoz is értene, a' többek közt azt a' nyúlhistóriát beszéllik egy klastrombeliről, hogy ez, észrevévén azt, hogy az Atyák a' Szakátsot a' függő tsengettyűvel szóllítanák elő, a' matska kapta, és valamikor megéhezett, kiment, 's a' tsengettyű' vonóját megrángatván, az ablakon a' konyhára besuhant, 's a' fazékból egyegy darabhúst kihúzott. Ez a' tréfa a' Patribus-nak olly' nagy gyönyörködéssekre vólt, hogy azután egy darab hússal, rendszerént többet tettek a' kondérba. — Egy másikat, a' levegőt kiszorító üvegborító alá tett egy természetnyomozó. A' matska, vévén észre, hogy az üveg alatt egy juk keményen kezd fütyölni, kapta, a' talpával bedugta, úgy hogy a' próbából, matska-megkötözés nélkül, semmise lett.

A' házi matskának esmeretes egér-, és patkányvadászatbeli hasznán kivül, haszon még az említett bundája is, mely jó béllés; a' húrkajából hegedűhúrt készítenek: a' húsát is megeszik néhol, mint pl. Kínában.

IV. Faj. — KUTYA; Canis; der Hund.

Felső kapafoga 6, a' szélsők hosszabbak és távolállók, a' közbűlsők vákányosok; alsó is 6, mind vákányos; agyarai magánosok, kajlák, hegyessek. Be nemhúzható körmei, első lábán 5, a' hátúlsón 4 úja; 6--7, tsipkés zápfoga egy soron; a' homlokán lefelé, egy vákány. — Dentes primores superiores 6, laterales longiores distantes; intermedii lobati; inferiores 6, omnes lobati; laniarii solitarii, incuruati, molares plures: vngulis non retractibilibus, palmis penta-, plantis tetradactilis. — Schr. 87.

Az újaslábu emlősállatok' újonjáró VI-dik tsoportjába, ebbe a' Kutyafajba, belészámlálják a' T. H. Írók, az esmeretes valódi kutyákon kivül, mindazo-

kat az állatokat, a' mellyek mind termetekben, mind sok részben, természetekben, a' tulajdonúl úgy nevezett kutyákhoz szítanak; mint pl. a' Róka-, és Farkasfajtákat, 's több, még ezeknél is vadabbakat, mellyek általjában hússal és ragadománnyal élnek, a' plántaország' terménnyeiben ritkán, vagy sohase vásíttják ragadozó fogokat. Szedjükelő azokat fajtánként.

1. KEZES K. (C. Familiaris; der Hund, der gesellige H.; le chien; ángl. the dog. — Cauda sinistorsum recurua; subinde digito spurio ad pedes posticos.

Balra felkunkorodó-farka; nagy részének fatytyú-úja a' hátúlsó lábain. Az alsó ajakát béfedi a' felső tsipkésajak' tsupasz bőre; varatzkos óra mindég nedves és hideg; az órán kétfelől 5--6 sor bajusz-szőre; a' képén 7, szőrös bibirtsó; a' nyősténynek a' hasán végig két sorral 8, legfelljebb 10, a' kannak 6 tsetsi; 42 foga. — Elég béjjeg ez egy ollyan állat' fajtájának, melynek az alfajtája, ha mind előszámlálhatnók, talán 100-nál is többre menne.

Osszukel ezt a' Kezes, vagy emberekkel társalkodó valódi kutyafajtát, hogy igen sok tsipptsuppolással ne járjon, 3 nevezetesebb tzikkelybe: Vadász K., Őrző K., Szoba K.; minekutánna az egész Kezes Kutyafajtáról általjában és előre is, valami tudnivalót beszéllettünk, de utóbb is beszéllünk.

Fontosabb része ez az állat a' T. Históriának, mint némely ember gondolná. Az emlős állatok között, ritka, vagy talán egy sints, melynek az ember többet köszönhetne, mint a' kutyának. Nem azért neveli és tartja ugyan ezt az ember, hogy abból valami élelme-, vagy ruházattjabeli szükségeit pótolná, és terhes munkáiban segedelmére legyen, holott mindezeket is feltalálni bennek; hanem inkább óltalmául, és mind magára, mind vagyonnjára tekíntve, sokféle erőszakok el-

len, bátorságúl. Úgy, a' Kezes kutya is, a' maga' részéről, szerentséje jobb részét, mely az emberekkelvaló társalkodásban, az egész föld' kerekségén lett elterjedésében, és abban áll, hogy neki mindenkori élelméről gondoskodnak, egyedúl a' maga' tehettségének, ügyességének, gondosságának, figyelmének, bátorságának, rendkivúl éles érzékenységeinek és dítséretes hűségének köszönnje. Az uráhozvaló tüzes buzgóság és tiszta hűség az, mindenek felett, a' mik ezt a' szófogadó állatot az embernél legkedvesebbé tették. Az ember is ennek köszönheti nagyrészént és kúlsóképpen, hogy az állatok egész országán olly' hatalommal uralkodhatik, melyre őtet jó részben, a' kutya segítette; és a' mely nélkúl, erről az óldalról, kétstségkivúl sokkal hátrább vólna, és több szorongattatásokkal küszködne. A' kutya' sokféle tehettsége és tanúlhatósága, erős bizonyság az állatok' tökélletesedhetéssekre, ha az ember ezeknek hajlandóságjokat, sok fajzatokon keresztúl, pallérozódni segíti.

A' kezes Kutyának a' szava többféle: legközönségesebb az ugatás; de azonkivúl még mormol, sír, ordít, szűköl. Ha Ámérikába vagy Áfrikába viszik; többé nem ugat. Az Yslándi tsak mormolni tudna. Különös benne az, hogy ha az egészhóld tisztán süt, ha harangszót közelről hall, a' gazdáját idegen hellyen eltéveszti, ha ordítnak előtte; — el kezd tsúnyáúl ordítani, és ezt, fojtatni lehet vélle akarmeddig. Legkedvesebb eledele ugyan, a' hús: de az egeret, patkányt, 'sat. meg nem eszi. A' háznál, 's a' marhanyájnál, a' kenyeret is kapvakapja; a' plántafélét, ha emberi módon elkészítik, megeszi: a' tsonton módnélkúl szeret rágódni. Ha megszorúl, éhezni is jól tud. Egy nyősténýről mondják, hogy egy házba bereked-vén, 40 nap' tsak a' pokrótz' gyapjával élt vólna. Ha a' kutya fűvet eszik; rosszúl van, és rendszerént a' hasa faj: mely többnyire akkor esikmeg, ha mértékletlenűl, mint szokta, jóllakik; mikor osztán neki, a' fű, mellyet meg szokott rágni, okádtató. Forró és

szomjas természetü, a' gyakori italt, kivált' meleg nyáron, gyakran megkívánnja; és ital nélkül, könnyen megdühödik, legalább megbetegszik. A' ganéja is többnyire száraz, tüzes és szagtalan (album graecum), erőlködve szabadúl attól meg; és ha el nem szokattják rólla, egy különös hellyen eltakarja. Különben, mindenik szükségtétele után, csak kettőt-hármat rug oda, mintha betakarná. — A' kutya ritkán vagy sohase izzadmeg, mely tartósságának egy jele; és mikor belőlről legforróbb is, ha egésséges, az óra rendszerént hideg-veréjtékes. Forróságában úgy hűtiel magát, hogy a' földre feküvén, hirtelen leheg. Sétálni ritkán szokott; rendes menetele igetés. Mód nélkül irígy és kívántsi. Ha fojvást gazdagon tartják, eltunyúl és rest szolga. Emlékezetes természet az benne, mely semmi más állattal nem köz, hogy párosodása közben összeragad. Elég különös az is, hogy altában álmodik, ugat, és néha a' farkát is tsóválja. Az ollyan kutyák, a' mellyeknek a' fülök merőn áll, inkább a' vadsághoz tartoznak még. A' nux vomica méreg neki.

A' kutya, esztendős korában már kész a' szaporúságra. Esztendőben kétszer koslat, 10--12 nap' egyvégben. Hasas, 60--63 nap', mikor osztán egynehány vak köjköt, legfelljebb 12-őt köjködzik; mellyeknek nem tsak a' szemek' píllája van összeragadva, hanem egy vékony hártya köti azokat össze, mely a' 10-dik, 's néha 12-dik nap' kirep·d. A' köjkeit nem tsak nyalogattja, hanem a' ganéját is megeszi, hogy benne ne szenvedjenek. Ha a' köjkeit a' vatzkából kiszedik; gyengédeden a' szájával vissza hordja: és a' vadászok' vélekedése szerént, a' lenne legjobb, a' melyiket illyenkor legelőssör vissza viszen. Az esztendei köjködzések között is, az elsőt tartják jobbnak. — Hogy a' köjkeit módnélkül szereti; méltó rá a' sok közzűl, legalább egy nevezetes példát felhozni. — Egy Kalmár Felső-Lausitzból a' Leiptzigi sokadalomra útazván, a' hasas kutyája a' szekér után elment, és ott, vissza indúlás előtt, 5-öt köjködzött; mellyeket a' Kalmár a'

szállástadó gazdájára bízott. Egynehány nappal visszaérkezése után, a' Kalmár hallja a' kutyája szavát, kinyittja neki az ajtót, a' kutya nagy örömmel beugrik, 's leteszi a' gazdája' lábához az eggyik köjkét, 's elszalad, és egy időmúlva mást hoz, és ismét elballag. A' Kalmár, utánna küld ennek a' jó anyának, 's nyomba követvén azt a' Követ, a' többi 3 köjköt megtalálta, és felszedvén, az örömmel kísérő anyával egygyütt, mint illett, hazahozta. A' Leiptzigi gazda azomban megizente, hogy ötölle a' köjkös kutya egyszer minden famílilájával eggyütt, szőrinlábán elveszett. Így tettemeg ez a' jó állat azt a' 20 mérföldnyi útat, Leiptzigből Felső-Lausitzba és vissza, egy hét alatt tisszer, tekervényes útakon, 's úszta által a' Mulde fojóvizet tisszer; azomban az 5 köjköt is szoptatta és magának élelmet keresett, tsak hogy kedvelt köjkeit laktahonnyába szállíthassa. — Hány, baromnál alábbvaló anya nem pirúlhatna-el, ha ezt az egynehány sort elolvasná?

A' kezes kutya elélhet 25 esztendeig, és vénségében a' képére megőszül, a' fogai megtompúlnak, vidorsága, 's finom érzékenységei megtsökkennek. — De fére tévén egy kevéssé a' kezes kutyafajtának utóbb előfordúló tulajdonságait és némely még hátramaradt hasznait, szedjükel ő most annak nevezetesebb fajtáit, mellyeknek a' külömbségein valóban lehet almélkodni; kivált' ha helyt álhat az, hogy mindazoknak ugyanazon egy törsökfajtól kellett vólna elősször származni; tudván azt, hogy valamennyi fajta, alfajta és kortsfajta tsak van, akarmennyire külömbözzön egygyik a' másiktól, még is örömöst párosodnak egymással és szaporodnak is, ha tsak a' természet, azoknak igen külömböző mekkoraságok által, ellent nem áll. Ez ugyan nem erősség ára, hogy mintha ezen az okon a' kutyák egy törsökfajtól származtak vólna: mert úgy a' Farkas és a' Róka is a' kezes kutyák' vérei vólnának; mivel' éppen nem újjság, hogy a' kezes kutyákkal ezek is párosodni szoktak, sőt állandó kortsfajtát támasz-

tanak. De ne űzzükfűzzük ezt olly' méjségesen: lássuk a' kutyáknak némely nevezetesebb fajtáit.

I. — VÁDASZ KUTYA; Canis F. Venaticus; Jagdhund.

a). KOPPÓ VK. (C. F. Venaticus; der Jagdhund. — Auriculis longis pendulis, occipite impresso.

Koppónak hívja a' Magyar tulajdonúl azt a' kutyát mind, akárhányféle alfajtája legyen annak, mely a' rendes Vadásznak, mindenféle Vadra általlyában, segedelmúl szolgál. Eggyik egy, másik más foglalatosságra alkalmatos. —

VISLA (C. F. V. Sagax; der Spürhund, Leithund, le chien courant. (113. K.) nevet adtak annak, a' maga' viségálódó koppószakmánnyától, a' mely, éles szaglása által, a' Vadász előtt a' vadat felnyomozván, puska alá keríti. Itt, egy közönséges formáju van lerajzolva: de ehhez senkisem kötheti képzelődését; mivel' ezen alfajtának tsak magának már, számtalan külömböző formája és termete van, színe pedig, tsaknem végetlen. Legközönségesebb színü a' setét barna, mely hasban fetskehasu: azután a' kávészín; 's úgy, a' fejérrel tarkás, 'sat. —

MADARÁSZ (C. F. V. Auicularis; der Hühnerhund, Wachtelhund, Vorstehhund, die Bracke; ángl. the spanisch pointer. 114. K.) nevet viselhet az a' Koppó, a' melynek álmélkodtató okos magaviselete a' maga' megszokott kötelességében, az, a' mit éppen most, az eleire féllábon állva, kurta farkát, a' háta megett iparkodó Vadásznak, jelűl halkal mozgatva, méjséges figyelemmel elkövet, a' bokor mellett kuttogó fátzány' elárúlására. Nem tudná az ember, ha ennek, a' maga' legrendesebb tarka színét viselő vadászvezérnek az okosságát tsudálja-é, vagy annak az állhatatosságát, a' ki azt úgy megtanítani nem restelte. Ez, a' koppók közt legbaráttságosabb, és többnyire illyen tarka, és sima; ritkán borzas szőrü. Megszagúl-

dolván a' lappangó madarat, fátzánt, fogjot, fűrt, 'sat. és észrevévén, tovább nem lép, hanem tsak oda néz, a' farkát lassan mozgattja és halgat. — Ennek az alfajtája a' KORSIKAI, párdutztarkáju vagy pettyegetett, fejérfekete vagy fejér-kávészín. Ezt is látni nállunk ittott, a' nagy városokban; de tsak mint házi-kutyát, melynek a' fülét rendszerént le szokták tőből vágni.

b.) BORZI VK. (C. F. V. Vertagus; der Dachshund; le basset; ángl. the tumbler, the turnspit. 115. K.). Pedibus breuioribus curuatis, corpore longo; saepius variegato.

Feje nagy, hegyes, füle' mint koppófajtának, leppentyűs; a' szeme felett, májjszín fólt vagy szeműldök; dereka hosszú, 's ezekhez képpest a' lábai igen rövidek, és a' két első, görbe, vagyis inkább gatsos: és éppen ez a' törpe láb az, mely az ő saját szakmánnyához van szabva, hogy a' barlangban lappangó borzhoz, rókához, 'sat. bebújjon, 's azokat onnan kiűzze; melyről már a' borznál szóllottam. A' lába' görbeségét, örökséggé vált ánglus-nyavajának tartják némellyek. Van neki ollyan alfajtája is, melynek a' lába nem görbe. Legközönségesebb színe, fetskeszín, vagyis felűl feketés, hasban füstös; de vannak tarkák, és más többféle színük is. — Közelítő rokonának tartják ennek némellyek, az ángliai úgynevezett FŐLDI (Terrarius, terrier) kutyát; melynek sertés szőre és torzomborz óra van.

c.) AGÁR VK. (C.F. V. Leporarius; das Windspiel, der Windhund: le levrier; ángl. the grayhound. 116. K.). Rostro curuato, corpore et pedibus gracilibus.

Ez, a' mely itt le van rajzolva, a' legközönségesebb nyúlász-agár, mely nállunk legbővebben van. Feje tsútsos, óra hegyes és görbés-hosszú, álla kurtább, füle hegyes, lefityegő; szügye köptzös és tsontos, vékony-

ban igen vékony, valamint egész termete 's lábai; farka sima, és letsüngve felkunkorodik, ha fél, a' lába között hordozza. Szaglása tsekéj, és tsak látása után vadász: a' futás legfőbb tehettsége. Ez is számtalan színü; mellyet tsak le akarni is írni, haszontalanság vólna, annyival is inkább, hogy mi, mind esmerjük. Ez a' vadászkutya szerez a' valódi megtestesült Magyarnak legszebb múlattságot, 's egyszersmind kellemetes fáradtságot, mellyet a' paripája ritkán köszönhetmeg.

Tsak ennek az egy alfajta vadászkutyának, mind nagyságára, mind színére és szőre' rövid-, vagy hosszúságára nézve, temérdek külömböző alfajtája van. Ez a' közönséges, apró sima szőrü; de vannak ollyan lomposok is, mint szinte a' farkas. Van egy kisfajta, leírhatatlan gyenge természetü és termetü, mely már azt se tudja, mi a' vadászat, az asszonyok' ölében nyúlász legtöbbet: igen apró sima szőru; mellyet nállunk, **ánglus agárnak** is mondanak. — Egy híres, és talán törsökfajtája az Agárnak, vagy pedig az agár és koppó közöttvaló fajta a' —

BOJHOS AGÁR VK. (C. F. V. Graius; der Spartanische Hund, Canis laconicus), mely igen nagy: termetére nézve, a' mi agarainkhoz hasonló; de a' szőre, egész tagján bojhos, és amannál sokkal tsontosabb. Ray, Linné, 'sat. a' valódi agarat nevezték így; holott, a' mint láttzik, a' Görögök nem is esmerték azt. — Ezek közt is sok a' külömbség. Kurlándban van egy, mellyet **Jegi-agárnak** lehetne nevezni, a' talpa szőrös, és a' nagy ánglus-kutyánál is magassabb. — Legnagyobbnak tartják pedig a' **Muszka agarat**; melynek a' kannja (117. K.) tsupa fejér; a' nyőstény pedig, valamint a' rajzolatból (118. K.) látni, tarka. — Ugyanillyen forma a' nagy Dánusagár is, mellyet nállunk sok hellyen találni. — Hasonló vólt hozzá az a' rendkivül nagy és híres **Irlándiai** is, melynek már magvaszakadt.

d.) ÚSZKÁR VK. (C. F. V. Aquaticus; der Budel; le barbet; ángl. the waterdog. 119. K.). Naso obtuso, pilis crispatis longis

Tompa feje és óra, lefityegő nagy füle, fürtös hosszú szőre. Színe, valamint nagysága, igen sokféle; de legfőbb színe neki még is a' fejér; azután van a' fekete; ezután a' fejér-fekete, fejér-sárga, 'sat. fóltos, fakó, 's több külömböző színü. Van köztök, kivált' Bétsben, ollyan is, tsupa fejér, a' melynek a' szőre, valamint a' fél esztendős magyar-bárányé. — Talán minden kezes kutyák közt ez a' leghűségesebb, legkönnyebb tanúlásu, és az ura' szolgálattjára legkészebb. Több más fajta kutya is szereti az úszkálást; de úgy mint ez, egysem. Kész ez reggeltől fogva estig szüntelen a' vízbe ugrálni, 's az abba hajitott fát törekedve kihozni; úgy hogy, ha a' viznél van, szűkölve kunyorálja a' gazdájától, hogy vessen a' vízbe valamit. Minden tréfás mesterséget megtanúl, és örömmel végbeviszi, még idegennek is; és senkihez nem idegen, senkit nem bánt: mindazáltal, idegenért a' maga' gazdáját, a' kitanúlt Úszkár, el nem hagyja; sőt ha szabad, el sem is akar tőlle maradni, soha. Ha valamit bízrá a' gazdája, bár mi-nehéz legyen az; de ha elbírja, a' szájába fogja, és hűségesen haza viszi; és senki az úton hozzá ne merjen nyúlni, ha rosszúl nem akar járni. Vannak, a' mellyek magok egyedűl vásárolni mennek, a' gazdájok' tzédulájával 's pénzével, betsületes helyre, a' hol már esmerik. Egy vízi Madarásznak, ez a' kutya megbetsülhetetlen.

Ezek közzűl szoktak leginkább, a' Drágagomba' (Lycoperdon Tuber; Trüffel) vadászásához is kutyákat tanítani; és az illyen kutyát osztán, akar Úszkárféle az, akar másféle, Gombásznak, a' Vadászt, Gombavadásznak, 's a' gombakeresést Gombavadászatnak nevezik: melyről a' II-dik Országban lessz bővebben szó. Hogy erre a' mesterségre Frantzia-, és Olaszországban a' disznókat szokták megtanítani, ott, azt is meg fogjuk találni.

II. ŐRZŐ KUTYA; Canis F. Vigliarius; der Wachthund.

Őrző Kutyának nevezem, és nem Házinak, sok hellyes okokra nézve; mellyek alább mindjárt kitettzenek. Amaz első tsapat, az embernek segedelmére és élelmének 's gyönyörűségének is, egyenes keresésérevalók vóltak: ezek pedig inkább bátorságára, 's tekervényesebb útonvaló haszna' keresésére, és mintegy gazdasága' fojtatására, megbetsűlhetetlen segedelmek, és megannyi hűséges szolgák, mellyek minden egyéb bér és ruházat nélkűl, egyedűl tsak eledelekért szolgálnak, éjjelnappal egyre. Alfajtája számtalan; de nevezetesebbek ezek: —

a. ÁNGLUS Ő. K. (C. F. Anglicuss. Mastivus; die englische Dogge; le dogue; ángl. the mastiff. 120. K.). Labiis ad latera pendulis, pedibus longioribus gracilioribus.

Egy a' legnagyobb fajták közzűl. Magas, hosszúlábu 's dereku; középszer vastagságu, tsútsos fejü, tsontos, simaszőrü, erős kutya; melynek a' felső ajaka lefityeg ugyan kétfelől, de koránt-sem annyira, mint a' következendőjé. Ugatása síros hangu, rövid kongó böffentés. Ez ugyan közelít a' szelindekhez, a' szájára és erejére tekíntve; de talán semmivelse közelébb, mint más részről, vagyis termetére, az agárboz: úgy hogy, egy jó köptzös szelíndekből és egy jótermetü agárból, ha a' kettőt össze lehetne olvasztani, mint az ónat, éppen egy legvalódibb ánglus mastiff lenne. A' füleit rendszerént tőből elmettzik. — Rettentő ereje van ennek a' kutyának, ha jó fajta; megtettzett a' borjúvilágban, a' vadküszködtető hellyeken. Az én Májzel-em, a' legerőssebb komondorokat, úgy hánytą széjjel, mint megannyi gombótzot. Nállunk, az Urak udvarain kivűl, tsak írúl lehet látni. Szekérben is jó igabeli állat ezeknek egy fajtája, mellyet a' Németek szelíndekszámba vesznek; az ánglus mastiffnál zömökebb, a' követ-

kezőhöz inkább közelít. Augsburgban, talán még ma is lehet szemlélni, hogy viszik sebess igetéssel a' szekér-borjút a' városba. A' medvének, vad disznónak, kiáll egy jóféle; mert félelmet nem esmér. Többnyire mind durtzás, és ha eszik, az ételéhez, még a' gazdája is ritka nyúlhat. Színe sokféle, mint minden fajta kutyának. Lausanne-ban, Porta (nevü) Pénzváltó' kintstárjában egy illyen rettentő ugatásu, borjúnagyságu ánglus.kutya vólt a' megvesztegethetetlen lakat, az én időmben. Házőrzeni, lántzon, legelső; szabadon veszedelmes: melyre nem egy példát mondhatnék, ha azoknak a' neveket nem akarnám kímélleni, a' kiknél a' magok' 6--8 dogjok nagyobb betsületben áll, mint a' szegény, amannak a' kenyerét is kereső ember.

b. SZELÍNDEK Ő.K. (C. F. Molossus; der Fleischhackerhund, Metzgerhund, Bullenbeiszer; le Matin. 121. K.).

Sovány, butzkós feje; patzalos felső ajaka, két óldalról lefityegve lotyog, kivált' ha idősödik, szőre sima; középszer, felére lekonyúló fülei, ha le nem vagdalják; vérrelforgó szemei; a' farkát többnyire hátranyújtva hordozza: szügye vaskos, teste pośgás, lábai izmosok, nyaka rövid. Ugatása, mint az előtteváló rokonának. Ennek a' kutyának, hamis bika 's erős disznó nintsen: ámbár gyakran a' béle' kiontásával igazíttja el a' bika, szintúgy mint a' kan, a' maga' füléről. Színe sokféle; de, füstös-fakó legtöbb van.

c. KOMONDOR Ő.K. (C. F. Pastoralis; der ungarische Schäferhund; le chien de berger; ángl. the cur. 122. K.). Pilis spissis duriusculis longioribus nunquam non candidissimis. Extra Hungariam vix notus.

Ez a' hatalmas és igen szép kutya-fajta, mely Magyarországon kivül, tsak némely Utazók előtt esme-

retes, semmi T. Históriában nem fordúl elő, a' maga' valódi fajtája' köntösében. Mert ha esmernék; ezt tennék a' Pásztorkutyák' laistromában Vezérnek, mely tisztes nevét nállunk érdemesen is viseli, a' Commendeur frantziaszótól. Külömben, Juhászkutyának is hijják, azért, mert nállunk, többnyire juhnyájj-őrzés a' kötelessége. — Rendes nagysága, mint egy jó-szelíndek, de szálasabb; bojhos tsupa fejér szőri teszi köptzössé, mely többnyire farkas-szőr tömöttségü, de gyakran fürtös is, kivált' az apróbb fajtáknál, mellyeket a' Juhászok még inkább szeretnek. Nyaka különösen bojhos, 's e' miatt rövidnek tettzik. Tompa-tsútsos kobakfeje; szügye vaskos, válla izmos, lábai tsontosok, tapsíros butzkós talpai, vadratermett nagy tompa körmökkel; úgy hogy, a' nagyféléknek a' nyoma, a' Farkas-nyommal megeggyez: farka hosszú és lompos, letsüngő, egy kis kunkorodással. Felére lefityegő tompa füleit rendszerént le szokták vagdalni, tőből, valamint az ánglus kutyának; melyhez komor természetében eléggé közelit. Van köztök, de ritka, a' mely a' farkasnak maga is kiáll és megfelel.

A' komondor ugyan, úgy mint más tartománybeli Pásztorkutyák, mellyeket mi Kovaszoknak hívunk, annál az egynél több mesterséget nem tud, hogy lántz nélkűl is a' legrábízhatóbb őrálló, a' juhnyájj körűl, tsak az a' hijja, hogy faköpönyeg nints mellettek, mikor négyen-öten, rendesen felosztva, a' nyájjat éjjel-nappal, hidegben-melegben egyre, körűlfekszik; és ha nem juh-színü, nem fejér valami, vagyis farkas környékezné a' nyájjat, egy-akarattal lármát-ütnek, 's ha lehet a' tsatán is szerentsésen keresztűl esnek, vagy legalább a' jobb-futó ingyenélő ellenséget útnak igazíttják: de, hova is kell ennél egy marhás gazdának jobb mesterség, egy őrző kutyában? — Rendszerént örvöt kötnek, kivált' a' bátrabbaknak a' nyakába, hogy a' vele veszekedő farkas meg ne fojthassa: mely által, a' farkasok' harmintzadján által esett komondor, még bátrabbá szokott lenni.

Ennek, nem pedig annak a' Pásztorkutyának, a' mellyet a' T. H. Írók rendszerént illyen név alatt adnak elő, a' rokona lehetett a' nagy Sz. Bernárdi klastrombeli fejér kutyafajta, Helvétziában, a' Sabaudiai határszélen, az örökkévaló hóval beterített, ugyanazon nevü hegy' tetején; mely fajtának, a' mint Bl. mondja, magvaszakadt vólna. Nekem kéttszer vólt ezekhez szerentsém; egyszer segedelmemre is volták, Aostán felül, a' Klastromhoz 2 óránnyira. A' mi komondorunkal megeggyezett a' színben, nagyságban, 's tsontos lábaiban: de a' feje laposforma, szélesebb vólt, mint a' mi komondorunké, mely tompa-tsútsos. Sok jeles kutyai, de emberre is felillő tökélletességet mondhatnék ezekről a' kutyákról, ha a' hely engedné. Elég legyen itt azt az eggyet említeni, hogy ezek a' hasznos kutyák, egyedül az ottvaló havas hegyeken útazó ellankadt szerentsétlenek' segedelmére éltek.

d. KOVASZ Ő. K. (C. F. Villaticus; der Haushund. 123. K.). Auriculis erectis, cauda subtus lanata.

Van egy igen közönséges kutya, mely nagyságára ollyanforma, mint egy köjök-farkas; fülei fennállók, szőre valamennyire bojhos, legalább nem sima, a' farka kerekedése pedig alólról, bojhos; színe gyakran barnás-fekete, de külömben számtalan, többnyire szennyes-színü; nállunk fejér legtöbb van; mellyet mi általjában Kovasz nak hívunk. Ez az a' legközönségesebb házi vagy tanyai kutya, mellyet úgy lehetne a' többitől legjobban megkülömböztetni, ha minden más fajtát említvén, azt mondanók, hogy sem nem ez, sem nem az: mindazáltal, letsüngő felgörbült farkának alsó gyapjas óldala, egész teste' nagyságával egybekötve, elég meghatározott külömböztető jegy; úgy hogy az auriculis erectis éppen semmi külömbségét nem mutathattjaki. Legigazabb lessz így: Fere lupina magnitudine, cauda pendulo-retorta, subtus hirsuta.

Ezt a' kutyát Bl. Pastoralis, domesticus, villaticus, — Schäferhund, Haushund; Scher. pedig, tsak Pastoralis, — Schäferhund, név alatt adják elő; és a' Magyarokon kivül, minden más Nemzetek ezt nézik úgy, mint pásztor-kutyát, mely nekik valósággal az is. Buff. ezt tartja minden kutyafajták' ösi-öregapjának és törsökének. Ez a' kutya az minállunk, mely a' hány darab, közel annyiféle formáju, nagyságu és színü, egy szóval a' legközönségesebb falusi paraszt-kutya; mellyek között, ittott, ollyan tzudar rongyosokat látni, hogy a' farkát a' kolontzoktól alig bírja. Ez az, a' mellyet idegen nemzetbeli Pásztorok úgy megtanítanak a' nyáj körül, hogy egy illyen szüntelen szaladgáló és marhát térengető kutya, a' tilos' (titalmas) oltalmazására többet elkövet, mint valamennyi bojtár a' nyáj mellett bámészkodik. — Ennek a' kovasznak a' rokona lessz a' —

e. PUMI Ő. K. (C. F. Pomerianus; der Spitz, Pommer; le chien-loup. 124. K.). Auriculis erectis acuminatis, rostro prolongato, capillis in capite et rostro longis, plurimum albis.

Ez is van, kitsiny, nagy, ezer, és mindenféle színü; úgy hogy ebben, az auriculis acuminatis erectis-en kivül, hijjába teszünk több fajtajegyet. Ennek a' feje legjobban közelit a' rókáéhoz, úgy hogy, capite fere vulpino, nagyobb részére felillene. Ez a' kutya a' ház körül legjobb lakat, kivált' az apraja; a' többit is e' lovaljafel a' lármára. Az útazó Szekereseknek, Kereskedőknek, egész bátorság és bizodalom a' szekeren fekvő jószágra nézve: a' gazdája' jószágára ráfekszik, és jaj annak a' ki tsak hozzá közelít is. Vannak köztök ollyanok is, a' mellyek a' farkastól sem ijjednekmeg. Legnagyobb ellenségek nekik, a' rongyos ember, kóldus és a' 'Sidó: mivel' mindezeket tolvajnak tartja. — Ide is, de még inkább egyenesen a' Kovaszhoz tartoznak a' következendő kutyák is.

SIBÍRIAI Ő. K. (C. F. Sibiricus; der Sibirische Hund; le chien de Siberie): és az —

ISLÁNDI Ő. K. (C. F. Islandicus; der Islandische Hund; le chien d' Islande).

A' nagy Spanyol Farkaskutya, mely a' farkashoz nagyon közelit; tsakhogy, igen taréjos farkát felkunkoritja. — Ugyanezek közzé illik a' —

DINGÓ is (der neuholländische Hund); mely a' fejére és farkára, a' rokához hasonló. —

Mellyeket rajzolatban előmutatni nem szükség', mivel' az egész külömbség, tsak az, hogy nagy és igen lompos; Kamtsatkában, az elsőn szánkáznak; a' második pedig tsupántsak Yslándban van otthon. — Ugyan illyen fajtákról emlékeznek még a' T. H. Írók, hogy a' déli tenger' szigettjeiben teremnének, mellyek tsak plántaféle eledellel (pl. kenyér, tészta, 'sat.) élnek.

A' Pumiknak az apraja között már, elég van olyan alfajta is, mellyek az Őrzői tisztes nevezetre méltatlanok; mert útálatos egész életek tsak abból áll, hogy azokat az afféle asszonyemberek ölben-hordozva, tsókolgattják, az emberi ditső név' gyalázattjára. A' következendő tsapat pedig, némely okosabb kutyabirtokosokat kivévén, általjában mind ollyan.

III. — SZOBA-KUTYA; C. F. Contubernalis; der Stubenhund.

a. MOPSZI K (C. F. Fricator; der Mops; le doguin; ángl. the pugdog. 125. K. Buccis atris, auriculis pendulis, naso resimo, corpore quadrato).

Ez, nem egyéb elkortsosodott vagy elkényesedett kis szelíndeknél. Az óra, Szeretsen-emberórhoz szító pisze, 's a' szája' környéke, szemig-meddig füstösfekete; a' füle is, ha megvan, feketés-barna; de ritkán nem vágjákle tőből: testének szélehossza közel

egy, legalább, ha igaz fajta, igen rövid; színe, rendszerént füstös-fakó, mint a' legközönségesebb szelíndeké; nagysága, mint egy hosszúlábu jó-köptzös matska. Lármás egy állat; a' szobában legelső, és ha idegen ember megyenbé, még a' dajkája sem tudja letsilapítani, visít mint a' sátán.

b. MÁLTAI K. (C. F. Meliteus; der Bologeneser H.; l'epagneul, le bichon; ángl. the lap-dog, the Schok. 126. K.) Pilis longissimis sericeis, praesertim in facie.

Nézzükel tsak, hogy ül ott a' sejembárson-párnán, a' mellyen mas betsületes ember az arany-koronát tartja. Ennek a' 2 hónapos matskánnyi, hosszú sejemszőrü, tsupa fejér kutyának módnélkül fínom teste, mikor a' szőre vedlik, igen tsúf; de ha teleszőrü, akkor szép, és fínom füle 's gyenge farka, egy szőr lévén, alig tettzikmeg rajta: a' szeme' környéke ritkán tiszta, 's azomban halovány rósaszín. Sok ártatlan szopos gyermek megsiratta már ennek a' matskakutyának a' szerentséjét. Sok jó szobaleányt eltsaptak már ezért a' drága madárért. Az ő szakmánnya a' méjséges Fízikára tartozik. Körülöttünk, Bétsben terem legbővebben; de Pestre is berontott. — Van neki olylyan fajtája is, melynek a'hátúlja sima, 's a' farkának tsak a' vége bojtos, mellyet —

OROSZLÁNKÁNAK (C. F. Italicus; das Löwenhündchen; le chien lion) neveznek.

c. SZERETSEN K. (C. F. Aegyptiacus; der guineische H., türkische H.; le chien-turc; ángl. the indian-dog, the naked-dog. 127. K.).

Az agárhoz szít; de tsak akkora, mint a' mopszi. Nints neki másutt szőre, mint a' képén egykevés per-'seltforma kondor szőr; egyébütt kopasz, barnás-fekete, vagy setét-veresréz vagyis koromszínü, közel mint

a' Szeretsenember' pofája. Bétsben mind-a'-kétféle színüt találni. A' Török ezt a' kutyát, de a' többit is, nagyon kedvelli, még alumniumot is szerez neki, valamint Bétsben szokás: mindazáltal, ha hozzá nyúl, már tisztátalanná lett, és meg kell neki a' kezeit mosni.

* * *

Vólna még kutjafajta elég, tsak győznők leírni. Van ollyan is, a' mely Farkastól és Kutyától származott; 's ettől és Rókától pedig, még gyakrabban. Az elsőktőlvalókra, példa az az egy pár, kan és nyőstény Farkaskutya-korts, mellyek Párisban 1773-ban lettek. Az apjok koppó, az annyok farkas vólt. A' kanköjöknek tsupa koppófeje vólt, de a' füle és farka, a' Farkasra ütött; a' hangja inkább farkas-ordítás, mint kutya-ugatás vólt; egyéberánt nagybélü és vad. — A' nyősténynek tsak a' rövid kopasz farka vólt a' kóppótól. Ugatása éles; általjában szelídebb, mint a' testvérje: a' kőfalat könnyen általugrotta, 's külömben is igen ügyes vólt.

Nints az embernek, a' maga' potzakos erszénnyén kivül, semmiféle hűségesebb barátija, mint a' jó kutya. Nem tántoríttja ezt a' hűségben meg, sem ajándék, sem gazdája' szegénysége; a' legnyomorúltabb kóldust, ha egyszer hozzá szegődött, éppen ollyan állandó hívséggel szolgálja, mint a' Királyt: még az is ritkán szédítimeg, ha a' napszámját elhúzzák, 's másutt többet és jobbat tesznek elébe. Ha a' szegényt minden barátija elhagyja is; a' kutyája nem. Akarhogy meglasnakolta a' gazdája, még a' legerőssebb, leg kegyetlenebb kutyát is; de egy kedvező szóra, vagy tsak intésre is, azonnal engedelmes; méreg és harapás hellyett, bosszús urát színeskedéssel, tsapodársággal engeszteli, a' lábához hentseredik, magát egésszen megadja, édesgető fantsalgással nyifog, 's a' kezét nyalogattja. Külömböző testmozgásaival mindenféle érzékenységeit előadja, annyi-

ra hogy, a' gazdáját hosszas nemlátás után újra feltaláló kutyának rettenetes öröme, tsaknem a' dühösségig mértékletlen; és igen erős nagy kutyával illyen módon összetalálkozni, vígyázat nélkül, veszedelmes. A' Macedóniai Király Lysimachus' hűséges kutyája, hólt teste mellé feküdt, kikísérte, az égő farakásba belérohant, és az urával eggyütt megégett. Gazdája' barátságát annyira irígyli másoknak, hogy sokszor, urának a' legjobb baráttját is, ha ezek ketten egymást megölelik, megtámodja: ellensége ellen pedig, halálig állhatatos bajnok. A' maga' gazdáját 's ennek a' vagyonnját jól esmeri, és megtalálja, ha bár fojóvizek esnek is távolléte' közibe. — Nints egyegy szebb, mint mikor a' kovasz és a' pumi a' nyájjat igazgattja, térengeti, egész nyáj tsapongó marhát, a' legszűkebb legelőn, a' vetések között, úgy rántzbaszéd, hogy tsak legkissebb kár sem esik: mikor a' vadászkutya a' vadászatban foglalatoskodik, a' kürt' megfúvallására még a' szeme is szikrádzdzani láttatik; minden kohantásával értésére adja a' Vadásznak, mi körűl forog, vénet kerget-é vagy fiatalt, rókát-é vagy mást, távol van-é vagy közel, 'sat.

Ezek és tőbb illyenek a' kutyáknak közönséges hajlandóságai, eggyikben bővebb, másikban szűkebb mértékben. De, történnek még azon sokszor ollyan esetek is, a' mellyek a' természeti hajlandóságnál többet mutatnak, az okoskodásba belévágnak, és tsaknem hihetetlenek. Hogy a' jól tanított hűséges kutya, a' rábízott hús mellett, kész éhhel megdögleni, hiteles példák bizonyíttják. — Angliában, a' Sz. Álbáni Fogadóban otthagyván egy ember a' kutyáját, míg Londonba járt, az odavaló honnyi kutya nem szenvedhetvén, elkergette. Az idegen, morgás nélkül elballag; hanem egy idő múlva egy erős pajtással vissza jönn, 's megfizettek a' honnyinak a' vendégfogadási baráttságért. — Egy frantzia Borbéj meggyógyítván a' barátttja' kutyájának eltört lábát. Egyszer, kaparja valami az ajtaját; kinyittja, 's láttja hogy a' barátttja' kutyája egy másik tört lábuval jelen van. — A' Jésuiták' de la Fleche

Kollégyiomában, a' sűltet rendszerént a' kutyák forgatták, sorban. A' melyik következett vólna, nem vólt ott, hanem a' gyepen hevert. A' Szakáts előveszi azt, a' melyik ott nyújtódzott az ablakban; de ez, neki állott a' Szakátsnak, harapta és elszaladt. Azomban hallják, hogy a' gyepen szörnyű ugatás van, 's kinézvén láttják, hogy a' szabados kutya, a' kötelességét elfelejtő aprószerest harapja, döföli a' konyhafelé, egésszen a' sűltes nyársig; mely osztán magát nem is vonogatta.

A' Segonsac' kutyája rendszerént a' kotsis mellé űlt a' bakba. Ha a' kotsis ittas vólt; a' kutya minden mellette elmenőt megugatott: ha pedig józan vólt; senkit sem. — A' Montargis Kastélyban van egy emlékjegy a' kandallón. Aubryt megölték a' Bondi erdőben (Frantziaországban). A' kutyája elmegyen Aubrynak egy jó baráttjához, nyifog, bőg, kaparja őtet, míg utánna nem indúl; 's elvezette a' megöltnek titkos sírjához, mellyet szaglásával felfedezett. Senkisem tudta, ki vólt a' gyilkos. Egy idő múlva, rátámad a' kutya Macaire keresztes-vitézre, dühösen: másszor is egynehányszor. Ez a' dolog szembetünt, tudván hogy Macaire Aubrynak ellensége vólt. Ötödik Károly magához viteti a' kutyát. Több mint 20 udvari ember vólt jelen; de a' kutya egyedűl tsak Macaire-re rohant dühösen. Az akkori szokás szerént, isteni ítélet vólt az, hogy Macaire-nek a' kutyával, a' Notre-Dame szigetben meg kellett ütközni. A' kutya Macaire-t lehúzta, 's ez megvallotta gonosságát. — Pensylvaniában a' kutyának köszönte le Fever a' fia' életét. Derik (vólt a' fiú neve) a' rengeteg érdőben eltévedt. Egy vadember meglátogatván a' szomorú atyát, kéri az eltévedtnek utóbb viselt tzipőjét és harisnyáját, megszagoltattja a' kutjájával, 's az erdőnek ereszti. A' kutya a' sűrű erdőben elenyészik; egyszer ugat; a' nyomára akadt Deriknek. Tűzben lábbogó szemekkel jönn a' kutya; a' gyermeket megtalálta, 's illyen módon életét megszabadította. — A' Hawkes' kutyája, az ő

megrészegedett és a' hóban ledűlt ura' körül felhalmozván a' havat, fekvő gazdájára ráfeküt; és kéttségkivül ennek a' melege által szabadúltmeg Hawkes a' megfagyástól. — Számtalan illyen eseteket lehetne a' kutyáról felhordani.

Hogy némely bolond időben, vademberhez sem illő nagy tetteket követtettekel a' kutyával, ennek a' kutya nem oka, mert kötelességét követteel. Ha VIII-dik Henrik, Ángliai Király, V-dik Károly Tsászárnak, 400 Katonán kivűl, 400 ánglus-kutyát küldött segedelmére, Frantziaország ellen: ha a' szegény Ámérikaiakat 'sóldos kutyákkal [1]) vadászták, a' nyereség-hajhászó Spanyolok: hogy a' matskakutyák kedvesebbek, mint az édes gyermek: a' vadászkutya nagyobb betsületben van, mint a' szegény kenyérkereső ember: mindezek, tsak az ember' gyalázattját, 's a' kutya' betsit nevelik.

Tsak az az egy haszon, hogy a' kutya az embernek 's vagyonnjának egy legbizonyosabb őrzője, elég vólna magában is a' kutya' dítséretére. De, sok haszna van még annak, a' már mondottakon kivűl is. Norvégiában madarat, sőt halat is fogatnak vele. A' 'sírja orvosság; a' bőre híres pergamen; a'szőrinek hasznátveszik; erős ganéja szattyánt készítenivaló; nyalása, sokszor orvosság; sőt, vóltak betegek, a' kikről a' velek egy ágyban fekvő kutya a' nyavaját magára ragasztván, azokat megszabadította. Áfrikában, valamint a' déli tenger' némely

1. Méltó emlékezetre ennek a' különös természetü, de magában jó nemzetnek, minden időbeli bolond tselekedetei között az, hogy a' Spanyol Udvar ezeket az ámérikai vadembereket vadászó kutyákat, valamint a' katonákat szokás, 'sóldon tartotta; a' 'sóldot a' kutyaregement' gondviselője, számadás alá vette, és azért, eledelt adott nekik. Fizető-laistromot, még ma is lehet látni, melyben a' többek közt azt lehet olvasni, hogy a' Berecillo szelindek, rendkivülvaló szolgálatjáért, hónaponként 2 Reált különösen kap. — *Strabo* is (Augustus Tsász. idejében élt) emlékezik arról, hogy Britanniában a' nagy kutyákat hadakozásra tanitották, és az ütközetekben hasznokatvették. Szép betsület az akkor-időbeli katonáknak. —

szigettjeiben, a' kutyákat, mint mi az örűt, meghízlalják, és a' húsát mészárszéken rendszerént árúlják. Kínában, a' kedves falatok közzé számlálják a' kutyahúst: és különös az, hogy ezt, a' kutyák magok jól tudják; mert ha ott, a' Kutyamészáros az úttzán megfordúl, az egész szomszédtság' kutyája rátámod, és addig kisérik 's ugattják, valamíg tsak szemekkel láttják. Több népségek is megeszik a' kutyahúst, az Európaiak is, mikor megszorúlnak. Hány megszorúlt várban nem éltek azzal, az utóbbi Frantziaháború alatt? — Magyart is lehetne példás bizonyságúl felhozni. A' kik kóstolták, azt mondják, hogy az örűhúshoz hasonló ízü. De, nem is lehet annak a' jóságát kéttségbe hozni, ha meggondoljuk azt, hogy a' disznónál sokkal tisztább eledelekkel él; és kéttségkivűl tsak a' szokás és megrögzött képzelődés okozza, hogy irtódzunk tőlle, mikor az útálatos disznót jó ízün megesszük. Cook, egy tengeri úttjában, a' szünteleni besózott húsételtől, halálos betegségbe esett (a' fösvénység miatt, mivel' tsak közönséges Matrótzeledellel élt, és elindúsásakor nem vásároltbé holmi szükséges eleséget). Minekutánna az Orvos nagy bajjal kigyógyította, lábbadozásában, nem vólt neki mivel' élni, hogy erőt kaphasson; a' hajón, nem vólt egyéb élő állat a' D. Forster' Otaheiti kutyájánál, mellyet ő a' Kapitány' kedvéért feláldozván, ez, a' kutya' erős levessétől és friss húsától egésszen helyre erőssödött; és szerentsére, éppen addig tartott a' friss kutyahús, míg földet értek, 's marhát szedhettek a' hajóba. — Előfordúl még az az okos idő, melyben a' kutyahús egy lessz a' legközönségesebb húseledelek között: mert, semmi hellyes ok nints, miért szoríttják az emberek ezt a' szapora és könnyű móddal tartható tiszta szelíd állatot a' többi gazdasági marhák' seregéből ki. Hány útálatosabb és otsmányabb állat nints, a' mit az emberek megesznek, 's ezt a' szép állatot útálják? — A' hajdani, tsalárdsággal telyes törvényekre, kár halgatni.

A' kezes Kutyának, mindezen kutyatökélletességei és haszna mellett is, míg annak a' húsa az embernek rendes eledelévé nem lessz, nagy hiba, sőt vétek megengedni, kivált' nagy városokban, a' hol a' kutyára, a' legnagyobb számu matskakutyákra, éppen semmi szükség sints, hogy a' drága eledelt a' nyomorúlt éhező ember' nagy kárával, ezek a' haszontalan állatok prédálják. De ha ezt nem kellene is tekinteni; tsak az a' veszedelem, a' melynek az ollyan apró-kutyadajkák, a' kutyaveszettségre nézve, minden órán tárgyúl vannak kitéve, elég ok lehetne az illyen kutya-kisdedek' eltörlésekre. Ennek a' híres kutyanyavajának, de a' mely minden állatnak veszedelmes, főbb okai: a' hideg és forró-meleg idő' változása, forró időbeli megromlott hús' megétele, ital' szűkvólta, és ha a' kutyában a' nemi kívánság megfojtódik. Orvoslásáról igen sokat írtak már, kivált' mostanában, mellyet másutt kell keresni. Azt az eggyet említem itt tsak, hogy a' kutya' nyelve alatt találtató nyelvkötőlék', az úgynevezett dühféreg' (Tollwurm) kimettzése, melynek a' Mihály' piattzán űlő bétsi madarász és kutyászkofák olly' nagy mesterei, a' kutyát a' megdühödéstől meg nem szabadíttja. Ez a' kukatzforma sinór, a' kutya' nyelvének saját kötőlékje, mely áravaló, hogy szokása szerént, italközben, a' nyelvét fel-'s-alá rángathassa. Ha ezt neki kimettzik; tsak az ivását nehezítikmeg, minden haszon nélkűl.

2. FARKAS K. (C. Lupus; der Wolf; le loup; ángl. the wolf. 128. K.). Cauda incuruata. — v. Wildung. Tasch. f. d. J. 1795.

Hogy ez a' dühös ragadozó állat a' kutyafajhoz tartozik, még is a' kezes kutyával a' legnagyobb ellenségeskedésben él, ezen tsak annyira sem lehet tsudálkozni, mint az emberek' farkas-baráttságán, a' kik egymást tsaknem elevenen megeszik. — A' Farkas keveset külömböz egy erős, ordas Kovaszkutyától, leginkább

EGYETEMI KÖNYVTÁR DEBRECEN

abban, hogy a' Farkas a' maga' lompos szőrü farkát, ha tsak sebes futásban nints, mint most, mindég letsüngve tartja; 's azonkivül, tsalárd és ravasz tekintetével. A' szőre, legközönségesebben ordas, vagyis barnás-fakó, vagy barnás-hamuszín-fejér; de, van tsupa fejér is és barna-fekete. Nagyságára, kivált' hosszára, meghaladja a' legnagyobb kovaszt is; a' szőre is hosszabb, és erőssebb, kivált' a' fején és nyakán. A' kezes kutyától való külömbségek lehetnek még is ezek: hogy a' farkas' szemei egykissé lefelé heggyel össze tartanak, a' feje nagyobb és tsútsosabb, a' homloka lapossabb, füle rövid és merő; az eleire vaskosabb; az állkaptzái, osztánmeg a' nyaktsigojája' inai erőssebbek, lábai rövidebbek, az izmosságához szabva: kiáltása ordítás. A' köjkeit tovább hordozza mint a' kutya. A' szaga büdös. A' farkastól a' kis kutya, ha soha többet nem látott is, elréműl, szűköl és elbúvik; és, a' mely kutya magánosan neki mér a' szembeálló farkasnak menni; már az a' jova közzé illik. Ha a' farkas a' kutyát megöli, meg is eszi; de a' kutya a' farkashúst ott hagyja.

A' farkast az éhség teheti legdühösebbé; ez neki a' legigazabb béjjege: kész egy ebédjénél, ha ráér, két, három-annyit megenni, mint a' torkosnak nevezett Kőhegyi Borz; mert ha hozzá fog, 2 paraszt juhból keveset hágy ott, egy űlőhejjében. De akkor osztán el is tud koplalni 4--5 nap', tsak vize legyen: mert ezt, szintúgy megkívánnja, mint a' kutya. Nyáron, mikor eledelt foghat, a' gyermektől is elszalad: de télen, mikor nints mit enni; nints előtte semmi veszedelem. Szaglása és látása igen éles; messzire megérzi a' prédát, 's ezért szokott rendszerént szélellen vadászni. A' prédát úgy nyomozza, valamint a' koppó. Ha nem ehes, a' tűztől, zörgő lántztól, váratlan hangtól megijjed. A' hegedűs Tzigányt megtámodván a' farkasok, ez azzal szabadította vólna ki magát, hogy hegedűlt, melyre a' farkasok ott hagyták. Tsalárdkodni, a' vadak 's juhok után leskelődni, a' vén farkas magá-

ra vígyázni, jól tud: a' vele egyforma erejü bátor állattól könnyen megíjjed, ha nem ehes; de a' félénket megnyommasztja. A' mit a' kutya önként, bátorszívüségből elkövet, azt a' farkas tsak a' nagy éhségtől kénszerítődve meri megtenni; ha megszorúl, reszket és fél, mint a' farkas-verembe esett ember előtt, melyhez hozzá nem mert vólna nyúlni, ha igaz. De —

Minden gyávasága mellett is, igen veszedelmes állat az: egész sereg nyájjakat megtámad; a' marhaólakba, ha másképp' nem lehet, az ajtó alatt is beássa magát, addig fojtogattja a' juhokat, míg egy elevent talál; megtámadja az embert, ellopja a' gyermeket, kiássa még a' hólt testeket is ollyan hellyeken, a' hol oktalanúl, tsak egykét talp méjségre temetnek: de hogy a' földet is megenné, én ugyan kötve hiszem; mert a' legkegyetlenebb télen is, könnyen talál ollyat, a' mi a' földnél megehetőbb, kivált' erdőn 's réten, a' hol tsakugyan gyakrabban forog. Hogy a' gyékényt, mohot, kopántsot, 'sat. megeszi, ha nagyon megszorúl; ez nem lehetetlen. Ha a' kan farkas a' maga' nyősténnyével eggyütt vadász; a' friss hóban tsak egy farkas' nyomát találni, mivel' a' nyőstény mindég a' kan' nyomába lép. Ritkán jár a' farkas rakással, mikor minden bokor prédát ígér: de ha a' tél szoríttja, rendszerént össze-tartanak, seregestől vadásznak, szintúgy kiszabják mindenikre a' maga' szakmánnyát, eggyik a' másikra hajtja a' vadat. Ha a' lúdakat lefojtogattja, rakásra hordja azokat, a' nyakokat keresztűl rakja egymáson, hogy úgy egy falásra sokat felfalhasson 's elvihesse. Ereje, termetéhez képpest, igen nagy; egy juhot úgy viszen a' szájában, mint a' matska az egeret. Éjjel inkább szeret lopni, mint nappal.

A' vén farkas bakzik Décemberben, a' fiatal Februáriusban; koslatássok eltart 12--15 nap'. Közel 3 hónapi terhviselés után, melyben a' kutyától jóformán külömböz, vét a' nyőstény 3--9 köjköt, az erdőn a' legsűrűbb hellyen, egy kiöblözött és mohval megtőltött vatzokban; vagy pedig üres borz- vagy rókabarlangban.

Ha a' köjköknek madarat viszen, a'tollát letépi, 's úgy osztjael köztök a' hús̈t. Harmadik esztendejében kinevekedik, de második esztendejében már, kész a' szaporításra. Elél mintegy 20 esztendeig, mikor osztán jóformán megőszül, 's a' foga is megtompúl. —

A' fiatal farkast fel lehet ugyan szelíden nevelni, könnyen is megtanúl's jámbor: de, utóljára is úgy jár, mint a'H. Böszörményi tzigány tanúló társam; háromé vagy 4 esztendős Deák korában, lovat lopott.— Egy farkas-köjök, szép baráttságban élt a' tyúkokkal jó ideig; egy éjjel mind sorra fojtogatta azokat, eggyet se hagyottmeg, de megsem ett eggyet is. Úgy vólt egy másik a'kutyával a'legjobb baráttságban; 's egyszer eszébe jutott, és megölte. — Valmont de Bomare felnevelt eggyet téjjel, kenyérrel és levessel: jámbor vólt, a' kezét nyalogatta, az elhajított holmit előhozta, igen tréfás vólt. Egyszer od' ád neki egy bagoj-belet, mely a' farkasnak jóízün esett. Egy éjjel felserken Bomare, mikor a' jámbor farkassa a'gazdája tzombját kikezdte. — Carolinában egy Juhász egy jámbor farkast tartott, komondor hellyett. Egyszer egy sereg juhot talál dögölve rakáson: kapja, a'farkas-komondort agyon lövi; a' dögöt elhordván, alatta talál egy döglött farkast, mellyet kéttségkivül az ő hűséges farkas-komondora öltmeg. Persiában megtaníttják azt tántzolni's bírkozni; némelyiket 500 talléron is eladják.

A'Farkas az egész régi világon,'s Ámérikában is, mindenütt otthon van, tsak holmi szigetekből pusztították azt ki; Ángliában pl. egy sints. Magyarországon annyi van, valamennyi nem kell.—Kutyákkal hajtani a' farkast vadászatban, semmit sem ér, mert a' farkas egyenesen előre és mindég szélnek szalad, hogy a' neki veszedelmes tárgyat előre megérezze. De, a' kutyák sem örömöst mennek utánna, nem tsak azért hogy félnek, hanem hogy természettel is irtódznak tőlle. Egyéberánt, tőrrel, hálóval és vakgödörrel szokták fogni, mellyet farkasgödörnek is neveztek. A' bokorban leső puskásnak, tsuda ha kezére megyen,

mert jó szagló. Senegálban igen nagyokat mondanak, mellyek az oroszlánokkal eggyütt fognák a' dolgot, eggyütt vadásznak, eggyütt lopnak, melyre Adanson-t szemmellátott tanúnak hozzákfel, mikor egy farkast és egy oroszlánt látott, hogy eggyütt a' Szeretsenek' házhéjjokra mászván, a' száraztón tsüngő halakat leszedték. A' szakállas-farkas pedig tsak az öreg dajkáknak a' fejekben terem, 's ezekéből szaporodikel az ifjú dajkákéba, 's így osztán soha magva nem szakad. Azt pedig a' vén katonánék találták, hogy a' farkasbőrdob' hangja, a' juhbőr-dobot megsiketíti: a' Tzigánynék pedig azt, hogy a' farkas-, és juh-húr a' hegedűn nem tud hármónízálni: a' Juhászok meg azt, hogy a' gyenge bárány a' farkas-ordítástól megdöglik; és a' mely legelőn farkasfő van elásva, ott semmi nyáj nem legelne, 's több íjjeneket.

A' farkashúst tsak a' farkas maga, és némely északi szegény népség eszimeg. Nints neki egyéb haszna a' bőrinél, melyből híres bundát készítenek, 's a' szőrivel-kivűl, kifordítva szokták viselni. Ezt a' bundát semmiféle féreg nem állja; de drága is. A' foga annyit ér papiros-fényesíteni, mint a' kutyafog: hogy némellyek a' szopos gyermek' szájába adják, hogy azt rágván, a' foga annál könnyebben hasadjonki, haszontalanság, ha, nem oktalanság. Némely balfasz Juhász a' farkasganét feláztattja vízben, 's ezzel a' lével kenimeg a' juhát, hogy a' farkas hozzá ne merjen nyúlni. — Ezen a' közönséges farkason kivűl, van még egy íllyen forma állat a' Kutyák' fajában, mely a' —

ω. SAKÁL FK. (C. Lupus Aureus; der Schakal, Goldwolf, Thos; Buff. adive. 129. K.). Cauda incuruata, corpore fuluo, pedibus longioribus, caudae apice nigro. — Schr. 94.

Némellyek C. Mesomelas és Káspiumi Sakál névvel nevezik eggyik fajtáját. Itt, nem az van lefestve, hanem, az arany-színü-sárga, melynek a'

háta igen szép szürkés színnel elegy, farka' vége fekete. Lakik Ásiában és Áfrikában is; a' Jóreménységhegy' lakosi jól esmerik; ha bár Natóliában és Bengálban vólna is legbővebben. Ez is ollyan kegyetlen, mint a' nállunk esmeretes farkas, de kissebb, és ugyanazon ragadozói természete van, a' hólt testeket is kiássa. És, minthogy valaha megeshetett, hogy ez Ásiából hozzánkfelé tébojodott; inkább hihető, hogy ennek a' nevétől támadt vólna az a' híres Szakállas-farkasbeli szóbeszéd, mint-sem onnan, hogy a' közönséges farkas a' tzínterem körül forgott vólna: mert, miért is mondanák azt magyarúl szakállasnak, és nem inkább őrdög-farkasnak; ha, nem a' Sakál névtől lett vólna a' mese? — Némely bibliamagyarázók ezt gondolják a' Sámson rókájának (Bír. 15 : 4.); melylyel, igazán lehetett dolga Sámsonnak, míg 300-at összepórászolt. Mások meg azt is mondják, hogy ettől és a' mi farkasunktól származott vólna a' kutya: ismét más Természetnyomozók azt, hogy e' vólna a' kutyának és farkasnak törsökfajtája, vagyis, a' vadkutya. Rendkivül durva szőre miatt, a' bundájának nem vólna haszna. Kiáltása ua-ua, mellyet keserves hangon botsátki. Seregestől, 30-, sőt 200-ankéntis járnak eggyütt, 's így osztán, nem tsak a' juhot, disznót, 's apróbb marhákat, hanem az ökröt, lovat is megölik. Köjködzik 5--8-at. Egyszerre nem öl többet meg, mint a' mit megeszik. Ha más eledelt nem kap; megeszik minden megehetőt, a' bőrt, kalapot, nyerget, gyeplőt, a' legbüdössebb ganét, 'sat. — Egy kissebb fajtának mondják azt, a' mit Buff. adive-nek mond, és ez rendkivül szelíddé lenne a' ház körül: ez, legjobban hasonló vólna a' kutyához; úgy is huggyozik.

3. RÓKA K. (C. Vulpes; der Fuchs; le renard; ángl. the fox.) Cauda recta, apice discolore. — v. Wildung. Tasch. 1796.

A' közönséges rókának a' bundája barna-veres, füle' hegyi fekete, farka egyenes és lompos tömött szŏ-

rü. Nagysága mint egy középszer pumi-kutya; a' kutyának és farkasnak szakasztott rokona. Gőzölgése büdös: tsupántsak a' farka felett van egy kis tsomó szőr, melynek, ha azt kiszakasztják, kellemetes viola szaga van. Ez a' jószág, ugyanazon hellyen, a' szőr alatt lenni szokott hojagotskától van, melyben valami sűrű fojadékot találni, és a' Vadászok' nyelvén Violának hijják. Ekkorig, nem tudják még bizonyosan, mi végtárgyrávaló az. Némellyek tapasztalták vólna, hogy ha a' róka megsebesedik, azon helyre harapna; talán valami balsam vagy erőssítő gyanánt vólna az neki. Illyen különös légyűjtésrevaló tartót sok más állatoknál is találni, mint már elébb bőven láttuk, 's utóbb is tapasztalni fogjuk. A' madarak' tsirája is ijjenféle tömlő. — A' róka' szava szomorú ugatás, 's mint a' környűlállás magával hozza, néha vakog; ha verik, eggyet sem nyikkan; időváltozáskor ollyanformán visit, mint a' páva. Ennek a' megszelídűléséhez is tsak úgy lehet bízni, mint a' rókabarátsághoz.

Tsak már ezen közönséges, nállunk esmeretes rókák között is külömböző fajtákat találni, mint —

a.) VERES R. (C. V. Rufus; der Birkfuchs. 130. K.). Caudae apice albo.

Ez a' legközönségesebb. Az egész bundája veresbarna vagy rőt, tsupántsak a' farkahegyi fejér (fajtajegy).

b.) MENYÉTHASU R. (C. V. Vulgaris).

Ez, nállunk még közönségesebb, és amattól tsak abban külömböz, hogy a' málla (hasa' bundája) fejér. — Idegen tartományiak pedig: —

c.) FEKETEHASU R. (C. V. Alopex; der Brandfuchs; le renard charbonnier.

Háta deres; hasa, farka, lába, füle fekete, közel mint a' borz, mint a' hörtsök.

d. KERESZTES R. (C. V. Crucisignatus; der Kreuzfuchs) hadd legyen az, melynek a' hátán végig, azonkivül a' vállán is keresztben, egyegy fekete tsík van.

e.) HAMVAS R. (C. V. Virginianus; der virginianische F., Silberfuchs).

Ennek a' szőre' hegyi ezüst-szín. Nem bizonyos még, ha a' közönséges róka' fajtája-é, vagy magános. Labradór a'hazája; a' bundája, ha rendkivül szép, elment ezelőtt Londonban 300 's több ezüst talléron is.

A' Róka' eredeti hazája leginkább az északi régi világ: lakhellye földbarlang, mesterségesen elkészítve, valamint a' borzé, több szobákból áll, külömböző menedékjukakkal mindenfelé, fél, 's egész öl méjségre is a' földben. Többnyire a' borz' hajlékát foglaljael, hogy ne kelljen magának ásni. Elidegeníti pedig azt a' maga' barlangjától az által, hogy a' fojosóra, az útba rakodik; mellyet a' borz ki nem állhat, inkább más barlangot ás magának. — A' róka párosával él, nem úgy mint a' farkas; bakzik Februáriusban; hordozza a'köjkeit 9 hétig, mint a' kutya, és vet 3--6 fejéres-sárga vak köjköt; mellyek 2 esztendő alatt egésszen kinevekednek. Elél 13--14 esztendeig. Eledele minda'-két életmivü országbólvaló: tsaknem mindenféle apróbb állatot, a'mit megbír, az őztőlfogva a' bogarakig le, megeszik. A'gyümőltsöt, mézet, de kivált' a' szőllőt, nagyon szereti. A' falusi asszonyoknak, a' menyét mellett, legnagyobb ellenségjek: mert az apró-marhákat igen gyakran kimustrálja.

A' rókának legfőbb tulajdonsága a' ravasz mesterség: mely által az a' maga' eledelét megszerzi, 's a' maga' életére vígyáz. Ézópustólfogva a' mai mesélőkig, leghíresebb szakmányt visel az. Rendszerént az erdő-széleken, a' faluk' vagy gazdasági tanyák' szomszédságaiban szokott kuttogni, 's halgatódzni, merre kukoríkol a' kakas, hol gágog a' lúd, hápog a' rutza, ko-

dátsol a' tyúk, béget a' bárány. A' mezőn, fektében nyomjameg a' vén nyúlat, a' sűldőket vadássza, a' tengerinyúlat kiássa, a' fogojmadár-, 's fűrfészket felkutatja. Hason mász a' meglesett prédához, mint a' matska; a' lesben ollyan tsendes, mintha nem is élne. Nints az erdőn egy zug, a' mellyet ne esmerne. Nappal nem igen forog szem előtt: az éjj az övé. Jó szaglásának, 's igen finom hallásának jó hasznát veszi. A' tyúkólat, egy szusszal, egésszen letsendesíti; élőt, eggyet sem hágy benne; 's azután, ha megengedik, mind elhordja. A' madártőrt, korábban megkeresi, mint a' ki a' tőrt megvetette. — Hogy a' farkával rákot fogna; a' bolháit a' szájába vett mohba, az által kergetné belé, hogy farral, lassanként a' vízbe húzza magát, 's mikor a' bolhák mind a' mohba gyalogoltak, a' szájából a' vízbe veti; ha a' kutyák kergetik, a' maga' farkát meghuggyozná, 's ezzel tsapkodna széjjel: — mindezek a' Vadász-mesék, igen illenek az ollyan rókafizikusok' szájába. Ha a' barlangja' szájára teszik a' tőrt; 3--4 nap' is benn marad; és ha tsak a' lábát fogjameg a' tőr; még ezt elrágná, 's tovább menne. Úgy is megszabadúl, ha tsak egy lábát lövikel: fogtak már 3-lábu rókát, nem egyszer. — A' kutya, szarvast, őzet odahágy a' hajtásban, mihelyt róka akad elébe; annyira felborsolja ez az órát: holott ollyan közelről rokoni egymásnak, hogy eggyütt gyakran megüzelkednek. Így származott vólna a' Lacedemoni híres kutya is.

A' rókának egyedűl tsak bundája' haszna van, Magyarországon a' köznép legnagyobb boséggel viseli, menteprémnek, a' hasát béllésnek: a' nyári bőr keveset ér. A' farka, téli útazásban, jó nyakravaló; seprőtoll hellyett is, igen jó leporzó, a' szoba-bútyorokhoz. A' húsát, még a' vadászkutyák sem eszik-meg: de még is vannak vademberek, a' kik jóízün megeszik, szegények!

4. TALPASZÖR K. (C. Lagopus; der weisze Fuchs, Polarfuchs, Steinfuchs, Eisfuchs; l' Isatis; ángl.

the artic fox; muszk. pesez. 131. K.). Cauda recta, apice concolore, palmis plantisque pilosissimis.

Ez az állat, mely az északi világsark körül, leginkább odaki, Ujj-Zemblában, Grönlándban, Spitzbergben (Véghegyben) lakik, inkább illik magában külön, mint a' rókákhoz, a' többek közt, két fő okért: mivel' a' talpa, nem úgy mint a' rókának, hanem mint a' nyúlnak, tsupa szőr; azonkivül, a' húsa is ennivaló és jóizü. A' farka' hegyi is egyforma színü az egész testével, tsupa fejér. Formájára, inkább hasonló a' kezes kutyához, mint a' rókához. Némellyek ugyan azt mondják, hogy télen fejér, nyáron pedig szürkéskék vólna: de, mind Bl. kétfélének láttzik azt tartani; mind Schreber, a' honnan ezt rajzoltattam, két formában festi le. Hogy ez a' kék, mely ritkább mint a' fejér, nem egy az e alatt említett rókával is; jele az a' fajtajegy, hogy ama' rókának, a' talpa nem szőrös. Többnyire durván ugat; de néha, ha útnak indúl, ordit. Steller sok különöst beszél rólla, kivált' szemtelen tsalfaságot; pl. hogy mindent a' mit elő talál, ruhát, kést, húst, 'sat. ellop, sőt a' kezéből is kikapja az embernek. A' bundája igen betses. — A' szürkés-kékről azt mondják, hogy tsak a' Heetkoi Wollok erdőben teremne, Muszka-Tatárországban, és annyira vígyáznak a' magok' törsökfajtájok' tisztánmaradására, hogy az ő erdejekbe menő minden idegent megölnének. Hogy a' Talpaszőr egyszerre 25-öt köjködzene, kéttségkivül hazugságnak kell lenni.

5. RÓKAFARKAS K. (C. Lycaon; der schwarze Fuchs; le loup noir. 132. K.).

Bundája mereül fekete, de a' farka' hegyi fejér. Főképpen Sibiriában van otthon; de Labradórban is elég van; egyszóval, Európának, Ásiának és Amérikának leghidegebb tájékait lakja. Úgy láttzik hogy a' farkas és róka közöttvaló korts-állat vólna: de még

eddig nints felölle meghatározott tudomány, ha a' rókának a' fajtája-é tsak, vagy pedig különböző faj. Elég az, hogy bundája' betsiről igen híres, mert elkél darabja 400 rúbelen, 40--50 talléron; a' tzoboj után, legelső, sőt némellyek, még elébbvalónak tartják annál. Herrmann, a' maga' útazókönyvében azt beszélli, hogy egy kiválasztott igen szép darab, néha 1000 rúbelre is felmegyen. Leginkább Sibíriából és Kamtsatkából hordják hozzánk a' bundabőrét.

VII. Faj. — HIÉNA; Hyaena; die Hyäne.

Mindenik lábán 4 úja, az alfeljuka felett keresztben fekvő tojásformáju szagtömlője; gerintzén végig serénnye. — Pedibus omnibus tetradactylis, folliculo ouali putorio.

Ezek neki a' kutya fajtól különböztető fajbéjjegei: egyéberánt megeggyez annak fő fajbéjjegeire nézve. Különben, a' szőre feszes, tsaknem serteforma, a' farka kivált', mely igen borzos. Van neki több fajtája is egynél, mint már a' Pettyegetett Hiéna (Hyaena v. Canis crocuta), mely különösen a' Jóreménység-véghegynél terem, de kivált' Habessiniában. Ez, a' következőnél sokkal nagyobb. De vegyükelő, tsak az esmeretesebbet.

1. KÖZÖNSÉGES H. (H. Vulgaris; die gemeine Hyäne; l' Hyaene. 133. K.). Cauda recta annulata, pilis cervicis erectis, auriculis nudis, palmis tetradactylis. (Bl. Canis nigricans, maculis virgatis, facie nigra, iuba ceruicis dorsique, pedibus tetradactylis).

A' Hiénát, nevezik még németül: Grabthier, Abendwolf, der indianische Wolf. Nagyságára akkora, mint egy farkas; de a' lábai hosszabbak, kivált' a' két első, mellyeknél a' hátúlsók rövidebbek: mindeniken erős ásó körmök. Dereka rövidebb mint a' farkasé; keskenyebb, lapossabb feje; foga 34; a' farka inkább tsak

borzos szőrből áll; tekíntete iszonyú vad, bosszúálló és fene, a' szeme irtózdtatóúl tsillámlik; hegyes füle kopasz és merő; a' nyaka is ollyan merőn áll, hogy ha hátra akar nézni, egésszen meg kell neki fordúlni. A' nyakánvaló serénnye különösen ollyan feszes, mint a' disznóserte. Szagtömlőjében, mely a' farka alatt egy nyílásból áll, valamint a' borzé, 'síros nedve gyűl össze. Ettől gondolták a' régiek, a' kik azt, nem tudták mirevaló, hogy minden Hiéna hímnyőstény vólna. Szőre' színe fejér-szürke, lefelé nyúló barna tsíkokkal. Vakmerőbb állat ez a' farkasnál sokkal. Eledele állatbeli ragadomány, dög, hólt testek, mellyeket a' sírból kiás. Az oroszlánnak is neki megyen. A' mit egyszer megfal, azt többé el nem ereszti: és, a' mint mondják, ezért fognák azt üres 'sákkal, mellyet megharapván, annálfogva húzzák, a' nélkűl hogy elereszténé. Éjjel, különös és külömböző hangon ordít; úgy is bőg mint a' borjú; 's úgy is tesz', a' mint mondják, mint mikor az okádó ember ökrendez. De, hogy az emberi hangot is követvén, ezeket eltsábítaná, 's több haszontalan íllyes mesék felőlle, mind hazugságok. Az Arabsok a' húsát megeszik. — Hazája Ásia és Áfrika; lakhellye kősziklák' öble 's földbarlangok. Igen hasznos állatnak tartják azért, hogy a' másképp' gyakran pestist okozható dögöt elpusztíttja; 's ez által, az ottvaló korhel Rendtartóság' (politia) kötelességét hajtaná végre. A' Sakál' természetével, mellyel egy hazában él, közel meggyez a' természete. A' hiénáról is hiszik némellyek, hogy szakállasfarkas név alatt kóborolt vólna; mint pl. Lion körűl 1754- -1756-ban; mellyet mások ellenben, tsak valami kegyetlen vén farkasnak mondanak.

IV. REND

Lábhüvejkük; Pedimana.

Ebben a' Rendben fordúlnakelő azok az Emlősállatok, a' mellyeknek a' hátúlsó lábokon különvált hüvejkei vannak = Pollice separato in extremitatibus inferioribus. Ezek az állatok Linné-nél, valamint Blumenbachnál is, a' Ragadozók között vannak. Nagyobb részének tömlője, 's ebben az emlője 's a' tsetsei vannak. Nagyobbrészént plántával élnek.

I. Faj. — KÖJKEMELŐ; Didelphis; das Beutelthier.

Nagyobb részének tompa, körmetlen hüvejke: a' nyősténynek a' hasán tsetstömlője. — Plerisque hallux muticus. Feminis folliculus abdominalis mammarum.

Illyen nevezet alatt él egy méltóemlékezetü állat, Keletindiákon, Ujj-Hollándiában, de különösen Északámérika' melegebb részein Tizenkét fajtái vólnának; de aligha 2--3-féle is, nem ugyanaz az egy. Nevezetes fajtái ezek: —

1. TÖMLŐHASU K. (D. Marsupialis; das Beutelthier, der Beutelratze, Opossum. 134. K.). Albida, auriculis, antibrachiis et tibiis nigris, cauda squamosa longitudine corporis. Dentes primores superiores 10, inferiores 8, laniarii elongati. — Abbild. n. h. Gegenst. 54.

Ezen állat eránt is sok külömböző vélekedés és vetekedés van. F. azt mondja, hogy ez az Opos-

sum nem nagyobb egy menyétnél: más, azt mondja, hogy a' Marsupialis más, más pedig az Opossum vagy Beutelratze: Scherer azt mondja, hogy ez mint Marsupialis, legnagyobb a' fajtája között: a' bétsi Schönbrunban pedig látjuk, hogy egy kis őznél nem kissebb. — Rókaforma tekíntete, kerek apró fekete fülei, széles mejje, fekete-tarkáju lábszárai, hosszú pikkejes farka; tompa, körmetlen hüvejke; szőre szürkés. A' nyősténynek a' hasán, van egy tömlő, mellyet valami saját hús-szálak által, akarat szerént kinyithat és össze húzhat, mint az erszényt. Annak a' fenekén, vagy is a' tömlőhasu' hasán, vannak a' tsetsek. A' köjkeit igen aprón és éretlenen köjködziel, mellyek azután jó ideig, a' hasa' tömlőjében, a' tsetshez ragadva szopnak és nevekednek, mikor osztán értkorokban, attól, mint az ért gyümőlts a' fáról, leválnak, és mintegy újjra kiköjködzi azokat ebből a' tömlőből is; és ettől nevezik azt didelphis (kétméhünek). Azután is pedig, valamikor a' köjkeit félti, vagy ha esső van; azok a' tömlőbe ugrálnak, 's az annyok, úgy összehúzza a' tömlő' száját: hogy semmi veszedelmek nem lehet, 's ha szükséges, elszalad velek. A' húsa ennivaló.

2. HÁTÁNHORDÓ K. (D. Dorsigera; der surinamische Aeneas, Buschratte, Marmose; le philandre de Surinam. 135. K.). Cauda basi pilosa, orbitarum margine fusco. — Schr. 150.

Ennek, nintsen tsetstömlője; hanem, ha gyenge köjkeit pl. félti, ezek az annyok' hátára ugrálnak, és ennek felkunkorodó hosszú kopasz farkába, mely tsak tőben szőrös, a' magok' kapotsfarkoknálfogva, belé tsimpajkódznak, 's úgy szalad velek az öreg a' veszedelem elől, valamint Aeneás Trójából, az öreg apjával. De azért, nem Aeneástól van a' hátánhordónak Aeneas-neve; hanem αἶνος-tól. Nagysága akkora, mint egy patkány. Hazája Délámérika; lakhellye földbarlang, mellyet maga ás. A' köjkei úgy nyivognak, mint a'

malatz. A' formáját és színét megmutattja a' rajzolat, Schr. szerént.

II. Faj. — RUDAS; Phalangista.

Hosszú bojhos farka; véknya' bőrei feszesek. — Cauda longa villosa, cutis hypocondriorum extensa. Scher.

Ez is a' Tömlőhasuk közzűlvaló: melynek az említett Tudós egy fajtáját említi, Phalangista volans (Repeső R.) vezetéknév alatt, — cauda pilosa, mely Újj-Hollándiai vólna, és többnyire az élőfákon lakik. Ennek, hosszú farka bojhos, a' két véknya' bőre feszes. — Azt mondaná ugyan az ember, hogy ez az állat, a' mindjárt következők közzűl eggyikkel vagy másikkal egyforma és ugyanaz vólna, és hogy a' legközelebb következő is, kűlső formájára nézve, ide tartozna: de mivel' az alkotmány' rendiben, a' kűlső tagok mellett, egy főkülömbségnek vettükfel azt, hogy az eddig felhordott mindenféle állatoknak, még a' külön helyheztetett embernek is, mind-a'-háromféle foga megvan; tehát a' következő állatokat már úgy tekíntsük, mint a' mellyeknek, vagy eggyik-, vagy másikféle fogok híjja van (Animalia dentium ordine incompleto); 's ezen okon, az eddig felhordottaktól külön választjuk.

IV. REND

Futkárlábuk; Pedigrada.

Ebben a' Rendben, itt, többnyire azok az Emlősállatok vannak, a' mellyeket Bl. az Újaslábu (pododactyla v. dactylopoda, digitata) állatok között a' Rágtsálók' (glires; nagende Thiere; Scalpris dentata. Jo. Hunter) osztájjába teszen. Igen számos Faju és Fajtáju Rend ez. Rendbéjjege, általjában lehet ez: Hátúlsó lábai az elsőknél hoszzabbak, agyarok nints, kapafogai többnyire alólfelűl kettő, vésőforma élesek. — Extremitates posteriores anterioribus longiores, dentes laniarii nulli, primores plerisque vtrinque 2, caestriformi. — Többnyire plántával élnek, és ezért van nekik ollyan rágtsáló (rágitskáló) fogok. Van köztök, de kevés, a' mely az állati létalakokat is megeszi. Egyéberánt, nagyobbrészént társaságszeretők, félénkek, a' tanítást könnyen felveszik, tiszták. Némelyik, barlangban, setét hellyeken, másik az élőfákon lakik. Nagyobb része kinyílt szemmel alszik. Némelyikben, az úgynevezett mesterségi hajlandóság igen szembetünő. Esztendőben gyakran párosodnak.

Ezeknek az állatoknak alkotmányos rendbeszedése, Linné szerént 3 Faj: Egerek, Tövissesdisznók és Nyúlak: Blumenbachnál pedig 9. — Szedjük elő mi itt ezeket a' rágtsáló Futkárlábu állatokat, e' következő sorral, fajonként: —

I. Faj — KÉNGURU; (Glis Gigantea; der Känguruh.)

Sugár-végü hosszú farka, első lábai igen rövidek, a' hátúlsók igen hosszak. Tenyere 5 úju, talpa negyedfél úju; felső kapafogai 6, alsó

2, agyara nints. — Cauda longa, apice attenuato, pedibus anticis breuissimis, posticis longissimis. Palmis pentadactylis, plantis, subtetradactylis: dentes primores superiores 6, inferiores 2, laniarii nulli. — Schr. 154.

Ez az állat (136. K.). 1770-től fogva esmeretes; mikor azt Cook, első útazásakor, és az ő útazó társai, legelősször látták Ujj-Hollándiában, a' hol azt Ujj-Südwallisban, a' Cook' eggyik kísérője Banks találtafel. Nagyságára, akkora mint egy őz vagy juh, közel másfél mása nehésségü; szőre szine, mint az egérnek: feje kitsiny, ollyanforma, mint az agáré, és koránt-sem olylyan, mint a' nyúlé: füle hosszú és feláll; első lába igen rövid, 5 újjal, a' hátúlsó legalább is van 3 akkora hosszú, 3 hosszabb újakkal, mellyek között a' közbűlső hosszabb és butzkós; farka közel 3 talp hosszú, jóvastag, de igen súgár végü (fajbéjjeg) és rugós, nem bojtos, nem is egy lúdtoll vastagságu, mint Földi mondja; melynek a' segedelmével 2 ölnyire, vagy tán tovább is elugrik; de 4-re, vagy még messzebb is, mint W. mondja, — nem kell hinni. Ha fűvet eszik, — mert tsak plántával él, — akkor 4 lábon jár; de máskor mindég tsak ugrik, és többnyire a' két hórihorgas lábán űl, 's a' 2 első lábát, ha nem eszik vele mint szokta, a' mejjén figyegteti, 's illyen állásában, van ollyan magas, mint egy ember. Ha osztán odább akar menni; a' harmadik hátúlsó lábát is, a' farkát, segedelemre veszi, rátámaszkodva odább baktat, mint a' nyúl.

Ezt az állatot Linné Didelphis giganteanak nevezte, azért, mert azzal, a' tömlőhasban megeggyez; és a' köjkét, mely egy vetésre tsak egy, és akkora sints mint egy egér, 9 hónapig a' tömlőjében hordozza a' tsetsin, és akkorra, 14 fontos nagyságura is felnevekedne. Igen szelíd állat ez: a' húsát megeszik, azt mondja F., W. pedig azt, hogy rossz. A' Kénguru, nyáj számra jár az említett tartományban. — Közelít ehhez termetére és színére a' —

II. Faj. — SZÖKDÉTS; Dipus; der Springer.

Első lábai igen rövidek, a' hátúlsók igen hosszak; farka hosszú, bojtos: kapafogai alólfelűl 2. — Pedes antici breuissimi, postici longissimi; cauda longa floccosa: dentes primores vtrinque 2.

Linné, az egerek közzé tette (mus Jaculus). Már ez nem tsak a' Kénguruhoz, hanem a' nyúlhoz is közelít. — Fajtái közzűlvaló az —

1. UGRÁNY Sz. (D. Jaculus s. Jerboa; der Springhase, die Springmaus, die zweybeinige Bergmaus. 137. K.). Palmis pentadactylis, plantis tridactylis, Scher. (Bl. pedig: Palmis tridactylis, plantis tetradactylis). — Schr. 228.

Ennek a' hazája Északáfrika, Égyiptom, Arabia 'sat. Első lábai igen rövidek, úgy hogy mikor seggen űl, a' két első lábait nem is látni, nem járnivalók; hátúlsó lábai pedig igen hosszak; farka is hosszú, hegyben bojtos és ugrásra termett; első lába 5 újú, a' hátúlsón 3 van. Lakhellye földbarlang: járás hellyett, szökdétselve ugrál, valamint a' mezei szütskő. A' húsa egésszen megehető.

Erre az állatra nézve is olly' nagy bizonytalanságban láttzanak a' T. H. Írók lenni, hogy a' sok külömböző előadásokból a' sűlki, hogy neki nem tsak egykét fajtájának kell lenni. W. eggyet Alakdaga (J. Jaculus; l' Alalogtaga) nevezet alatt ád elő, mely Muszka-, és Tatárországban, a' Mongoli kietlenekben, egész Kínáig és Indiákig vólna otthon; és azt mondja, hogy sok alfajtái között, a' legnagyobbik akkora, mint egy mókus, a' legkissebbik pedig, mint egy mezei egér; és, ennek az első lábán 4, a' hátúlson pedig 5 újái vólnának, 's a' farka' fekete bojtjának a' hegyi fejér. — A' másikat mind ő, mind F. Jac. Sagittanak (W. pedig még, Jerboa, Gerbo, Gerboise; Springmaus névvel is) nevezik; és hogy ennek az el-

ső lábai, még rövidebbek vólnának, mint amazé. Úgy láttzik, ez az, a' mellyet annak rendi szerént legelől elő adánk. Ezt már a' Régiek is esmerték, Áristóteles és Heródotus, a' két első lábát számba sem vévén, Dipus nevezet alatt emlékeznek rólla. A' Syrenei régi pénzeken is látni a' képét. Hogy nappal a' barlangjában lappang és szunyókál, éjjel pedig kűlső dolga után jár; hogy téli álmot is alszik; hogy a' maga' húgyát is megissza, 's több mást is beszélnek rólla.

III. Faj. — NYÚL; Lepus; der Hase.

Alólfelűl 2 kapafoga,, a' felsők kettősök, farka rövid, füle jónagy. — Dentes primores vtrinque 2, superiores duplicati; cauda brevis.

Mind egyedűl tsak plántaterményekkel élnek; valamint a' kettős botskorkörmü állatok, kérődzenek (3 Mós. 11: 5, 'sat.); általjában mind félénkek, és igen fínomúl hallanak.

1. MEZEI. Ny. (L. Timidus; der Hase, Feldhase; le liévre; ángl. the hare. 138. K.). Auriculis apice nigris, corpore et pedibus posticis longioribus. — v. Wildungen Tasch. J. 1798.

Ezt a' fajtát kiki jól esmeri: itt, futtában van lerajzolva. Füle' hegyi fekete; talpa tömött szőrös, sőt még egyrészént a' szájában is szőr van. Bajussza hosszú szálak; órjukai között, egy vákány ollyan tekintetet formál neki, mintha két szája vólna. Nagy szemei kidűjjednek, pillátlanok, és a' világra is látva jönn. A' kannak a' feje szőrösebb, a' füleit összébb tartja 's hátra tsapja, bajussza nagyobb, háta szürke. Első lábán 4, a' hátúlsón 5 úja. Vénségére befelé görbűlnek a' fogai. — Tsaknem az egész régi világon otthon van, a' forró égtájokat kivévén; azonkivűl, Északamérikában is. Ha ezt a' nyúlat a' kutya kergeti, legsebessebb futtában óldalvást szokott ugrani, mely által gyakran megszabadúl. Hátúlsó hosszabb lábai tselek-

szik, hogy futása ugrásokból áll, és hogy a' dombra könnyebben szalad, mint a' völgynek. Párosodássok' ideje kezdődik Februáriusban és elnyúlik Augustusig. Terhes, 30 nap'; köjködzik 3-at, 4-et, mellyeket legfeljebb 20 nap' szoptat, 's akkor ismét bakzik. A' Mártius' utólján lett köjköket többnyire a' hideg öliel; a' második vatzokbeliek is gyakran elvesznek a' szúnyogtsípés miatt; a' harmadik, ősztájon, legkevesebb veszedelemnek van kitéve. A' kan nyúl is nem egyszer harapdálja agyon a' köjköket; mellyet bakzásakori nagy tüzének tulajdonítanak. Igy 'hát, a' nyúl rendszerént 3 vatzokkal köjködzvén egy nyáron, az a' példamondás támadt belőlle, hogy — „tavasszal másod„magával megyen a' mezőre; ősszel pedig 16-odmagával az erdőbe." Igaz is, hogy ha nem vadásznák, 's egyszerre 4--5 százat, 's ezeret is nem hajtanának puska alá; úgy elszaporodna, hogy utólljára káposztánk se lenne. Béts körül sokszor tajtékpipával üthetne a' heveréstől eltikkadt sétálló. A' hazabeli szántovető az esztekével szokta lesújtani.

A' nyúl' eledelét is jól esmeri minden ember; a' káposztaültető asszonyok, 's a' fatsemetékkel bajlódó Kertészek legjobban. A' káposztás kerteket 's mezőket, a' zőld vetéseket; télen, mikor szorúl, a' fatsemete-oskolákat, legjobban szokta dongani. Nehéz tőlle az íjjen fákat mególtalmazni, ha tsak tövissel minden darabot körül nem kötöznek, vagy puskaporral kevert avas 'sírral nem kenikmeg a' tsemetéket; mely mindenik elég bajjal jár. Ha nagy a' hó, úgy hogy a' tsemetéket, a' koronáján kivül, elnyeli; akkor is szintúgy kárt tesz'; mint 1799-ben, a' hófujáttal (fúvással) koronáig telt ember-magasságnyi tsemetéknek a' koronáit tisztán lenyirbálta, a' Keszthelyi Georgikonban. A' hárs-, és égerfát nem örömöst bántja. Tsalóka-eledelének igen jó a' petrešejem. Ivást, keveset iszik, valamint a' tengerinyúl. Nappal örömöst hever; de kettségkivül tsak azért, mivel' félénk: esthajnal és reghajnal, ez a' két szürkűllet, 's a' tiszta hóldvilág neki

kóborló ideje. Illyenkor tsoportostól bakdátsolnak, eggyütt tzitzáznak; de tsak egy denevér reppenésére is nyakrafőre széjjelszaladnak. Félelem, jó-futás, és ravasság neki 3 fő fegyvere: de ha megfogják, harap is. Esmervén a' gyengeségét; apróbb állatok is mint maga, megtámodják. Két holló, egy öreg nyúlat elfáraszt és megöl: a' sas, egy rugással orját-veszi. De tsakugyan a' dologtalan ember neki legnagyobb ellensége, 's a' szegény földmivelő ember legveszedelmesebb kedvetlen koppója. Az íjjen nyúlűldözésben tetztzikmeg a' nyúl' ravassága legjobban: eggyik, ha tsak szerit teheti, a' legközelebb legelő juhnyájba szalad; a' másik kikergeti a' rokonát a' vatzokból, 's maga belé fekszik; az elkapni akaró kutyát általugordja; a' víznek is neki megyen, ha szorúl. Ha eltsípik, akkor egyszer hangot ád, és keservesen makog.

Minden kártékonysága mellett is, nem tudom melyik vad állatnak vólna a' földön általjában nagyobb haszna, mint a' Mezei nyúlnak, legalább a' pallérozottabb nemzeteknél, a' kik annak a' húsát általjában és előkelőleg szeretik 's eszik. A' Törökök, valamint a' disznóhúst is, meg nem eszik. A' Muszkák is tsak a' bőrének veszikhasznát, mellyel mindenfelé, de kivált' Ángliában, Hollándiában, Német-, Muszka-, Magyar- 's több országokban igen nagy kereskedést űznek. A' bundája, béllésnek jó; a' szőri pedig mágában, kedves és drága jószág a' kalaposoknál; a' kopasz bőrinek is haszna van. Párisban van egy műhely, a' hol a' szőrit megfonnják, 's harisnyát, kesztyűt, 'sat. kötnek és szűnek belőlle, mely minden tekíntetben közelít a' sejemhez. De, van még neki százféle aprótseprő haszna is, mellyet itt felbordani sok vólna.

Az égtáj' és tartomány' minéműsége sok változást teszen a' mezei nyúl' termetén 's formáján. A' hegyi nyúl pl. barnább és köptzösebb. Az északtáji magas hegyekben, Helvétziai és Tiroli álpesekben termő —

a.) VÁLTOZÓ Ny. (L. Variabilis; der ver-

änderliche Haase. 139. K.) legnagyobb; a' feje busább, fülei rövidebbek, hátúlsó lábai hosszabbak, talpasabbak, a' farka rövidebb és kevesebb tsürkei vólnának. Az északi legkűlső tartományokban, télennyáron egyre, mereűl tsupa fejér; Helvétziában pedig és Tirolban nyári köntöse verhenyeges szürke, a' hasa szennyes-fejér [1]). Teste, valamivel hosszabb mint a' miéinké. Némellyek tsupa fekete mezei nyúlat is mondanak, de a' mely igen ritka vólna; és példáúl hozzákfel a' Dreśdai ijjen bőrt, ha ugyan nyúlbőr az. Némellyek szarvas nyúlat is láttak, ha igaz; ollyan vólna a' szarva, mint a' őzé. Bl. sem meghatározva nem hiszi; F. is kételkedve mondja, valamint Scherer: W. pedig megesküszik a' létén, valamint sok más derék Természetnyomozók. Hát még a' 8 lábu, 's kétfejü nyúl! — 's Frantziaországban két nyúl ugyanazon-egy fővel! — Szerentse hogy nem ökör, és nem kell rólla többet beszélni. De —

Van még ugyanazon fajban, többféje névvel nevezett nyúl is, laktok' minémüségéhez szabva, mint most említém: és nem is lehet kételkedni, hogy pl. a' hegyi nyúl jobb ízü, másformáju, és betsesebb bundáju ne vólna, mint az alföldi motsárban tekergő, mely rosszabb eledellel él.

Van egy, mellyet Törpe Ny. (L. Pusillus; der Zwerghase) nevezet alatt említenek, és egy potznál kévéssel vólna nagyobb: mely elég jel ára, hogy ha bár a' feje a' nyúléhoz közelít is; mindazáltal, legalább a' mezei nyúlakhoz nem tartozik, és hosszabb említésre nem is méltó.

Ugyanezt a' betsűletet érdemli a' Tolai Ny (L. Tolai); mely szintúgy, mint az éppen előttevaló, Muszkaország' vadabb tartománnyaiban lakik.

A' mezei nyúl elél, ha megengedik, 7--8 esztendeig: de hánynak esik ez a' szerentséje ezerek kö-

1. *Meisners* Museum der Naturgesch. Helvetiens. Nro. 4.

zőtt? — Hát az igaz-é, hogy a' nyúl, mikor köjködzik, már akkor és az előtt, az újjabb köjköket a' hasában hordozná? — én kötve sem hihetem, hogy ílylyen állat vólna, még pedig az is tsak egyedúl a' nyúl. — Ha a' kan nyúlak a' nyősténnyen összevesznek; segreúlve, a' lábokkal pufogattják egymást, ollyan hirtelen, hogy az ütlek' számát lehetetlen felvenni, 's a' szőrök szintúgy repúl széjjel, mint mikor a' korhel szűts a' mojette prémet kiporozza.

2. TENGERI Ny. (L. Cuniculus; das Kaninchen; le lapin; ángl. the rabbet. 140. K.). Auriculis nudatis, corpore et pedibus posticis breuioribus. — v. Wildung. Tasch. J. 1799.

A' Mezei nyúltól, tsaknem egész termetében külömböz; de főképpen kopasz fülére nézve. Hogy a' bátúlsó lába rövidebb mint amazé, ezt említeni sem szükség'; mert hiszen az egész teste is sokkal kissebb: hogy szeresen rövidebb vólna, nem gondolnám. Természetekben pedig az a' nagy külömbség van köztök, hogy, ez földbarlangban lakik, még pedig igen híres és veszedelmes barlangásó: a' mezei nyúl ellenben, a' földszínen húzzameg magát. — Gyökérfajtája a' többinek ez a' VAD TNy.; melynek a' szőri szürke vagy hamvas. Eredeti hazája a' régi világ' meleg égtája, a' világ' derékabrontsa' alatt 's mejjékein: hanem, későbben a' hídegebb égtájok alatt is elterjedt: de nem úgy, mint Bl. mondja, hogy mintha az északi tájékokon is honnyivá lett vólna; hanem tsak szelíd állapotban, vagyis, emberi gondoskodás mellett. Mert, pl. az egész austriai birodalomban, mely még nem igen északi tájék, tudtomra tsak egy sints vadon, és nem is hiszem hogy kiállaná tsak a' magyarországi telet is a' pusztán. — A' tengeri nyúlnak, ezen a' vadon kivúl, két fő fajtája nevezetes, úgymint: —

a). SZELÍD TNy. (L. C. Domesticus; das zahme K., 141. K.); melyben igen sokféle színüt találni,

de még is legbővebben fejért, feketét, fejér-fekete, és fejér-sárga-tarkájut, hamuszínt, 's úgy osztán több minden színüt.

A' közönséges Tengeri nyúl, még termékenyebb mint a' Mezei nyúl, mert egyszerre 5--6 's 8-at is köjködzik; 's esztendőben 7-szer köjködzene. A' köjkök pedig, 5 hónaposkorokban már magok is szaporíthatnak. Mások azt mondják, hogy 3-adik esztendejében koslatna elősször. Az anya igen érzékenyűl szereti a' köjkeit, kitépi a' maga' szőrit, 's abból vét nekik vatzkot: de a' kan kevesebb betsületet tud, gyakran megöli azokat 's megeszi. A' tengeri nyúl és a' mezei, nem férnek egymáshoz, eggyütt nem párosodnak; mellyet Buffon eleget próbált, hogy kortsot kaphatna; de hijjában. Ha a' tengeri nyúl haragszik, vagy hírt akar adni, pl. a' köjkeinek, valami veszedelemről; a' hatúlsó lábaival keményeket toppant, kivált' deszka alpadlaton, mintha megaynnyi kalapátsot ütnének oda. De a' rókát 's a' Vadász-menyétet (245. lap), ezzel el nem íjjeszti; ez az utúlsó neki a' vadász-mestere. Nagy tsapás [1]) ez az állat az ollyán tartományokon, a' hol nagyon és vadon elszaporodhatik, mint pl. ezelőtt mintegy 80 esztendővel (1736) a' Sz. Péterszigetben, Sárdínia mellett [2]). Pennant úgy számláltafel, hogy egy pár, 4 esztendő alatt, 1274840-re tudna szaporodni. E' szerént, nem vólna utólsó szemlélődés íjjen gazdaságba kapni, a' H. M. Vásárhellyi vagy Ketskeméti pusztákon; ha valaki azon igyekezne, hogy semmit-se arasson, tsak nyúlszőrt: mert ezek leprédálnák, valami tsak zöld. Annak sints jól dolga, a' ki eggyet a' háza', vagy tanyája' környékén megszenved; mert, a' mi tsak földből van, ez az állat azt mind úgy össze ássa vési, hogy az épületbeli kár kipótolhatatlanná lessz; és kevés hijján el kell hínni,

1. Certum est, Balearicos aduersus prouentum cuniculorum auxilium militare a' diuo Augusto petiisse. *Plinius.*
2. *Cetti*, quadrupedi di Sardegna. p. 149.

hogy egy spanyol várost ezek sűjjesztettek vólna el. Vad tengeri nyúlat, a' bőriért, 's a' kik szeretik, a' húsáért is, valami erdős, gyalogfenyves hellyen elszaporítani, nem árt; mert ennek a' húsa, nemmagyarnak, legjobb: de még is jobb annál, tsak a' malatzgazdaság is; mert ennek a' húsa, legalább nem ollyan mint a' matskahús. A' tenyészendők' téli eledele széna és zababrak: jobb ezt a' lónak szánni. A' szőriből kalapot, 's mást is készítenek. — Hogy a' veres szemü fejér tengeri nyúlak, valamint az illyen Kakkerlákkok, szintúgy sinlődésből vólnának ollyanok, én éppen úgy nem hiszem, mint amott nem hittem.

b.) ÁNGORI TNy. (L. C. Angorensis; der englische Seidenhase. 142. K.).

Sejem-nyúlnak nevezték ezt, úgytartom, az Ánglusok, azért, mert a' szőre fínom, puha mint a' sejem. Egyéberánt is szembetünőűl külömböz ez a' Vadtól, és a' közönséges szelídtől, nagyságára és szőre' hosszára nézve is. Már Ángliában régen tenyésztetik, valamint más gazdasági állatot: sőt ezelőtt 18 esztendővel Magyarországon is láttam illyen gazdaságot: mellyet annak bőlts gazdája látván, hogy az éppen nem Magyarnakvaló, mivel' az egész regiát elbüdössítette; kiadott rajtok; mikor, — azt meg nem mondhatom.

Ez az ángori fajta, megeggyez a' közönségessel, élete' módjában: és ha tsakugyan tenyésztetni akarná valaki, ezzel kezdeni hozzá, hasznosabb, a' szőrire tekíntve; melyből nem tsak kalapot, kesztyűt, harisnyát, 'sat., hanem fínom posztót is készítenek. A' nekivaló hajlék' készítése abból áll, hogy az épűlet' fenekét, a' földszíntől le, mintegy 4--5 talpnyi méjségre kiássák; itt megbéllelik téglával; akkor ismét vissza hordják belé a' földet és keményen megtömik, földszínig, fel. Ebben osztán a' tengeri nyúlak azt követikel, az ő természeti módjok szerént, a' mit akarnak; össze-meg-össze áskálják azt, de kárt, nem

tehetnek. Hanem, igen jó lessz az ebédlő szobát, oda, legalább egy hajításnyira szabniki: mert különben, még a' vaníliának is tengerinyúl-szaga lessz.

Azt mondják, hogy a' tengeri nyúlnak a' vízital ártana: Riem pedig [1]) így beszél: „Az én ángori teng. „nyúlaim mindennap' isznak szemem előtt, a' magok' „egésségekre: és így, éppen ollyan káros mese, vala„mint az hogy a' juhoknak nem kellene mindennap' „vizet adni." — Ugyanő tzáfoljameg azt is, mintha az ángori teng. nyúl nem párosodna a' közönségessel, mondván: — „Egy féjér ángori kant összebotsátottam, "egy hazabeli hamvas szelíd nyősténnyel, és lett tőlle "4 fekete, mellyeket apjok-annyok nagyon szerettek, "velek jártak mindennap', egész' a' második köjkö"zésig, 's azután is velek eggyütt nevekedtekfel." — Egyéberánt, —

Erről a' teng. nyúlról már, elég és tökélletes útmutatásokat írtak (a'többek közt, Mayer Pap); a' hol az ezen kapó nyúlas gazda mindent kitanúlhat. — Ennek a' nyúlnak a' szőri, még a' bíborszőrnél is elébbvaló vólna. Nem nyírni szokták azt; nem is mejjeszteni, mint mi egyszer el kezdettük vólt: hanem tsak fűsúlgetni, hetiben vagy 2 hétben egyszer. Egy jól élt ángori teng. nyúl, ád esztendő alatt 10--12 lót szőrt, melynek fontja 7--8 ezüst forint. A' kalapot, tsak az aprókból és tsepűjéből készítik: a' szálassát, mondám, megfonják, és mindenféle szép szöveteket készítenek belőlle; hanem, szükséges hozzá egykevés pamutot vagy fínom juhgyapjat tenni. Ezek a' kész szövetek szép fényesek, puhák és ollyan könnyűk, hogy az abból vart férfi német-hatzuka (Frack), ha tafotával béllelikmeg, nem nehezebb $1\frac{1}{2}$ fontnál; azomban rendkivűl meleg.

---

1. *Arthur Youngs* Annalen des Ackerbaues etc., übersetzt von Hahnemann, mit Anmerk.; herausgegeben von Riem, 2-ter B., Seite 5 in der Anmerk.

IV. Faj. — MÓKUS; Sciurus; das Eichhörnchen.

Kapafoga alólfelűl kettő, az alsók tsútsosok; farka lompos, választékos. — Dentibus primoribus vtrinque duobus, inferioribus conicis; cauda pilosissima, disticha.

Ez egy kellemetes kis állat; hosszú lompos farka, mely közel akkorának láttzik, mint az egész teste, és rendszerént a' hátára kunkorítva hordozza, úgy láttzik mint valami kakasfark. Első lábán 4, a' hátúlsón 5 úja, kapaszkodó körmökkel. Rendes lakhellye erdei élőfák, még pedig többnyire tőlgy-, tser-, és fenyőfa, a' földre ritkán jönnle; de van ollyan fajtája is, mely tsak a' földön lakik. Kúszó, ugráló, jó. Van neki több mint 30 fajtája, külömböző színü

1. KÖZÖNSÉGES M. (Sc. Vulgaris; das Einchörnchen; l' ecureuil; ángl. the squirrel. 143. K.). Auriculis apice barbatis, cauda dorso concolore. — v. Wildung. Tasch. J. 1808.

Hazája az egész Európa és Ásiának nagy része. Északamérikában is elég van. Nállunk rendes színe viaszszín-veres; de van gesztenyeszín, rókaszín, hamuszín, 's több külömbféle is. Az északvídékiek, kivált' az Ob' partjain, a' Baikál-tónál, télen szürkék és ónszínük; és, ezt tartják az úgynevezett petit gris valódi prémnek; a' hasa' bundáját pedig különösen Vehwa-nak, mely többnyire fejér. Találni néha tsupa feketét is, ritkán tsupa fejért, és még ritkábban tarkát. — A' közönséges mókus, kobakfejü, kosóru, szeme fekete és kinnűlő, fennálló hegyes füleit a' szőrbojt teszi naggyá. A' két alsó kapafoga, mellyel rágtsál, lógnának míg eleven, 's döglöttkorában, ha már meghűl, feszesen állanak. Módnélkűl fürge kis állat ez; egy pillantatig nem tud nyúgodni, szüntelen nevettséges mozgásban van. A' mellett, igen tiszta, szüntelen mosdik, kenifeni magát, mint a' matska. A'

fáról leszorítani és megfogni, nem utólsó mesterség: ha pedig a' fa nem magánosan áll, lehetetlen; mert eggyikről a' másikra, ha tsak egykét ölnyire állanak ezek egymáshoz, még általugrik. Szilajsága képzelhetetlen, mintha tsak repűlne. A' fánn, fészekben lakik, mellyet maga szokott rakni gajjakból, és levéllel, mohval megbélleli, tsútsosan befedi, egy szűk nyílást hágy rajta, mellyen ki-'s-bé búvik. Hogy szarka-, vagy más madárfészket is foglalna el, meglehet; de az ollyat is, a' maga' szükségéhez megtatarozza és elkészíti. Illyen fészket szokott tartani minden pár, 3-at, 4-et.

Eledele rendszerént keményhaju gyümőlts, makk, dió, mogyoró, fenyőkopánts, 's több afféle, a' mit meg kellene törni; hanem ő a' fogaival rendesen kivési, szinte porzik: egyszóval a' magbélformát szereti rágitskálni. Mikor eszik, seggen űl, és a' két első lábával, mellyen a' talpa ámbár tsak 4 úju, született tenyér hellyett és olly' módoson dolgozik, valamint egy okos kis gyermek a' kezeivel: és, ez benne legelső, a' miért azt, valamint az apró madarakat, kalitzkában tartogattják: másik pedig az, hogy ha a' kalitzkájának eggyik része, hengerformán, forgóra van készítve, ezt szüntelen forgattja, sokszor olly' hirtelen, hogy a' néző' szeme káprádzik (kaprodzik) belé. De a' kalitzkás mókus nem szokott tartós lenni, vízibetegségbe esik, 's megdöglik. — Barington, természetnyomozó, nevelt mókusokat, 's azt tapasztalta rajtok, hogy a' musikát nagyon szerették, és ára, hangmérték szerént tántzoltak a' kalitzkában. — Ugyanő bizonyíttja azt a' már esmeretes jegyzést is, hogy a' mókus férges diót sohase hord össze, tsak eggyet is, sőt ha adnak is neki, el nem veszi: a' terhéről tudná meg, hogy rossz.

Mind a' szőrös (őszi), mind a' tengeri (tavaszi) baratzkmagot méregnek mondják a' mókusnak. — A' hol sok mókus van; kárt is sokat teszen: az elvetett famagot, az egerek' pajtásságában, kikaparják a' föld-

ből 's megeddegélik: a' diófát lepusztíttják, egér' segedelme nélkül is, mereül. Fogságában minden száraz eledelt, a'mi tésztából van, kívánva megeszik. Az erdőn, odú neki a' tárháza; de az összehordott sok szép takarmányt gyakran eltéveszti. A' változó időt előre megérzi, és ha háborgó idő lessz, ürögforog, szaladgál, füttyent és makog, mint a' dühös. Ámbár a' háznál megszelídül, és a' gazdája' szavára hajt is: mindazáltal nem lehet neki hinni, mert sokszor váratlanúl igen mérgesen harap; mellyet veszedelem is követhet. Hogy a' fojóvizeket is általhajókáznák egy darab fakérgen, melyben evező hellyett, a' farkok szolgálna, ezt nevettségnél egyébnek nem lehet tartani; kivált' ha igaz az, hogy úszni, a' nélkül is jól tudnának.

A' mókus, üzelkedik Mártziusban és Áprílisben, mindenféle színü, válogatás nélkül. Tsupa veressektől, lettek már tsupa fekete köjkök is. Egy hónapi terhhordás után, vét a' nyőstény 3--7 köjköt, mellyek egy hétig vakon szopogatnak. Esztendőben kétszer köjködzik. Négy heti szopás után már, diót rágitskál a' köjök, 's kúszmász és ugrál. A' ki mókusfészekben köjköket talál; tsak elvigye azt nyomon, mert többé nem talál ott egyebet a' hűlt hejjénél. A' télre megváltozott szőri, tavasszal ismét veresre változik a' közönséges mókusnak, azaz, a' téli szürke szőr levedlik, és az újj bundája veres lessz; de tsak az északi tartományokban.

A' mókushúst megeszik ugyan a' kik ahhoz szoktak: de mi ne bántsuk, mert haszontalan. A' bőrének sints nállunk, úgyszóllván semmi haszna: hanem a' farka' szőriből jó festő pamats lessz. A' sibíriai szürke 's ezüstszín bőr pedig igen betses. A' világosabb színüt fejérnek, a' barnábbat féketének mondják a' Szűtsök: holott, valamint ez nem fekete; úgy ama' sem fejér. A' hátából béllés, a' mállából (hasából) lessz pedig a' prém; a' füle kitarkáznivaló. — A' mókus' élete' pájája, legfelljebb 10 esztendő.

2. VIRGÍNIAI M. (Sc. Cinereus; das virginische Eichh.; l' ecureuil gris de Virginie, Canada; Buff. petit gris. 144. K.). Ventre albo, auriculis imberbibus.

Schreber, a'kinek az érdemei az Emlősállatok' T. Históriájára nézve, halhatatlanok, elevenen kapott egy efféle mókust Amérikából, és leírta azt, mint különfajtát. Ez, a' közönségesnél nagyobb, fülei aprók, farka hosszabb, teste vállasabb, a' háta szép hamuszín. Van a'szőri közt fekete, fejér és barna szőr is; a' farkában különösen, több fekete szőr van, mint más színü. Az egész Északamérikában otthon van. Az Északeurópai ollyanforma szürkeszőrütől, külömböz; mint a' kereskedésben bőven előfordúló kétféle bundákból megtettzik. Ez is fánn lakik; de odúkban, és ott is köjködzik. Külömben, a' közönséges mókussal egy természetü; de nem örömöst ugrik úgy fáról-fára, hanem le-, és felkúsz. A' kukoritzát különösen szereti; és ezért, jutalom van a' fejére téve, valamint nállunk a' farkasra, verébre és tsókákra vólna. Őszszel néha, a' hegyekből seregestől vándorolnakki a' síkra, telelni; mely, nagy télnek az előjele vólna: mint mikor nállunk az egerek a' kukoritzaszáron magasra fészkelnek. Dr. Schöpf, Pittsburgban (az Ohio mellett) múlattában, számtalanról emlékezik, mellyek azért kőltöztekki a' nyúgoti vidékről a' tengerfelé, mivel' kevés makk és dió termett. Még szelíd állapotjában is elköveti a' maga' természeti hajlandóságát, és takarmányt gyűjt télre a' szoba' szegeleteibe, 's mintha betakarná (ha vólna mivel) a' két első lábaival úgy lapogattja. Ennek a' bőre nem igen betses; hanem a' húsát nagyon dítsérik. — A' mit êre a' mókusra, de még az emberre nézve is, a' tsörgőkígyó' ígéző hatalmáról beszélnek, elhalgatom.

3. LABRADÓRI M. (Sc. Hudsonius; das labradori-

sche Eichh.) — Dorso glauco, ventre cinereo, cauda breuiori, ex rubescente in nigro marginata.

Háta tengerszín-szürkés, hasa hamuszín, farka nemhosszú, fekete-szegésü verhenyeges vagy vas-szín, nem igen bojhos. Hazája Északámérikában, Virginia, Hudsons-bay és Labrador.

4. TSÍKOS M. (Sc. Striatus; das Erdeichhorn, das gestreifte Eichh.; l' ecureuil suisse. 145. K.). Buccis saccatis, lineis duabus longitudinalibus lateralibus.

Ennek a' fő színe setét-barnaveres, feketével elegy fejérlő-barna, 's ez alatt sárga tsíkkal, óldalhosszában; torka és hasa fejérlő: farka, tőben világos barna, középen fekete, hegyben fejér. Kissebb ez mint a' közönséges, és külömböz a' többitől abban, bogy pofatömlője van, valamint a' hörtsöknek, melyhez közelit is; és hogy nem fánn, hanem földbarlangban lakik: de azomban, fát kúszni 's ezen ugrálni jól tud. Hazája, Északámérikának mértékletesebb vidékei, és Ásiában, Sibíria. Eledele is inkább kukoritza, gabona, 's holmi földi bogyó, mint fagyümölts; de télre makkot és diót gyűjt össze. Sokat lehetne rólla beszélleni; de hasznost semmit-sem.

5. FEKETE M. (Sc. Niger; das schwarze Eichhorn; l' ecureuil noir. 146. K.). Collari albo.

Hogy ez a' mókus magános külön fajta, és nem a' közönségesnek emiitett fajtája, azzal erőssitik némelyek, mivel' a' régi egész világban seholsem terem, hanem tsak Ámérikában, mégpedig legbővebben, Északámérikában; és hogy a' füle is tsaknem tsupa kopasz, bojt nélkül. Ez is a' kukoritzát pusztíttja.

6. HOSSZÚFARKU M. (Sc. Macrourus; das lang-

geschwänzte Eichh.; l' ecureuil à longue queue. 147. K.).

Füle apró serte-szőrü, óra test-szín; homlokáról a' két pofájára fekete fóltok nyúlnak villaformán, a' két füle közt egy fekete fólt. A' feje, szügye, hasa 's lábainak nagyobb része halvány-sárga: háta fekete, és a' hasa' szinétől élesen van elvágva, mely a' tzombjára hegyessen lenyúlik; farka hamuszín-szürke; nagysága 3-akkora mint a' közönséges mókusé. Ceyloni termény.

7. MALABÁRI M. (Sc. Maximus; das malabarische Eichh.; le grand ecureuil de la côte de Malabar. 148. K.).

A' mókusok között legnagyobb, akkora mint egy matska. Eledele, tsak gyümölts, különösen szereti a' kókósdió-tejet. Nagy barna szőre. Képe, szügye, hasa, lába' belső óldalai világos rosda-sárga: áthatós hangja.

8. JAVAI M. Sc. (Jauensis; das Javaische Eichhorn. 149. K.).

Ezt az igen szép mókust, Svédi Keletindiába-kereskedők fogták, Javában. — Vólna még elég, és külömböző formáju 's színü; de a' haszna kevesebb, mint-sem a' T. H. Írók' különös figyelmét magára húzhatta vólna; annyival kevésbé, mivel' többnyire tsak alfajták, és leginkább színekben külömböznek.

V. Faj. — REPDÉTS; Pteromys.

Véknya' bőre feszes, vagy, óldalbőre kéttzeres, az első lábaitól a' hátúlsókig. — Cute hypochondriorum extensa, seu duplicatura cutis laterali, a' pedibus anterioribus ad posteriores. — Abbild. n. h. Gegenst. 71.

Ez a' Rágtsáló Repdéts (Glis Pteromys), különös termetére nézve, megérdemlette Scherertől, hogy kü-

lön fajba tegye. Van neki több fajtája; de elég lessz eggyet, vagy talán kettőt felhozni: mivel' a' többi különbségről keveset írhatnánk igazat.

1. SZILAJ R. (P. Volucella; das fliegende Eichhorn; Buff. palatuche. 150. K.).

Hazája Sibíria, Liefland és Muszkaország. Az a' kettős patzalforma bőr, mely az első lábától a' hátúlsóig, fektében vagy általban pőtyögősön, de ugortában feszesen áll, mint a' szeletfogott vitorla, ollyan, mint sok emlősállatoknak a' hátúlsó tzombja előttvaló patzalos bőre, pl. az ökéré, mellyet kövérsége próbájára markolgatni szoktunk; tsakhogy, ennek a' repdétsnek bővebben mérteki a' természet, a' végre, hogy ha a' fáról le és egykisség előfelé akar ugrani, bátran megtehesse, és neki, leszálló könnyűségül, nem pedig repülésre szolgáljon. Ezzel a' bőrrel, a' repdéts, felfelé vagy vízfektében repúlni, semmit-sem tud: hanem ugrani, sokkal messzebb tud, mint akarmelyik mókus, melynek a' famíliájához ezt a' gyors repdétset, repűlő mókus nevezet alatt, számlálni szokták. Pallas azt mondja hogy 20 öl távolságra el tudna ugrani. Tömött puha szőrü bundája világos-szürke. Legkedvesebb eledele nyírfarigya, fenyőbimbó, 's több illyenféle gyenge tsigóják. Ezért a' ganéja is ollyan gyantás, hogy megszárasztva lángal ég és szurokszaga van: mely azokat a' Vadásznak elárúlja, és a' mely fa alatt ollyan ganét találnak, azon a' szilaj repdétset is meglelni. De nyírfán, felvenni igen nehéz, mert a' színe a' fakérgéhez közelít, 's azomban, az állat nem mozog. Párosodás' idején kivűl, magánosan élnek. Köjködzik kettőt, hármat, ritkán négyet, mellyek 6 nap' tsupaszok, 2 hétig vakok. — A' szilaj repdéts, ha baja van, süvőlt, ha haragszik, morog. A' bőrének igen kevés betsi van, mert lágy szőrü.

2. LEBENYÉS R. (P. Petaurista; der Taguan; le taguan, grand l' ecureuil volant. 151. K.).

Ezt, a' Németek indiai repülő mókusnak is nevezik. A' maga' faja között legnagyobb; színe sokféle külömböző. Keletindia, 's a' környékbeli szigetek a' hazája; de ekkoráig kevesebbet gondoskodtak rólla, mint az aranygyűjtésről, 's a' sok szegény nemzet' nyomorgatásáról.

VI. Faj. — HEGYEGÉR; Marmota (Arctomys); Murmelthier.

Kurta fülei, rövid bojhos farka, vagy semmi. Fogai, mint a' mókusnak. — Auriculis abbreuiatis, cauda breui aut nulla. Dentes vt in praecedentibus.

Hegyegérnek nevezem ezt, úgy, mintha nem is két szóból olvadt vólna össze, és a' többes számban, nem hegyegerek, hanem Hegyegérek lessz. Akarmi néven beszéltünk âról másutt, az alkotmányon kivûl (valamint más állatokról is); âra lessz jó igyelni, a' mit itt a' sorban találunk. A' Hazában, igen-néhol, Murmutérnek mondják, a' német nevétől, valamint a' poharat glázlinak: mások Mármotának, a' frantzia marmotte-től) ismét mások, és legtöbben semmineksem. Graubündtenben, a' deákszóktól (mus montanus) murmontnak híjják. — Előkelőleg ide tartozik az —

1. ÁLPESI H. (M. Alpina s. Mus Montanus; das Murmelthier; la marmotte. 152. K.). Corpore depresso, supra fusco, subtus flavescente. — v. Wildung. Tasch. J. 1812.

Mindenik szeme felett és mindenik pofáján van egy szőrös szümőlts. Nagysága mint egy jónagy tengerinyúl; feje busa, óra tompa; hengeres narants-szín kapafoga; a' vastag szőrtől pofók; rövid füle, lapos háta, 4 úju rövid lábai, kopasz talpa; színe, hátban

barnaveres; hasa, lába sárgás, farka fekete. — Hazája Európa és Ásia; lakhellye a' legmagassabb havasok, nevezetesen a' Savojai és Helvétziai havas és jeges hegyek, a' hol a' kősziklák' hasadékjaiban, másutt pedig földbarlangokban laknak. A' jégtengerek között felnyúló kősziklákon gyakran látni, a' termékeny földtől elrekedve; 's ezekről azt kell hinni, hogy az esztendőn keresztül 10 hónapig is téli álomban hevernének; mikor amazok októbertől fogva áprilisig alusznak. De, a' mellett fel lehet tenni, hogy azokról a' szigetformán álló kősziklákról, az allée blanche környékén, elvándorolhat a' Col-de-Balm felé, a' jegen, ha a' repedéseken, mellyek nem mindenütt 2--3 öl szélesek, által kőltözhet. Itt pedig elég eleséget talál; mely bogár, gyökér, plánta.

Az Álpesi Hegyegér, szeret a' hátúlsó lábain járni és úlni; a' társaságot szereti. Mikor takarmány után járnak, őrállókat állítanakki, és ha veszedelem van, süvöltenek, mint az ürge; valamint időváltozás előtt is. Könnyű azokat megszelídíteni, 's holmi mesterségetskékre megtanítani, a' páltzát megmarkolni, tántzolni, 's több apró bolondságra, mint a' szegény Szavojárdok szokták, a' kik osztán azokat úgy mutogattják pénzért, mint nekünk az Oláh a' medvét. A' Régiek azt hitték vólt rólla, hogy a' fűvet így hordanák össze az eleségtárjokba: — Egy, hanyatt fekszik, a' lábait feltartja, ezt a' többi megterheli fűvel, mint mi a' rakontzás szekeret, és úgy húzzák farkánálfogva a' pajtához. Furtsa alföldi szekérnek kell neki lenni; mellyet már a' maiak nem tudnak tapasztalni. Fogságában kivánva eszi a' tejet és a' vajat. Mikor iszik, úgy nyújtjafel a' nyakát, mint a' lúd szokta. Húsa, bőre, mindenik hasznos. A' földben készített barlangjok igen nagy munkával és mesterséggel van elkészítve, méjjen a' földben; melynek a' nyittját, téli meggémberedéssek előtt, úgy betömik, hogy ott keményebb, mint az ép föld. Ha tavasszal felélednek, inni mennek, és addig iszogatnak, és erre okáddogálnak, míg belőllök utóljára

tisztán jönnki a' víz. Ha lassan ássákki a' barlangból, azon gémberedve el lehet azt vinni; a' meleg szobában feléled, és többé el nem alszik; de enni, akkor nem igen szeret. Feléledéssek után koslatnak; a' köjköket 6 hétig hordozza, 's vét kettőt, négyig.

2. BOBAK H. (M. Bobac; der Bobuk; le bobac. 153. K.).

Ez, az álpesinél még szebb. Hazája Ásiának középhegyeitőlfogva, ki, Kamtsatkáig és Sibíriáig. Igen megszelidűl; és természetében amazzal megeggyez. Hányat köjködzik, nem tudják; hanem az anyát mindég tsak egy köjökkel találják.

3. FÜTTYÖS H. (M. Canadensis; das canadische Murmelthier; le sifleur).

Hazája Északámérika, Canadától fogva kíjjebb, valameddig Ámérika esmeretes. — A' Hegyegér-fajhoz illik legjobban az —

4. ÜRGE H. (M. Citellus; die Zieselmaus, das Erdzeisel; le zisel. 154. K.). Auriculis fere nullis, cauda pilosa, corpore vario.

Apró füle alig láttzik, teste nyurga, lábai kurták, farka szőrös, színe fakó-deres vagy ordas. Európa' keleti tartománnyaiban és Ásiában elég van, Magyarországon temérdek. Sibíriában, Muszka- és Tatárországban, Kínában, Indiákig, külömböző alfajtákat találni. Általjában, a' még nem eléggé mivelt sík pusztaságokon tartózkodik legbővebben, az erdőt és motsárt, szintúgy mint a' pallérozott gazdasági mezőt, kerűli. Kedves lakhellye a' dombos mezőség. — Németországban, úgy láttzik, igen esmeretlen, mert még Bl. maga se látott, és most majd tavasszal igyekezünk neki egygyet felkűldeni. — Magyarországon rendes fogásának a' módja az, hogy a' barlangjába addig tőltik a' gyermekek a' vizet, míg ki nem jönn; mellyet ürgeöntésnek

mondanak. Rendes szokássa az, hogy ha embert lát, addig szalad, míg a' barlangja' szájához nem ér, itt a' juk szélin egyenesen feláll, élesen nyikkant, és az embert 3--4 lépésre is bevárja, mikor osztán a' barlangjába búvik, de ismét mindjárt kikandikál, azt lesni, ha elment-é már az ellensége, ember, kutya, vagy héja. Eledele búza, roš, fű, bogyó, 'sat. Fogságában hússal, gabonával, kenyérrel, gyümőltsel él; a' tejet nagyon szereti. Éles fogaival keményen harap; de egy-két nap alatt megszelidül. Ezeknek is a' nyősténnye fetsegőbb, mint a' kan. A' húsa kövér és jó: a' Kálmukok lótéj-pálinkában főzikmeg, 's ollyan ízü, mint a' gyenge malatzhús. Már a' Régiek esmerték azt, lengyelországi patkány név alatt, és megették. A' bőre jó-könnyű béllés: a' Korjákok és Kamtsatkaiak nyári prémnek viselik; a' Magyar Köznép tömlőre nyúzza és dohány-zatskót tsinál belőlle.

VII. Faj. — LEMING; Lemmus; der Lemming.

Tsútsos feje, tompa óra, vákányos felső ajaka, fekete-sárga rendetlen tarkáju bundája. — Capite acuto, corpore nigro fuluoque irregulariter maculato. — Schr. 195. A. 195. B.

Ezt az állatot, mint fajtát, Bl. és mások is, a' Hegyegérek' fajához teszik, Marmotta Lemmus név alatt: Scher. pedig, a' Rágtsálók' eggyik magános fajának tartja; és két ollyan fajtát teszen alá, mellyeket Blumenbachnál az Egerek' fajtái közt kell keresni, mint alább meglátjuk. Hazájának tartják Európának északi részeit, Sibíriát, Lappországot, de némellyek főképpen Svédet és Norvégiát. Mások, két fajtát mondanak: eggyik Norvégiai, másik Muszkaországi. Schreber is kettőt festle, a' felljebb kijegyzett Táblákon. — Legfőbb dolog az, hogy a' Leming' természetét írjukle.

Nagysága közel akkora mint egy patkány; színe, a' mint láttuk, fekete-sárga tarkáju, fejérrel is elegy

(135. K.); ugatóforma hangja. A' gabonában rettenetes károkat szokott tenni. Leghíresebb pedig a' vándorlásáról, mely abban áll, hogy néha, bizonytalan esztendőkben, 10 's több esztendő alatt egyszer, vagy néha többször, a' mint a' beállandó kemény telet előre megérezné, seregestől sok ezerenként összegyűlnek és más tartományokba útaznak. Kikőltözéssek' eggyik okának azt is mondják, ha igen nagyon elszaporodtak. — Mitsoda tsudállatosan mennek pedig azok ebben az útban, a' nélkül hogy a' Mathesist tanúlták vólna, lehet rajta álmélkodni, 's a' természet' efféle rendszabását betsűlni. A' mely egyenes húzomban elindúlnak, ugyanazon igazodást és arányt többé meg nem változtattják, akarmeddig mennek, és akarmi akad eleikbe. Ha keresztűl nem mehetnek rajta, mint pl egy kősziklán: akkor ezt megkerűlik ugyan, de az elkezdett egyenes igazodásba, az akadáj' túlsó óldalánál, hiba nélkűl ismét belé állanak, 's úgy ballagnak tovább, a' felvett egyenes líneán, mint az okos Földmérő. Ha víz akad elébek, fojó vagy álló, mindegy, azon-egyenes húzomba neki mennek; és a' keményfojás a' líneájokból fére nyomhattja, de a' párhúzomos (parallela) előkapaszkodásban maradnak. Ha a' vízben hajó akad a' líneájokba, ezen által másznak, és ezek miatt az útjok' líneájából ki nem térnek: az embernek a' lábaközt búnak el. Ha ezerenként agyonverik is, vagy az útba-vesznek; a' társaságot mégse hagyják el. De, hogy a' bogján, kazlan által búnának inkább, mint megkerűlnék azt, ámbár nem éppen tsupa lehetetlen, — szeretném látni.

Igen mérges állat, valamint a' hörtsök, az ellenségével szembeáll: ellenben, a' ragadozó madarak nagy pusztításokat tesznek rajtok; a' mellett magok is elemésztik egymást. Azt a' mendemondát, hogy így-'s-így, lemingesső esett vólna, a' Régiek onnan kőlthették, hogy a' madarak által elragadtatott lemingek közzűl némelyik, fent a' levegőben elszabadúlván, leesett. Közönséges könyörgést is tartottak néhanapján Norvé-

giában az illyen lemingesső ellen; szintúgy, mint némely tengerparti népek azért, hogy az Isten sok hajót sújjesszenel, hogy annál több veszett-portékában részesülhessenek. — Valamint kivándoroltak, úgy kőltöznek vissza is ezek a' szegény emigránsok, állandó hazájokba; de sokkal kevesebb számmal: mert az ő úti viszontagságjok nem tsak egyféle, igen sok odavész. A' Lappok még ma is erőssen hiszik azt hogy, ha a' leming keletről jönn, akkor a' Muszkával; ha pedig nyúgotról kőltözik, úgy a' Dánussal lessz háború: valamint nállunk az északi verésség, 's a' sárkány-(felleg-) fark mutattjameg a' köznépnek a' háborút. — Ehhez a' Leminghez, mellyet itt faji állapottjában írtamle, teszem e' következő két állatot: —

1. POTZ L. (L. Amphibius; die Wasserratte, Wassermaus, der Erdwolf. 156. K.). Cauda pilosa, corpore dimidio vix longiore; auribus vix vellere prominulis, pedibus tetradactylis. — Schr. 186.

Másképp', Mus amph. — Ennek a' farka félakkoraforma hosszú mint a' teste, és szőrös; a' füleit a' szőr közzül alig látni: bundája setét hamuszín; a' lábain 4 úja. Lakhellye fojóvíz, patak, tó; eledele apró hal, halikra, béka, vízi bogár, 'sat., azonkivül plántagyökér: a' konyhakertekben sok károkat tenne.

2. GYÖKERÉSZ L. (L. Oeconomus; die Wurzelmaus. 157. K.). Cauda subsesquiunciali, auriculis nudis vellere molli latentibus, palmis subtetradactylis, corpore fusco. — Schr. 190.

A' következendőnél kevéssel nagyobb, melyhez másképp', némellyekben hasonló. Meztelen fülei a' puha szőr közt nem láttzanak, kapafogai tsupa sárgák; farka szinte $1\frac{1}{2}$ hüvejknyi, aprószőrü, de még is megszámlálhatni rajta 60 gyűrűt: lábai 4 újasok, pikkejesek; bundája bárnás-sárga. Hazája Sibíria, Dauria, Kamtsatka. Hegyek között, nedves lapájban tartózko-

dik. A' földben, mindjárt a' gyep alatt van a' barlangja, úgy hogy néha a' ló' lába belé sippad. A' gyökereket szorgalmatosan összehordja télre, megtisztogattja, 's a' barlangjába szépen és szorossan rakásra rakja: melyből gondolhatni, hogy télen nem gémberedikmeg. A' Tungusok az illyen egérhordásokat kiássák, valamint mi a' hörtsökhordást. Koslatás' idején moskus-szágu. Gyakran kivándorolnak ezek is, kivált' a' Kamtsatkaiak, egyenes húzomban, valamint maga a' Leming; és októberben vissza. A' Jakutok, Lemingestől megeszik a' talált gyökértakarmányt. — Úgy láttzik, hogy ez a' Leming a' következőtől keveset külömbözne; talán tsak a' nagyságban, és hazájokra nézve.

3. MEZEI L. (L. Arualis; die kleine Feldmaus, Stoszmaus; le campagnol; ángl. the Fieldmouse. 158. K.). Cauda mediocri vnciali, auribus vellere prominulis, corpore fusco (dorso ferrugineo, abdomine cinereo). — Schr. 191.

Blumenbachnál, Mus arualis. — Farkaközépszer hosszaságu, szőrös, kajáts, kurta fülei kitetztzők, teste felül rosdaszín, alól világos hamuszín. Hazája az egész Európa; lakhellye mező, kert, 's a' bokrosok. Ez, néha úgy elszaporodik, hogy, kivált' az őszi vetéseken, egy valóságos tsapás; mint némely száraz esztendőkben tapasztaljuk, mikor a' szántóföldeken, az illyen rosdaszínü, vagy kis menyétforma, egérnek nevezett lemingektől alig lehet lépni. A' hideg essőn, nagy télen, és a' jóltévő ragadozó madarakon kivül, elvesztése' mondja az, hogy a' szántóföldek' barázdáin, földfúróval, mintegy $1\frac{1}{2}$ talp méjségü jukakat fúrnak, a' juk' falát, egy belé illő sima fával, víz' segedelmével, fúrvaformán megsimíttják és megkeményítik; akkor a' jukakat félig tőltögetik vízzel, melybe a' mezei lemingek belé szaladgálván, oda döglenek. Ez az az ánglus-fúró, melyről Bl. emlékezik: illyen az is, a' mellyet a' Pall. Mez. Gazdaságban, a' venyikeültetés' könnyü és jó módjára, 's a' kerekrépa' fóltozására

is ajánlottam. Ez a' leming tsaknem minden 5 hétben 5--8 köjköt vét. Ezek is úgy hordják össze a' téli takarmányt, valamint a' gözű és hörtsök.

VIII. Faj. — EGÉR; Mus; die Maus.

Kartsu, finom apró szőrü, hengeres farka: fogai, mint az előttevalóknak. — Cauda gracili, subnuda, dentes vt in praecedentibus.

1. PATKÁNY E. (M. Rattus; die Ratte, der Ratz; le rat; ángl. the rat. 159. K.). Cauda elongata, palmis tetradactylis, cum vnguiculo pollicari.

Nagy tsútsos feje, kidűjjedt nagy szemei, hosszú, tsaknem tsupa kopasz és átláttzó fülei: az első lábán 4 úja, és még a' hüvejknek is a' kezdete, lapos körömmel; mezítelen tenyere; apró pikkejü, igen hosszú hengeres farka; mellyen Daubenton 250 apró gyűrűt számlált vólna meg, mellyek között ismét, igen apró szőr van. Közönséges színe ordas vagy fakó-szürke; de, van fekete, hamuszín, sőt fejér is, veres szemekkel. — Gyalázatos és mindent egyre evő, az egész földön, hideg tartományokat kivévén, a' hajókázás által elterjedt kártékony és otsmány életü állat. Éjjel-nappal veszekedik a' társaival, és gyakran felébreszti az embert az álomból. Hortyog, tüszköl, ugrál: a' honnan már sok boszorkányi mendemondákat költöttek. Ha megszoríttják, az embernek ugrik. Valahol ember forog a' földön, ez mindenütt ott van, mivel' az ember körül könnyebben él: a' hajón megtelepedik, szigetekbe elmegyen, a' földaknákból sem szorúlki: de eredetére, Európa' közép-tartományaibavaló. Nyúgotindiákon, a' tzúkorúltetményeknek egész tsapás. Az épületeknek, pintzéknek, aljukaknak, pervátáknak, 'sat. minden zegezugját megtalálja, ás, vés, ront, az éléskamarát, falakat általfúrja, és vajat, tejet, sajtot, húst, gyümőltsöt elprédál és motskol, kivált' a' gondatlan gaz-

dáju elhagyott vén épületekben. Nagy városokban, a' hol sok büdös zegzug van, seregestől lakik. Ha nints más, mit egyen; akarmi jószágot, bőrt, őltözetet, házi bútyort, könyvet, 'sat. összerág; a' szőllő után leginkább ólálkodik. Az italt nagyon szereti, ha szorúl, a' maga' húgyát is megissza. Ha vizet tesznek neki, kevesebb kárt tenne. Én, maszlagos (arsenicum) vizes téjjel tartottam őket 1806-ban, egy nagy pintzében, harmadnapig (minden eleséget fére tévén); és egyse maradt életben. Ha nagyon elszaporodnak, egymást is megeszik. Vannak példák, hogy a' halvafekvő hólt testet, bőltsőbeli gyermeket, sőt az ágyonalvó nagy embert is megharapdálták. Szapora állat, mert esztendőben kéttszer, háromszor is köjkődzik; egyszerre 5--7-et. Az apraját, a' matska zabolán tartja; de a' vénekkel ritka matska állja ki a' sárt. A' görény-menyét leghatalmasabb vadássza.

Történik a' patkányokon egy eset, mely elég különös, de nem nagy tsuda. Tíz-12 's több patkánynak a' farka, néha úgy összetsapzik (összebomlik) valamint a' gordiusi gomb. Ezt a' ritkaságot meg lehet látni a' Sonderhauseni Természetgyűjtemények között (ha, nem akartva fűzte össze valaki?). Az íjjen összebomlott patkány-tsomót, közbeszédben Patkánykirálynak híjják: 's a' vakhitüség sok tsudákat beszél rólla. Ha ez nem mese: úgy, leghihetőbb az, hogy az öreg vakok, mint szoktak, összebúttokban keverednek úgy össze, hosszú farkoknálfogva, hogy osztán széjjel nem bomolhatnak; vagy pedig, mikor sokan egyszerre mérget esznek vagy isznak, 's összebúván, kinlódnak; vagy, mikor seregestől veszekednek.

Elvesztésének sokféle módjait beszéllik; de tsak kettőt említek még itt. — Meg kell fogni egynehányat: nyakig belé kell mártani halsírral jóhígra felereszett dohottba (kulimázba), 's elbotsátani. Ennek a' szagát nem szenvedhetik, és a' lutskosoktól a' többi mind elidegenedik. — Másik, és igen különös, azomban próbát kiállott módja ez: Meg kell fogni eggyet;

tegyük kalitzkába, koplaltassuk egydarabig, akkor adjunk neki eleven patkányt és egeret, mellyeket a' nagy éhség miatt nyomon megöl és megeszi. Egynehányszor így kell vele tenni; és a' mit elébb tsak kínjában tsinált, azt azután kívánságból követiel. Akkor jó ehesen ki kell szabdítani, és szokott prédáját minden jukban keresi, mint már most ragadozó állat, és sorra öli. Így tett egy Mezeigazda, tökélletes kimenetellel.

A' bőre semmit-sem ér: de a' húsát megeszik a' Kálmukok és Jakutok; Siámban és Tunkinban pedig, patkányból, egérből, kígyóból és gyíkból a' legjobb ízü vágott-levest (ragout) készítik. A' Jamaikai Szeretsen, jobb ízüt nem eszik; kivált' ha még egy kövér matska is van hozzá. Éhségben, a' tengeri hajózók is megeszik.

2. VÁNDORPATKÁNY E. (M. Decumanus; die Wanderratte; le surmulot. 160. K.). Cauda longissima squamosa, corpore passim setoso griseo, subtus subalbido.

Ez, nagyobb mint ama' közönséges; feje tsútsos, farka igen hosszú, mintegy 200 pikkej-gyűrűkkel; háta barna-veressel elegyes szürke, hasa, lába szennyes-fejér. A' szőre közt szálanként, serteforma szőrök nyúlnakki. Közel egész talp hosszaságnyit is találni. — Eredeti hazája Keletindia és Persia; a' honnan ezelőtt mintegy 100 esztendővel szakadt Európába, a' keletindiai hajók által. Ez, földi barlangokban lakik, leginkább a' vizek' partjain; mert igen jó úszó, valamint a' Potz-leming. Éjjelenként szokott vólna egy helyről más helyre költözni, még pedig, tapasztalás szerént, nyúgotról, keletnek tart. Rendkivül szapora, mert esztendőnként 3-szor, és minden kerülőben 13-at 20-ig köjködzene. Vakmerősége olly' nagy, hogy a' kutyával és emberrel is szembeszáll: a' matska hozzá sem mér fogni. Nem tsak a' patkányokat üzikel onnan, a' hol megtelepednek, hanem a' tyúkokat és galambokat is lefojtogattják; a' lúdakba, rétzékbe is belé mernek kötni. Eledelek gyökér, gabona, főzelék: az eleven

disznót is kikezdik. Ugyanollyan károkat tesznek a' ház körül, mint a' patkány: de rendszerént tsak földszínt tartózkódnak. A' mezőn a' gabonafejet leharapják; a' gombgyökér-veteményeket kivájják; az erdőn a' makkot eszegetik. Ha a' tőrt meztelen kézzel vetik neki meg, hozzá nem nyúl; mert az emberszagot nagyon megérzi: de ha kesztyűs, vagy vereshagymával megkent kézzel vetik azt meg; úgy belé megyen. Legjobb tsalóka-étele a' fejér-murok, pergelt vereshagyma és szalonna. Egész Németország tele van már vele. Magyarországon is elég van. Pétervárán tsaknem minden ház' allját kivájták vólna. — Sok kárt tesz' ez, a' Mólnároknak is a' lisztben, 'sákban, a' kerék-serpenyőről a' kenőtsöt leeszi. A' vargáknál, nyers bőrt, kész bőrt egyre felszabdal. Télen, rendszerént a' pervátákba veszik magokat.

3. HÁZI E. (M. Musculus; die Hausmaus; la souris; ángl. the mouse. 161. K.). Cauda elongata subnuda, palmis tetradactylis, pollice palmarum mutico.

Farka hosszú, tsaknem kopasz, négy úja, és az első lábán hüvejke' nyoma, köröm nélkül. Közönséges színe hamvas-fakó, hasa szennyes-fejér. Van fejér is, veres szemü, de ritka: mellyet a' Természetvisgálók, itt is úgy tekíntenek, mint a' maga' fajában sínlődő Kakerlákot. Furtsa, félénk kis állat: úgy hogy, ha kárt nem tenne és nem büdössítene szanaszélt; inkább, önként enni adna az ember, és örömestebb házi állatnak fogadná, mint az ellenségét, a' matskát. A' hol neki üldözője nints, igen jámbor, a' szobában elő áll, és a' mit talál felszedi, bátor, és ára lehet kapatni, hogy egy füttyentésre előjönn a' kiszabott eleségéért. Hogy a' mušikát szeretné; ez, alig ha meg nem érdemlené a' nevettséget. Mivel él, 's mi kárt szokott tenni, kiki jól tudja. Ez még szaporább állat mint a' patkány mert minden hónapban köjködzik 5--6 kopasz vak

köjköt, mellyek már 2 hét múlva magok gazdái. De ellenben, pusztítója is sok van; mellyek között a' matska és az egérfogó legtöbbet elkövetnek: a' mezőn a' menyét, sül, kutya, héja, bagoj, 's több íjjen madarak, annyit elpusztítnak, hogy ha mindazok életben maradnának, nem tudnánk az egerektől élni. — Hazája Európa, és Ásiának 's Amérikának mértékletesebb tartománnyai.

4. ERDEI E. (M. Syluaticus; die Waldmaus, grosze Feldmaus; le mulot; ángl. the Field rat. 162. K.). Cauda mediocri, pectore flauescente, abdomine albido. — Schr. 180.

Közel félakkora mint egy patkány, farka középszer, gyenge pikkejekkel, 's ittott egy szál szőrrel; felül barnás, alól fejér: a' feje nagyobb mint a' házi egéré, de az óra rövidebb. Szemei nagyok, kidűjjedtek, mint a' patkányéi. Szürkés szőrének rosdaszín hegyi, barna-veres habzásunak teszi a' bundáját. Az egész alsó része fejér; hanem, az öreg kannak a' szügyitől egy sárga tsík nyúlik a' hátúljáig. — Ez az egér, az egész Európában otthon van, és néha-nyáron szörnyű károkat teszen a' mezei gabonákban, a' kertekben és az erdőn, a' hol minden magot egyre megeszik és télire rakásra hord. Ezek is seregestől gyűlnek néha össze, és szintúgy másuva költöznek, 's a' vizeken is keresztül útaznának. Azt mondják némelyek, hogy az azon időtájban fogott tsukáknak tömve vólna a' gyomrok íllyen egerekkel. Minden 5 hétben köjködzik egyszerre 4--5 köjköt, míg a' tél be nem áll. Buffon, 3 hét alatt tölbet fogott 3 ezernél, tsak egy felpetzkelt téglával. Némellyek szerént, az előttevaló a' mušikát szerette, e' pedig félne tőlle; ha igaz vólna az, hogy egy Mezeigazda a' magtárjából azzal szoktatta vólna el, hogy ott egy óranegyedet verő órát tett vólna le. — Lássunk még egynehány idegen tartományi Egeret tsak röviden, hogy még is a' termetét esmerhessük.

5. TULIPÁN E. (M. Socialis; der Tulpenmaus. 163. K.). Mivel' a' tulipánt, különösen szereti: de azomban, más fűvet és gyökeret is megeszik. Hazája a' Jaik és Volga között van.

6. SEREGLŐ E. (M. Agrarius; die Brandmaus. 164. K.). Seregestől jár, mint a' sáska. Lakik a' Don és Jenisi körül: 1763-, 1764-ben, nagy dúlást tettek Kasán körül.

7. TÖRPE E. (M. Minutus; die Zwergmaus. 165. K.). Sibiriábavaló.

8. TZAFLI E. (M. Vagus; die Streifmaus. 166. K.). Ez, mihelyt csak egy kis hideg idő van, azonnal, meggémberedve, úgy alszik, mint most. A' Muszkapusztákon van otthon; a' plántára felmász, a' farkát a' szárára tekeri, 's a' magot leeszi. A' Tatárok Táborozónak hijják: mert néha seregestől vándorol.

9. TSUTSÓROS E. (M. Soricinus; die Rüsselmaus. 167. K.). De, nem a' Tsutsórok közzévaló. Hosszú pikkejes farka. Hovavaló, bizonytalan: hanem, 1778-ban, egy nagy árviz után, találtak eggyet a' plánta' szárára kapaszkodva, Straszburg körül

10. TARKA E. (M. Songarus; die Fleckmaus. 168. K.). Ezt Pallás találta a' Barabai homok pusztákon.

IX. Faj. — HÓD; Fiber; der Biber.

Hátúlsó lábai tenyeresek; kapafogai alólfelűl 2, lelapúló hosszú, tsupasz, pikkejes farka. — Pedes postici palmati; dentes primores vtrinque duo; cauda depressa longa nuda squamosa.

Erről a' magános faj Rágtsáló állatról, Bl., mint külön fajról, nem szóll; hanem a' bíbor alá, mely

odább következik, és azzal egynek teszi. Scher. pedig külön.

1. ONDATRA H (F. Cibethicus; der Ondathra; le rat musqué. 169. K.).

A' hátúlsó lábai között moskus-szagu nedvet hordoz: földbarlangokat ás, valamint a' bíbor. Másképp': Mus Cibethicus. Hengeres farka hosszú, pikkejes, végen súgáros és kétélü, mellyel a' bíborhoz hasonlít; de ez még nem elég ára, hogy azt némelyek a' bíborhoz számlálták: mert különben minden bíborbéjjeg' híjjával van. Ellenben a' Potz-leminghez nagyon közelít. Közel ollyan nagy, mint egy kis matska, kivül-belől szőrös füle, nagy szemei, 5 úja, mellyek köröskörül, kemény fejér szőrrel vannak beszegve, körmei verhenyegesek. Ez a' szőr segíti az úszásban; mert, jó bukó. Felül, puha barnafekete szőri, a' hasán és első lábain veresbarnás.

Hazája Északamérika; tavak, fojó és patakvizek mellett ás magának barlangot, melynek a' szája a' víz' színének tart. Ha tavasszal vízáradás van, a' magassabb mezőkre mennek, és ott köjködzenek, egyszerre 3--6-ot. Gyümőltsel, plántával és gyökérrel él, a' kálmos-gyökeret különösen szereti. Nyáron moskus-, vagy tzibét-szaga van; de télen nem érzene. Nints ugyan neki szagtömlője, mint a' tzibétnek, hanem két hójagja vagy mirígyforma van a' hátúlján. A' bundája a' Szűtsök' kezébe, a' szőre pedig a' Kalaposokéba is kerül, bíborszőr helyett. Kártékonysága abból áll, hogy a' vízgátakat keresztül furdálja.

X. Faj. — PELE; Myoxus.

Hosszú, hengeres, bojhos farka: alólfelűl 2 kapafoga. — Cauda longa rotundata, villosa (Bl. versus apicem crassior). — Ide tartozó fajták: —

1. NAGYALVÓ P. (M. Glis; Bl. Glis Esculentus; die Rellmaus, Bilchmaus, Hausratze, der Sieben-

schläfer; le loir, la belette; ángl. the rell-mouse. 170. K.). Griseus, subtus albidus, auriculis rotundatis nudis. — Schr. 225.

Tsútsos kobakfeje, kopasz óra, hosszú fínom bajussza, kerek kopaszos fülei, vastag végü farka, szürke háta, fejér hasa. Hosszaságra, közel akkora, mint egy patkány, de vastagabb. Hazája a' régi világ' mérték-letesebb tartománnyai, kivált' Déleurópa, Spanyol-, Olasz-, és Frantziaország. Lakhellye a' partosabb, tölgyes és bikkes erdőségek, a' hol, vagy faodúban, vagy földbarlangban lakik. Eledele édes gyümőlts, dió, mogyoró, gesztenye, makk, 'sat. Úgy eszik, mint a' mókus. Hétalvónak nevezte a' Német, vagy azért, mintha éppen 7 hónapig fekünne meggémberedve; vagy tsak azért, mivel' sok ideig alszik téli gémberedésében (mert 8 hónapig is elalszik); 's e' szerént, a' Hétalvók' meséje szerént, ezt is annak nevezik. Mi, Pelének mondjuk, a' frantzia nevétől. Gémberedett állapottjában 10 mértékfognyi meleget tapasztaltak benne, a' fagyás' fogán felül: holott, az emlősállatok' rendes melege mindég túl van 30 fogon. Ha hirtelen melegítik, megdöglik: ha meleg szobában telel, elevenen marad. Áristoteles és Martialis azt mondják, hogy az alvástól meghízna: de kéttségkivül, a' gyenge időbeli nemalváskor ett eleség lehetett ennek az oka, a' melegtelü tartományokban. Olaszországban, 's másutt is a' hol bőven terem, most is megeszik a' húsát, mint hajdan: és kéttségkivül ezért nevezték azt esculentusnak. Gödröt ásnak nekik, melybe mohot és szalmát, 's erre bikkmakkot tesznek, melyre a' Pelék össze gyülnek, 's ott, télen rakásra gémberednek.

Tótországban, 's ott a' környéken, elég bőrt látni effélét; talán eleven állat is van, mind ott, mind nállunk. — Ez, a' Régieknek a' Glis-ek, mellyet, úgy neveltek a' gazdaság körül, valamint mi a' házi állatokat: sőt a' Plinius' szava szerént, az ételbeli bu-

jálkodásnak nevezetes ága vólt [1]); makkal, dióval és gesztenyével tartották, a' mint Varro mondja [2]); Apicius pedig a' főzése' módját írta le [3]).

2. MOGYORO P. (M. Muscardinus; Bl. Glis auellanarius; die kleine Haselmaus; le muscardin; ángl. the dormouse. 171. K.). Rufus, gula albicante, auriculis rotundatis, pollice plantarum mutico. — Schr. 227.

Ez, egy igen szép kis pele, akkorányi, mint egy házi egér, vagy még kissebb, de potzakosabb. A' színe nem mindég egyforma, hol világosabb, hol setétebb rőt, alól fejér vagy sárgás-fejér: kerekes fülei nagyon a' fejéhez feküsznek; eleven kidűljedő szemei; lábai igen rövidek, teste tojásformáju; hosszú széles farka' szőrszálai, végen hosszabbak; igen fínom körmei alig láttzanakki a' szőrből; a' hátúlsó hüvejkei körmetlenek. Európa' mértékletes vídékin van otthon, de nem bőséggel. Ángliában kalitzkában is tartják, mivel' igen furtsa állat, segreűlve eszik, mint a' mókus, és ugyanollyan nevettséges: nints neki szaga, 's a' húsa ennivaló. Lakhellye az erdőség, a' hol, vagy odúban, vagy magatsinált fészekben a' faágak között, leginkább mogyoróbokrokon, a' földszínhez közel, lakik. Eledele, leginkább mogyoró; de megeszi a' gyümőltsmagvakat is. Ez is, valamint az előttevaló, hosszú téliálomba merűl, októbertőlfogva áprílisig; és e' végre, készít magának szép gömböjű vatzkot holmi gizgazból, szálkalevelekből, apró kórókból és mohból. Még a' mértékletes szobában is meggémberedne télen, azt mondják. Köjködzik 4 vak köjköt, szoptattja egy hónapig; mely-

1. Et fuerunt censoriae leges, quae glires et huius generis alia *ad luxum* quippe *spectantia* vetarent. *Plin.* 36: 1.
2. *De Re Rust.* Lib. III. Cap. XV.
3. Glirium apud Romanos coquendorum et condiendorum rationem docet *Apicius*. Art. coqu. 8, 9. — *Schoetgenius*.

lyek illyenkor szép fényes rőtök. Fogni nehéz; de a' menyét és a' matska könnyen hozzá jutnak.

3. TSERFA P. (M. Dryas; G. nitela, quercinus; der Eichschläfer, die grosze Haselmaus).

Ez, az előttevalónál nagyobb, de a' Nagyalvónál kissebb. Ez is a' meggémberedők közzévaló. Formájára, ollyan mint a' Mogyoró-Pele, a' külömbség az, hogy a' farkának végső fele fekete, 's a' hegyi fejér. Főképpen gyümőltsös kertekben, holmi kőhasadékokban költene, de faodúkban is; és a' gyümőltsökben sok kárt tenne, kivált' a' baratzkokban, mondolában, 'sat. — Hol terem, én meg nem határozom, mert kevesen szóllnak rólla. W. azt mondja, hogy Muszkaországban: Földi pedig azt, hogy Déleurópában: ez, messze van egymástól.

XI. Faj. — VAKSI; Spalax, Aspalax.

Se füle, se farka, se világos szeme. — Auriculis nullis, oculis quasi nullis, cauda nulla aut minima.

Ez, egy tsuda állat, melynek egy fajtája esmeretes: —

1. HÁJOGOS V. (S. Typhlus; die Blindmaus, Slepez. 172. K.). Ecaudata, plantis. (Bl. palmis) pentadactylis, incisoribus vtrinque latis, palpebrarum aperturis et auriculis nullis. — Schr. 206.

Ez a' különös állat déli Muszkaországbavaló, a' Volga' és Don' környékére; de Magyarországon is elég van az Alföldön, és sokan esmerjük, 's nem egyszer láttunk Szabólts-Vármegyében is, a' Pusztákon, Földi-Kutya esmeretes neve alatt. Lengyelországban is otthon van. A' formáját megmutatja a' rajzolat, valamint Schrebernél találni. Széles feje lapos, merő nyaka rövid, hengerforma dereka, bátúlfelé bóltos, mint az

ürgének, és nagyságára is akkora mint ez, de köptzösebb; hátúlsó lábain 5 úja. Van ugyan neki apró szemgojója; de a' bőr alatt; mellyen semmi nyilás nintsen: füle' juka is van, még pedig jó tágas nyilásu, 's e' szerént, éles hallása is van, mely a' szeme' hijjánosságát kipótolja: de füle' gombája, valamint farka, semmi sints. Lakhellye földbarlang, valamint a' vakondoknak vagy ürgének. Eledele gyökér. Ha a' barlangjából kijönn, feltartja a' fejét, halgatódzik. Éles fogaival keményen óltalmazza magát, szüntelen morog, 's a' fogait kenifeni. Egyszerre 2--4 köjköt szokott vetni. — Blumenbachnál, Marmota Typhlus név alatt kell keresni.

Ugyanijjenforma állatot említ még W., aspalax (Scharrmaus) név alatt, melynek igen kis szeme, és ugyanollyan farka vólna: de, úgytartom, hogy e' sem egyéb a' Hájogos Vaksinál, az úgynevezett Földi-Kutyánál.

XII. Faj. — HÖRTSÖK; Cricetus; der Hamster.

Egérfogai, rövid szőrös farka, pofatömlője. — Dentibus murinis, cauda breui villosa, buccis saccatis.

Scherer azt mondja hogy a' Patkánnyal sokban megeggyezne: de miben, én által nem látom. Fajtáji vannak: legközönségesebb, és előttünk jól esmeretes a' —

1. KÖZÖNSÉGES H. (C. Vulgaris; der Hamster, Kornferkel; l' Hamster. 173. K.). Abdomine nigro. — F. G. Sulzers Nat. G. des Hamsters. Gött. 1774. 8. — 1. 2. Táb.

Nagysága, mint egy zömök tengerinyúl: háta verhenyeges-sárga, hasa fekete, lába fejér tarkás, az óra' tájéka fejér. Van tsupa fekete is, kivált' Muszkaországban; sőt tsupa fejért és tarkát is mondanak. A'

felső ajaka' vákánnyától van, hogy kapafogai kilátztzanak. Pofatömlője, mint valami tojásforma hójag, mindenik alsó állkaptzáján egy, melynek a' nyílása belől, a' szájában van: ebbe szedi az eleséget, a' mit álóhelyre szokott hordani. Mindeggyikbe elfér 3--4 lót gabona. Ez az egy Európai állat az, a' melynek pofatömlője van: mert az ürge, tsak pofók; de pofatömlője nintsen. Hazája Magyar-, Muszka-, Lengyel-, Németország, és a' mi ezek közzé esik. Hogy Gotha' vídékén egy esztendő alatt 27 ezernél többet fogtak vólna, ezt némellyek kéttszeresen hallották, és 54 ezernek mondják, mint pl. W. Lakhellye földbarlang, még pedig azt is termékeny földeken építi, a' hol magának takarmányt szerezhet: mert a' gabonatakarás legnevezetesebb szokása; sokszor, köbölszámra lehet utánna gabonát gyűjteni. Barlangja méjjen, 4--5, sőt ha igaz, 7 talpnyira is vólna a' föld' színe alatt; egy, a' melyben lakik, a' többi gabonatár, mind igen tsínos készületü, bóltos és sima; mellyet ősszel maga be szokott fojtani. Előkelő eledelén kivül, mely gabonából áll, szereti a' húst, gyümőltsöt, kövérfüveket és magvakat: az egeret és madarat megeszi, ennek, a' szárnyát rágja elősször is el, hogy el ne repülhessen; az egérnek az agyvelején kezdi, és tsak a' bőrit hagyjameg. A' gabonás barlangjába, tsak száraz eleséget hord: a' lenbugát különösen szereti. Ha a' tél közelget, annál szorgalmatosabban dolgozik, szemenszedett gabonával megtömi a' két pofatömlőjét, szinte kireped, 's haza viszi, a' lábaival kikaparja, 's úgy oda lapogattja a' garmadához, hogy feszegetve kell széjjel szedni. Ez az eleség, tsak őszre és tavaszravaló, mert télen meggémberedik. Kivévén a' bakzás' idejét, a' hörtsök, mint dühös mérges állat, mind magánosan él. Néha egymást is megeszik. Ganéjlani egy helyre jár. Mikor eszik, seggen űl, és, így is tisztogatja magát az első lábaival. Két-három újnyi deszkát igen hirtelen keresztül rág; úgy hogy, ha a' fogója, mely valami ládafotma szokott lenni, nem vassal

béllelt; még abból kiszabadúl. Az ellenkezőjével szembeáll, seggre űl, hortyogva sziszeg, a' fogait tsattogtattja, hirtelen lélekzik, a' pofatömlőit felfújja, és neki ugrik az alföldi gyermekeknek, tapasztalás szerént, neki a' legerőssebb embernek vagy kutyának is, és sokszor, a' hörtsök a' győzödelmes. Ha kettő össze találkozik; soha el nem válnak egymástól, míg egygyik a' gyengébbiket, iszonyú lárma között, meg nem öli, és meg nem eszi. Ha sokat zárnak eggyüvé, utóljára tsak egy marad. Ez az állat az kikötőleg, mely a' maga' köjkeit nem óltalmazza, hanem elszalad; jóllehet veszedelmes fegyverei vannak.

Párosodnak elősször áprílisben; a' kan a' nyőstény' barlangjába megyen, és egynehány nap' ott marad. De másszor meg is ölik és megeszik egymást. Terhes szokott lenni 4 hétig, esztendőben kéttszerháromszor; köjködzik legalább 6-ot, de néha 16--18-at is; melylyek 3 heti szopás után, a' magok' gazdálkodássokhoz fognak. Elél mintegy 4 esztendeig: melyből könnyű általlátni temérdek szaporaságát. A' vas-, és ládatőrön kivűl, szokás fogni leggyakrabban az által, hogy a' barlangból kiássák, 's egyszersmind a' nyereség az, hogy a' gabonás tárját elprédállják; a' nélkűl is tsak bőre haszna, mely igen keveset ér: béllésnek, jó.

Hogy a' hörtsök' téli meggémberedésére a' hideg nem elég vólna, megpróbálták; szalmával béllelt ládába tették azt, nagy hidegre, és elevenen maradt: de mihelyt a' levegőt elzárták tőlle a' földben; azonnal elalutt. Mihelyt ismét kiásták a' ládát a' földből; mindjárt kezdett felserkenni; és részeg fővel addig tántorgott, míg egyszer ismét az a' mérges hörtsök lett, a' mely tavaj vólt.

XIII. Faj. — TENGERIDISZNÓ; Hydrochaeris; Meerschwein.

Zápfogai lapátosok, farka semmi. — Dentibus molaribus lamellatis, cauda nulla.

1. KOBAJA T. (H. Cobaya; Meerschweinchen; le cochon d' Inde; ángl. the guinea-pig. 174. K.). Ecaudata, ex albo et rufo maculata. — Schr. 173.

Blumenbachnál Sçavia Porcellus név alatt kell keresni. Tengeridisznónak nevezték ezt a' fajt azért, mert úgy röfög mint a' disznó; és hogy a' tengeren túlvaló: mert, eredeti hazája Délámerika, nevezetesen Brasília. Leginkább rőt-sárga, vagy fekete és fejér fóltos; de másképp', igen külömböző színü. Akkorányi, mint egy hörtsök. Farka éppen semmi sints. Európában is kiállja az égtájt; de télen meleg szoba kell neki. Egész élete szerelmeskedés, alvás, és evés; de italt keveset iszik. Minden 2 hónapban köjködzik kettőt 4-ig, sőt némellyek azt mondják, 7-et is, kinyílt szemmel; és az emlősállatok között, legszaporábbnak tartják. Életének 4-edik órájában már, maga eszik. Két hónapos korában szaporíthattja is a' familiát. Eledele gyümőlts, és a' zőldségek között, leginkább petrešejem. Nagyobbrészént fonnyó betegségben (hectica) döglenekmeg. Haszna kevés vagy semmi; és tsak gyönyörködésre tartják.

XIV. Faj. — SZÁVIA; Sçavia, Halbkaninchen.

Lapos tetejü zápfogai, kurta farka. — Dentibus molaribus corona plana, cauda abbreuiata. Scher.

A' nyúlhoz és tengerinyúlhoz sokban hasonló. Hazája Ámérika.

1. MALATZNYÚL Sz. (S. Aguti, Piculi; das Ferkelkaninchen; l' agouti. 175. K.). Caudata, corpore ex rufo fusco, abdomine flauescente. — Schr. 172.

Ennek az egész termete, a' fején kivül, mely tsútsos, ollyanforma, mint a' tengerinyúlé, de ennél nagyobb; és nem puha, hanem serteforma kemény szőre van, mellyek háromszálával, az egész testét ellepett

bibirtsókból termettek ki. Kapafogai sárgák, valamint a' bíbornak. Minden eledele egyedűl tsak plántaféle. Linné, tartott egy szelídet, mely sokban úgy viselte magát, mint a' kutya: az emberre tette a' két első lábát, ha enni kért; ha ült, a' két első lábára támaszkodott. A' húst telyességgel meg nem ette. Ha haragudott, felborzadt a' szőre, 's úgy vinnyogott, mint a' tövises disznó. Keveset aludt, és mindég kinyílt szemmel. Úgy is murmolt (font), mint a' matska. — Hármat szokott köjködzeni, 's úgy hordja azokat eggyünnen másuva, valamint a' matska vagy kutya. Hazája, ennek is Délámérika és Nyúgotindia. Lakhellye odú és földbarlang.

2. PAKA Sz. (S. Paca; der Paka; le Paca).

Barnafalu színe sárgás tarkával elegyes; farka van, de a' szőrtől nem látni. Hazája, Amérika' forró vídékei; lakhellye, fojóvizek' partjain, földbarlangok. Ha kergetik, a' vízbe ugrik, és néhanéha felüti az órát, lélekzetvenni. Igen kövér szokott lenni, és a' húsa jó ízü. Buffonnak vólt egy szelíd, igen jámbor, azesmerőssei simogathatták és vakarhatták, a' Paka pedig a' kezeket nyalta: de az idegen embert és a' gyermeket nem szenvedhette, röfögött és a' fogait tsattogtatta. Különben rest; de ha tzúkrot adtak neki, vidor vólt, ugrott. Rendes eledele gyökér, hagyma és magvak: a' húst nem örömöst eszi. Igen tiszta állat: egy tengerinyúl-baráttját azért útáltmeg örökre, hogy a' vatzkába rakodott. Seggenűlve mosdik, a' két első lábával. Eggyet szokott köjködzeni, mely míg fel nem nevekedik, nálla marad.

3. KAPIBARA Sz. (S. Capybara; der Kapybara; le Cabiai.

Ez nagy, hossza több harmadfél talpnál: színe fekete, sárgával elegy; kopasz lábai tsupa feketék, elől 4, hátúl három úja. Az Amazon fojóvíz körűl la-

kik; fűvet, tzúkornádat, gyümőltsöt eszik; jó úszó és búvár: hangja, mint a' szamárnyifogás; meghízik egy máſáig. Tsak eggyet köjködzik, holott 12 tsetsi van.

XV. Faj. — KÁSZTOR; Castor; der Biber.

Alólfelűl 2 kapafoga, hátúlsó lábai tenyeresek, lapúlt farka pikkejes, tojásforma hosszúkás. — Dentes primores vtrinque 2, pedes postici palmati, cauda depressa, sqamosa, ouata.

1. BÍBOR K. (C. Biber (ha tettzik: Fiber); der gemeine Biber; le Castor. 176. K.). Cauda ouata, depressa, squamosa. — Abb. n. h. Gegenst. 43.

Rövid suta feje, tompa óra bajusszas, kapafogai sárgák, az alsók 1 hüvejk hosszaságuk, a' felsők kevéssel rövidebbek, apró szemei, kurta kerek füle, mely a' szőr között nem láttzik, rövid nyaka, görbe háta, befelé gatsos lábai tsak 5--6 hüvejknyi hosszak. Az első lában 5 úja, hosszú éles körmökkel, szabadon (és így, nem palmati), a' hátúlsók úszó lantornával ragadnak egybe, valamint a' lúd' lábán; és itt, széles tompa körmei vannak. A' farka' töve egykisség szőrös, egyébütt 6-szegletü pikkejes, a' pikkejek között magános szál kemény szőrökkel, mellyet szeret a' vízben tartani. Azt mondják rólla, hogy a' farka' húsa halízü és halszagu; egyébütt pedig mezei állathús-ize volna. Hogy bőjtben megeszik, az igaz. Nagyságára akkoraforma, mint egy fél esztendős bárány, de köptzösebb, 60--70 fontot nyom. Testéhez képpest, a' feje kitsiny, mely a' patkány' fejéhez hasonló. A' járat neheztelve teszi, úszni frissebben tud, bukni is, de soká a' víz alatt nem maradhat. Szeret úgy űlni, mint a' mókus, 's a' két első lábának kezek' használtveszi. Ugyanijjen állásában szokott párosodni is. A' farka egy arasznyi és egy hüvejk vastagságu, közel ollyan, mint valami kövér potyka, mellyet töbnyire hátranyújtva

hordoz. A' madarakkal megeggyez abban, hogy ugyanazon egy nyiláson ganéjlik és hugyik, a' kan szintúgy mint a' nyőstény, és ezért nehéz egymástól megkülömböztetni. Szőre setét gesztenyeszín, fényes, ritkán fekete vagy rosdaszín, legritkábban pedig fejér.

Hazája Európa, Ásia, de kivált' Ámérika; ember körül nem örömöst tartózkodik; inkább a' tsendes kietlen vidékekre húzza magát. Ámbár a' maga' fajtájávalvaló társalkodást nagyon szereti, és azokkal, természeti hajlandósága szerént, örömöst egykézre dolgozik, ásvés: mindazáltal, az igen népes vidékeken nagyon külön veszi magát, és tsak legkissebb nyomát sem tapasztalni annak a' híres és tsudállatos mesterségnek, a' mit rólla beszélnek. Illyen hellyeken, a' fojóvizek körül, földbarlangokat készít magának, és ott él saját famíliájával tsendességben. Az íjjen Barlangi bíbornak a' bundája koránt-sints ollyan betses (mivel' földben él, és el szokta azt tsiszálni) a' mint ama' híres társaságbelieké, Északámérikában, a' hol azok egész telepenként (coloniánként) élnek eggyütt, és ollyan építőmesterek vólnának, hogy kevés híjján kőmíves-, áts-, asztalos-, tapasztó-tzigány-, 's várépítő tzéhekkel ditsekedhetnének. Leírom ezeknek a' bíbormestereknek képzelt tudománnyokat, legalább röviden, tsupántsak azért, hogy legyen minn nevetni: de ha azt valaki, bár az egész világ' térítője esküszik is rajta, mind elhiszi; hidjeel azt is, hogy valóban nints otthon az esze. —

A' Kanadai bíborok tehát össze állanak seregestől, sok százanként, hogy magoknak, ugyszólván, egész várost építtsenek. Kikeresik az alkalmatos hellyet, valami fojóvíz vagy tó mellett, a' hol épületrevaló eszközöket 's eledelt találnak. Akkor neki állanak, fákat döntögetnek, azaz, éles fogaikkal, tőben keresztül rágják. Egy arasz derékszelőjü (diameterü) fát, egynehány óra alatt, lerág egy bíbor. Azután, az épületfákat megfaragják (kár hogy bárdjok és gyalújok nints), elhempejgetik vagy úsztattják, sőt még e' végre, elő-

re víztsatornákat ásnak; földet, agyagot hordanak, 's úgy osztán az építéshez kezdenek. Ha a' szükség úgy kívánnja, 's a' bíbor-tanáts jónak ítéli, még gátakat is, elpusztíthatatlanokat építenek a' vízben, 100 öl hosszaságra, 's 2 öl szélességre, mint megannyi maroskörnyéki ember. E' még eddig, tsak kezdete a' bíbór-bőltsességnek. Van nekik Bau-Directorok is, azt mondja W.; és ha Trentsén-Vármegyében pl., emberek hellyett bíborok laknának; nem kellene az árvíztől félni, — íllyen hiszemben van. Azután újj diaetát tartván, apróbb Sectiókra oszolnak, hogy a' kunyhók', vagyis inkább 2--3 emeletü paloták' építésihez fogjanak. Minden íjjen kastéj 6 karón fekszik, melyeket a' vízpart mellett, a' vízben benn, valamint a' bétsi dunába az idén, keményen levernek. Ezekre építenek osztán 2 talp vastagságu falat, mesterségesen összeszűtt ágakból, mellyet sárral, iszappal és mohval úgy megtömnek, hogy se levegő, se víz által nem hattja. A' kunyhók, ki nagyobb, ki kissebb, a' szerént, a' míjjen nagy família fogja lakni, és a' hányan azon dolgoznak: találni 4 talp derékszelőjütőlfogva, 10 talpigvalókat; mellyek közzűl az alsó, rendszerént a' víz alatt vólna. A' fedele bóltos, formája, mint a' tojás. Ajtaja van kettő: egy a' szárazra, másik a' vízfelől. Belől tiszta és sima, az alpadolat mohval van kiékesítve. — Ehhez az egész építéshez nem kell nekik semmi más szerszám, mint a' mit a' természet nekik adott. A' fogok bárd és fűrész hellyett; első lábok kéz hellyett; a' hátúlsók evező, 's a' farkok ásó és lapogató-lapitzka hellyett szolgálnak.

Ebben a' híres telep-építésben, mi igaz és mi hazugság, kiki könnyen általláthattja, ha más több ügyes állatoknak természeti hajlandóságait is számbaveszi. Hát ha még némely szörnyű hazugságokat is ide fértethettem vólna! — akkor a' bíboroknak valódi Köztársasági igazgatássok is itt vólna; mert gyűléseket is tartanak; a' gyűlésben páratlan számmal jelennekmeg, hogy a' vox egyforma ne legyen; a' korhelektől elve-

szik a' polgári igasságot (Concivitas, Burgerrecht); a' ragadozó bíborokat fogjokká teszik, a' nagy vétkeseket robotra hajtják: — idővel, talán még pénzt is nyomtatnak, és lottériát jádzanak. — Hearnes, a' maga' újjabb tapasztasztalásai szerént, ezt a' híres bíbor-épitésmesterséget jóformán körül nyirbálja. Sohasem látott ő eggyütt több bíbort az épités körül egyszerre, 12--16-nál. Hogy 6 erős tzölöpöt az első lábokkal levernének, a' kunyhók' fundamentomának; hogy külön-szobákat külömböző végtárgyúl szabnának ki; a' farkokkal faltömő hellyett munkálkodnának, 's több íjjeneket, Hearnes mind költeménynek mond. Az ő állítása szerént, a' bíboroknak minden mesterségek a' kunyhó-épitésnél, abban áll, hogy karókat raknak egymásra, felállogatva és keresztben, kővel, földel, és iszappal eggyütt, minden rend nélkül. De a' lakhely' tojásformáját, és annak erősségét nem tagadja. A' kunyhók' fedelét beterítik ősszel iszappal, mely osztán tsakhamar odafagy, 's így segíti az épület' tartósságát.

Illyen kunyhókban laknak 'hát az ámérikai seregló bíborok Kanadában, négyenként 's 20-anként is; és párosával, kan és nyőstény, úlnek sorba, többnyire úgy, hogy a' farkok a' vízbe tsüng. Illyen kunyhókat, találni 10--20, 25-öt is eggyütt; és ebből állanak azok a' bíbor-telepek; mellyeknek kéttségkivül tsak a' hihető részei is, elég méltók az álmélkodásra; és sok hiteles emberek' szavaira az egész világról, meg kell engedni, hogy a' bíbor' mestersége a' többi állatokét meghaladja: de ollyan tsudállatos mesteremberekké, átsokká, kőmívesekké, 's inšenőrökké tenni őket, tsakugyan nevettség. — Ezelőtt, Európában is bővebben volt bíbor, a' Duna, Elbe, Oder, Spree körül hellyelhellyel, mint most. — A' Nymphenburgi kertben, tartanak egynehányat, a' hova a' legelsőt a' dunából fogták, Neuburg mellett.

A' bíbor' eledele gyenge fagajj, zőld fahaj, levél, bimbó, 'sat., mellyet télre is rakásra hord, az

alsó kamarába, a' hol frissében marad. Szereti a' rákot is és a' halat; megeszi a' kenyeret és gyümőltsöt. Télen, tsendesen benn laknak, tavasszal kiindúlnak, és a' nyőstény, köjködzik hármat-négyet, a' kan pedig a' mezőket veszi a' nyakába, újj eledel' kedvéért, és néha a' nyőstényhez megyen. Idővel osztán kimegyen a' nyőstény is, köjköstől. A' régi hajlékjokat megtatarozzák Júliusban és Augustusban, vagy pedig újjakat épitenek; 's belé kőltöznek télre, Septemberben.

A' bíbor, mind némely részben a' húsára, mind kivált' bundájára, és még másra nézve is, drága jószág. A' húsát, egésszen is megeszik némely vad nemzetek, 's a' Klastromokban is bőjti napokon, ámbár elég rossz ízü: de a' farkát, mely körülbelől 4 font és kedves falat, 1 arannyával fizetik. A' bundája neki igen betses, mellyel nagy kereskedést űznek: színe és belső jósága határozzameg a' betsit; a' fényes-fekete legkapósabb. Háromféle rendbe teszik a' bundáját a' kereskedésben: friss, sovány, kövér. Friss, a' mit télen fognak; sovány a' nyári, melynek tsak szőre' haszna, és a' kalapot ebből készítik; kövér pedig az a' bíborbunda, mellyet a' vademberek egyideig a' mezítelen testeken viselvén, ezeknek az ízzadtságoktól mintegy megsírosodott. Ez az utólsó, emberköntösnek legjobb. Egy jó bundának az ára 12--18 ezüst forint. A' bunda' szőri, mint sok más állatfajnak, kétféle: szálasabb és fényes; az alsó pedig puha és gyapjúforma. Ezeket különválogattják amazoktól; a' szálából harisnyát, kesztyűt, 'sat.; a' szőszíből pedig kalapot készítenek. Egy öreg bíbornak a' szőre $1\frac{1}{2}$ fontnyi; fontja kél 16--24 ezüst forinton.

Van még neki egy igen emlékezetes haszna, mely, bőrit, húsát meghaladja. — Mind-a'-két nemnek, kannak és nyősténynek, van az alfelénél egy pár szagtömlője, akkoraforma, mint egy tyúktojás; a' nyőstényé kissebb. Ezekben van valami fahajszín, kövér, sok hártyával összeszűtt alak, melynek szédítő szaga van, és keserű. Ezt nevezhettjük Bíborír-

nak (castoreum), a' teste kövérjétől vagy 'sírjától lehető megkülömböztetés' kedvéért. A' Régiek azt gondolták, hogy ez az ír a' kannak a' tökiben vólna, 's onnan lett a' német-neve: Bibergeil. Azt a' kettős hójagot levágják, megmossák, füstre akasztják száradni, hogy annál tovább elálljon. El is áll az, jóságának kevés fogyatkozásával, 7--8 esztendeig. A' kantól kikerül egyszerre 6--8 lót bíborír. Nem bizonyos, mirevaló az, a' bíbornak: de hihető, hogy a' szőrit keni vele, hogy a' víz, által ne hassa. A' patikában igen fontos tárgy, az in-nyavaják, óldalnyillalás (szegezés), kórság vagy nyavajatörés, sat. ellen. Jóságát áról esmernimeg, ha vékony szálatskák vannak benne. A' Lengyel-, és Burkusországi jobb; a' Muszkabirodalombeli legjobb; az ámérikai legrosszabb. — Hazája a' már említett tartományokon kivül, más vidékek is, mert pl. Avignonban nem régiben lőttek eggyet, mely 60 fontot nyomott. A' fekete tenger környékén, sőt Égyiptomban és Persiában is találtak: általjában úgy jönnki, hogy a' mértékletesebb égtájt lakja, 's az igen hidegben 's igen forróban nem forogna. De mit kell hinni, ha Lappóniában is találni, magánosokat? — Élete' hosszát 20 esztendőre teszik.

XVI. Faj. TUSKÉSDISZNÓ; Histrix; Stachelschwein (franz. porc-epic; ángl. porcupine).

Alólfelűl tsapinóson mettzett 2 kapafoga, teste' feszes tövissekkel, 's ezek között szőrrel rakott. — Dentibus primoribus vtrinque duobus, corpore pilis spinisque tecto.

Ezt az állatot, a' Sültől tsak az is tökélletesen megkülömböztethetné, hogy általjában és egyedűl tsak plántafelékkel él; mikor a' Sül tütsköt bogarat, egeret, békát egyre eszik: azomban amaz, a' disznóhoz nagyon közelít. Igaz ellenben az is, hogy ha tsak kül-

sejére tekíntenénk, úgy, a' Sülök' sorában mehetne; mert, a' mijjen az kitsinyben, ojjan a' Tüskésdisznó nagyban: hanem, természetében, sőt hazájára nézve is, külömböz tőlle. — Nevezetes fajtája a' —

1. TARÉJOS T. (H. Cristata; das gemeine Stachelschwein; le porc-epic. 177. K.). Spinis longissimis, capite cristato, cauda abbreuiata. — Abbild. n. h. Gegenst. 81.

Feje' búbja 's tarkója serteserénnyel taréjos, melylyet akartva felberzeszthet és hátra is fektethet; képe szennyes hús-szín bibirtsós bőrrel, fekete hegyes fényes sertével rakva, vákányos felső ajaka egynehány sor ugyanollyan sertével; apró szeme; emberfülhöz hasonlító tojásforma lelapúló fülei, apró szürke szőrrel körül; rövid tsútsos farka; első lábán 4 úja és egy suta hüvejke vagy butzkója; a' hátúlsók 5 újal. Toll természetü tövisse, felül hegyes, tőben tsútsos, középen potzakos, a' hátán 10--12 hüvejk hosszaságu, fejér 's fekete-tarka, az óldalánvalók rövidebbek és kétélü hegyük; a' tövissek között szürke szőr, alófelé fekete sertés. Ollyanformán röfög, mint a' disznó. Hazája, Ásiának melegebb vídekei, Persia, Kína, India, egész Áfrika, Európában, a' mint hiszik, Spanyol-, és Olaszország. Nagysága mintegy 2 talp hosszaságu, szinte mint egy fiatal borz. A' tüskéit akartva mozgathattja és ha mérges, össze zörgeti; ősszel, néha elhúllat belőlle: de hogy a' kire megharagszik, rálőné, mint valami nyilat, ez, tsak az ollyan mendemondákhoz tartozik, mint az, hogy a' Bíbor-Kásztor a' maga' szagtömlőjét leszakasztván, az őtet kergető Vadásznak vetné, hogy megszabadúljon. Ha megszorúl, ez is öszszegöngyölíti magát, mint a' Sül. Lakhellye földbarlang, mikor a' Sülnek tsak bokor a' búvó hellye. Elédele, fahaj, gyümőlts, gyökér, húsos fű. A' puszpángot legjobban szeretné. Haszna az, hogy a' húsát megeszik; Rómában, Brydoni szerént, a' piatzon úgy árúlnák, mint egyéb húst. Afrika' túlsó tsúttsán, Káp-

ban, felfüstölik, 's mint drága tsemegét, úgy eszik. A' tövisséből igen jó festő pamats-szár kerűlki; fogvájónak is előkelő; gyöngyel, gyémántal, 's aranyba foglalva, akasztó-gombostő, a' nagyasszonyoknak. A' vademberek kosárvarró tőt tsinálnak belőlle. Tavasszal köjködzik kettőt, négyig: megszelídűl, de mindég félénken marad. A' mit eszik, a' két első lába közzé fogja.

2. MALAKKAI T. (H. Malaccensis; der Malaccische Stachelschwein; le port-epic de Malacca. 178. K.).

Úgy vélekednek, vagy tsak kételkednek, némelyek, hogy ez a' fajta, az előttevalóval egy vólna, és tsak valami ügyetlen festő Indus változtatta vólna el: de ellenben mások leírják ezt így: A' füle konya, tüskéje tömöttebb és erőssebb; hasban pedig rőt neki a' szőre; szemei nagyok, óra közelit a' disznójéhoz.

Scherer azt mondá az előttevalóról tett beszédjében (mivel' több fajtáról nem szólt), hogy annak az epehójagjában találni azt a' hajdan Panazee (mindent megélesztő) méltóságra emelt híres Disznókövet (piedra del porco; lapis porcinus; Gallenstein), mellyet azelőtt fontos orvosságnak tartottak. Bl. pedig azt mondja, hogy egy keletindiai, még nem jól esmeretes fajtában vólna. Mások meg a' Malakkaiban találtatót tartják legbetsesebbnek; de hogy amabban is vólna, azt is mondják. Ez a' disznókő igen keserű; hajdan rendkivűl nagy betsben vólt, aranyba foglalták; valamint ott felakasztva tsüng. Ez a' kő a' tüskésdisznóban, valamint az emberben a' hójagkő, nem egyéb betegségnél. A' szine ollyan, mint az őszi baratzkmagé, vagy, gesztenyeszín: nagyságát legfelljebb, egy tyúktojás sziknyinek mondják. Adtak már el egy illyet, mely mintegy 2 lótot nyomott, 3 ezer ezüst forinton felűl is. Számtalan terhes nyavajják mellett, rendkivűl nagy hasznot tett ez a' titokkal telyes orvoskő, az

Orvosoknak, annyira, hogy a' sínlődő' erszénnye szinte ízzadt belé.

3. KUÁNDU T. (H. Prehensilis; der Cuandu; le coendu). — Cauda prehensili.

Rőt-barna sertéje között, tsak ittott nyúlikki egynehány fejér tövisse; a' farka kaptsoló. Hazája Brasília, Guiána, Mekszikó, a' hol azt az anyanyelven Hoitzlacuatzin-nak hijják. Lakhellye az erdő, a' hol gyümőltsel és madárköjkökkel él.

4. TÜSKESZŐRÜ T. (H. Dorsata; der Urson; l' urson. 179. K.). Spinis breuibus sub pilis occultis. — Schr. 169.

Formájára, hasonlít ugyan a' bíborhoz; de a' vizet éppen nem szereti. Setét-barna gyapjas szőre között, fejér-fekete-tarkáju tövissei vannak, mellyek tsak ittott láttzanak. Hazája Kanada, Labrador, Hudsonsbay' környéke, Újj-Anglia. Főldbarlangban, az élőfák' gyökere alatt vatzkol; de a' fára is felkúsz a' gyümőltsert. Külömben, fahajjal, főképpen gyalogfenyőével; télen pedig fenyőkéreggel él, melytől a' tsontjainak zőldes színe lenne. Télen, a' fiatal fákban sok kártteszen. A' vizet úgy lafolja mint a' kutya. Ennek is megeszik a' húsát.

5. HOSSZÚFARKU T. (M. Macroura; le porc-epic à longue queue. 180. K.).

Ez, a' Keletindiai szigetekben, erdőn lakik. Hosszú farka tüskés, és végen tövisbojtos; mely bojt, a Seba' leírása szerént, abból állana, hogy a' tüskék' hegyinek megannyi tokja vólna. Rövid, potzakos teste felálló sertés, és ha a' nap rásüt, lángszín, vagyis, más színü. Emberfülforma fülei belől kopaszok. — Egyéberánt, ezt sem esmerik még jól a' Természetnyomozók.

Vólna még több fajtája is a' Tüskésdisznónak, mellyek mind messze-tartománybeliek, és inkább ide, mint a' Sülhöz illenek. Illyen pl. a' —

6. KOPASZFÜLÜ T. (H. Inauris; der Kahlohr; l' Herisson de l' Amerique).

Ím' a' Frantzia nem mondja porc-epic-nek; hanem Sülnek. Hasonló is az ehhez; de külömbözabban, hogy nints neki füle' gombája, hanem tsak egy nyíláson megyenbé a' hang. Seba, kapott eggyet Surinámból; úgy fut szinte, mint a' tengerinyúl, 's szeret a' hátúljára gugyorodni.

7. KUSZA T. (H. Ecaudata; der Tanrec; le tanrec.)

Ez, tsak az elejére tüskés, mellyeknek a' két végek sárgás, derékban pedig fekete. Külömben, tsupa fejér és tsupa fekete, és, hol puhább, hol feszesebb sertékkel elegyesek. Óra, torka, szügye, hasa és lábszárai sárgások, a' lába' feje verhenyős-sárga. Ez is, kétfajta-é, vagy tsak fiatal korában van rajta 3 hosszára nyúló fekete tsík, kéttséges. Mindeniket Madagaskárban találni.

8. SERTÉS T. (H. Setosa; der Tendrac; le tendrac.)

Ez, a' hasa körül tüskés, 's igen rövid farkán is egynehány szál. Lába tsupasz; füle tojáskerekségü. Ez is Madagaskári, a' hol azt a' hazafiak megeszik: szörnyű kövérnek mondják.

9. NAGYFÜLÜ T. (H. Aurita; der langöhrige Igel. 181. K.).

Ennek a' hazája a' Volga és Jaik környéke. A' fülén kivül, nagyon közelít a' Sülhöz, jobban, mint a' Tüskésdisznóhoz: de azomban, amannál szálasabb és

fínomabb, a' lábai hosszabbak, véknyabbak, és tsaknem tsupaszok. Astrakánban egérfogni tartják a' háznál: e' szerént, tsakugyan inkább Sül ez, mint Tüskésdisznó. — Ez a' 3 vagy 4 állat az, a' mellyekről a' 214-edik lapon említést tettem.

VI. REND

Lomhalábuk; Bradypoda

Itt, ollyan állatok fordúlnak elő, a' mellyek általjában mind igen lomha és lassú járásuak; a' mellett, vagy semmi fogok nints, vagy legalább kapafogok híja (Dentibus pro parte, vel omnino deficientibus). Blumenbachnál, az Ujaslábu vagy Szabadúju IV-dik Rendnek, Fenevad (bruta) Famíliája ez, vagyis, a' 25-ödik 's ezt követő Fajok. Altaljában tsudállatos állatok, és ámbár némely része nem kúszó állat; mindazáltal, mind igen tetemes saskörmökkel van felkészülve (Mammalia extremitatibus vngulatis).

I. Faj. — HANGYÁSZ; Myrmecophaga; Ameisenbär.

Hosszas kartsu szuszorája, semmi foga, kinyújtható gilisztaforma nyelve, szőrös teste. — Rostro angusto productiore, dentibus nullis, lingua lumbriciformi exporrigibili, corpore piloso. (Frantz. le fourmiller; ángl. ant-eater).

1. LÓFARKU H. (M. Jubata; der grosze Tamandua, der grosze Ameisenfresser; le Tamanoir. 182. K.). Bl. Palmis tetradactylis, cauda longa iubata. — Abbild. n. h. Gegenst. 82.

Jóforma serénnye, hosszúszőrü lófarka, 4 újú első

lába: hosszú feje hergerforma szuszorán végződik, melynek a' végin egy kis szája, 's órjukai. Akkora mint egy szelindek. Az essőt nem szenvedheti: de hogy a' farka esernyő hellyett szolgálna; azt tsak úgy hidjük, mint ha a' róka' farkáról mondaná valaki. Hazája Délámérika, előkelőleg, Brasília. — Ugyanazon tartomany' lakosa a' —

2. KÉTÚJU H. (M. Didactyla; der kleine Tamándua, der kleine Ameisenfresser. 183. K.). Palmis didactylis, vngue exteriore maximo, plantis tetradactylis; cauda prehensili. — Abbild. n. h. Gegenstände. 22.

Mind színe, mind nagysága, szinte mint a' Mókusnak. Első lábán 2 úja, a' hátúlsón 4. Szája kopasz, és nagyobb nyílásu, mint a' többijé, de nem szuszorás, hanem tsak tsútsos óru: a' füle a' szőrtől nem látztzik. Kapotsfarka hosszú; első körmei között a' kűlsők nagyobbak, mint a' másik; sejemszőre szálas, hátban sárgásbarna, hasban fejér.

Mondanak még a' T. H. Írók több hangyászfajtákat is, mint pl. eggyet Tetradactyla fajtajegy alatt, mely a' Lófarkunál kissebb, a' Kétújunál pedig nagyobb vólna, 's a' színe, a' mint látom, ollyan mint ez' utólsójé, és szintúgy kapotsfarku, de az óra félszuszoraforma. A' vállától a' tsípejefelé nyúlik két óldalról, egyegy fekete tsík. Ennek is szintúgy, mint a' lófarkunak, elől 4, hatúl 5 úja van: és úgytartom, hogy az eggyik a' szomszéd' ebe, a' másik meg a' mellettünk lakóé. — Egy másikat pedig Tridactyla fajtajeggyel adnak elő: melyről ismét semmi meghatározott bizonyságokat nem találván, ámbár 3 újját mond az első lábán, és hosszú kopasz farkot fest neki; még sem bántom, mert nem hiszem hogy igazat beszélnék.

Mindezek a' Hangyászok, ha még többen vólnának is (5 fajtáját mondanak), általjában igen tzudar ál-

latok, a' nyelvek hosszú patzalforma és nyálkás, mely éppen az ő életek' módjához van szabva: mert kinyújtván azt, a' hangyaboj' közepén, a' hangyák ellepik, és le nem szabadúlhatnak rólla, 's mikor már jóformán rárakodtak, a' Hangyász egyszerre berántja, leszopván a' hangyákat, elnyeli, 's a' horgászást újjra kezdi. A' körme, nem tsak hangyaboj' széjjelkaparására, hanem âra is szolgál, hogy a' fára kúszhasson, 's az odúkban tanyázó hangyákat felprédálhassa: mert a' hosszú gilisztaforma nyelvét, minden hangyazugojába be tudja nyújtani. Hanem azt, tsakugyan bajos vólna elhinni, hogy a' Hangyász, az ő vadratermett körmeiben bízván, az ámérikai vad tigrisre is rá tudna újjeszteni: és ha ez megtámadja, a' hangyász hanyatt fekünne, 's nem egyszer, meg is ölné az ellenségét.

II. Faj. — PIKKEJÉR; Manis; das Schuppenthier.

Teste ingómozgó szaruféle pikkejekkel terítve, nyelve hengeres, semmi foga. — Corpore squamis corneis mobilibus tecto, lingua terete, dentibus nullis.

Minthogy ez az állat, teste' termetére, a' gyíkhoz nagyon közelít, a' Régi Természetnyomozók, nem törődvén sokat a' természetén, a' gyíkok' sorába tették azt: holott a' gyík tojó állat, és szőre sints, egy szál is. De másfelől, a' Hangyászokhoz is szít az, nem tsak formájára, hanem természetére nézve is: és ha a' takarójok egy vólna; úgy, termetek között sem sok vólna a' külömbség. Élete' módja 's eledele, ennek is ugyanaz, a' mi a' Hangyászé, hangyát eszik, és úgy fogja azt, valamint a' Hangyász. A' szaru vagy puha tsont természetü pikkej-takarója az, melyben attól egésszen külömbözik. Ez már szebbetske és ártatlan egy állat; azt mondaná, a' ki tsak a' derekát látná, hogy megért fenyőfa-kopánts, mert a' színe is ollyan, a' pikkejek' rendi is úgy van, valamint a' megért ko-

pánts-pikkej. Egyedül tsak a' torkán, hasán és lába között pikkejetlen. A' pikkejek' mekkorasága sem egy: hátban nagyobb, alább és a' farkafelé apróbbak, a' fején legkissebbek, — éppen valamint tsak kell. De hogy ez a' Pántzél ollyan erős vólna, hogy a' puskagojóbis se járnámeg — talán hazugság, mert hiszen a' vén bika' homlokán is keresztül megyen a' gojóbis. A' pikkejek' szélei élesek, és hátúl-felől nintsenek a' testhez ragadva, holmi serteforma szőrszálak választják azokat külön. Úgy mozgathattja azokat a' Pikkejér, valamint a' Tüskésdisznó a' tövissét; és ha haragszik, felberzeszti: ha pedig megszoríttják, összegöngyölödik, valamint a' Sül, és minden darab pikkeje éllel áll kifelé; 's akkor nem fél semmi ellenségétől. A' legehesebb állat sem bóldogúl vele tovább, hanem ha hempejgeti, 's utóljára, mérgében tsakugyan ott hagyja. Nints neki semmi szava; hanem tsak szuszog, vagy nyöszörög. Keletindia, 's egynehány oda-szomszéd sziget a' hazája. A' húsa ennivaló; a' farkát mondják legjobb ízünek. — Két fajtáját mondanak: F. hármat említ.

1. ÖTÚJU P. (M. Pentadactyla; der Javaische Teufel; le Pongolin. 184. K.). Cauda mediocri.

Az egész teste hengeres, kivévén ligetes serteszőrü hasát, mely lapossas. Színe rőtellő barna, valamint általljában mondottuk: farka rövidebb a' derekánál. Eledele bogár. Hazája, Scherer szerént, Guinea; de mások szerént, Áfrikán kivül még, Ceylon, Koromandel' partjai, Kína, Java, Formosa, 's több is vólna ennek a' hazája. Bl. erről az Ötújuról nem szóll: F. pedig a' következendőt adja úgy elő, mint 5 újut; a' Phatagin-t, a' Formósai ördögöt mondja 5 újunak, 's azomban, rövidfarkunak és emberfülünek. — Erről mesélték azt, hogy az Elefánt' szuszorájára kunkorgódzna, hogy megfojtsa.

2. FATAGIN P. (M. Tetradactyla; macroura; der

Phatagin; Linné: le phatagin. — Abbild. n. h. Gegenst. 14.

Hazája Formosa és ennek a' szomszédsága, Ásiában. Akkoránnyiforma mint a' Kétúju Hangyász. Pikkeje gesztenyeszín vagy setét-barna. Ennek a' pikkejei között, nintsenek szőrszálak, azt mondja W. A' farka kétakkora hosszú, mint a' teste.

III. Faj. — PÁNTZÖVÜ; Dasypus; Armadill.

Teste keményhaju és tsontövü, kapafoga és agyara semmi. — Corpore testis zonisque osseis cataphracto, dentibus primoribus et laniariis nullis.

Linné, Dasypus-nak nevezi, mellyet magyarúl gatyásnak fordítanánk: németül Panzerthier, Gürtelthier még a' neve. Hazájabeli neve, a' mint láttzik, Tatu. Ez már, egy valódi szép állat, mely egy tekintetre megkedvellést önt a' nézőbe. Egész teste, feje, farka, még a' lábszára is be van fedve tsontféle lapitzkákkal; tsak a' hasán, mejjén 's álla alatt van neki gyenge bőr fedele, apró serteszőrökkel, mellyek holmi bibirtsókból nyőttekki. Az a' tsont- vagy kemény szaruféle pántzélja, nem egész darab, hanem derékban megszakadván, itt, megannyi övekből áll, több vagy kevesebb számmal; mellyek ismét egymáshoz ragadnak, igen erős bőrrel, de engedőleg, úgy hogy összébb és széjjel nyomúlhatnak egymástól, valamint a' két véghajától. Az övek' és többi fedele' lapitzkáit, mellyek vagy 4 vagy 6-szegletüek, az öveken különösen hosszúkás 4 szegletüek, a' farkán pedig hengerforma gyűrűk, meg lehet visgálni a' rajzolatokon. Külömbféle színterületek van azoknak a' lapitzkáknak, hol dombos, hol vőlgyes, és holmi tzifrasággal ékes. — A' tudományos alkotmányban, fajtajegynek, az övek' számát veszikelő, mellyek 3-tólfogva 18 övig vólnának; mely szerént a' Pántzövü fajt is 16 fajtának lehetne mondani; ha helyt állana az,

hogy 3-tól 18-ig, mindenszámu övüt találni. — Hazája Délámérika; lakhellye földbarlang, mellyet maga ás. Nappal hever, éjjel takarmány után jár. Eledele földi és fái gyümöltsök: megeszi a' bogarat is. Könnyen megszelídül, igen kezes és jámbor szokott lenni. Minden óltalma abból áll, hogy összegöngyölödik, mint a' Sül: de hogy ez által a' fenevadak' körmei közzül kiszabadúlna, nem lehet képzelni, mert nints neki semmi ártalmas takarója; le pedig, tsak nem gördítheti magát mindenütt, a' hol megnyommasztják. W. illyenekkel teszi azt bátorságba. Hihetőbb az, hogy hirtelen a' földbeásása által szabadúlmeg, valamint a' vakondok. Tűzzel, vízzel, valamint a' Sült, ki lehet göngyölgetni: a' barlangjából is vízzel, mint az ürgét, vagy füstel, mint a' rókát, szokták kierőltetni. — A' fiatalnak a' húsa jó, az öregé moskus-szagu; pántzélos bőrivel apró ládákat húznakbe, és a' tsontlapitzkájából holmi apróságokat készítenek. Minden hónapban 4-et köjködzene, ha igaz. — Fajtáiból, említik ezeket: —

1. TIZENKÉTÖVES P. (D. Vnicinctus; der Cabassu; le kabassou à douze bandes. 185. K.). Zonis dorsalibus duodecim, pedibus pentadactylis.

Egyövünek mondták azért, mert ha tsak imígyamúgy tekíntikmeg, a' 12 karika, egynek láttzik: de ha az elevent jól megvisgálják, meglehet a' 12 övet külömböztetni; ámbár nem annyira, mint a' többin. Úja 's körme, minden lábán 5, az elsőkön erőssebbek. Feje, farka, tsontlapitzkátlan, valamint a' lába is; és ezekben, alkalmasint szít a' tekenős békához.

2. HÁROMÖVES P. (D. Tricinctus; der Apar; l' apar, le tatou à trois bandes. 186. K.). Zonis tribus, testis ad superficiem nodosis.

Tsontlapitzkái hol 5, hol 6-szegletü, az övekenvalók hosszúkás 4 szegletüek, minden övön 23; farka,

lába, külömböző nagyságuakkal terítve. Az állat' hossza 1 talp, vastagsága 8 hüvejk, több vagy kevesebb. — Hazája Brasília: de némellyek Keletindiákon is láttak vólna. Ez, igen jámbor jó állat, a' kis gyermek is bizvást jádzhatik vele. Hogy göngyölödik össze mikor kell, megtettzik a' szeresen mellé rajzolt gojóbisból (187. K).

3. HATÖVES P. (D. Sexcinctus; l'encoubert, le tatou à six bandes. 188. K.). Zonis sex mobilibus.

Ezt a' 6-öves Pántzövüt eleven és igen kövér állapottjában rajzoltákle; de a' többit tsak kitömött bőrökről. A' szeme alatt láttzik valami pikkejkaréj, mellyet, ha kell, a' szemére húzhat, takarónak. A' nyakravalója áll 2 sor kötőlékből, mellyet mindenfelé szabadon mozgathat, ollyan neki mint az örv. A' 6 övet barna bőr tartja eggyüvé. Az óldal-pikkejei egykisség eszterhéjason állanak, úgy hogy a' lággyára lehet kézzel tapintani. A' farka' végin nem lehet megszámlálni a' pikkejeket. A' lábán portzogós pikkejek vannak, 's ezek között szőr. Nagy, erős, alól üres körmei, mindenik lábán 5. Ez az állat is egy jó talp hosszaságu, 's ollyan vastagságu, mint az előttevaló, és mintegy 12 fontot nyomna. Erről az elevenről mondják, hogy a' disznóhoz közelített, és ollyanformán szuszogott vólna, mint az: az első lábaival kiszedte a' tereszenyét a' kosárból és megette, a' magvát elvetette. Másképp', nyers tyúkhússal élt, és a' tzúkrot, pálinkát is szerette. A' hazájában, dinnyével, tsitsókával (solanum tuber.) és gyökerekkel élt. A' húsa nints ollyan jóízü mint a' 9-övesé.

4. HÉTÖVES P. (D. Septemcinctus; der siebengürtelige Armadill. 189. K.). Zonis 6 mobilibus, postica immobili; palmis tetra-, plantis pentadactylis.

A' 7-edik vagy utólsó öve feszesen áll. Elől 4, hátúl 5 körme.

5. NYÓLTZÖVES P. (D. Octocinctus; der Tatuette; le tatouette, le tatou à huit bandes. 190. K.).

6. KILENTZÖVES P. (D. Nouemcinctus; der Cachicane; le cachicane, le tatou à neuf bandes. 191. K.). Palmis tetradactylis, plantis pentadactylis.

Ennek az utólsónak, melynek az első lábán 4, a' hátúlsón 5 úja van, 's eledele plántaféle, a' húsa legjobb vólna. Guianában sokat fognak. — A' vademberek a' Pántzövü' pántzéljából sok apró bolondságot, azonkivűl, kosarat, iskatuját, 'sat. tudnak készítgetni.

IV. Faj. — LAJHÁR; Ignavus; Faulthier.

Kapafogai nintsenek, feje kerekded, első lábszárai hosszabbak, egyberagadt újai, hosszú hórgas körmei. — Dentibus primoribus nullis, capite rotundato, cruribus anticis longioribus, digitis coagmentatis, vnguiculis longis curuatis.

Ebben az egész Rendben, ez az állat az, a' mely leglomhábblábu, úgy hogy ezt különösen is Lomhalábunak (bradypus) nevezik, vezetékneve mellett. Kérdésben marad még az, ha vajon a' hengerforma tompa zápfogai között az elsők, zápfogak-é vagy agyarak. A' T. H. Írók, többnyire tsak elvetik a' nyakokról. Scher. elhalgattja; Bl. egy íjjen jegyet? vét a' laniarii szó után; W. azt mondja, nints; F. pedig azt, hogy hosszú agyara van. — Egyébaránt, az egész Lajhár egy élhetetlen, málészáju, lajha, buta állat, magával is jóltehetetlen, szüntelen nyöszörög, nyög, nyifog, 's minden-szava ebből áll — aj, aj; a' honnan, az eggyik fajtát (ekkorig 3 fajtáját esmernek) a' Németek Ai-nak nevezték. De mindezen gyávaságai mellett is, ha megszorúl, lator és erős; ollyan erős vólna pedig, hogy ha egy botot megfog, úgy megszo-

ríttja, hogy el kell neki repedni! Talán, tsak olyan, nállunk termő nádpáltza lehet ez: mert külömben illyet beszélni, okos embereknek, kár. Ganéját, húgyát egy nyíláson botsáttjaki; nints is neki hójagja, 's nem iszik soha. Egyszerre 2 tsupasz köjköt vét. Eledele tsupántsak falevél és gyümőlts. — Itt előfordúló fajtái ezek: —

1. HÁROMÚJU L. (I. Tridactylus; der Ai; l' ai. 192. K.). Omnibus extremitatibus tridactylis, cauda breui. — Abbild. n. h. Gegenst. 53.

Mind-a'-négy lábán 3 úja, nagy körmökkel, farka igen kurta.

2. KÉTÚJU L. (I. Didactylus; der Unau; l' unau. 193. K.). Ecaudatus, palmis didactylis, plantis tridactylis.

Első lábán 2 úja, vagyis inkább körme, a' hátúlsón 3; farka semmi.

A' rajzolat mindeniket megmutattja, kűlső termetében 's színére nézve. A' Háromúju, akkora mint egy róka: a' másik sem sokat külömböz tőlle. Életmódjokban is keveset külömböznek; hanem hogy, a' Kétúju nem vólna éppen ollyan lajha mint a' másik. A' Kétújuról azt mondja Montmirail, a' ki illyen állatot tartott, hogy éjjel jobban látott vólna, mintsem nappal; sőt hogy napjában nem tsak egyszer kúszott fel és alá. Ellenben a' Háromújunak elég vólna egy egész napi útnak, 50 lépés, ezt mondják, a' kik mindent nagyítani szoktak. Más azt mondja, hogy egy nap', egy fertájóránnyi útat tenne: e' pedig legalább is van 1000 lépés, ha 2-annyi nints. Kúszni, valamint amaz, úgy ez is jól tud: de még is, beletelne 2 nap, míg egy fára felmász, azt mondják. Ha igaz vólna az, hogy míg eggyik lábát odább tzepeli, húzva (mert fel, nem emeli), eltelik belé fél óranegyed, 's még azonkivűl minden lépés után is ugyan-

annyi ideig pihenne: úgy, kéttségkivűl, egy óra kellene neki, míg tsak egy ölnyire ballagna is. Nem fog pedig rajta, se ütlek, se szép szó vagy tsalogatás; ő ezekre tsak úgy mozdúl, mint szokta. Ha a' fára felérkezik; addig le nem jönn, míg tisztán le nem eszi: akkor, vagy lekúsz, vagy hogy az idő ne vesztegetődjön, tsak lezuhan, mint egy gyapjas 'sák. Mitsoda szemérmetlenség pedig ollyanokat is hazudni, hogy pl. mikor egy fáról kövéren lekerűl, megsovánkozna míg a' másikhoz érkezik: holott, tsak fel lehet tenni, hogy a' Lajhár' hazájában, 's laktaerdejében, az erdők nem igen ligetesek. Egy hónapig el tudna koplalni. Azt is mondják rólla, és rajzolattal mutattják, hogy mikor alszik, 4 lábánálfogva akasztja magát egy ágra.

Eddig van az Emlősállatok' I-ső Tsoportja; melyben az ollyan kezes, lábas, és kézlábas állatok fordúltak elő, a' mellyeknek az újai, eggyiké jobban mint a' másiké, különválva állanak, 's a' körmök, vagy lapos, vagy tsútsos és többnyire horgas, az újai' végin. — Lássuk most a' II-dik Tsoportban azokat, a' mellyeknek nints különvált újok, 's a' körmök, mint megannyi botskor, a' lábok' végin.

VII. REND

Sokbotskorkörmük; Multungula (Belluae).

Ollyan Botskorkörmü Emlősállatok, melyeknek kettőnél több körömbotskorok van. — Mammalia extremitatibus vngulatis, vngulis pluribus quam duobus: németül: Vielhufige. — Az itt előforduló állatok, többnyire nagyok, otrombák, sertések vagy ritkaszőrük, és a' mellyek ide leginkább illenek, kevés számmal vannak, ritkák: mert én, ámbár a' disznót is, mások után, tsak ide rekesztem; mindazáltal, nem hagyom helyben, hogy azt a' két felső fattyú-körme miatt mondják Sokbotskorkörmünek; mert ez, az ökörben is valósággal megvan, ha szinte nem ollyan kitettzőleg is. De külömben, bárdolatlan termetét tekíntve, ide is jó lessz.

I. Faj. — ELEFÁNT; Elephas; Elephant.

Kapafogai nintsenek, felső kinyúló tömött agyara 2, alsó semmi, kaptsos szuszorája igen hosszú. — Dentes anteriores nulli, laniariorum loco, superiores 2 exserti, solidi; proboscis longissima prehensilis (Bl. Scher.: Dentes primores superiores exserti, etc.) — Vegyükelő elősször a' fajtáit, 's azután lássuk bővebben és általjában, mit tud és mit ér egy íllyen darab állat.

1. ÁSIAI E. (E. Asiaticus; der asiatische Elephant. 194. K.). Capite elongato, fronte concaua, auriculis minoribus, dentium molarium corona lineis vndulatis parallelis distincta. — Abbild. n. h. Gegenst. 19. B.

Ez, minden szárazi állatok között legnagyobb;

magassága 2 's $2\frac{1}{2}$ öl, hossza 15--17 talp; 20 esztendeje körül, 60--70 mását nyom: de, a' sem hihetetlen, hogy egy egésszen kinevekedett efféle fajta, mely 30, mások szerént 60 esztendeje tájban éri azt el, 100--120 mását is nyomhat; mikor, tsak ökör is, nem egy vólt már Ángliában, 's tehén Ámsterdámban, a' mely 30 másánál nehezebb vólt: holott ezek, a' Ceyloni elefánthoz szabva, tsak matskák. Hazája Délásia, különösen Ceylon. Ámbár a' bőre, a' hátán hüvejk-vastagságu, és azon nyersen 5--6 mását nyom; még is megérzi az, tsak a' bogártsípést is. Közönséges színe szennyes-barna, néha rőt vagy fakó: a' fejér igen ritka. Feje tsútsos, homloka lapájos, füle nem nagy, zápfogainak a' teteje habos vagy ögyelgő (ökörhúgyos), de párhúzomosan nyúló vákányu.

2. ÁFRIKAI E. (E. Africanus; der afrikanische Elephant. 195. K.). Capite subrotundo, fronte conuexa, auriculis amplissimis; dentium molarium corona rhombis distincta. — Abbild. n. h. Gegenst. 19. C.

Feje gömböjeges, homloka dombos, nagy patzalos füle; zápfogainak a' felső lapja hosszúkás-négyszegletü lapitzkás vagy vákányos. Ezt, nem szokták úgy, mint az ásiait, szelíden tartani; hanem tsak mint vad állatot, a' húsáért, agyaráért, mellyet Elefánt-tsontnak hívunk, vadásszák, kötéltőrrel fogják, vagy pedig lövik. Két vadász megfelel egynek: de az elefánt elébb le nem bukik, mint a' 3-adik vagy negyedik lövetre; akkor is tsak úgy, ha ahhoz van a' gojóbis öntve: mert a' közönséges óngojóbis, által nem megyen a' bőrin. E' sem sokkal kissebb az ásiainál. Minden Utazó egyformán bizonyíttja, hogy az áfrikainak a' magassága 12--14 talp: de az ásiait mind a' Régiek, a' kik annak hadakozásban hasznátvették, mind pedig az Újak, magassabbnak mondják. Sak Nádir, a' Muszka Tsászárnénak 12-őt küldött Pétersburgba, és ezek között egy, 17 talp magasságu vólt.

Homerus, az elefántot még nehezen esmerte; másképp', szóllott vólna valamit rólla, mint hazafiáról. De már Aristoteles' idejében esmeretes vólt; Görögország a' Xerxessel vólt háborúban, Róma, a' Pyrhus' veszedelme után, láttak elősször. Pompeius már elefántokkal tartotta győzödelmi pompáját. Európába, az újjabb időkben, talán a' vólt az első, a' mellyet a' Portugalliai Király 1668-ban XIV-dik Lajosnak kűldött ajándékba; a' második pedig az, a' mellyet azon idő tájban mutogattak pénzért Párisban. Ez, Indiai vólt, 3 esztendős, 5 talp magas; ama' pedig áfrikai, Kongóból, 4 esztendős, és a' földtől a' gerintzéig mérve, $7\frac{1}{2}$ talp magas vólt; azután 13 esztendő alatt, nyőtt 1 talpat. Halála után, nagy pompával felbontzolták. Nem vólt osztán elefánt Párisban 1773-ig, mikor XV-dik Lajosnak az indiai Igazgató eggyet kűldött, 2 esztendőst. Ezen, sokat tapasztaltak, de egyszer, szerentsétlenűl kiszabadúlván, a' motsárba fúladt. Ismét nem vólt Párisban elefánt, mindaddig, míg az utólsó zenebonás háborúban, azt az egy pár Ceyloni köjköt, mellyet Oranje Hertzegnek, a' Hollandusok előbbi Helytartójoknak (Stadhouder), 1784-ben Vliessingenben kiszállítottak, és Looba szállították, győzödelmi hatalommal oda nem kőltöztették. A' kant, hítták Hansnak, a' nyősténYt Párkienak; de azután, ezt Margarétának, amazt pedig Hamsnak nevezték. Hams meghólt 1802-ben: a' bőre 6, maga pedig 60 mását nyomott.

Ennek a' szörnyű emlősállatnak tsudállatos teste' termete, nagysága, 's ehhez szabott ereje, tanúlhatósága, okossága, 's ha szabad úgy szóllani, jótettei, teszik azt az emberek előtt emlékezetessé és valóban tekíntetessé. A' Biblia, Behemoth név alatt említi: de, Kezdetnek, vagy Főmunkának kelljen-é azt magyarázni, — ez a' 'Sidó-Professorok' gondja. A' testében, a' szuszorája neki legnevezetesebb, 's az agyarai legbetsesebbek. Amaz, mely a' legnagyobb faj-

tánál, tőben 3--4 talp kerületü, végen pedig 6--7 hüvejk, mindenféle szükségeinek végbevitelére, kész kezek helyett szolgál; azon van az órjuka, mellyen lélekzik, mellyel ígen fínomúl érez, vizet vagy más levest iszik, fog, hadaz, üt, vakar, 's az eledelt a' szájába rakja; azt, leguggolás nélkül a' földig bőven lenyújthattja, 's vele a' földön kaparász, és annak hajlós horgával, még egy borsószemet is, sőt egyszerre több darab pénzt, ügyesen felveszen, gombot, tsatot kibont, 'sat. Sőt F. azt is mondja, hogy írni tudna. Ellenben, a' szuszoráját, ha szükséges, össze kutzorítja, mint a'kan pujka a' pillempáttját. — Az agyairól odább lessz szó. —

Ámbár ez az állat megszelídül és gazdasági állatszámba mehet; de tenyésztetni, fogságában nem lehet, mert elvesztvén természeti szabadságát, többé nem szaporit, — talán egykét történeti példákat kivévén, melyből gazdasági guját senkisem szaporíthat. Vannak ugyan tanúk, a' kiknek a' szavok nyilván mutatják, hogy az elefánt, előfordúlván párosodása' ideje, fogságában is üzelkedik; mint pl., a' Pétersburgi elefántok, mellyeket a' gondviselője gyakran tapasztalt íllyen foglalatosságban [1]). Egy Indus Históriaíró is ugyanazt állíttja, a' szelíd elefántokról [2]). De ezt a' munkát, még a' vad elefántok is annyira elrejtezve viszik végbe, hogy ritkán lehet tapasztalni. Többeknek a' vélekedéssek szerént, hordozná a' köjkét másfél esztendeig, mely még per alatt van, és némellyek azt mondják, hogy tsak 9 hónapig vólna terhes, a' mint már most tsalhatatlanúl tudni akarják. Ellenben, Calcuttában jöttki 1781-ben egy könyv (Ayin Akbary, a' nyőstény elefántról), mely az elefánt' terhességét 18 hónapra teszi; és a' köjök, még a' 15-ödik hónapban mozdúlna meg a' hasban: 's vét eggyet, mely akkora mint egy vaddisznó. — A' nyősténynek a' tőlgye az el-

1. *Archiv* der Zeit. März, 1798.
2. Neue *Beyträge zur Völker-* und *Länderkunde*, herausgegeben von *Sprengel* und *Forster*, VI-ter Th. S. 135., etc.

ső lábai között van, melynek a' tsetsit a' köjök, a' maga' szuszoráját hátra tsapván, befalja és úgy szopja (195. K.); 's hihető hogy nem úgy, mint F. mondja, — a' szuszoráját az annya' vállára kavarítva; mellyet ennek álltában, kéttségkivűl fel sem is érne. —

Ez az egész kazal-állat, mint valami terhes épűlet, 4 tetemes oszlopon, 4 ollyan izmos lábon áll, mellyeknek a' hossza 5--6 talp, vastagsága' derékszelője 8--10 hüvejk. Öt körme, megannyi botskor, sőt a' mi több, a' talpa is inkább szaruféle, mint bőr. Az egész test' állása egy lomp; és semmi életmív nem láttzanaki belőlle, ha szüntelen olly' könnyen, és húzomosan nem ürögforogna, valamint a' könnyű tigris. Az öreg elefánt' bőre rántzos, és tsak ittottvan rajta valami serteforma kurta szőr. Tsupasz bőrének porhanyóssága miatt, mellyet a' nap, levegő és a' por ostromlanak, sokszor valami száraz kosz (elephantiasis) támad rajta, valamint a' forró égtáj alatt lakó embereken. Azért is, gyakorta mosogattják azt olajjal; mellyet a' bivajtartó Mezeigazdáknak, nyári napokon követni, nem ártana: mert tagadhatatlan, hogy a' bivaj sok tekíntetben szít az elefánthoz. A' farka 2--3 talp hosszaságu, testéhezképpest igen vékony, hegyes, és tzérna-vastagságu fekete fényes szőrbojt van a' végin, erős, mint a' drót. Egy illyen szálat senki-ember el nem tudna szakasztani kézzel. A' többi serte a' farkán, vastagabb és feszesebb mint a' vaddisznó-serte. Ennek a' farknak az ára, olly' helyt Keletindiákon, igen drága, mivel' a' főbb asszonyok ékességűl viselik, 's némely vakhitbeli dolgokra is fordíttják; néha annyi aranyat adnak érte, a' mennyit lenyom. Akadnak osztán ollyan vakmerők, a' kik a' vad elefántot meg merik lesni, 's a' farkát, életek' szerentséltetésével vágják-el. — Az áfrikainak a' füle nagy lapos alföldi kalapforma; mellyet könnyen mozgathat, és szellőzi 's legyezi magát vele. Szemei aprók, tekíntetéből értelmet és okosságot lehet kinézni. Szeműldöke' sertéje közel egy bakarasz hosszú.

A' kan elefánt' agyara 7--8 talp hosszaságra is megnevekedik; de ez ritka: a' nyőstényé, vagy igen rövid, vagy semmi. Le Valliant azt mondja, hogy Áfrikában, kinevekedett elefántokat lőtt vólna, mellyeknek agyarok, sőt még agyar' hellye sem vólt. Két nagy agyar, nyom néha 2 mását is. — Scher. azt mondja, hogy az agyara harmadik életesztendejében hasadnaki; F. a' 4-edikre teszi; Bl. a' 3-, vagy 4-edikben mondja; Beckmann pedig úgy beszéll, hogy köjködzés után tsakhamar elkezd kibúni, és félesztendős korában már egynehány hüvejk hosszaságu. Már most melyiket hidjük? — A' jóegésséges állat' agyara a' legkésőbbi vénségéig fójvást nevekedne. Elél pedig, a' mint számlálják, 200 esztendeig. Ezt az agyarat font számra árúlják; és ott helyben, 1 forint az ára. Szűkön szaporodik ugyan, a' mint láttuk, annyival is inkább, ha 3 esztendőben üzelkedne egyszer: mindazáltal, mivel' soká elél, és a' ragadozó állatok ellen bátorságban van; egész seregeket látni eggyütt, száz darabonként. Tsordánként szoktak járni, és akkor senkit nem bántanak: de magánosan veszedelmes, valamint az alföldi korhelgazdáju bika, összel. Szeretik a' hűs erdőt, a' motsáros környéket, vizet; jó úszók, úszásközben feltartják a' szuszorájokat. Hogy állva alunna, nem igaz; mert mikor alunni akar, hasra vagy óldalt fekszik, hátra nyújtja a' hátúlsó lábait; néha pedig tsak megtámaszkodik. Eledele tsupántsak plántaféle, még pedig leginkább pisáng- (musa), és kókósdiófalevél, 's holmi fűvek. A' riš, tsemege neki, és ebben a' természben tetemes károkat is szokott tenni. Különös, hogy a' keménymagvu gyümőltsöket egésszen összerágja, 's a' szőllőnek tsak a' levét szíjjaki. Szereti a' dohányt is; és ha dohányföldre veheti magát, annyit eszik, hogy annak szédítő erejétől méjjen elalszik; mikor osztán, könnyű rajta erőtvenni. Az erős italokat nagyon kívánnja. Ez az egy állat az, a' mennyire tapasztalták, mely a' virágot, 's más jó íllatot is, szereti szagolni: a' narantsvirá-

got, elébb jól kiszagolgattja, 's azután teszi a' szájába. Kérődzni nem szokott, gyomra tsak egy van.

A' fejér elefánt, mely igen ritka, Indiákon olylyan betsületben van, hogy szinte imádják azt. Kínában, egy pompás kastéjban, megaranyozott szobákban lakik egy, rendszerént, és arany-, ezüst-edényekről eszik; ministerei, 's inassai vannak neki, ha sétálni megyen, kárpitot tartanak felibe. Mindezeknek az indító oka az, mert a' hajdani tanúság szerént a' lélekköltözésről, azt hiszik, hogy a' meghólt királyok' lelke fejér elefántba költözik.

Az elefánt' szava igen idétlen, durva és elég rettentő, de ollyan mendörgős mint az oroszláné, tsakugyan nintsen. Hogy a' szuszorájáu ordítana, én nem merem hinni, nem is képzelhetem: ellenben, bizonyos az, hogy a' torkán jönn ki a' hang, és a' mint mondják, a' szuszorája is segítené a' hangját harsogóbbá tenni, mint valami trombita, úgy hogy egy mérföldre is elhallana. — Az elefánt-vadászok, Indiákon, abba tanúlt emberek szoktak lenni, valamint az északi részen a' Tzet-halászok, és azzal keresik kenyereket. Holmi magánosokat, a' mint láttuk, kötél-tőrrel fognak; a' kötél, erős készítetlen szarvasbőrből készúl: tsürköt-vetnek a' végire 's leteszik, és ha beléhág, az azt lesők, a' hosszú kötél' másik végit egy fához kötik, míg a' vadász-társak vele, előlről inderkednek, hogy a' kötelen dolgozókra ne igyeljen. Hajtó-vadászással is számosával fogják, nagy pompával, mely nem a' mi dolgunk. Ha egyszer kézbekerül, könnyen megszelídül; a' szelíd elefántok taníttják azt meg, ha makatskodik, ütik a' szuszorájokkal. — Az ára, mely nagyságától és holmi tökélletességeitől függ, nagy, 100 tallértól 1000-ig, ezüstben, 's azon felül is. W. 5, 10, sőt 100 ezer forintra is mondja, kivált' ha az ágyú' tüzéhez hozzá van szokva. A' tartása nem szegény legénynekvaló: mert napjában megeszik 1 mása riskását, a' falevelen

kivül, vagy 1½ mása fűvet. Mások azt mondják, hogy annyit eszik, a' mennyibe 30 embernek az élelme kerülne. Nem is annyira tartják azt haszonra, mint a' gazdagok, pompára. Emelni, húzni, hátalni (reiten) szokták elővenni; egy, annyit tenne, mint 6 ló: mert, elemel 20--30 mását; tsak a' szuszorájával magával, kettőt. Ezzel felmarkol egy embert mint semmit, és a' földhöz tsapja, hogy ott marad; vagy úgy megszoríttja, hogy össze roskad. Rendes menetele könnyű igetés, és elmegyen napjában 10--15 mérföldet.

Most már kevesebb hasznát veszik a' hadban, mint hajdan, mert a' tűztől, fél. Az ostorossa, vagyis inkább botossa, a' nyakán szokott ülni, 's úgy nógattja azt elébb, egy horgas-vasas végü bottal: de tsak a' szavát is jól érti neki. Ha nehéz munkát akar rajta végbevinni; elébe tart egy üveg bort vagy pálinkát, azt ígérvén, hogy ha azt elvégezi, ezt kapja; ezt az elefánt figyelmetesen halgattja, és a' munkát végbeviszi. De ha a' gazda, szavát nem tartja; ebül bánik vele az elefánt, és megöli. — Sok efféle históriát lehet olvasni az elefánt' jámborságáról, eszmélődéséről, okosságáról, és több más tulajdonságairól.

A' már említett agyara' hasznán kivül, hasznot hajt még, a' döglött elefántnak a' bőre is; de, férfi-tsizmát varnak-é abból, vagy asszony-tzipőt, másutt meglássuk. A' húsát is megeszi némely népség; a' mint mondják, ollyan ízü, mint a' bivajhús, ezt pedig sokan esmerjük. A' szuszoráját igen jó tsemegének mondják: a' lábát pedig, sülve, királyi ételnek nevezi Le Vaillant. — Az agyarából nem tsak holmi drága eszközöket és állándó hasznos szerszámokat esztergároznak; hanem festéknek is igen betses. Minél nagyobb a' fog; annál drágább annak fontja.

Az elefántnak valóban nemes tulajdonságait, nem unjákel a' Természetnyomozók magasztalni, sokszor igen is nagyítják azt, és hihetetleneket beszélnek rólla: de, igazat is temérdeket mondanak; és meg kell vallani, hogy abban, a' természeti indúlat tsakugyan fi-

nomabb mértékben van, mint akarmelyik más, oktalannak nevezett állatban. De a' miket rólla W. hellyel-hellyel mond, előre azt igérvén, hogy tsak az igazát adjaelő, nyilvánságos hazugságok, és a' gyermekek' régi meséi közzévalók: hogy pl. egy toronyban 40 felpántzélozott katonát vinne el; 60 másás (ő, 600 másást mond, de ez kéttségkivűl nyomtatáshiba) két ágyút, 's akarmit, 200 mását elbírna, 's több effélé haszontalanságok, innen kár nélkűl kimaradhatnak.

II. Faj. TAPÍR; Tapirus; Wasserschwein.

Alólfelűl 6 kapafoga; első lábán 4, a' hátúlsón 3 botskorkörme. — Dentibus primoribus vtrinque 6, pedes anteriores vngulis 4, postici tribus.

Bl. 4 agyarát is mond: de ezt mások, vagy a' kapafogaihoz, mint F.; vagy a' zápfogaihoz számlálják, nem szóllván rólla: mindössze 40 foga van. Tsak egyedűl egy fajtája van neki: —

1. DISZNÓ T. (T. Americanus; Suillus; das Wasserschwein; le tapir. 196. K.). — Schr. 319.

A' hazájában, Délámérikában, nevezetesen Braśíliában, Guiánában, az Amazon földön, Tapirnak hijják; másképp', Anta, Danta is a' neve. Azon az egész déli földön legnagyobb földi állat, akkora, mint egy közönséges ökör. Termetére, mint a' disznó, hátúlfelé köptzös és felgörbűlő, hosszú, tsútsóru busa feje, mely az elefánt' szuszorájához közelít abban, hogy ámbár ehhez képpest rövid, de egy jó tenyérnyire, kinyújthattja, és bejjebb is húzhattja, ollyan-formán mint a' disznó is szokta a' magáét valamennyire. A' szuszorája' hegyivel ollyanformán foghat, mint az elefánt; legalább a' legkűlső szélit lehajtva, rak holmit a' szájába. Az állkaptzájában igen nagy ereje van; az Oranje Hertzegé a' maga' válujját a' szájába fogta, 's tovább vitte. Lába zömök, vaskos, elől 4, hátúl 3

botskorkörömmel. Színe verhenyeges-barna, finom szőre, igen erős bőre, úgy hogy a' gojóbis is nehezen járnámeg.—Terhes a' kőjkével 10-11 hónapig, akkor vét eggyet, mely fiatalkorában tarka, közel ollyan, mint a' tsíkos malatz, mely nagykorában szennyes színü lessz. Az öreg, süvőlteni szokott, igen élesen. Ezt, a' vademberek, a' kik rossz húsát megeszik, mivel' főző-könyvök nintsen, eltanúlták tőlle, és azzal tsaljákmeg hogy hozzá juthassanak. Úszó hatalmas, bukni tud, de azért nem Kétéltü, mert, ha a' szuszóráját néhanéha fel nem ütné, megfúlna: a' vízben járni nagyon szeret; ha kergetik, mindjárt vizet keres. Úgy úl a' hátúlján, valamint a' kutya, a' két első lába, támasz. Farka igen kurta, vékony, kopasz.

Természetére, rendkivúl jámbor és ártatlan állat: meg is szelídúl, és házi állattá lessz, a' gazdája 'sebjében kaparász a' szuszorájával. Eledele fű, gyümőlts, tsigoja, gyökér, mely után éjjelenként jár: kárt, mást ritkán teszen, hanem tsak a' tzúkornádban. Fogságában, a' húst, halat is megenné. A' tengeri hajókázást nem szereti; ha tsak lehet, kiszökik a' hajóból 's a' tengerbe ugrik. Látása és hallása igen éles. Nem kérődzik. Az erdőben tsapást tör, mint a' nyúl, és rendszerént azon jár-'s-kél; de seregestől sohase; sőt kettőt is tsak akkor látni eggyütt, mikor koslat.

III. Faj. — DISZNÓ; Sus; Schwein.

Tsonka tsútsóra mozogható; összetartó felső kapafoga 4, alsó kiálló 6; felső rövidebb agyara innen-'s-túl egyegy, alsó kikanyarúló ugyanannyi. — Rostrum truncatum prominulum mobile: dentes primores superiores 4 conuergentes; inferiores exserti 2. —

Leírt fajbéjjegein kivúl: Teste sertés, tövön szőrrel elegy; a' bőre és húsa között sok 'sír terem, melyet szalonnának neveznek: mindenik lábán két nagyobb, és két kissebb botskorköröm. — Fajtái: —

1. VAD D. (S. Ferus; seu aper [1]), das wilde Schwein; le sanglier; ángl. the wild boar. 197. K.) Caudatus, auriculis breuibus. — v. Wildung. Tasch. J. 1795.

A' Vad disznónak eredeti hazája Déleurópa; de Áfrikában 's másutt is otthon van. Magyarországon és Erdélyben, mind szanaszélt az erdőségekben, mind bérekesztve, de vadon, elég van, és nyájjanként találni. Füle kitsiny és merő, lába rövid vaskos; színe szennyes-barna, nem pedig fekete; rosszúl nevezik a' Németek Schwarzwildnek. Agyara, ugyanazon életidejében, nagyobb mint a' következő tulajdon fajtájáé; kaponyája domborúbb, feje rövidebb mint azé. De mindezeket, kéttségkivúl tsak a' szabad vad állapot, 's amannak a' fogsága, és élelme' külömbfélesége okozza. Farka, nem annyira rövidebb, mint bojtosabb és nem kunkorodott. — Hogy szalonnája nem vólna, azt eggyik Iró a' másik után mondja: holott mindegy, akar ezt, akar a' következő megszelídúlt fajtát hízlaljuk egy eleségen, és megszelídítve, hogy hízás közben szabadsága' elvesztésén ne aggódjon; mindenik egyformán meghízik. De a' nélkúl is, jó makkos őszökön, 2--3 újnyi szalonnájuakat terítenekle napjában Tólna-Vármegyében, 's másutt is, 70--80 's több darabonként; úgy hogy, rendes végtárgyhoz, enni, nem is alkalmatos a' szalonna miatt. Hogy elédele tsak plántaféle vólna, ellene mond tsak az is, mert a' malattzát gyakorta megeszi; a' mennyi nyúlköjköt 's egyebet talál, mind felhabsolja, férget, tsigát, kukatzot egyre kiturkál és jóízün tsemegéli. Erős, vakmerő bátor állat, az oroszlánnal is szembeszáll a' maga' hellyén Áfrikában, és ritkán marad gyalázatban. — Ha a' sűldőket, kiherélve, újjra az erdőbe szabadíttják, sokkal jobbízü hetsepetsés (tsipke-mártásos) étel lessz belőlle.

1. De suibus (subus) nemini ignotum, nisi qui *apros* non putat (putant) *sues vocari*. Varro de re rust. L. II. C. I.

A' malatzok kész agyarral jönnek a' világra. Hét esztendejéig, veszedelmesek vérontó agyarai; azután kezdenek annyira felkanyarodni, hogy a' hegyivel nem hasíthat; mely mindég óldalvást esikmeg, és magán felűl, vagyis, az embernek ágyékban 's tomporban. Egy íllyen vad disznónak a' nehéssége mintegy 3 má-'sa: de van példa 6 másásra is, mellyet nevezetesen Königsberg mellett 1581-ben lőttek. Egy másáson alól, legjobb ízü a' húsa; de nem gazdaságos. — A' meghosszantott vaddisznó' dühössége iszonyú, tűznek, vasnak neki megyen, szeme vérrelforog, szája tajtékzik, fogait rémítőűl tsattogtattja. Bízván mérészségében 's ártalmas fegyverében, bátran eltávozik a' seregtől, magánosan, prédára, nállunk leggyakrabban a' kukoritzaföldekre; 's ha veszedelem van, eggyet-kettőt röffent, és minden pajtássa ott terem, ritka eset hogy megszaladjon. — Rühetéssek' (görgéssek') ideje Nóv. utólja és Déc. eleje; mely eltart 4--5 hétig: hordozza a' malattzát a' hasában 17--18 hétig, és malatzozik határozatlan számmal, egyszerre 3-tólfogva 8-ig, 's többet is; de húszat, mint Bl. és F. mondja, talán sohase. Malattzai barnás rőtök, barna tsíkokkal. A'kan, rühetés' idején, a' kotza pedig malatzozása után legdühösebb, valamint más fenevadak. A' Farkasnak kedvesebb prédája nints az erdőn, mint a' malatz: de ha az öreg jelen van; egy farkas nem mér belékötni.

A' vad disznó sokkal kevesebb nyavajának tárgya, mint a' szelíd: mindazáltal, ritka ériel természeti pájája' végét, a' 20--24 esztendőt; sok vadász feni rá a' fegyverét. Vannak vaddisznó-vadászok, a' kik magánosan szembeszállanak vele. A' disznó egy huj kiáltásra, mérgesen a' vadásznak szalad, ez igen ügyesen mejbe szúrja; de ha elhibázza, úgy jár, mint az ügyetlen medvevadász, a' disznó felágaskodva neki megyen, és halálra szaggattja. Sok vadászkutyának kiforgatta már a' bélit. A' húsa rendkivűl jó és könnyű eledel nem úgy mint a' szelíd disznójé; a' feje az urak'asz-

talának a' dísze. A' régi Rómaiak egész vad disznókat sütöttekmeg: meghízlalták azt 10 mására is. Egy Író azt mondja (átallom a' nevét megmondani), hogy Jaikban a' vad disznó annyira meghízna a' temérdek egértől, a' mit ott seregestől talál, hogy a' fél szalonnája 6--7 (6 + 6 + a' többi része 6=18) mását nyoma! Egyéb hasznán kivül, mely a' szelídnek a' hasznával eggyütt jár, az agyarának hasznátveszik a' könyvkötők és az aranyozók, fényesíteni.

2. SZELÍD D. (S. Domesticus [1]); das zahme Schwein; le cochon; ángl. the hog. 198. K.). Auriculis oblongatis, acutis.

Valami külömbséget elébb a' Vad és Szelíd disznó között előadtam, annak, az igaz okát is láttuk, ugyanott. Hogy ennek a' szelídnek a' füle hosszabb és hegyessebb, az, nem általjában igaz: mert vannak szelíd alfajták, mellyek a' vadtól tsak alig külömböznek valamiben, és ebben is tsupántsak azért, mivel' rabságban vannak, és életek' módja, erőltetett; meg a' kaponyájának, agyarának és farkának másformáját is ez okozza. Úgy van a' szelíd disznó a' vadhoz: valamint a' szelíd matska a' vadhoz, a' szelíd a' vadnak tsupántsak elfajúlt alfajtája.

A' szelíd disznó az, mely az egész földön, kevés

1. Jóllehet minden T. H. Írónál sus *scrofa* nevezet alatt találom; valamint a' vad, úgy a' szelíd disznót is; de helyben nem hagyhatom: mert a' Régiek, a' kotzat nevezték különösen *Scrofának*. A' *Tremellius*-família, nem a' disznótól általjában, hanem a' Kotzától (eme, emse, göbe) kapta a' betsület-nevet, mikor a' disznóról tanító Tremellius' Nagy-apját, mint hadvezért, *Nerua* praetor haza menvén, a' Macedóniai Hadseregnél hagyta. — Auus (ezt mondja az unoka), cum cohortaretur milites, vt caperent arma, atque exirent contra (mert: hostes impressionem facere coeperunt in castra), dixit, celeriter se illos (*vt Scrofa porcos*) disiecturum, id quod fecit. — — auus cognomen invenerit, vt diceretur Scrofa. *Var. de re R.* Lib. II. C. IV. — *Columella* pedig, még világosabban kifejezi: — *Scrofae* probantur longissimi status, et vt sint reliquis membris similes descriptis *Verribus*. — Lib. VII. C. IX.

tartományt vagy pusztább szigetet vévén ki, úgy elterjedt, a' mint tsak egy akarmelyik hasznos állat elterjedhetett. Ez már igazán mindennelélő állat (animal omniuorum); mely béjjeget az ő vadjára nem méltán szabhattjuk, ha a' lettdolgoktól függesztjükfel az ítélettételt, és nem attól, mi lehetne a' vad is, ha ollyan módja vólna benne, mint a' szelídnek van. A' motskosságban is a' szelídet lehet előkelőnek tenni, mivel' módja van benne: melynélfogva, betegséget is ollyanokat húz magára; a' mik a' vadot nem ostromolják. A' vad disznó, a' szelídhez képpest, igen tiszta állat. Ez a' mindennelélés és a' külömböző égtájok, eggyütt eszközlik azt, hogy a' szelíd disznónak, már tsak magának is, számos alfajtái; az élésmódjától pedig, még különösen magától is, temérdek külömbségei vannak. Tsak, Alfajtájinak a' laistromát, T. Históriába rakni, igen sok vólna; annyival inkább számtalan külömbségeit ugyanazonegy tartományban, leírni, nem idevaló. Ezeket, a' Gazdasági könyvekben kell keresni: mert tsak Magyarországon magában, két igen külömböző alfajtán, a' Siska és Mangalitzán kivűl, számtalan kortsokat találni, ha tsak teste' termetét, és nem színe' külömbségét vesszük is fel.

Ámérikában, a' hova a' disznót, Európából költöztették által, részszerént elvadúltak azok; mellyet a' frantzia cochon maron-nak nevez. — Cubában, kétakkoránál nagyobbra nevekednek, mint a' mekkora azoknak Európai törsö kapjok vólt. — Cubaguában, ollyanokká fajúltak el, hogy botskorkörmök hosszasága 4--5 hüvejknyi. Svéd-, és Magyarországon (?) nem ritkán találni, azt mondja Bl., egy botskorkörmü disznót, mellyet már a' Régiek is esmertek: sőt 5 körmüt is láttak vólna. Én, szerentsére még ekkorig ollyan egykörmü hazabeli disznót nem tsak nem láttam, hanem nem is hallottam: holott Földi azt mondja, hogy bőséggel vólna. De ha láttam vagy hallottam vólna is; nem számlálhatnám egyébnek, mint történeti nyavajának, valamint az egyszemü bá-

rányt, mellyet a' Pinyei juh ellett (Pall. Mez. Gazd. III. Dar.). Úgy, a' Földi' 3-körmü hazabeli diszna is, bizony tsak nyomorék vólt, ha vólt. Gondolom, a' Svédeknél is tsak illyenformán eshetett a' dolog, ha az ollyan kantól és kotzától, nem ugyanollyan malatzok lettek; annyival is inkább, mert a' szelíd disznóknál gyakrabban tapasztaljuk, mint akarmi más állatnál, hogy nyomorék malatzot vetnek. — Kínában is van egy, jobbára ollyan, mint a' mi szelíd disznónk (S. Siamensis; le cochon de Siam). A' füle széles és feláll: húsa igen jó ízü, szalonnája keményebb mint a' miénké. Elszaporították már ezt Frantzia- és Németországban is.

A' szelíd disznó, de nem mindenik, ligetesebb sertéjü, mint a' vad; a' sertéje között kevesebb gyapjúszőr van, mint ennek, némelyik, kivált' hasban és a' lábai között, tsaknem tsupa mezítelen, főképpen ha kihízik. Színe ezerféle, de leginkább szennyesbarna, mint a' vad disznó; azonkivül, rőt, fejér, fekete és tarka. Füle konya, farka tekergős, feje tsútsosabb, dereka hosszabb mint azé: hátrafekvő szálas serénnye, némely alfajtákon farkig nyúlik, és a' fara' búbján bojtos. — Nints ennél durvább, butább, gorombább, otsmányabb gazdasági állat, egész élete torkosság és alvás; nints előtte bátorságban semmi, kártékony, és egy pillantásig sem lehet neki hinni, kivált' ha ehes, mindent egyre össze ront és motskol. A' nyájon is tsak a' német kovasz tudja jó zabolán tartani. Járása rendszerént igetés, ha nagyon ehes, kalapírozva szalad haza a' tsürhéről, de nem másképp' mozdúl, mint ha egy tuskónak 4 falába vólna. A' szaru-, vagy tseresznyefakéreg-kürt még az az egy, melynek a' tárogásához valamennyire hozzá szokik, mivel' akkor többnyire útravalót kap. A' Tyrrhénumi Piraták egyszer ellopták a' tengerpart-lakosinak a' disznait, hajóra költöztették, 's szélnek eresztették a' vitorlát. A' szegény károsok észrevévén a' dolgot, a' part-

ra állottak, a' szokott kürtöket keservesen megfútták, és a' disznók nyakrafőre kiugráltak a' hajóból, 's nem jártak úgy, mint a' Gadarénusoké, szerentsésen haza úsztak.

Az összeszokott szelíd disznók eggyütt tartanak; az ólban, az idegennel eleinte úgy bánnak, valamint az akadémikusok az újj tanúlóval, elébb öszvér-, azután róka-rangot szabnak rá, szüntelen kotzódnak vele, harapják és marják, míg pólgári igasságra nem idúl. A' nyájon egy akarattal óltalmazzák a' famíliát, a' rossz járatbeli vendég ellen: a' kotzák legbátrabbak, érezvén hova irányoz a' farkas' kivántsi foga. Legédesdebb gyönyürűsége, ha nyakig heher a' vízben, sárban, ganéban, a' legbüdössebb disznóságban: mely neki, valóban legfőbb orvossága is, nem egyféle bőrnyavajái 's bogarai ellen. — Szava, valamint a' vadnak, röfögés; ha megfogják vagy éppen ölik, szörnyű éles és átható hangon sikólt. A' tanyáját úgy összeássavési, hogy gyakran ki is dűl az ól' óldala belé. Az egész környék 10--15 ölnyire büdös, kellemetlen szagától, mellyet a' ló különösen nem szenvedhet, valamint a' röfögését, és, könnyen is megbetegszik tőlle.

A' szelíd disznó' eledele, egyszóval minden, valamit tsak talál, ha ehes megeszi, sokszor a' ruhát is. Linné azt mondja, hogy 72-féle plántát enne meg, 171-félét pedig nem. Az állatországból, valamitsak él vagy meghólt, egytőlsem émejeg a' gyomra, az embertőlfogva a' legutólsó féregig. Talán legkedvesebb eledele a' tserebóg-kukatz, egy fejér, barnás fejü pondró, melyből a' tserebóg lessz. Nints a' ház körűl, a' gondatlan Gazdasszony' keze alatt, veszedelmesebb állat, mint a' disznó, kivált' ha apró gyermek van a' famíliában, rossz anya' keze között; nem példátlan dolog. A' disznó' érzékenységei között, a' szaglás a' legfínomabb.

A' disznóhízlalást annyira vitték némely Nemzetek, hogy 9--10 másás disznó nem tsak egyszer vólt

már; 9--10 hüvejk vastagságu szalonna is vólt: de hogy $1\frac{1}{2}$ tálp vastagságra meg lehessen a' szalonnát hízlalni, és hogy Ángliában még többre tudnák azt vinni; addig tsak hagyjuk a' 7 híres tsudák után, 8-adiknak, míg W. meg nem bizonyíttja. Az Olaszok egy vékony hegyes árral viségáljákmeg a' szalonna' vastagságát, az eleven disznón. Mikor a' disznó a' szúrást megérzi, akkor ért az ár' hegyi keresztül a' szalonnán. Íllyen Szalonnamértéket kiki készíthet magának, 's arra a' hüvejkeket, 's ennek 8 vagy 10 részeit is rámettzheti. A' lóherrel hízlalt szalonna (ánglus szokás) ízetlenebb és színetlenebb lenne. A' bors, a' disznónak méreg; de én nem akarom hinni: megpróbálni nem ártana. Ellenben, Ámérikában, a' tsorgókígyót is megeszi. A'zőld lentől is megdöglene, ha igaz.

A' szelíd disznó, rühet esztendőben, ha jól él, 3-szor is, de 2-szernél többször nem malatzozhatik, a' terhhordás miatt: 3 esztendő alatt 7-szer, néha 2 esztendőben is 5-ször, malatzozik a' jó törökdisznó (mangalitza, rátzdisznó). Ez, még többet köjködzik egyszerre, mint a' vad; de 24-et, tsakugyan nem: tsuda, ha 14-en túl megyen. A' szappanlétől, elhánnya a' malattzát, ha hasas korában azt iszik. A' disznó elég disznó-anya, valamint a' malattzai rossz köjkök. Amaz, nem bánnja, akarmelyiknek a' malattza szopja őtet; ezek is neki állanak akarmelyik tőlgyes kotzának. Néha a' vadak közzé botsattják a' szelíd kotzát, és igen jóféle malatzokat kapnak a' vad kantól. Hogy 7 esztendő után elégtelen vólna mindenik Nem a' szaporításra, az nem igaz; mert 12, sőt 15 esztendős kotzának is lettek jó malattzai: hanem, ennyire ritkán erőltetik; mivel' 6 esztendeje után már, rágós a' húsa, enni. Harmadik, 4-dik esztendejében legjobban meghízik.

Nevezetes nyavajája a' szelíd disznónak a' tsík vagy torok-tüzesség, mely a' hirtelen meghűléstől támad; fonnyó (phthisie); és a' dög. Néha, húsa, szalonnája tele van holmi lentseszemnyi, kissebb-nagyobb bor-

sókával, mellyet némellyek himlőnek, mások görvéjféregnek (Finne; lepre de cochon) nevezenek. Megesmerni ezt a' nyavaját a' nyelve alattvaló fejér hójagotskákról. E' miatt, a' hús nem veszedelmes; de, nem is kívánatos. Ha a' disznónak, ivó-, és fördővize szüntelen elég van, 's nem is koplal; ritkán kap nyavaját. Ha húsételre kapattják; nehéz tőlle a' tyúkokat megtartani. — Azzal dítsérik a' disznót, hogy a' húsát besózva soká el lehet tartani. Ez, nem előkelőség; mert a' Hollandus pl., ősszel nem disznót öl, hanem rendszerént tehenet, a' húsát kádra sózza, 's kővel, mint a' káposztát, megnyomtattja. A' tengeren is illyennel rakjákmeg az éléskamarát.

Legfőbb haszna a' disznónak a' szalonnája 's hájja, a' fiatalnak az egész teste, a' húsa. A' sódor és a' kolbász sem utólsó ága a' kereskedésnek, kivált' Vesztfáliában 's Pomerániában. A' Vesztfáliai híres sódor' tulajdonsága leginkább tsak abban áll, hogy süldődisznóból veszik, és heverő, hűlt füstön füstölik, nem pedig a' melegen. Egyszóval, a' disznónak mindenét megeszik, még a' bélit is. — Hogy a' 'Sidó és Muhamed' vallását követők meg nem eszik, nem a' disznó' rosszasága, hanem a' törvény, és ott, valóban nem rossz törvény, az oka: elősször, holmi házi nyavaják' elkerűlésére; azután, a' szomszédokkalvaló vendégeskedés, 's ennélfogva, házasság' éltávoztatására. De hogy a' Hamburgi 'Sidó sem eszimeg; ennyire a' törvény szükségtelenűl terjeszkedettki; szintúgy, valamint azt nem kívánhattja, hogy még az udvarában se szenvedje azt meg az Izráelita: mert, hiszen a' ló is tisztátalan passust kapott vólt, azaz, nem vólt szabad megenni; még is rajta nyargalódzanak, ma is. A' Keresztények' oktalan tsúfolódássok okozta azt tsak, hogy a' 'Sidó ezt az egy tisztátalan állatot útálta annyirameg, hogy némelyik, még a' nevét sem veszi a' nyelvére, hanem a' hellyett daver-aser-t mond. Nem is hasznos a' sok disznóhús-étel, kivált' tsendes dolgu embernek: mert a' párajukakat befojtja, sok bőrnya-

vaját, rühet, 'sat. okoz, — bizonyíttja Sanctorius. Az Égyiptomiak, mellesleg, azért is nem eszik azt meg, hogy azzal a' szántásvetést megtanító disznóhoz, hálá-datosságokat megmutassák. A' Kínaiak pedig annyira szeretik, hogy egyedűltsak a' disznóhús-étel ellen álló törvény gátolná őket meg, hogy a' Muhamed' vallását be nem veszik. Egy ebéd sints ott disznóhús nélkül, holott a' következése elég káros: annyi a' disznó, hogy alig lehet tőlle lépni; és ennek a' húsa legjobb.

Sok haszna van még ennek a' legmotskosabb állatnak. A' hájja, szekérkenni legelső; a' bőre (nállunk a' döglöttnek, de másutt az öltnek is), rostának, szíjjnak, nyeregnek; a' gerintzsertéje kefének, borostának, seprőnek, festőpamatsnak; hójagja dohány-zatskónak, de kivált' pénzes zatskónak, mellyeket a' mi Atyáink 10--20-anként tartottak a' magok' szükségeikre. A' ganéja, a' ki ahhoz tud, igen erős trágya: most pedig Angliában posztót kallóznak vélle; mely, nagy előkelősége miatt, titok. Ezelőtt a' tudományokba is belé tekíntett a' disznó: mert a' legbetessebb könyveket az ő száz esztendőkig tartó bőribe kötötték; most már tsak ollyan fedelekbe kötöztettjük, a' míjjen az ára. A' többit, a' mit itt lehetne említeni, megtalálni idővel a' Mesterségtudományban.

A' dísznótartás, a' makkos erdőkön kivűl, leghasznosabb a' keményítőkészítés, ser- és palinkafőzés mellett; kivált' mezei jószágokon. Kan vad malatzot megszelídíteni, 's idővel, ehhez szabniki 10--12, ugyanannyi idős szelíd kotzát, a' disznófajtára-kapásnak legjobb módja.

3. MOSKUS D. (S. Tajassu; das Bisamschwein; le pecari, pakira. 199. K.). auda nulla, folliculo moschifero, ad extremum dorsi. — Schr. 325.

Ez is vad disznó, és a' miénkhez valamennyire szít; de nints neki semmi farka, hanem a' tájon, érezni még is valami tsomót. Hazája Délámérikának melegebb vidékjei, a' hol seregestől társalkodnak. Akkoránnyi,

mint egy esztendős süldő: 60 fontnyit nyomna. A' hátán, közel a' tsípejéhez, van neki egy kis szagtömlője, sertével befedve, melyben 'síros valami van, ollyan szagu, mint a' moskus. Ha megnyomják, kifettsen, 's azután tsak könnyez. Egy állat sints több, a' melynek illyen hellyen vólna nyílás a' testén. Agyara, nints; hanem a' hellye domború. Ez, tiszta állat; a' motsárban nem disznókodik, hanem a' száraz hellyeket keresi. Esztendőben egyszer köjködzik. A' mi szelíd disznónkal, ámbár hosszú ideig eggyüvé rekesztették, nem párosodott. Ha óltalmazni kell magát, ugy állellent, valamint a' közönséges: de, mégsem lehet ettől úgy tartani, mint a' közönséges vad disznótól. Húsa, igen híres, jóízü: hanem, mihelyt meglövik, azonnal ki kell a' szagtömlőjét vágni; külömben, meg nem lehet azt enni, a' moskus-szagtól.

4. EMGALÓ D. (S. Aethiopicus; das aethiopische Schwein; le sanglier d' Ethiopie; Buff. sanglier du cap verd. 200. K.). Dentibus primoribus nullis; laniariis superioribus lunatis, extrorsum curuatis; sacculis verrucosis sub oculis. — Abbild. n. h. Gegenst. 92.

Szörnyű vadállat. Kapafogai nintsenek; felső agyarai kifelé kanyarúlók; szemei alatt egyegy vastag bibirtsós bőrtetem, mint megannyi fül, mellyek alatt ismét valami tsontos gümők vannak. Van neki alsó agyara is, de kissebb, és mikor a' szája be van téve, az alsó agyar a' felsővel, mely 7--8 hüvejk hosszú, úgy össze fekszik, hogy tsak egynek láttzik. Hazája Áfrikának a' gyomra és Madagaskár. Mikor szalad, a' farkát feltartja. A' Hottentott, a' ki az oroszlánt meri vadászni, az Emgalótól retteg. Fogságában sem szelídülmeg, szüntelen lántzon kell tartani: mindazáltal Kápban a' szelíd disznóval párosodik. A' húsa igen jó.

5. DISZNÓSZARVAS D. (S. Babirussa; der Hirscheber; le babirussa. 201. K.). Dentibus lania-

riis superioribus maximis, parallelis, retrorsum arcuatis. — Schr. 328.

Mayali nyelven, disznó = baba, szarvas = russa, Disznószarvas = babirussa: e' szerént, nem szükség' hogy magyarúl is babirussa nevet adjunk neki. — Felső 2 agyara igen nagy, 1 talp hosszaságu, párhúzomos, mert a' felső álla' tsontján búnak fel, és tsaknem kárikába kanyarodnak, hátrafelé. Az alsók az ajaka mellett nyúlnakfel, hosszaságok 8 hüvejk, nem annyira görbék. Ez az állat, teste' termetére szarvas, fejére disznó, a' lába hasonlít a' ketskéjéhez is. Elédele közelít a' szarvaséhoz, fűvel és falevéllel él; de megeszi a' halat is, valamint a' disznó. Szőre puha, mint a' spanyoljuh' gyapja, a' hátán valamivel durvább, de nem serteforma. A' farka egykisség kutzorodott és bojtos. Egyéberánt, megmutattja a' rajzolat. — Nehéz vólna meghatározni, mirevaló neki az az igen karéjos felső agyara. Némellyek ollyan vadot beszélnek rólla, hogy gyermekhez sem illene. Hogy tudnillik, a' ragadozó állatok, tigris, 's egyéb, éjjel rá ne üthessenek, az agyaránálfogva felakasztaná magát egy faágra 's így aludna! — egy ollyan állat, mely a' disznónál nagyobb. Úgy röfög mint a' disznó, 's az alsó agyaraival tsapdalkozik. Uszó igen jó, és többnyire a' vízben lakik, jótávol fekvő szigetekbe elúsz: búvár is igen jó. A' húsa ollyan ízü, mint a' Szarvasé, az Indiaiak nagyon dítsérik. Hazája Java, Celebes, Madagaskár.

IV. Faj. — ÓRSZARVU; Rhinoceros; Nashorn.

Órán álló szarva tömött, tsútsos. — Cornu naso insidente solido, conico.

Míg ezt az állatot jobban meg nem esmerték, azt állították vólt, hogy nem vólna neki több fajtája egynél. Most már meghatározva tudják, hogy több fajta

is van, mellyek azon fajbéjjegekre nézve, hogy tömött vagy tele-szarvok az órok' bőrén áll, a' nélkül hogy az órtsonthoz ragadna, ugyanazon egy faj, azaz, mindenik órszarvu: de az, még most is kéttséges, ha vajon minden órszarvunak 2 szarva van-é, vagy pedig egyszarvu fajta is vólna. Leghíresebb és legnevezetesebb az,

1. ÁSIAI Ó. (Rh. Asiaticus; das asiatische Nashorn; le rhinoceros asiatique. 202. K.). Dentibus primoribus vtrinque quaternis, inferioribus conicis, superioribus sublobatis; laniariis nullis. — Abbild. n. h. Gegenst. 7. B.

Azt az állatot, a' melyről a' Bibliában (Jób. 39: 9.) Egyszarvu nevezet alatt van szó, a' hajdani Fordítók Órszavunak ítélték lenni: de ez tovább, nem az én gondom. — Ennek az ásiai órszarvunak, melynek a' hazája Keletindia, alólfelül 4 kapafoga van, az alsók tsútsosok, a' felsők pedig egykisség öblösök; agyara nintsen. Szarva, melyről Bl. azt mondja, hogy többnyire tsak egy, az óra' bőréhez, de nem a' tsontjához van ragadva; és így mozogható. Rettentő lompos és otromba egy rakás hús, tsont, és patzal eggyütt, és az elefánt után, némellyek legtestesebb földiállatnak tartják; mások pedig, hozzá harmadiknak mondják. Magassága félakkoraforma mint a' hossza; a' hosszát pedig az elefánt' magasságánál kevéssel teszik többre. A' lába, a' mint látni, zömök és izmos; 's ettől van neki az alatsonsága. A' bőre, mely úgy fekszik rajta, kivált' az elein, mintha kétakkora test is belé férne, pőtyögősön és pongyoláúl, mint az újj katonán az első köntös, igen kemény és erős, úgy hogy, se kard, se gojóbis, se az oroszlán' foga, se a' tigris' tagló körme meg nem járja: de a' rántzok között, puha tapintatu. Vólt Augsburgban egy, 1748-ban, mellyet egy híres állatrajzoló, Ridinger lerajzolt; melytől ez az itt jelenvaló rajzolat is származott. A' disznóhoz, hasonló a' többek közt abban, hogy ez is ollyan buta, 's mint a' kovér

disznó, lomha; úgy is röfög, mint ez. De van még is benne egy ollyan, a' mellyet a' természet szinte elfelejtett vidorabb állatnak adni. Az óra' végin van egy kis szuszorája, ollyanformán, de szabadabban, mint a' Tapírnak, mellyel tsaknem ollyan tsudákat követ-el, mint az elefánt a' maga' szuszorája' körmével, ha lehet így szóllani. Ezt, ha kell, kinyújtja, ha kell, összekutzoríttja, eledelét, a' fűvet, tövisses ágakat, ezzel veszifel, sőt hogy kéttzeresen is a' botra tudná tekerínteni. Másik meg az, hogy igen futós vólna, annyira, hogy a' ló nem érkezne vele? Szarva $1\frac{1}{2}$--2 talp hosszaságu: 24 záp-foga ollyan éles, hogy pl. a' szalmát, mint az olló, ketté mettzi. A' füle, mint a' disznóé, és egyedűl tsak ezen, és a' farka' végin van szőre, vagyis inkább, sertéje. Három tetemes botskorkörme. Úszó jó, a' potsétában szeret hentseregni, valamint a' bivaj, mellyel aligha távolról nem atyafias, mert a' veres rubára az is úgy haragszik, mint ez. Leggyakrabban találni Bengálban, Javában, 'sat.

Hordozza a' köjkét, a' mint mondják, 15 hónapig, és vét rendszerént eggyet, 2--3 esztendőben egyszer. Elél 80--100 esztendeig. — Hogy néha feljönne neki a' hava, és akkor rémítő dühös, — ezért gondolják, hogy azt nem szelídítették úgy meg, mint az elefántot. A' mellyet 1739-ben Bengálból Londonba vittek, kapott napjában 7 font riskását, 3 font tzúkorral elegyítve, és szénát vagy zőld fűvet, valámennyit ehetett: a' fűvet nagyon szerette. Vizet ivott, még pedig sokat. Az oda költöztetése 11 ezer ezüst forintba kerűlt. Az Augsburginak, adtak napjában 60 font szénát és 20 font kenyeret: nyomott 50 mását. Párisban, egy fiatal, mellyet pénzért mutogattak, 168 font eleséget ettmeg egy nap'. Megtanúlt bort és sert is inni. Azt állíttják, hogy Plinius nem igazat beszélne, mikor azt mondja, hogy az Órszarvu halálból gyűlölné az elefántot: sőt inkább, nem egyszer laktak már egygyütt a' vadas kertekben, jó baráttságban. Hogy az Orszarvu tsak előre tudna látni, azt mondják, és va-

dászatban, a' ki fére ugrik előlle, megszabadúlna. Vak-gödörrel fogják azt, melybe hegyes tzölöpöket ásnak le, mellyekbe hasánálfogva beléesik. Ásiában és Áfrikában, nem tsak a' húsát, hanem a' bőrit is megeszik, a' 'sírját felfőzik. A' szarvát sokkal elébbvalónak tartják az Indiaiak, mint az elefánt-agyarat; de nem azért hogy jobb valami készűlne belőlle, hanem valami tsudatételre: mert ha pl. abból tsinálják a' kés' nyelét, ez, azonnal megizzad: mihelyt mérget tesznek az ebédlő asztalra!! XIV-dik Lajosnak 6 íjjen fogat küldött a' Kínai Tsászár, mint legnagyobb drágaságot.

Orszarvu-tsontokat sok hellyen találtak Északeurópában a' földben, Sibíriában, Németországban sok hellyen; a' Beureuthi Természetgyűjtemények közt, egész kaponya van, mellyet Ukraniában ástakki. Pallás és Buffon azt hiszik, hogy ez egyedűl tsak özönvíz által esbetettmeg: kéttségkivűl más is azt hiszi, hogy nem egy, hanem több ollyan változások által lettek minden efféle földbeli idegenségek: mint azt elébb, az Életértekezés' gyökerében láttuk.

2. ÁFRIKAI Ó. (Rh. Africanus; das afrikanische Nashorn; le Rhin. d' Afrique. 203. K.). Dentibus primoribus et laniariis nullis. — Abbild. n. h. Gegenst. 7. A.

Áfrikának a' déli része, a' Jóreménység hegytsúts-környéke a' hazája. Legfőbb fajtajegye az, hogy se kapafoga, se agyara: másik pedig a' vólna, hogy 2 szarva van, eggyik a' másik után, órnyúltában; a' felső kissebb. A' bőre sints ennek ollyan pongyolán vetve a' nyakába, előlhátúl meglehetős rántzos, de egyébütt megfekszi a' testét. Egyébaránt, ez is ollyan ripatsosbőrü mint amaz, kivált' ha vén. Sparrmann és Vaillant irtak bővebben rólla. Mind ez, mind amaz mozgathattja a' szárvat, de ha akarja, merőn is állíthattja azt, úgy hogy megse mottzan, és úgy hasíttja ve-

le a' földet, 's hánnya a' mi elébe akad, ha megharagszik, mely a' dühösséggel vetekedik. Hogy 12 talp hosszaságu íjjen szarvat is találtak vólna, azt mondják. A' szarvnak az alsó része szálkás és durva, a' véknya pedig sima, mint az ökörszarv. Egyébaránt, ollyan természetü mint az ásiai; de ez az áfrikai, a' mint Vaillant állíttja, ordítani vagy bögni szokott.

Az úgy nevezett summatrai Órszarvu, mellyet William Bell különfajtának akar tartani, mivel' a' szarvai feszesen állanának (?), nem egyéb, mint az előttevalók.

V. Faj. — VÍZILÓ; Hippopotamus amphibius; das Fluszpferd.

Felső kapafogai párosával különállanak, az alsók kifelé dűlnek; alsó agyarai hátra görbűlők, réșút tsonkák. — Dentes primores superiores bini remoti (inferiores procumbentes); laniarii inferiores incuruati, oblique truncati.

Ennek a' formátlan és éktelen nagy állatnak, eddig még, tsak egy fajtáját tudnak: —

1. NÍLUSI V. (H. A. Nilonomus; das Nilpferd; l' Hippopotame, 204. K.). Dentibus primoribus vtrinque 4, laniariis inferioribus praedictis. — Buff. Supplement. Vol. III. tab. 62, 63; Vol. VI. tab. 4, 5.

Hajdan a' Nílusban találták, és azért marad rajta ez a' fajtaneve; most, Áfrika' déli óldalán, a' nagyobb fojóvizekben vólna legbővebben. Nagyságára harmadiknak, sőt némellyek másodiknak, az Órszarvunál elébbvalónak teszik a' földön is élő emlősállatok között: mert, magasságára az elefánt' fél-magasságát meghaladná, hosszára pedig, vólna akkora mint ez. Az alsó kapafogai között, a' két közbűlső az, a' mely kifelé áll, 5--6 hüvejknyire; még is betakarja az órtzim-

pája, mint a' nyőstényen láthatni (205. K.). Hogy lónak nevezték, nem egyéb az oka, mint az, hogy nyerítveformán ordít: mert különben semmi teteme, még csak nem is szít a' ló' termetéhez. Tzipóforma szájára nézve, inkább illene tehénnek; a' mint azt, a' Jóreménységtsúttsán lakók nevezik is — tengeri tehén. Közelít is annak otromba busa feje valamenynyire, az ökörébez; 's szörnyű nagy lapos kerek óra szintúgy serteszőrü, és ollyan ligetesen, mint az ököré. Feje nagy, bárdolatlan; tátott szája rettenetes, fogai irtództatók, rőf hosszaságuk, és 6--7 fontot (némelyek szerént, 13-at is) nyomnának; 's olly' kemények, hogy szikrát vetnek; színét nem hagyael, mint az elefánté szokta. Lábai rövidek, izmosok, mint megannyi darab tuskó; az egész állat egy otromba lomp. Némellyek 35, mások ezt is, valamint az Őrszarvut, 50 mására is teszik. Esmerték már ezt a' Régiek is; megtettzik az Égyiptomi híres oszlopokon: de, sem az oszlopok, sem Aristóteles és Plinius nem tanítottak jól meg rá, míg 1603-ban, Zarenghi Orvos kettőt nem fogott egy vakveremmel, de a' mellyeket meg kellett ölni és kitömni, mivel' elevenen költöztetni lehetetlen vólt. Utóbb, Sparrmann, Gordon, Bruce és le Vaillant vizsgálták azt meg, a' maga' hazájában. A' Vízilónak egy gyomra van, nem kérődzik: a' hurkája 109 talp hosszú.

A' vízben ugyan, — de csak a' sótalanban, — legörömöstebb lakik, és úgy járkál a' méj víz' fenekén, valamint a' szárazon. Nappal a' gyékényes bozótban hever és lebsel. Órákig lenn marad a' víz alatt; hanem néha tsakugyan kiüti az órát, fúni, mint a' Szeretsenek mondják, azaz, lélekzeni; és a' szárazra jár legelni, éjjelenként, mert többnyire plántafélével él. Egy óra alatt egész térség risföldet, tzúkornádat vagy másféle gabonát, felprédál és letapos, a' vízben pedig hallal is él, és a' Krokodilusnak legnagyobb ellensége vólna. Már most ritkán látni a' Nílusban, a' puskától elvadúlt. Általjában, igen félénk állat, és

EGYETEMI KÖNYVTÁR DEBRECEN

ha nem bántják, ő se bánt mást. De ha bosszantják, rettenetes a' mérge, és a' vadásznak veszedelmes, mert jó futó. Ha homlokban, fejérón-gojóbissal találják, jó; de másképp', tsak lehúll rólla az óngojóbis. — A' Kongói 's Ángolai Szeretsenek, imádják a' Vízilovat. — A' fiatalnak a' húsa, Forster szerént, ollyan ízü vólna, mint a' marhahús; a' nyelve különösen, nyalánkság. A' 'sírja, mint a' faolaj; de hogy 20 má-'sát adna egy, úgytartom hazugság; elég vólna talán 10 is. A' bőre, mindenre jó, a' hol erő kívántatik; a' véréből festéket tsinálnak. A' fogából ravasz emberfogat is szoktak készíteni, mely sohase fáj.

VIII. REND

Kétbotskorkörmük; Bisulca.

Ebben a' Rendben vannak a' Kétbotskorkörmü 's egyszersmind kérődző emlősállatok (Mammalia ruminantia, vngulis tantum duobus), mely béjjegek által ezek, az előbbi Rendbeliektől megkülömböztetnek. Más külömböztető béjjegek még ezeknek az, hogy felső kapafogok nintsen: a' tőlgyök a' hátúlsó lábaik között van: a' 'sírjok meggémberedik, mellyet faggyúnak hínak: mint kérődző állatoknak, 4-szeres gyomrok van; melyről másutt (144. lap.) szóllottam; és itt, tsak azt teszem hozzá, hogy a' téj, melyet a' köjök szopik, egyenesen a' 4-dik gyomorba szokott menni; melynek a' sajttsinálásnál, óltóúl veszikhasznát. Ennek a' kérődzésnek az igaz végtárgyát, ekkorig, nem tudták kitanúlni.

Ezek közt fordúlnak elő a' legszükségesebb és leghasznosabb gazdasági állatok; mellyeket a' természet ollyan hellyesen tudott a' földön széjjel osztani, hogy közzűlök, ha nem eggyik, másik, az égtáj' és tartomány' természetéhez legyen szabva. Ezek azok, a'

mellyeknek sok hajdani és jelenélő Népségek is köszönhetik virágzássokat, kivált' némely fajának, mellyek tsaknem az egész földön elterjedtek. A' közönséges históriák' hitele szerént legrégibb Nemzetek, tsaknem egyedűl ezekből az állatokból éltek és ruházkodtak, de élnek és ruházkodnak még ma is, tsaknem minden esmeretesebb Népségek. — Van a' régi világnak egy igen elfelejtett sivatag tartománnya, mellyel a' természet talán legmostohábban bánt; ha annak, egyébaránt szerentsés égtájját, meggondolljuk. Arabia, mellyet a' gazdaságot osztogató természet, úgy láttzik, egésszen általlépett vólna, tsaknem minden fogyatkozását vissza nyeri a' szóbanforgó állatok közzűl egy által, melynek a' természete egyedűl bírjameg az ottvaló nyomorúságos szükséget. Ez az állat, mely az Arabsnak közel annyi hasznot hajt, mint nekünk mindenféle gazdasági marhánk eggyütt, a' —

I. Faj. — TEVE; Camelus; das Kamehl.

Szarvatlan, nyúlszáju, botskorkörmei alig válnakel egymástól [1]): alsó 6 kapafoga lapátformák; felső 3 agyara ritka, alól 2. — Incornutus, labio leporino, pedibus subbisulcis: dentes primores inferiores 6 spathiformes (Bl. superiores 2); laniarii distantes, superiores 3, inferores 2.

Éktelenebb egy jószágot ritka képzelni, mint ez; de a' haszna több, mint akarmelyik tzifra állaté. Ez az Arabsnak a' lova, ökre, tehene, juha, 'sat. egyszóval, egymindene, az ő eggyügyü élete' módjához. A' mit a' természet a' teve' teste' szépségéből elfogott, kipótolta azt annak sok hasznos ajándékaival. Nagysága meghalad minden más gazdasági állatot. A' nyaka és lábai hosszak és formátlanok; a' hátúlsó lábának 3 ízze van, háta púpos; apró szőre szennyes vagy roš-

1. — 3. Mós. 11 : 4.

daszín, a' nyakán bojhosabb. A' szügyén van egy nagy gyirka vagy kemény bőr, az első lábain pedig 4 kissebb, a' hátúlsókon 2; mellyek áravalók, hogy mikor lefekszik, azokra támaszkodik, valamint a' bivaj a' térdeire, mikor keményen húz. Már az annya' hasában megteremnek ezek a' gyirkák a' teve-vemhen. A' talpa egy vastag darab húsból áll, bőrrel betakarva, mint valami párna; mely a' sivatag forró homokonvaló járásban nagy könnyebbségére van. Egész termete és minden tulajdonsága oda erányoz, hogy az, egy igazi hasznos gazdasági állat lehessen. — Fajtái ezek: —

1. EGYPÚPU T. (C. Dromedarius; das gemeine Kamehl, Dromedar; le dromedaire. 206. K.). Tofo dorsi vnico. — Schr. 303.

Ennek a' hátán egy púp van; színe barnás-fakó. Áfrika' innettső részének és Ásia' nyúgoti óldalának leghasznosabb gazdasági marhája, 's az is vólt, régidőktőlfogva. Ásiában hellyelhellyel, még most is találni vadon, kivált' Kína és India között. Ez, és a' következő fajta, párosodnak egymással, szintúgy, mint a' magok' termetüekkel, és az ebből származó kortsok nagyobbak, erőssebbek és jobbvérük. Ez a' fajta elbír mintegy 6 mását, némellyek szerént, 10--12-t is, és elútaz napjában 4 mérföldnyire, mások szerént 10-re is. A' szomjúságot hetekig elgyőzi; de akkor osztán szörnyű sokat iszik, mely a' gyomrában azonmódon maradna. — Mások a' következő Kétpúput nevezik Dromedariusnak; és, aligha igasságok nints: mert a' —

2. KÉTPÚPU T. (C. Bactrianus; das Trampelthier; le chameau; ángl. the camel. 207. K.). Tofis dorsi duobus. — Schr. 304. —

Kemény igetéssel jár, és ezért, meg azért is, hogy neki természeti nyerge van, több használtveszik mint az egypúpunak. Közép-Ásiában, Persiában, Tibétben,

egész' Kináig, kivált' Bessarabiában, nagy tsordánként találni. Ez, nagyobb mint az előttevaló; és, azt mondják rólla, hogy napjában 30--40 mérföldet menneel, mint posta-teve: de látnivaló, hogy ez ollyan nagy hazugság, valamint 40 van 10-hez. Ellenben, az Egypúpu még gyorsabb vólna, úgy hogy a' ló, annak az igetése mellett, tsak sebes kalapírozással érkezik: még is ez, tsak 12--15 mérföldet menne napjában, a' másiknak a' szava szerént. Utóbb is tsak azt kell mondanom, hogy némely T. H. Író, a' hazug Útazóra is tsak úgy halgat, mint az igaz beszédüre; a' mit talál, mint a' vakveréb, tsak eltsiripolja. Én, ámbár a' tevének minden menetelét tapasztaltam, de fel, nem számláltam; mindazáltal, minden próbálók' tanúbizonysága nélkül is, azt állítom, hogy a' teve napjában tovább nem megyen, mint a' ló szokott menni, 10--12 mérföldnyire, ha okos ember ül a' nyergében: de ha részeg ül; úgy elhiszem, hogy 15--20 mérföldre is megerőlteti magát. Ezt, inkább járják nyereg alatt és szekérben, mint-sem terhet emeltetnének vele.

A' tevehajtók ára szokattják ezt a' jámbor állatot, hogy ha meg kell terhelni, vagy rá akarnak ülni, egy jeladásra hasra fekszik, más jelre pedig feláll. Erővel, nem lehet azt hajtani, se ostorral, se sarkantyúval; hanem, valami hangmérték szerént beszélnek 's furujáznak neki, melyre igen hajt, és a' hang' külömbsége szerént, vagy jobban, vagy lassabban megyen. Úgy láttzik, hogy e' már jobban szeretné a' mu-'sikát, mint a' házi egér (343. lap). Nints ennél tsendesebben 's azomban, gyorsabban járó paripa. — Említett tsepőtés, tövisbokros eledeléhez, melyre nézve a' számárral 's ketskével egy kenyeren van, és az arabiai kietleneken semmi állat nem eszi el előlle, igen jól készítette a' szája' belsőjét a' természet: mert, nem tsak az ínye, hanem a' szájpadlása is, hús hellyett, portzogós. Egy óra alatt annyit eszik, hogy azzal egész nap' és éjjel megéri. A' mint mondják, a' puszpang halálos vólna neki; még is szereti azt. — Hogy

a' tevének egy 5-ödik igen nagy vízgyomra is vólna, úgy beszélnek, és ez az, a' melybe egyszerre olly' temérdek vizet beinna, és ezt tsak apródonként botsátgatná vissza a' torkába, mikor szomjas, 's a' nyittját valami innal összehúzná, mint az erszényt. Ezért hínák azt az Árabsok pusztai hajónak: és, még azt is oda teszik, hogy mikor az útazók annyira vannak a' víznemléte miatt, hogy az életek veszedelemben forog; egy tevét megölnének, és abból a' tsupa friss vizet vennék elő gégéjek' enyhítésére. Legjobb lessz ezt, se nem hinni, se nem tagadni; hanem tsak azt kérdeni: — hova megyen másodszor az az apródonként felböffentet, gége-enyhítő víz, a' tevében? — mert ki, talán tsak nem köpi. —

A' kan teve, minden jámborsága mellett is, üzelkedő idejében, veszedelmes: ezért szokták azt rendszerént kiherélni. Hogy koslató idejében 40 nap' se nem enne, se nem inna; ez, még nagyobb hazugság lessz, mint a' 40 mérföldnyi út. — Harmadik esztendőskorában alkalmatos a' szaporításra; hasas egy telyes esztendeig, köjködzik (vemhezik) eggyet, és szoptattja szinte 2 esztendeig, mint a' hazánkbeli ló a' tsikaját, ha engedik. Tavasszal meg szokott vedleni, még pedig ollyan tsupasz, mint a' leforrázott disznó. Hogy a' bogarak íllyenkor ne dongják; megkenik azt 'sírral vagy hajókenővel. Elél 40--50 esztendeig. Azt állíttják dologhoz értő emberek, hogy a' tevét nállunk is lehetne tenyésztetni. Igen is, ha szükség vólna rá, és mindég száraz földön, 's homokon járhatna. De még a' Konstántzinápojba jövő Karaván ok is, pokrótzot teregetnek butzkóstalpu lába alá, ha síkos az út, hogy a' nagy terével el ne sikamodjon. Kigyőzne neki minden sikamló hellyen pokrótzot teregetni? — megpatkólni pedig nem lehet. — Písában, van egy teveméues, — ha fel nem dúlták.

Egyéb haszna a' tevének a' teje, mellyet sok nemzetek vízzel elegyítve isznak: pálinkát is főznek belőlle. A' szőriből, mely az úgy nevezett teveszőrnél a-

lábbvaló, kalapot, 's holmi szöveteket is készítenek: de a' valódi teveszőr, a' mit mi úgy hívunk, más; odább élőtaláljuk. Ennek a' teveszőrnek tsak 2 ezüst forint fontja. A' fiatalnak a' húsát megeszik; az öregét, tsak szorúltságból, valamint a' falu' bikájáét. A' ganéja 's húgya, szükséges az égyiptomi szalamia' készítéséhez.

Azt gondolja, a' ki nem tudja, hogy a' tevének; a' pupjával eggyütt, a' hátgerintze is görbe vólna. Nem úgy van; mert a' pupjának semmi tsontja nints, tsak ollyan, mint egy hólttetem; ha sokat szenved, dolgozik és koplal, annyira lelappad, hogy tsak egy tsomó szőr láttzik ott.

II. Faj. — LÁMA; Llama; das Liama.

Van Délámérikában két, némellyek szerént, három állat, mellyekről a' T. H. Írók olly' ellenkezőúl beszélnek, hogy azokat rábízhatóúl előadni lehetetlen. Hogy az előadásnak valami formája legyen; leírom azokat a' Blumenbach' hitelére; de a' jegyzéseket is ide teszem, mellyek azt kettségessé tehetik. A' külömböző beszédek miatt, a' Schreber' tábláira sem lehet bízni. Fajbéjjeget, éppen nem tehetek ide: ámbár Scherer szerént, a' tevék' fajtái alól kivettem, és külön fajjá tettem. — Az eggyiknek a' neve, hadd legyen —

1. PÉRUI L. (L. Peruuiana; das Liama, die Kamehlziege, Guanaco; le lama. 208. K.). Dorso laeui, tofo pectorali. — Schr. 306.

Így adja azt Bl., 's ő utánna Scher. is elő. De a' tofus most itt, pútot nem tehet, hanem töréstvagy kérget, mint a' teve' szügyén szokott lenni. Minda'-ketten, sőt F. is ezt a' barna, sima szőrü állatot láttzanak érteni: mert ama' kettő nem mondja — corpore lanato; F. pedig egyenesen mondja: —

aber keine Wolle, sondern ein braunes Haar hat. W. ellenben, ezt a' simát, különösen Guanaco-nak, és a' Lámától külömbözőnek állíttja; 's Lámának a' következő gyapjast és kunkorodott farkut teszi 's rajzolja. Nevezik még azt Glacma, Glama, Lacma, Paca, Pacos, Apaca névvel is; azt sem tudják, melyik ez, melyik a' következő. De, legyen bár annak disznó formája, én most ennél tovább nem mehetek; hanem azt iromle röviden, mi ez a' Láma.

Hajdan azt a' hasznát vették annak a' szegény ősi lakosok Délámérikában, nevezetesen Péru körül, — mert az odavaló hegyes tartomány a' Láma' hazája, — a' mit az Arabsok a' tevének, terhhordásra nézve veszik; és, inkább tsak ez az oka, hogy azt a' régi Ámérikaiak első hóhérjai, az Európaiak, Tevetskének nevezték; mint-sem az, hogy a' tevéhez kitettzőleg hasonló vólna. Ketskének sem illik az jobban, mint a' szamár lónak. A' szügye ugyan kérges; de nem púpos: ezért még, teveszámba nem mehet. Azért sem, hogy alól 6 kapafoga vólna. Magassága, a' szamáréval megeggyez, és annyi terhet el is emel, mint ez, Bl. szerént 1½ mását. Hogy még most is ílyen hasznát veszik, meglehet: de hogy a' Potosi körül fekvő bányáknál, egynehány százezer számmal tartánának a' végre, ez egykisség talán sok is. Ha a' Lámát nagyon megterhelik; lefekszik, és semmiféle verésre többé fel nem áll: meg kell azt azon nyomon ölni; mivel' a' húsát megeszik. Egyébaránt, engedelmes állat, és könnyű vele bánni. — Erről beszéllik azt, hogy ha nagyon megbosszantják, valami tsípős nedvet köpködne a' bosszantójára, mely a' te tet rágná, és a' hellye kihányódna, mintha rühes vólna. — Annyi haszontalan szószaporítást teszen erről az állatról W. 10 egész lapon, hogy ha azt okos ember olvassa, vígyázzon, hogy a' mit ett, ki ne hánnya. Isten ellenvaló vétek vólt ára a' könyvre, a' költségnek

legalább $\frac{3}{4}$ részét elvesztegetni, és egyenesen a' sárba hajítani.

2. GYAPJAS L. (L. Vicunna; das Schafkamehl, Vigogne; la vigogne. 209. K.). Tofis nullis, corpore lanato laeui, cauda erecta. — Schr. 307.

Ere szabják némellyek a' Paca vagy Pacos nevet is. Akkora mint egy ketske; de a' nyaka és a' lábai hosszabbak: 's ezért, meg azért hogy igen szép és fínom gyapja van, nevezik azt tevének. Ennek már, nints tört kéreg a' szügyin, háta egyenes és gyapjas, a' farka felkunkorodott; mellyet fektében is úgy tart, valamint a' pumikutya, vagy a' ketske 's nyúl. A' gyapja halovány hús-szín, vagy elszáradt rósaszín; de minden mesterséges színt felveszen. Fontját, Hamburgban 5-6 ezüst forinton adják; 's az abból szűtt posztónak rőfe, alkalmasint elkél 30 ezüst forinton. Ez az állat, a' Pérui legmagassabb hegyeken lakik, a' hol hideg levegő uralkodik: megszelídíteni nem lehet; hanem a' gyapjáért, hajtó-vadászással szokták azt seregestől fogdosni 's lőni. Úgy vélekednek, hogy a' Piréneum-hegyeken is meglakna: sőt már próbálták is, de rossz rendtartás mellett, 's ezért pusztúlt vólna el. Már most nagyon megfogyott Ámérikában is. — A' gyapja híres, Vigony-gyapjú nevezet alatt. A' húsát is jóízünek mondják. — Ennek a' gyomrában találnák leggyakrabban a' nyúgoti Bezoárkövet. Párisban, tartottak eggyet 14 hónapig, mely mindaddig vadon maradt. — Az íllyen drága gyapjúju állatokat kár agyon lőni; hanem fogni kellene, és megnyírvén, újjra eleresztgetni. A' nélkúl sem tesznek semmi kárt, fűvet esznek, mellyek között legkedvesebb falattjok az Icho vagy Xarava nevü pérui fü.

III. Faj. — MOSKUS; Mochus; das Bisamthier.

Szarvatlan: kapafoga felűl semmi, alól 8,

lapos; felső agyara magános és kiálló. — Incornutus: dentes primores superiores nulli, inferiores 8 spathulati; laniarii superiores, solitarii, exserti.

Hogy Földi 6 alsó kapafogát mond, a' lessz az oka, mert nem a' Szarvast, 's a' Szarvas előttvaló Teve párdutzot tette Blumenbachból a' Moskus elébe, hanem a' Tevét, melynek alól 6 kapafoga van; azomban, valamint Bl., úgy ő is azt mondja, — Előfogai, mint az előbbeni Nemnek. — Sok állatot láttunk már elébb, a' melynek ollyanforma szaga van, mint ennek: de azoknak a' nedveket is mind ettől az egytől nevezték moskus-szagunak; külömben, azok ehhez semmiben sem rokonosok. Ennek a' faja, meghatározódik ebben az egy fajtában magában: —

1. MOSKUSTERMŐ M. (M. Moschifer; das Bisamthier; le musc; ángl. the musk. 210. K.). Folliculo vmbilicali. — Schr. 242.

Akkoránnyi mint egy kis őz, melyhez termetére, közelít is. Színe barna-fakó, sárga 's fejér színelésekkel. Pallás, tsupa fejért is kapott vólna, mint nagy ritkaságot. — Fő fajbéjjege és fajtajegye neki, a' kődökénélváló szagtömlő, melyben az a' híresnevezetes moskusír van. Hazája Délásiának fenyves magas hegyei, Tibét' környékén, 's Sibíriának déli tájéka. Eledele falevél, moh; és gyökér is, ha igaz. Igen emberkerülő vad állatnak mondják; a' mellett gyors és fürge. Késő ősszel, bakzás' idején, legkövérebb; a' szaga is ekkor legerősebb. Májusban vagy Júniusban köjködzik eggyet 's kettőt. Hogy könnyen megszelídülne, F. azt mondja; W. pedig azt, hogy igen nagy kínnal, és még akkor is benne marad a' vadság.

Legszükségesebb ebben az állatban azt tudni, mi lakik a' szagtömlőjében: egyedül ezért üldözik azt, minden kigondolható mesterséggel, a' Muszkák, Tungusok. A' Tibétinek az íra legbetsesebb; a' Sibíriait erőssebbnek és nem olly' könnyen szagtalanodónak

tartják, mint amazt. A' tibétitől elszédülhetni; nagyobb és telibb is ez, mint amaz. A' ki a' moskus' szagtömjőjét levágja, beköti a' maga' órát, 's befogja a' száját (azt mondja Földi, hogy meg ne fúljon), hogy főfájást vagy órvérzést ne kapjon. Ezt a' tömlőt, mely egy tyúktojásnyi, tsak a' kannál találni; melyben mintegy fél lót 'síros moskusír van, barna kásásforma, mint az összetört aluttvér. Íze olly' keserű, 's szaga olly' erős, míg friss és nints megvesztegetve, hogy, a' mint mondám, nyomon főfájást és órvérzést okoz.

A' valódi moskusírat Kínában egy áron adják az ezüstel: a' Sibíriai, a' most mondott okon, óltsóbb. A' mi környékünkre ritkán, vagy sohase hozzák azt megvesztegetés nélkül, hanem száraz vérrel elegyítve; ha talán azt kivesszük, a' mellyet szagtömlőstől hoznak: mindazáltal, olly' erős a' szaga, hogy a' mely hellyen állott, az a' hely esztendőkig megtartja a' szagát. A' patikában inerőssítő orvosságúl tartják: a' hány Orvost előtalálni, tsaknem mind íjjen szagu. Szobaszagosítani is veszik hasznát, hogy a' többi szagot elölje. Az újjabb természetnyomozók, kőlteménynek ítélték azt, hogy a' moskus a' szagtömlőjét ide vagy oda dörgölné, hogy a' levét kinyomván, ettől megszabadúlhasson: pedig W. még azt is hozzá mondja, — kéttségkivűl mások után, — hogy ez az igy kifojó moskúsír vólna a' legtisztább, és jobb mint a' tömlőstől lemettzett. — Ez az állat elég ritka, 's egyszersmind igen vad és bokros: még is terítve van moskusírral az egész Európa. Tsak ebből is gondolhatni, míjjen tisztán hordják azt mihozzánk.

IV. Faj. — ŐZIKE; Pygmaeus; das Zwergreh.

Ennek a' kis állatnak, mely ebben a' Kétbotskorkörmük' Rendiben legkissebb, eggyik fajnál sem lehet igasságosan hellyet adni. A' moskus famíliájába nem illik; mert nints neki szagtömlője, 's termetében is inkább külömböz attól, mint az Öztől, melyhez élete módjában leginkább szít. Legjobbnak ítéltem azt kü-

lön rekeszteni, hogy a' faján senkise törődhessen: a' nélkül sints neki valami alfajtája, mely ez vagy amaz állathoz szítana. Mindazáltal, a' ráruházott idegen neveit megemlítem. Adjuk neki vezetéknévül ezt: —

1. TÖRPE Ő (P. Pumilo; das guineische Zwergreh, Zwerghirsch, das kleine guineische Rehchen; le chevrotain des Indes. 211. K.). Supra fusco rufus, subtus albus, vngulis succenturiatis nullis. — Seba, Thes. I. tab. 45. Fig. 1.

Akkora mint egy matska, igen tsínos, fattyúkörmetlen; újjomnyi vékony 's ollyan hosszú lábszárai; háta többnyire verhenyeges barna, hasa fejér. Hazája Keletindia és Guinea; Javában sok van, a' hol azt Kantjiknak hívják. Európát nem álljaki. A' Gothai és Rudolstadti Hertzegeknél meg lehet látni, égettborban. Egy fajta-é a' két hellyen termő Törpe Őzike, nem bizonyos. A' hazájabeli lakosok az első lába' szárát aranyba vagy ezüstbe foglalván, pipakotrót tsinálnak belőlle.

V. Faj. — SZARVAS; Ceruus; der Hirsch.

Tömött ágbogas szarvai esztendőnként leesnek; alsó kapafoga 8. — Cornubus solidis multifidis, annuis; dentibus primoribus inferioribus 8.

Az az esztendőnként levedlő, tsont-természetü tömött szarv, elég a' T. Históriához âra, hogy a' Szarvasfajnak, a' következő állatok, fajtái legyenek. Szőrök általjában tömött, farkok kurta, lábszárok vékony, járássok vidor. Mikor a' szarvokat elvetik; az a' tsontféle alak, mely éppen a' kaponyáján fekszik, megpuhúl, és hasonlít a' húshoz.

1. KÖZÖNSÉGES Sz. (C. Elaphus; der gemeine Hirsch, Edelhirsch; le cerf; ángl. le stag, 212. K.). Cornibus ramosis totis teretibus, recuruatis, apicibus multifidis. — v. Wildung. Tasch. J. 1794.

Ez, a' Szarvas-fajban legközönségesebb fajta, és Grönlándot meg Islándot kivévén, tsaknem mindenütt otthon van, Ásiában, Európában és Amérikában, az enyhesebb égtájok alatt nagyobb számmal, és seregestől járnak. Nagyságára, a' maga' fajában legelső: találni 8 mássát is; de rendszerént 3--4. Széjjelálló 2 szarva mindenütt hengeres, ágasbogas, ripatsos, tsapjai hátrafelé tartanak: szőre' színe rőt vagy veresbarna, hasban szennyes-fejér. A' tsupa-fejér Szarvas ritka. Lakhellye az erdőségek. Természetében jámbor és félénk, könnyen megszelídűl és az emberhez szokik. Eledele a' szelíd szarvasmarhákéval egy, fűvel és zöldséggel él, de legkedvesebb tsemegéje a' gyenge falevél, -bimbó és bokorfák' hajtási. Télen, fahajjal és mohval tengődik. A' só kedves ajándék neki; valamint az abrak, téli napokon. Éjjel legel, nappal hever és kérődzik. A' gabonavetéseken örömöst legel, a' szegény földmivelőnek, némely hellyen sok kárt tesz'; és nyáron által meghízván, Septemberben előfordúl üzelkedésse' ideje, és eltart 6 hétig. Illyenkor a' kan, a' bikaszarvas, módnélkül dühös, keveset eszik, dúlfúl, járkél, labodáz, összetzaflattja az egész erdőt, élesen visít, úgy keresi a' nyősténnyét, a' tehénszarvast. Illyenkor, a' kanok nem tsak egymással veszekednek, a' legforróbb méreggel; hanem az embernek is veszedelmesek. A' nyőstény, terhes 40 hétig, köjködzik Június' elején egy (szarvas-) borjút, ritkán kettőt: mellyet, ha kan, bikaborjúnak; ha nyőstény, üszőnek neveznek. Szoptat 3 hónapig; mikor osztán ismét üzelkedik. De a' borjak még is az annyokkal maradnak 2 esztendeig 's tovább is, egy tsordában. A' szarvasborjút, félesztendeje után, sűldőnek nevezik.

A' bikaborjú' szarva, kezd hasadni következő első tavaszon, esztendőskora előtt valamivel: az üszőnek (213. K.) ritkán van szarva. Ez a' szarv, első esztendőben hegyes, mint a' ketskéjé, de be van húzva valami szőrös bőrrel, mellyet idővel ledörgöl: az íly-

lyen idejü szarvast tsaposnak, majd ha kétkét águ szarva lessz, villásnak nevezik. Második esztendejében, leüti a' süldőszarvas a' maga' szarvát, áprílisben legelősször, és augustusban terem hellyette nagyobb, mellyet 3-adik esztendejében, mártziusban vétle. Ha osztán vénülni kezd, leveti azt rendszerént februáriusban. A' Németek innen neveznék ezt a' hónapot Hornungnak? — A' szarv' tsapjai, nem függenek szorossan az életesztendők' számától: 4-edik esztendőskorában 6 tsapja van a' szarvának; 8-adik esztendeje után pedig határozatlan. A' legnagyobb, természeti szépségü szarvnak, azt mondja Bl., igen ritkán van több valódi tsapja, 24-nél: F. pedig, a' legnagyobb szarvasszarvat 64--66 águnak mondja. — Wilhelm, Bavariai Hertzeg, ajándékozott Mária Térésiának, a' Magyarországi Királynak, 42-tsapu szarvasszarvat: Móritzburgban van az a' 66-águ, a' mellyet I. Fridrik lőtt.

Ha van az állatok' természetében, mint, tsak már eddig is bőven láttuk, álmélkodásra indító dolog; ez a' szasv-változás, mely nem tsak a' Szarvasoknál, hanem némely más állatoknál is előfordúl, egy azok között, és ritka a' mi meghaladhatná. Az állat' tagjából egy olly' nagy és kemény rész leválván, hellyette, egy negyedrész esztendő alatt, még nagyobb tud nevekedni! — a' legtökélletesebb természetnek egy valóságos remekje, rendkivúlvaló erőlködése. Alkalmasint szít ez a' madarak', kígyók', rákok', 's több ollyas állatok' újj köntösbe-öltözéssekhez is. — Elég különös az is, hogy ha a' Szarvasbika-borjút kiherélik, nem nyő szarva: ha pedig már van szarva, 's akkor herélikki; úgy, sohase veti többé el a' szarvát. az illyet Aggódónak nevezik.

Másfél esztendeje után, alkalmatos a' Szarvas a' szaporításra: elél általjában 30 esztendeig; azon jegyzéssel mindazáltal, melyre egy T. H. Iró nem támaszkodhatik bizvást, mivel' tsalfaság is járúlhatott hozzá, hogy tudnillik, VI-dik Károly lőtt egy szasvast, mely-

nek a' nyakában (miből keszült?) nyakravaló vólt, íllyen írással: Caesar hoc me donavit. Erre Scher., kéttségkivül mások után, ezt mondja: — bizonyság âra, meddig elélhet a' Szarvas. Nekem, mondom, nem bizonyság: mert íllyen nyakravalós szarvast, nyúlat, 'sat. ma is lehet lőni; tsak egykét tréfás Vadász beszélljen össze. — Ámbár a' szarvas, ősszel, üzelkedés' előtt legkövérebb: mindazáltal a' ki ahhoz tud, akkor nem vadássza, mert a' húsa kedvetlen szagu és ízü; üzelkedés' idején pedig, még szagosabb. A' ki nem próbálta, tanúljameg a' Magyarországi helytelen szokásról; a' hol a' kosokat éppen a' legbüdössebb állapotjokban hordják mészárszékre. Már a' Németeknek, — sokkal hellyesebben, — akkor adjákel a' kosokat, mikor már émejgős bakbűzét elmúlatta, tél' elején. A' Szarvast augustus' elején vadászni, legokosabb: azután már, nem tsak büdös, hanem görhes is. A' Szarvas, 8--10 esztendeje után legjobb a' puska' végire; de ba húsa' legjobb ízit tekíntjük; 3 esztendeje előtt. Ha űzve (parforce) vadásszák azt, ha tsak módja van benne, úszásra veszi a' dolgot; mert úszó, jó. Ugrani szintúgy tud: egy öl magasságu hálót vagy kerítést könnyen, sokszor 8 talpnyit is által ugrik, ha szorúl. Ha nints hova hajtani veszedelemben forgó fejét; a' Vadásszal szembeszáll, 's az utólsó szusszig óltalmazza veszendő életét. Futtában, előre nyújtja az órát, 's így a' nagy szarva hátra dűlvén, annál kevesebb akadájjára van a' sűrűben. — Nevezetes nyavajája a' vérhas (dysenteria).

Ez a' Szarvas, általjában egy igen gyönyörű állat, a' tsendes erdőknek merő dísze, termete szép, negédes és igen könnyű; a' Német, nemes vezetéknevet adott neki. De még ez semmi vólna; hanem, vad vadásznyelvével, úgy megfertészteti az igaz anyanyelvét, hogy annak magának külön Wörterbuch kellene. A' szarvas nem öklel, hanem üt; nem sebessít hanem fokosol; nem vére van, hanem ízzadtsága; a' húsa vaddeszka; a' béle lárma; a'

hurkája hüvejek; alfeljuka legelőjuk; ganéja szabadúlat; nem vedlik, hanem kendőzik, 's több ílylyen nyelvmotsok.

Húsán kivűl, hasznos a' Szarvasnak a' bőre, szarva és a' faggya. Ebből, a' patikában sebtakarékot és kenetet kotyfolnak. A' bőrét és szarvát, bővebben előtaláljuk a' Mesterségtudományban. Tsontféle szarva, inkább faforma, mint-sem tsont, kivált' belől elég podvás. A' még puha szarvat egy éjjel vízben áztattják, azután vízben főzik míg meg nem puhúl, a' tokját lefosztják, karikákra metéllik, mint a' zellert elkészítik, 's jóízün megeszik. A' vén szarvból, a' Szakátsok kotsonyát (gelee) tsinálnak; mely szintúgy mint amaz, erőssítő és táplálatos étel. A' patikában, találni égetett szarvasszarvat, szarvasszarverőt, szarvasszarvolajat, szarvasszarvsót, 's több effélét. Az elsőnek a' porával, átláttzó tisztává lehet a' bort, sert, kávét, 'sat. tenni. — Hajdan, gyűrűket vertek (nyomtak, mint a' pénzt) a' körméből, a' köszvény ellen: már most nagyon elvesztette tsudatévő erejét.

2. ŐZ Sz. (C. Capreolus; das Reh; le chevreuil; ángl. the roe. 214. K.). Cornibus ramosis, teretibus, erectis, summitate bifida. — v. Wildung. Tasch. J. 1797.

Az Őz egy igen szép, fínom tagu, jeles termetü, tsínos, vidor állat: a' Szarvasnak, fajtája: szarva, ágasbogas, hengerszáru, felálló, a' tetején kétágu. Ennek a' szarva is ripatsos és bibirtsós, kissebb mint a' közönséges szarvasé, 4--5, legfelljebb 8 águ. Ennek, a' nagyfáju erdő nem kell, bokros tseréket inkább szeret. Hazája Európának és Ásiának mértékletesebb tartománnyai. Nyáron, verhenyegesebb-barna; télen, valamint a' szarvas, deresebb. Késő ősszel hánnyael a' szarvait, mely télen által újjra nyő, és sokszor igen otrombáúl, kivált' ha kiherélik: sokszor egész parókát képzeltet bugjosan nyőt szarva. Bakzik, ugyan-

tsak késő ősszel; hasas mintegy 21 hétig, és kőjködzik rendszerént két gidát, április' utólján vagy május' elején. Fél esztendős korában kezd a' bak szarvasodni, mellyet szintúgy tsaposnak neveznek: a' nyősténynek nints szarva. E' már, nem jár úgy tsordástól, mint a' szarvas, hanem tsak famíliánként addig, míg a' kőjkök is újj famíliát szaporíhatnak. A' borboja- (berberis) bokrot, és a' seregéj-szederbokrot (rubus fruticosus), jobban szereti, mint akarmi más eledelt. A' szabad térség, mozgás és jó levegő, szükséges neki az egésségére; szoros hellyet nem szenved. A' gyengekorában fogott, úgy megszelídűl, hogy az embertől, még az erdőben sem maradel: ketsketéjjel, fel lehet nevelni. — Ennek a' húsa sokkal jobb mint a' Szarvasé, kivált' másfél esztendeje körűl. Egyébaránt, ennek ís az a' haszna, a' mi a' közöns. szarvasé.

3. DÁM Sz. (C. Dama; der Damhirsch, Tannhirsch; le daim; ángl. the buck, fallow-deer 215. K.). Cornibus subramosis compressis, summitate palmata. — v. Wildung Tasch. J. 1796.

A' közönséges szarvasnál valamivel kissebb és fázékonyabb. Fajtajegye a' befelé görbűlő lapos szarv, melynek sok apró tsipkézettje van, és a' teteje tenyérforma lapát, számos tompa újakkal. Színe veres, rőtbarna, tarka, fejér, 's több külömböző színü. Természetére, jámborabb mint a' közönséges, ritkább is sokkal, és a' hazája, tsak a' mértékletesebb része Európának; itt is, többnyire tsak Vadas-kertekben tartják, mivel' nagyon kezes, és húsa is legjobb. Erdőben, mint hajdan, ritkán találni. Ángliában legtöbbet nevelnek. Ezek tsoportosan járnak, és eggyik tsapat a' másikkal, szinte rendes sorral és módon szokott megütközni, mikor a' kertbeli legelő' jobb részéért vetekednek: vezért választanak magoknak, és e' kezdi a' tsatát, az is hagyja elősször félbe, 's a' többi a' szerént viseli magát. — Két esztendejétől 15-ig,

szaporíthat: elél 20-ig. Terhes, 8 jó hónapig. A' bőre szebb, puhább, még is tömöttebb mint a' közönséges szarvasé: drágább is az ebből készült kesztyü és nadrág. A' húsa kövérebb, jobb, kivált' a' szoposé. Élete' módja az, a' mi a'többi Szarvasé. Hogy a' közönséges szarvastól különös elszítással (antipathiával) vólna, az tsak azt teszi, hogy mint erőtelenebb állat, azzal eggyütt nem örömöst marad, mivel' a' legelőn veszekednek. Három esztendő alatt egésszen kinevekedik maga; de a' szarva 5-ödik esztendejében lessz lapátos. A' szarvát, élet-idejéhez képpest, áprílisben Júniusig vetiel. Bakzása' idején, úgy kiált, mint az ökrendező vagy okádni akaró ember. A' vén falka, a' fiatal tsordát maga közzé nem botsátaná, azt mondják.

4. ELEN Sz. (C. Alces; das Elenthier, Elent, Elch; l' elan; ángl. the elk. 216. K.). Cornibus acaulibus, palmatis, extremitatibus multifidis. — v. Wildungen Tasch. J. 1805.

Ez az állat a' közönséges szarvasnál nagyobb, köptzösebb is, magassabb is: 12 mására is felteszik; a' szarvát 50-re, de némellyek másákra is. Az egész teste' formája, nyakig, ollyan mint a' közönséges szarvasé: de a' nyaka rövid, a' feje busa, és éppen nem ollyan kartsu, mint azé; hanem inkább mint a' szamáré vagy öszvéré, melyhez füldolgából is alkalmasint rokonságba léphetne. Szarva száratlan, és nagy lapátterűletü (fajtajegy), tsapos környékkel. Szine hamvas, néha feketeszeg: erős, vaskos állat. Az órjukai akkorák, hogy az ember' ökle beléfér; 's e' szerént, igen futós is, úgy hogy napjában 30 mérföldet elszaladna. Hazája, az északóldali 3 világrésznek hidegebb tartománnyai, de nem éppen a' jeges égtájok alatt; annyira hogy nem régiben, még Burkus- és Lengyelországban is otthon vólt vólna, 's még most is, a' F. beszéde szerént: azonkivül pedig, Liflándban, 's azon felül Muszka- és Svédországban, Norvégiában,

'sat. nem újjság. Hogy az Európai 's Ásiai efféle állat, az Amérikai Elenn-nel (fr. l' orignal; ángl. the moose-deer), mely, még sokkal nagyobb, ugyanazon fajta, már most nem annyira kételkednek rajta, mint elébb. — Élete' módjában, megeggyez általjában a' következő Ren-fajtával: hanem hogy az, inkább a' sűrű alantabbi erdőt szereti, és idébb tartózkodik; mikor a' Ren-szarvas az odább nyúló tsikorgó hideg magas hegyeken seregel. W. szakállat rajzolt neki, valamint a' Ren-Szarvasnak van, 's ki nem tanúlhatom, hol vette. Valamint a' többi Szarvas, úgy az Elen is, falevéllel, -bimbóval, -jövésekkel és gyenge -hajjal él, különösen szereti pedig a' nyár- és kőrösfát. A' fatsemetéken éppen ollyan tsapás, valamint a' ketske, valamint minden Szarvas; a' gabonában dúlásokat követ-el, nyájjszámra tekereg, valamint a' többi; a' szarvát Decemberben és Januáriusban hánnyale; üzelkedik augustusban, mellyet megzabolázhatatlan dühösségéről megtudni. Terhes 9 hónapig, és köjködzik eggyet, ritkán kettőt; mellyek egynehány esztendeig az annyokkal járnak. Némellyek azt mondják, hogy tsak előhassal vetne eggyet; azután mindég kettőt. Élete' hosszát 30--40 esztendőre teszik; Scher. 18-ra, úgy láttzik, W. után.

Íllyen hatalmas nagy állatban, igen félénk; a' szava is, mellyet ritkán hallani, gyáva, inkább bégetés, mint kiáltás. Nehéz is azt megkapni, mert elszalad, rendkivűl futós, a' legjobb paripának is ád dolgot. Ha élete' óltalmára szorúl a' dolga, az első körmeivel dolgozik, a' farkast egy ütéssel megöli. Bakzás' idején, az embernek is neki áll. — Hogy az Elenszarvas kórságos vólna, azt tsak a' régi bábák, vagy a' Vadászok kőltötték, azón okból, mert néha, sebes futtában, fáradtan és ijjedtében egyszerre lebukik, és felsem is áll, embert, kutyát bevár, nem mozdúl: de megvisgálván azt, a' kórságnak semmi nyomát nem találták benne. Ha az annyát a' köjkei mellett meglövik, ezek egy tapodt sem szaladnak, és meg hagy-

ják magokat fogni. Ezeket könnyű megszelídíteni, 's valamint a' ketskét, a' tsürhére hajkászhatni. — A' húsa ennivaló; a' tsontjából, mely sohasem sárgúl úgy meg, mint az elefántagyar, holmit esztergároznak; a' körmeiből szintúgy, mellyet hajdan aranyba folgaltattak, 's a' kórság ellen viselték. Legfőbb haszna a' bőre, mely elevenkorában olly' vastag, hogy a' puskagojóbis is nehezen járjameg. Úgy szokták kikészíteni, olajjal, valamint a' többi szarvasbőrt (chamois), és ollyan puha, mint a' bársony; ha megázik, nem keményedikmeg, nem törik: pantallért, 's más egyebet készítenek belőlle. A' Kanadai embereknek tsaknem minden öltözettjek ebből telikki; a' kunyhójok' fedele, az ággyok is ebből áll. Aról is híres, hogy a' bolha a' szagát nem szenvedheti: lepedőnek, jó.

5. REN Sz. (C. Tarandus; das Renthier; le renne; ángl. the rein. 217. K.). Cornubus longis simplicibus, teretibus, summitatibus subpalmatis, iuba gulari pendula. — v. Wildung. Tasch. J. 1805.

Hosszú, közönséges hengeres kartsu száru szarva (kannak nyősténynek egyformán), szarva' teteje kevéssé lapos, környéke tsapos, torkán végig letsüngő szakálla, mint a' serény; mellyet Scher. szotyos lebenye hőrnek mond, valamint a' kövér ökör' nyakán van. Magasságára akkora, mint a' Dámszarvas, de köptzösebb, és a' vad, jóval nagyobb a' szelídnél; az Archangel környéki legnagyobb. A' vad, nyáron szürke, télen fejér: szelídek pedig, külömböző színük vannak, barna, fejér, tarka, 'sat. — Hazája, Ásiának és Európának északi tajéka, a' legkűlső hideg égtájon innen, az Elen' hazáján pedig túl, Kamtsatka, Zembla, Spitzberg, Grönland, Lappland, 'sat., a' hol azok seregestől laknak, vadon: a' szelídek pedig a' lakosoknak tsaknem egyedűlvaló gazdaságjok, élelmek' és ruházattjok' eszköze, valamint a' keletásiaiaknak a' Teve. A' Szarvasfajták között, ennek van legnagyobb

szarva; 80 tsapost is találtak vólna. Ez is el szokta azt esztendőnként hányni; és a' heréltnek is rendszerént újjra kinyő. Igen hejjesen gondoskodott róllok a' természet; mert egyedűl a' szarvok' segedelmével élhetnek télben, ezzel lapátoljákel a' havat az eleségjekről; még magoknak a' szelídeknek is így kell megkeresni téli élelmeket, mely kórós fűből, száraz faleve-lekből és mohból áll.

Tsak hideg égtáj alá szokott állat ez: és hogy hajdan a' Rajna környékén, sőt még a' Pyréneumokon is lakott vólna, ez mind bizonytalan; mert, a' földből kiásott íjjen szarv, még másképp' is kerűlhetett oda: Caesar pedig, maga sem tudta melyikféle szarvasról beszéll. Az északi Németországi próba mind füstbement; holott meleg nyáron, jeges vízzel lotsolták az ott tartott Rendszarvast. Még a' maga' zúzmarázos hazájában is kövérebb, szebb és vidorabb szokott télen lenni; holott nyáron sokkal több eleséget kaphat. Legkedvesebb eledele az Izlándiai Zuzmó (lichen islandicus); mellyel egész télen által, egyedűl magával él, és a' méj hó alól (nem pedig a' földből, egynehány talp méjségről, mint F. mondja) kaparjaki. Éles szaglása ollyan egyenesen vezeti azt, hogy, híjjában sohase kapar, hanem éppen ott, a' hol ez az úgynevezett Ren-moszat van. A' gombát is nagyon szereti; még azt a' mérges Légyölő Galótzát is (agaricus muscarius) megeszi: melytől ugyan, megrészegedvén, lebukik; de mihelyt a' gomba, azon emésztetlen, tőlle elmegyen, felkél, semmi baja sints. Ha éppen akkor veszik annak vérit, és a' húsát megeszik; az azt megevő ember is ugyanúgy jár: hanem, azután semmi baja sints a' húsának. Az emberhúgyot, különösen kívánva issza; ha huggyozó embert lát, futva megyen oda. A' Pásztor, edényt hordoz magával, a' húgyot meggyűjti, és azon szelídíti legkönnyebben meg a' Renszarvast.

Minthogy a' természet ezeknek az északkörnyéki embereknek nem engedi, vagy legalább nehezen en-

gedimeg, hogy más gazdasági állatot tenyésztessenek; tehát ők, tsaknem egyedűl a' Renszarvas' tenyésztetésére adták magokat, ebből áll minden gazdaságjok és gazdagságjok. Mihelyt a' szegény ember egynehány darabot szerezhet magának, azonnal maga' szabad ura: a' férhezmenő leánynak, ez a' kielégítő vagyonnja; a' fiú maga keresi. A' gazdagoknak 10--20 ezer darab is megvan: mert tartani könnyű, nem kell neki se vetni, se kaszálni, se ólat építeni. Elhajtják a' temérdek erdőségekbe 's bértzekbe, mellyek minden embernek szabadok. Egyedűl tsak a' vígyázat és óltalom az, a' mi egy kis dolgot adna; de ettől is mentek az által, hogy pásztor-kutyákat tanítanak, mellyek a' nyájjat igazgattják, térengetik, őrzik, óltalmazzák, és vezetik; és akkor a' gujásnak semmi más dolga nints, hanem tüzel és eszik. Hogy pedig a' guja a' vad nyájjakhoz ne tsapongjon, mely legkárosabb vólna; kötve vagy pányván tartanak egynehányat, a' kosárban (ott, tövis-, vagy ágbog-kerítés; nállunk nád is), mellyektől a' többi nem könnyen távozikel. — Üzelkedése' ideje September; köjködzik 8 hónap után, májusban, kettőt; mellyek 2--3 esztendeig az annyokkal maradnak, 's a' 4-edikben az igába kerűlnek, valamint a' Magyarországi tulkok. A' bikaborjút kiherélik esztendős korában, közel úgy, mint a' Juhász a' bárányt [1]). A' szelíd elél 14--15 esztendeig; a' vad valamivel tovább.

Van a' Renszarvasban egy különös testi tulajdonság, mellyen a' Természetnyomozók el nem tudnak menni. — Alig mozdíttjameg a' lábát, és olylyan tsörgést hallani, mint ha egy tsomó apró békasót zörgetnének; tsak ha reszket is, a' nélkűl hogy a' lábát mozdítaná, már meghallani: ha pedig iget; 100 lépésre is elhallik. Némellyek azt mondják, hogy a' körmében, valami üregben vólna egy rákszmenyifor-

1. *Pall. Mez. Gazd.* III. Dar. — Frenulo ligatis, scrotum dentibus mordent, vt contundantur testiculi. *Linné.*

ma követs: mások azt állíttják, a' térde' kaláttsa körűl van a' tsörgő: ismét vannak, a' kik azt hiszik, hogy a' fattyúkörmei kotzognának egymáshoz, vagy pedig a' nagy körömhöz. — Mirevaló ez a' tsörgés, azt is akarják némellyek tudni, hogy mintha áról tudnámeg eggyik a' másiknak hollétét, igen nagy ködben: de kéttségkivűl itt is elhibázták a' vélekedést. — A' szava röfögésforma.

Valamint minden világi bóldogságnak balóldala is van; úgy a' Renszarvas is megszorúlhat, némely időben. — Ha téli rendes eledelét ónasidő lepimeg; ez, a' főld' színét úgy betakarja jéggel, hogy az állat azon erőt nem vehet. Illy mostoha időben, segít ugyan kedves marháján az északkörnyéki gazda, valamint a' Somogy-vármegyei disznós gazda a' maga' nyájján: mert, valamint ez (1803-ban) fagaljakkal 's gyomborúval (fagyöngyel); úgy az északi nép, ledöntögetett fák' bimbójával 's kérge' moszattjával tengődteti nyomorúltan a' maga' Renszarvassait. De, mindezek mellett is, sokszor beront a' nyájba a' marhadög, és seregestől sepriel a' gazdaság' erejét. A' késő tavasz, a' gyenge borjúkat öli rakásra. — De van még neki ennél a' történeti tsapásnál, egy sokkal veszedelmesebb, és a' természettől mintha neki állandóúl kiszabott ellensége, egy bogár, mellyet tsakugyan Renszarvasbogárnak is neveztek; akkora, mint egy daráś: — ollyan nekik, sőt még több, mint a' mi alföldi marhánknak a' bögöj (pőtsik). Ama' bogár 2 fajta: az egygyik az órjukába, a' másik a' hátára igyekszik a' Renszarvasnak tojni. Szüntelen dongva kíséri a' marhát; e' pedig fél, aggódik és irtódzik tőlle. A' tojás a' marha bőrin kikél; a' kikelt burok a' bőr alá fúrja magát, és igen fájdalmas daganatot okoz. Azután 9--10 hónap múlva kimász, a' főldre esik, ebbe fúrja magát, 's idővel újj bogár lessz belőlle. — Ezen seb miatt, ellankad a' marha, és rendszerént negyedrésze eldöglik. Hogy ezt a' bogarat elkerűlhessék, a' Lappok nyárra a' hidegebb havasokra vonúlnak a' marhájokkal,

a' hol íjjen bögöj nintsen. Ezen veszedelem' elkerülése' módjának kitalálására jutalmakat tettekfel.

Sok haszna van a' Renszarvasnak: igába, és hátalni is megtanították azt; a' szánat (mert szekér nints, nem is kell) e' húzza; a' terhet ez emeli; fut, mint a' szél. De azért, Ren, nem a' német rennen-től van; hanem inkább, ez van amattól. A' teje jó, és ollyan kövér, hogy 3- annyi vízzel keverve, a' tehéntéjnél még, nem alábbvaló vólna: tsak tsupa rázás által, vajjá válik az. Egy Renszarvas, napjában 2 itztzénnyit ád, melyből vajat és sajtot tsinálnak: a' vaj tsupa-féjer, mint a' hó, íze, mint a' juhvajé; a' sajtja pedig jobb. — A' húsa kedves-ízü, és sokkal több 'sírja van, mint a' közöns. szarvasnak: a' véréből levest és hurkát tsinálnak. A' bőréből őltözetet, tsizmát, ágybelit, sátort, 'sat. készítenek: a' szőriből párnát: tsonjából tőt, kést, kanalat: inaiból varrófonalat, harisnát: a' körméből ivópoharat, mint nállunk a' marhaszarvból és körömből. Egyszóval, minden tetemének hasznátveszik.

6 GANGES Sz. (C. Axis; der Gangeshirsch; l' axis. 218. K.). Cornibus teretibus, ramis tribus.

Háromágu hengeres szarva. Hazája Ásia, a' Ganges körül: de kiállotta Európát is, Párisban és Hágában. Ceylonban és Barbáriában is találni. Plinius emlékezik rólla, és jól leírja. Színe barnafalu, fejértarkáju; de más színü is van.

7. AHU Sz. (C. Pygargus; der Ahu; l' ahu).

Az őzhöz nagyon hasonló: semmi farka nints: hengerszáru ripatsos szarva egy darabig egyenesen felnyúlik, ott 3 ágra, félkarikáson elterjed. A' Volgán túl seregestől lakik.

VI. Faj. — DSIRAFA; Giraffa; die Giraffe.

Bőrreltakart közönséges tsútsos, állandó

rövid szarvai, végen fekete szőrbojtal: fogai, mint a' szarvasnak, alsó-szélső, két karéju. — Cornibus breuioribus simplicissimis conicis perennibus, pelle tectis, fasciculo pilorum nigro terminata: dentes vt in ceruo, inferiorum extimo bilobo.

Nints ennek egynél több fajtája, mely Áfrikának a' gyomrában lakik, 's a' neve —

1. TEVEPÁRDUTZ Ds. (G. Camelopardalis; die Giraffe, Kamehlparder, 219. K.). — Cptn. Carteret, a' Philos. Transaction-ban, Vol. LX. tab. 1.

Híres állat, mivel' sok különös tulajdonsága van neki. A' legmagassabb állatok közzül egy; ha a' feje' tetejét vesszük mértéknek, talán tsak az ásiai elefánt magassabb nálla, vagy egyforma vele; mert a' feje' tetejétől az első lába' talpáig, alkalmasint van 17 talp. Ellenben, a' fara' magassága tsak 8--9 talp. Hossza pedig, a' szügyitől a' farkáig, valami 7 talp. Egy emlősállatnak sints illyen hosszú nyaka, még a' tevének sints, holott a' tevepárdutz' nyakának tsak 7 tsörök-tsontja vagy nyaktsigojája van. A' nyakát szüntelen merőn feltartja, valamint a' vígyázó daru. A' háta, előfelé kapaszkodós; hátúl, 16--20 hüvejkel alatsonyabb, mint a' marjánál. Színe, szennyes-fejér, verhenyeges és halovány-sárga pettekkel tsepegetve.

Az újjabb Természetnyomozók, ellene mondanak annak, mintha ez az állat nem úgy lépne, mint a' többi 4-lábu állat; hanem egyszerre a' két jobb, és a' két bal lábát ismét egyszerre emelnéfel. Sőt némellyek azt mondják, hogy egyszerre a' két első, 's ismét egyszerre emelné elébb a' két hátúlsó lábát; és így, ugrálna. De eggyik sem igaz: úgy lép az, mint más marha, keresztben; hanem, az igetése neki különös. Le Vaillant, lőtt eggyet, 16 talp magasságut, és sok igazgatást teszen annak a' históriáján. Mikor iget, épen úgy jár a' feje és nyaka, előre 's hátra, valamint a' galambé, mikor ez lépeget; mintha a' nyaka' töve

tengejen forogna, a' vállapotzkája között. Nem hosszabb annak az első lába, mint a' hátúlsó; hanem lejtős hátát a' formálja, mivel' az eleje méjjebb (felfelé szélesebb), mint a' hátúlja. Apró szarvai a' kaponyájához vannak forradva, 's egyszersmind, ennek tsontféle, jukatsos kitsutsorodásai; 's azért nem esnekle: egésszen terítve vannak rövid durva szőrrel. A' tarkójától a' válláig, rövid serénnye van. A' térde azért kopasz, mert letérdelve alszik. Ollyan botskorkörme van, mint az ökörnek; és kérődzik. A' színe, mindenik nemnek, elősször világos veressárga; idővel bárnúl az meg, 's utóljára, a' nyőstény fakóveres, a' kan feketebarna. A' kannak a' tarkája setétbarna, tsaknem fekete; a' nyőstényé fakó. Ollyan futós, hogy a' kalapírozó ló alig érkezik vele. Rugással menti magát, és az oroszlánt is elfárasztja; de nem öklel. — Falevéllel él, melyhez, a' mint látni, könnyen jut. Nem lehet ennek semmi dologra használtvenni. Illyen nagy állatban, igen félénk és gyáva természetü. A' nyelve 2 talp hosszaságu, durva bőrü vólna, 's a' mit vele befal, meg nem rágja, hanem tsak lenyeli.

VII. Faj. — KETSKŐZ; Antilope.

A' Régiek, — nehéz vólna erőltetés nélkül kitalálni miért, — Antilope-nek nevezték azokat az állatokat, a' mellyeket hajdan, az újjen állathistóriai alkotmányt írók a' ketskék' sorába tettek, Pallás pedig külön Fajjal ajándékozott meg. Ezek az állatok, termetekre nézve, közelítenek a' Szarvas-fajhoz, 's ennek hol eggyik, hol másik fajtájához, nevezetesen az őzhöz, némely része az ökörhöz, a' lóhoz is; szarvára és belső részeire nézve pedig, legtöbb fajtája, a' ketskéhez közelít. A' Német, mikor németül akar beszélni, Hirschbock-nak vagy Hirschziege-nek mondja; a' Frantzia, Anglus, mint deák- és görögnyelvü nemzetek, görögül nevezik. Ha mi Szarvasketskének neveznők; azt gondolnák, hircus cornu-

tus-t akarunk mondani. Nevezzük 'hát Ketskének és a' Szarvas' fajtái közzűl egynek, összeolvasztva; a' nélkűl is, nagyobb része legjobban közelít az Őzhöz [1]). Ezeknek az állatoknak a' —

Szarva állandó, egyszáru, üres, vagy üresszáru tokban álló tsontféle, és nagyobb része gyűrűs vagy ripatsos-sodrásu, valamint a' szelid ketskéjé 's juhé: kapafoga felűl nints, alól 8. — Cornibus cauis, perennibus, teretibus, annulatis vel spiralibus: dentibus primoribus superioribus nullis, inferioribus 8.

Szakálla egynek sints: van neki 30, vagy még több fajtája is. Ásiának és Áfrikának melegebb részeiben annyi van, szintúgy nyeség: Európa' melegebb óldalán pedig tsak egy fajtát találni közzűlök; azt sem bőven. Az egész faj, tsaknem általjában, igen szép és vidor fajtákból áll: a' Jóreménység' tsúttsa körűl legtöbb lakik; mind igen hasznos állat. — Fajtái közzűl itt vannak: —

1. SZIKLA K. (A. Rupicapra; die Gemse; le chamois, l' Izard. 220. K.). Cornibus erectis, apice retrorsum vncinato. — v. Wildung. Tasch. J. 1803.

Formájára 's nagyságára, közelít a' közönséges ketskéhez, kivévén azt, hogy szakálla nints, és a' lábai hosszabbak. Hengeres, ripatsos-gyűrűjű fekete szarvai felfelé állanak a' szemei felett, és a' hegyek, hátrafelé, hirtelen-horgas. Ez a' horog mindég simán marad; a' gyűrűk pedig esztendőnként eggyel szaporodnak alólról, mint az ökör-marhájé. Ortzimpája vákányos; farka kurta. Botskörkörme ürestalpu, éles-

1. *Zerge* és *Zerna* néven nevezi ugyan *Földi* ezeket az állatokat; de, mivel' ezeknek a' szóknak semmi nyomokba nem akadhattam; elmellőztem. Hogy a' mi Eleink, hozhattak magokkal nevet Magyarországra, abból kell gondolnom, mert ez az állat, az ő régi hazájokban bőven termett; de hogy *Zerge* lett vólna az, nem tudom.

szélü. Hazája, Déleurópának mértékletesebb égtája, és Nyúgotáśia; lakhellye a' kősziklás hegyek' meredek kőszálai; mellyeken igen könnyen ugrál, és futkároz, mint ha repűlne. Verhenyeges nyári szőre, ősszel barnább, tavasszal szürkés. Ősszel bakzik; 22 hétig hasas; köjködzik eggyet, ritkán kettőt, szoptat fél esztendeig; magával hordozza 3-ig. Jóízü húsáért, és a' bőréért, mely kikészítve a' nedvességtől el nem romlik, űldözik azt a' Vadászok, sokszor a' magok' életeknek szerentséltetésével, a' meredek kősziklákon, a' hol a' vad ketske is ritkán forog. Egy bőr megér 10 ezüst forintot: faggya is van 10--12 font. — A' gyomrában terem, vagyis inkább, az eledel' megemészthetetlen szálkáiból, 's olykor a' szőrnyalástól is, valamint a' borjúban, tsapzik össze valami gojóbis, mellyet Sziklaketskőz-gojónak (aegagropilae) mondanak; és hajdan, orvosi erőt tulajdonítottak neki; melyről alább.

2. DORKÁS K. (A. Dorcas; die Gazelle; la gazelle. 221. K.). Cornibus teretibus annulatis medio flexis, apicibus laeuibus, approximatis. — Schr. 269.

Ez, a' Poéták' híres Szeretője, egy a' legszebb Ketskőz-fajták között, igen szép fínom termetü állat; akkora, mint egy őz, de szálasabb, kartsubb és fürgébb. A' színe, valamint festve van, felül sárgás-piros, alól szép fejér. Fajtajegye: a' hengeres gyűrűs szarv, mely középen hajlott, a' hegyi sima, egymáshoz közel álló; és hogy a' szarván sok parhúzomosan nyúló fínom vákányok vannak. Legszebb tekíntetet ad neki gyönyörü vidor fekete szeme: és ez az oka, hogy nem szakad annak a' neve ki, valamint a' régi, a' tájon élt, úgy az újj Poéták' szájából is, a' kik azzal a' szép Szűzek' bájoló szépségét szokták rébzelni. Azt a' szép nevet, ez maga különösen viseli; de külömben a' Ketskőznek minden apróbb fajtáit is, általjában Dor-

kásnak (Gazelle) mondják. Hazája, az egész keleti tartományok, Síria, Mesopotámia, 's az egész Északafrika. Jó ugró, kőszálkúszó, melyhez a' körmei hozzá is vannak készűlve, mert a' két botskorát jól széjjel tudja terpeszteni. Igen jámbor, kedvelt magaviseletü, vídám állat, valami szerelmetes félelemmel és asszonyi rettegéssel elegy. Az embertől nem irtódzik, nem vad. A' keleti lakosok, a' Dorkást szívből szeretik, de azomban, a' húsát megeszik: a' valódi szép arabsszem éppen ollyan, mint a' dorkás' fényló kökényszeme. Hajdan, Öznek hítták azt [1]).

3. UGRI K. (A. Pygarga (Oreotragus); der Springbock, Klippspringer, Prunkbock; le sauteur de rocs). Bl. Cornibus liratis linea laterali faciei et trunci fusca, clunibus albis. — Vosmaer, descript. de la gazelle de parade.

Hazája, Áfrikának a' gyomra, a' honnan seregestől megyen esztendőnként, ezerenként, a' Jóren énytsúts felé, egynehány hónapmúlva ismét vissza. A' Hottentott ezt híná Kainstnak. Barázdás szarvai; képe, teste barna tsíku; alfelpofája fejér. Füle nagy; színe szürkéssárga. Ennek a' szőrszálai, nem hengeresek, hanem lapossak vólnának, és igen lazán állanak a' bőrben, úgy hogy simogatással, mereül megkopaszodna. Rettenetes eleven és ugró; Le Vaillantot minden vadásztársaival és kutyáival eggyütt által ugrotta, egy szikla' hegyiről, 's elszabadúlt. A' húsa igen jó.

4. KUDU K. (A. Oreas; (Leucoryx); das Cudu. 222. K.). Cornibus subulatis rectis, carinato-con-

1. *Hans Tucher* Reisen. Nyomtatta Anthoni Sorg Augsburgban, — nach Christi Gepurt M.C.C.C. und im LXXXVI Jare; *melyben ezt olvasni*: — Man siiht in dû art vil kleiner rechlin vnd rechpöcklin dye seind vast liecht von haren. vnd am pauch vndû vast: weysz herauff in dye seyten dye heiszt man an demselben end gazelli.

tortis, corpore griseo. — Vosmaer, descr. d'un animal apellé Canna.

Hazája Délámérika és Keletindia. Legfőbb fajtajegye a' hosszú, hegyes, vákányos, sodrott, egyenes szarva: melynek ha eggyike letörik; kéttségkivűl, az azt elősször látót ollyan vélekedésbe vezetheti, mintha igaz vólna az, hogy ama' híres, de képzelt Egyszarvu, a' melyről annyit meséltek, valódi állat vólna. Ezt az úgynevezett Egyszarvut, mindenütt előtalálni a' tsapszékek', bóltok', patikák', petsétnyomók' tzégérjein, a' paraditsomban, a' Nóé' bárkájában, a' sűrű erdőben is tombol; tsak a' T. Históriában nem. Elég az, hogy a' mellyet nem igen régen, mint Egyszarvut, a' Seelandi tudós Társaság Vliessingenben hírré adott vólt, valóságos Ketskőz (antilope) vólt. — Némellyek azt adják németűl Kudu (A. Strepsiceros; le condoma) név alatt elő, a' melynek a' szarva, nem tsak sodrott, hanem habos sodrásu is, azaz, nem egyenes, mint a' nyárs. Azomban, a' magyar-juhot is ezen deáknév alatt adjákelő, mint tekergős súgárszarvu állatot; mellyet alább előtalálunk.

5. GNU K. (A. Gnu; das Gnuthier; l' antilope gnou. 223. K.). Cornibus teretibus laeuibus, occipite pendulis, lunato-resupinatis.

Hengeres sima szarva előre tsüng, fél karikáson felgörbűl. Ezt az állatot Forster az ökörfélékhez tette, melyhez fejére, 's némely részben testére nézve is szít; de a' béle megmutatta, hogy a' Ketskőzek közzéváló. A' lóhoz is közelit a' hátúljával; nagyságára is van akkora. Marján, szügyén valami serényforma van; a' lábai kartsuk, mint a' Szarvasnak. Hogy a' Hottentott — mert, Délafrika a' hazája, — a' maga' nyelvén t Gnu-nak mondja, azt mondják; én nem értem: hanem azt gondolom, hogy az a' t, talán hollandus articulus, mely azt teszi, hoc; és egésszen kiírva, het, röviden pedig nem t, hanem 't. E' szerént,

lenne: Het Gnu vagy 't Gnu. A' Gnu' hazáját a' Hollandus bírta. — Szarvára, 's gonosz vadságára nézve, szít ez a' bivajhoz is. A' húsa, mint a' többi Ketskőzé, a' marhahúsnál sokkal jobb.

6. KÓRINNA K. (A. Corinna; di Corinne; la corinne A' Dorkástól tsak annyiban külömböz, hogy szőrösebb farka, fekete; véknyabb, rövidebb, simább szarvának a' hegyi összetart. Hazája Senegál, Bengál. — Vólna még idevaló több is; de szűk a' hely.

VIII. Faj. — KETSKE; Capra; Ziege.

Szarva üreg, ripatsos, gyirkás, karéjos, álla szakállas: fogai, mint az előttevaló fajnak. — Cornibus cauis, rugosis, scabris, arcuatis; mento barbato: dentes vt in antilopibus.

Minden fajtája szeret a' kietlen vad és tsendes helyeken tekeregni. A' Juhfajhoz teszik ezt, vagyis, a' juhot ehhez: holott már a' Régiek is, mint jó ketskés gazdák, különfajnak esmerték azokat [1]). Igenis, rokonának láttzik a' juh a' ketskének valamennyire, de tsak távolról; a' szakáll, elég meghatározott külömbséget teszen köztök, ha bár a' ketske' ortzátlan természetét nem hasonlítjuk is, a' juhnak dítséretes jámbor magaviseletéhez.

1. SZELÍD K. (C. Hircus Domesticus; die Ziege, die Hausziege, la chevre; ángl. the goat. 224. K.). Cornibus carinatis.

Caper=ketske, capra=nyőstény ketske, hircus=kan ketske, németűl, Bock=bakketske, — magyarúl mind ketske. A' Szelíd Ketske, mindeneknek a' véle-

1. Caprae ferae sunt, quae saliunt e saxo pedes plus sexagenos. Oues enim, quas pascimus, ortae sunt ab ouibus feris, sic caprae, quas alimus, a' capris feris sunt ortae, a' queis propter Italiam Caprasia insula est nominata.

kedéssek szerént, attól a' vad fajtától (aegagrus = αιγος, αγρος = capra ruralis) származott, a' mely még ma is bőven és seregestől lakik a' Kaukázus-hegyeken 's a' Káspium tenger' környékén: melynek a' gyomrában, néha, azt a' híres keleti Bezoár (mitsoda nyelv, ha tsak nem görög: βη = bégető hang; ξοη = élet?, vagy Gyomorgojó találtatik; 's ettől, Gyomorgojós-(bezoar) ketskének is hívják [1]). Vannak, a' kik egy másik fajta vad ketskétől is (ibex) ugyanazon igassággal gondolhattják, hogy a' szelíd ketske származott vólna. Ez az utólsó vad, nállunk is elég van, még ma is. Ama' Kaukázusi ketskének a' szőre verhenyeges szürke vagy kékellő, a' hátán végig fekete gerintzel; szarva nagy, görbe, vákányos. — Hogy pedig azt a' nagy hírü Gyomorgojót is valamennyire megesmerhessük; nem árt itt, a' maga' hellyén, rólla egynehány szót szóllani.

Ez a' Gyomorgojó, mely mint elébb is láttuk, több más állatnak a' gyomrában is előfordúl, külömböző minémüségü; de mindenkor tsak hiba és nyavaja. A' marhák' gyomrában, többnyire szőrgojóbis; mely attól van, hogy azok egy mást nyalják, vagy a' borjú, szopásközben szedibe, 's meg nem emészthetvén, a' a' meleg lutskos gyomorban laptává válik, valamint a' kalapos' forró levében, kalappá. Az említett gyomorgojós-ketskében, a' nedvességet mondják, hogy lassanként megkeményedne (vagyis inkább, holmi nedves iszapot). Nagy betsi vólt ennek a' gojónak hajdan, sőt még ma is van a' Keletieknél; és azt, a' mit ebben a' Ketskében, 's a' feljebb említett Sziklaketskőz' gyomrában találtak, valódi Keleti-Gyomorgojónak nevezték, hogy a' többitől megkülömböztethessék. A' valódi illyen gojó, igen ritka, mert azon fajtának is tsak némelyik darabjában találni. A' szaga rendkivül jó; kéttségkivül a' jó fűszerszagu legelőtől. Orvosi haszna pedig, nem egyéb, vakhitüségnél, vagy tsalárdságnál, mint már említettem.

1. *Pallas* Spicileg. zoolog. XI. tab. 5. fig. 2, 3.

A' szelíd ketske ollyanformán terjedtel, tsaknem az egész földön, a' több közönségesebb gazdasági állatokhoz képpest, valamint a' 'Sidó-Nemzet, a' többi Népségekhez szabva, — ritkán, de mindenütt, egy helyt bővebben, másutt szűkebben. A' Régieknél nagyobb betsben vólt, mint a' Maiaknál. Kotynyelesebb, nyalakodóbb állatot ritka látni, mint a' szelíd ketske; valamihez hozzáfér, mindazt meg kell neki próbálni: megőrizni kínhalál. A' hideget nem szereti; de az essőt, mendörgést, mintha nem is tudná hogy, van. A' tőretlen úton örömöstebb megyen, mint kész jó úton; a' sövényen ugrik inkább által, mint-sem a' kapun mennebe. Annak, minden lépte különös, most ugrál és vidoran megyen; egyszer, tsak megáll mint a' tőke, vagy kevéjen sétál: eggyik planumát még else végezte, már, azzal éppen ellenkezőbe kapott. — A' szakállán kivűl, van még némelyiknek két bőr-pillempáttya is az állán, mellyet a' Régiek jobb fajtának tartottak [1]), és most is alkalmasint úgy tapasztalják azt. Színek, mint szelídeknek, ezerféle: fejér, fekete, tarka, hamuszín, rőt, ordas, 'sat. Van példa rá, hogy 30 esztendőnél tovább el él: de rendes ideje tsakugyan nem több 12--15 esztendőnél. — A' bakketske egy esztendős korában, a' jerke 7 hónapja után, kész vólna a' szaporitásra; de a' gondos ketskés gazda, ezt meg nem engedi. Egy bakketske megfelelne ugyan 100 jerkének is: de jobb âra tsak 10--12-őt szabniki; mint az öreg Jákób tselekedett. Bakzássok' ideje mindég van, de ősszel az igaz rendi. Hasas 5 hónapig, 's rendszerént köjködzik eggyet, de néha kettőt, hármat, négyet is. Eledele tsaknem minden, a' mi a' plántaországból kikerűlhet; a'mi más állatnak nem kell, ez hasznát veszi, mikor más nem jut eszébe: mert ollyan kutya-természete van, hogy a' mit ma jó kedvel ett, âra másnap', sokszor rá se néz: a' ló körűl szeret nyalakodni. Ha

2. Caper eligendus, cui sub maxillis *duae* videntur pendere *verrucu-lae*. etc. — *Pallad.* Nov. XIII.

rá hagynák, minden gyenge fatsemetét kipusztítna a' környékről, a' szőllőben egy tőse maradna épen. Angliában, némellyek kitörik az első fogait: Svédben, a' hátúlsó inának eggyik szálát, még gyengekorában elmettzik, hogy ne ugordhasson. A' bürköt szintúgy megeszi zőldön is, valamint az ökör, szárazon: 576 fű közzűl, megeszik 449-félét; 127-et nem bánt. Lemnus szigetben nem egyszer fejtékmeg a' bakketskéket, azt mondja Áristoteles: Blumenbach ugyanollyanról emlékezik: a' Nemzeti-Gazda (1814), ismét egy másikról; mely mostanában történt. — A' ketskehús rágós; de fél esztendeje előtt, meg lehet enni. A' teje orvosság, mert nem kövér. Vannak népségek, a' kik tsupántsak kenyérrel és ketsketéjjel élnek. A' szőre jó, kalapnak és parókának. A' bőre híres a' kereskedésben; a' legszebb magyar tsizmák eleitőlfogva kordoványból (corduan) készűlnek: a' gyenge bőrből pedig a' Frantziák finom kesztyűket keszítnek és tyúkbőr-kesztyűnek hívják (gans de peau de poule). — Elég ez a' Szelíd Ketskéről, meg az, a' mi a' Pall. Mez. Gazd. III-dik Darabjában van.

2. ÁNGORI K. (C. H. Angorensis; die Angorische Ziege, das Kämelthier; la chevre d' Angora. 225. K). Pilis longissimis mollibus crispis.

A' szelíd ketskének ez az alfajtája, mely Ásiában terem, és Ángora városról (Kis Ásiában; hajdan, Ancyra, Galatziában) vette a' nevét, ollyanformán, de sokkal nagyobb ugrással van a' mi gazdasági ketskénkhez, mint az Ángori tengerinyúl, a' közönségeshez. A' Német, Kämel vagy Kemelziege-nek is nevezi, de nem a' Kamehltól, nem is azért, mintha Kemel arabs nyelven ketskét tenne; hanem onnan, mert Samál (Schamal) arabs-szó = gyengét, puhát, finomot teszen. — A' szőre egy arasz hosszaságu, puha mint a' sejem, többnyire fejér, mint a' hó; de, van kék, fekete, 's más színü is: teste rövidebb mint

a' közönségesé; fülei hosszak és lefityegnek. Ebből fonják és viszálják (visszálják, vissza sodorják) azt a' híres varró-szőrtzérnát, mellyet mi, a' Németek után (Kamehlhaar), Teveszőrnek neveztünk. Ezt a' ketskét, a' Ketskészek gyakran förösztik és fűsűlgetik: és, a' kik jobban tudnak hozzá; nem nyírik azt, hanem tsak fűsűlik, mint a' tengerinyúlat. Tejet is többet ád ez, mint a' mi ketskénk; a' legkopaszabb legelővel megelégszik. Ezekért az előkelőségeiért, elszaporították az ittott Hollándiában, Ángliában, Frantzia-, és Németországban is; különben, a' hazájából való kivitele, tilos. Azt hiszik, hogy ezzel, a' mi durvaszőrü ketskénket meg lehetne jobbítani; és, nem lehet rajta kételkedni, kivált' Magyarország' déli vidékeire nézve; ha a' Spanyoljuhval a' juhainkat meglehet és meglehetett. A' baknak a' szarva kunkorgós, széjjel áll, mint némely spanyol-juhkosnak; a' jerkéjé pedig hátra, 's onnan ismét előre kunkorodik.

3. GYOMORGOJÓS K. (C. H. Bezoardicus; der Bezoarbock).

Ezt, tsak Scherer említi és teszi a' fajták' rendibe, azon nevezet alatt, és mint Európait: de én nem tudom melyiket érti rajta. Azt mondja, hogy ebben találnák azokat a' föld-gojókat (erdartige Concretionen), mellyekkel, mint izzasztó eszközökkel éltek; és hogy külömbséget tettek a'nyúgoti és keleti Bezoár között. Kéttségkivűl tsak az ez, a' mellyet Kaukázus környekinek tartanak; mellyet mások Aegargus névvel adnak elő, de a' mely szó az Ibexre is felillik, 's így írnakle: cornibus anterius argute carinatis; holott az az argute, nem physicum quid, hanem interno-sensuale jelentésü szó = eszesen, élesen, tsalfán.

4. KASMÍR K. (C. H. Cashmirensis; die Bergziege von Kashmir, Shawlziege).

Ezt tsak azért teszem ide, hogy el ne tévedjen.

Bl. említi ezt Shawziege és Bergziege név alatt, és bővebben leírta azt a' göttingai Taschenbuchban, 1813-ban. Ennek az egyenes szarvu szép kis ketskének hosszú durvább szőre között, a' bőrön, a' legfinomabb gyapjú terem, melyből azt a' legdrágább (2, 3 's több ezer forintos) Sált vagy hosszas nyakkeszkenőt szövik, abban a' paraditsomi tsuda tartományban, Kasmír és Tibét körül. Kéttségkivül innen mondjuk magyarúl is a' Kazimírt. — Vajon a' hegyi fűvekkel élő magyar-juhnak fürtös gyapja' tövéről gondosan lefúsúlt puha gyapjúból, nem tudnaé lenni, egy életre termett gyapjúszövő-mester' keze között, finom Pesti Sál? —

5. VAD K. (C. Ibex Capricornus; der Steinbock; le bouquetin; ángl. the wild goat. 226. K.). cornibus acutis, maximis, lunatis, in dorsum reclinatis, supra nodosis. — v. Wildung. Tasch. J. 1803.

Hátra kanyarúló, igen nagy, hegyes, tsomós karikáju szarva. Hazája Sibíria, Savoja, Helvétzia, Tirol, Magyar és Erdelyország, 's több e' környéki tartományok. Nehéz vólna azt megmutani, hogy ez a' ketske nem egy vólna, legalább eredetére nézve, azzal, a' mellyet elébb Kaukázusinak mondottunk: ámbár ezt kissebbnek mondják, és a' kettőt egymástól mindenek külön teszik; de azomban, a' Kaukázusinak nevezettet, alkotmányosan, jól, elő nem adják; hanem vannak a' kik szóllanak egy Kaukázusiról (C. H. Caucasica), mely a' mi ketskénkel nem párosodna. De ez más vólna mint-sem a' Gyomorgojós.

A' Vad ketske' lakhellyének, rendszerént tsak a' legmagassabb havas kősziklákat mondják: de ez épen nem igaz; mert pl. Szala-Vármegyében, a' Tátika körül, talán még ma is, igen tsekéj kőszikla-hegyeken, eleget lehet látni, még pedig seregestől; nem régiben még elég vólt, — a' Szántai és Sümegi öregek élő tanúk. Hogy a' Sibíriai és Savojai, talán

nagyobb vólna, meglehet; de ez is tsak kérdés. Nehésségét másákra teszik; a' szarvát 8--9, sőt némelyek 20 fontnál is többre mondják. Minden esmeretes állatok között, e' vólna legjobb ugró: ha lefelé kell neki igen nagyot ugrani; a' szarvára ugrik, mert érzi, hogy ennek nem árt. Külömben, eggyik kőszikláról a' másikra ugrál. A' húsát megeszik: de, a' bőre az, a' mi abban némellyek előtt betses: mások pedig êről is azt mondják, hogy igen vékony vólna. Vallisban, Helvétziának legszebb térségü lapájján, a' hegyek között, annyira megszelídítették ezt a' ketskét, hogy a' többi marhával a' legelőre hajtják.

IX. Faj. — JUH; Ouis; das Schaf.

Szakállatlan; lapos szarva hol hátra, hol előre kunkorgós, vagy semmi. — Mento imberbi, cornibus compressis, retrorsum siue antrorsum incuruatis, seu nullis.

Már most, vad juhot, ollyan termetben, a' mijjennek mi a' juhot esmerjük, seholsem tudnak; azt sem tapasztalják, hogy el tudna többé vadúlni. Eredeti hazája az egész régi világ: de gyökeresen, talán tsakugyan Ásiának kell lenni; legalább tudtunkra, az Ádám' fia Ábel vólt az első juhos gazda. Ámérikában tsak azólta van juh, miólta ezt az Európaiak megesmerték. Legközönségesebb és a' leghasznosabb állatok között vólt ez mindenkor, az egész régi világban; most pedig az Európaiaknál nagyobb betsben van, mint a' többi részén a' földnek. — Legfőbb fajtája ennek az állatfajnak, legalább legfőbb tárgya abban az embernek, a' —

1. SZELÍD J. (O. Aries; das gemeine Schaf; le brebis; ángl. the sheep. 227. K.). Cornubus diuersis curuaturis, seu nullis.

Ennek a' gyáva vagy gazdasági juhnak az alfajtá-

ja teménytelen; melynek nagyobb részét a' Baromtenyésztetésről írt gazdasági Munkákban kell keresni. Minekelőtte rólla általjában is többet beszéllenénk, lássuk itt némely nevezetesebb alfajtáit; mellyek között legelső és legbetsesebb a' —

a.) SPANYOL J. (O. A. Hispanicus; das spanische Schaf. 228. K.).

Akarmennyire különböztessék a' mostani juhtenyésztetők ezeket a' spanyoljuhokat a' többi íjjenformáju európai juhoktól, 's bár olly' szemlátomást különbözzenek is azok, ezeknek számtalan al-, és elkortsosodott fajtáitól: mindazáltal, nem kell gondolni, mintha a' spanyoljuhnak nevezett juhban a' különbségjegy más vólna, mint az, a' mit abban az égtáj' kedvező mértékletessége, és a' fínom legelő, 's általjában az eledel' jó minémüsége és hellyes velebánás eszközlött, vagy benne, az eredeti jó tulajdonságból megtartott. Spanyoljuh, ánglus-, frantzia-, németjuh, 's efféle magyarjuh, minden természetében ugyanaz és egyforma: egyedúltsak az égtáj' és élelem' igen különböző természete, tették azokat különbözőkké. Valamint a' Spanyolországi jobbféle juh, kétstségkivül Áfrikából, és hihetőleg a' Spanyolok' nyakán egy ideig lebsélő Mórok által kerúlt abba az országba: úgy a' többi elő nevezett, 's több európai nemzetek' efféle fínomabb juhai is, ugyanazon Spanyoljuhoktól származtak széjjel Európába, a' nélkúl, hogy velek eggyütt az égtáj, gondviselés és az eledel is elkőltözött vólna. Ha ollyan tartományba eshettek ezek a' szanyoljuhnak nevezett juhok, a' mely, régi honnyokhoz jóformán hasonló, vagy talán meg is tudná azt, a' juh' természetének kívánsága szerént haladni: úgy, ezek a' más tartományba szakadt spanyolféle juhok is, vagy közelítenek a' valódi spanyolhazabeli fínom juhokhoz, vagy némely tekíntetben, meg is haladják azokat; mint a' mostani ánglus, frantzia, német, sőt magyar példák is untig bizonyíttják. A' kü-

lömbség ez az egy, hogy Európában, Spanyolországon kivül, egy tartomány sints, a' hol télen által, az ország' eggyik tsúttsán nyarat, nyár' idején pedig, a' másik szélin szenvedhető és egésséges friss levegőjü meleget lehessen találni, 's a' fínom gyapjúju juhot, most itt, majd amott legeltetni, télennyáron.

Ezeket a' legjobbfajta spanyoljuhokat, a' Spanyolok Merinosnak hijják; kéttségkivül a' marinus vagy transmarinus szótól. Gyapjúja' fínomságán kivül, melynek fő jósága abban áll, hogy fínomsága mellett, nem lágy, hanem puha tapíntatu, mindazáltal kemény és feszes, annyira hogy srófformán tekergős szálait kiegyenesítvén, ha ismét elbotsáttják, azon habos állapottjára visza pattan, — termetében az a' nevezetes béjjege, hogy a' nyaka' bőre kéttszerte pőtyögösebb, mint nyaktakarni kellene, és hogy, tsútsos görbe órát 's lábainak egy tenyérnyi végét kivévén, az egész teste mereül be van a' tömött kurta gyapjúval terítve, mely gyapjú, kiízzadt természeti 'sírral kövér.

Van Spanyolországban az említett legjobb fajta juhon kivül, többféle juh is, durvább fajta, mely a' sanyarúságot jobban kiálja, mint amaz. Egy nagyobb termetünek, 's egyszersmind hosszabb, durvább gyapjújunak hazabeli neve Chourros; egy más, még alábbvaló fajtát Metisnek neveznek: mellyekhez hasonlókat minállunk is széltére találni.

Szokássok a' Spanyoloknak a' fínom gyapjúju juhokat télennyáron egyre, legeltetni, mivel' módjok van benne. Ebben a' tekíntetben, a' Spanyol juhos gazdáknak egy részét igazi Vándorlóknak (Nomades) lehet nevezni: mely nevet ők külömben, a' juhokra ruháztak; mivel' az ollyan nyájjakat, a' mellyek nyarattzaka az északtáji hegyek közt, a' frantzia óldalfelé fekvő 7 vagy 8 fiók-országban: Gallitzia, Navarra, Burgós, Leon, Kásztília, Arragonia, 'sat. nyaralnak, őszfelé, időkésztettével, alább, vagyis, délfelé elindítják, és 50--60 ezerenként, de apróbb tsoportokban, az ország' déli részének mozgatják, és vándorolva las-

sanként hajtogattják mindaddig, míg végre azokat a' nevekedő téli idő, egésszen az alsó tengerpart' környékére, szinte Kádixig kénszeríti; és, ezek azok a' juhok, a' mellyeket ők Vándorlóknak neveznek. — Estantes, vagy Helytállók (jászlosok, jászlon telelők) pedig azok, a' mellyek télen által úgy élnek, mint a' miéink. A' legjobb merinos kosok Leonban teremnek. — Ezekről a' Juhokról sokan írtak, gazdasági tekíntetben; utóbb írt Petri, a' kinek a' Munkáját a' bétsi Tudományos Újjság tetemesen de sok tekíntetben elég méltatlanúl, megrángatta.

b. ÁNGLUS J. (O. A. Anglicanus, das englische Schaf.)

Külömben, kár neki külön nevet is adni: mert igasságszerént tsak az, a' mi a' Spanyol-, és többi efféle juh. Ellenben benn, hol jovítás, hol a' vídék' minémüsége által, annyifélévé vált már ez a' juh, hogy tsak a' nevezetesebb alfajtákat, 14-re számlálják; mellyek között eggyik gyapjára, másik húsára vagy húsbeli gazdaságára, vagy szaporaságára elébbvaló a' többinél. Egy nemzet se ment annyira a' juhjovításban, mint ez. Bakewellnek, Bedfordnak, ennek a' híres és örökemlékezetü két Ánglusnak köszönhet az az ország legtöbbet, a' juhtenyésztetésre nézve; valamint az utólsónak a' földmivelésre nézve is [1]). Az elsőnek egy kossa, tsak kiárendálás által, 's egyszer-

1. Megérdemli ez a' Nagy ember, hogy a' nevét örök Magyar-emlékezetre, itt is hagyjuk: ha méltán megérdemlette azt, hogy örök Ánglus-emlékezetre, a' legszebb emlékezetpenzt vertók megemlegetésére, melynek az eggyik lapján a' Hertzeg *Bedford* képe van, illyen irással: *Franciscus Dux Bedfordiae nat. Jul.* 23. 1765. A' másik lapon, egy Juhász szomorúan könyökől egy összetört oszlopra, melynek lerogyása a' nemzet' kárát jelenti. A' juhászbot elesett, a' kutya a' lábánál fekszik. A' lap' körületire e' van irva: *Tibi vota quotannis agricolae facient*: alól pedig ez: *Obiit Martii* 2. 1802. — A' halhatatlanságra vezető út nem mindég a' tsatamezőn 's királyi széknél kezdődik. A' Georgikonokból 's Bukolikonokból foj a' legártatlanabb ditsösség.

smind a' maga' nyájjára nézve is, esztendő alatt 1200 guinét keresett: mely jó pénzben mintegy 11000, rossz pénzben pedig 40000 forintot teszen.

c.) Olasz-, Német-, Frantzia-, 's tsaknem minden legkissebb Európai tartományok' juhai között, ezerféle a' külömbség, és a' Baromtenyésztetés' intézetei szerént, meg is különözik azokat: de tsak egyedűl ebből magából, ha sorra kellene azokat szedni, 's úgy, a' mint vannak, leírni, egy telyes Darab könyv lenne, mely nem idevaló.

2. TEKERSZARVU J. (O. A. Strepsiceros; das kretische, ungarische Schaf; la brebis de l' Isle de Crète. 229. K.). Cornibus excelsis, carinatis, flexuoso-spiralibus.

Egyenesen felálló, vákányos, sotúformán tekervényes, súgár szarva; mely a' jerkénél is, némellyek szerént, ugyanúgy felfelé állana, valamint a' kosnál; mások szerént pedig, valamint a' magyarjuhnál, széjjel (130. K.). Ez, vagyis ennek megszelídűlt fajtája az a' már most széltére úgy nevezett Magyarjuh; melynek eredeti hazája, Kréta sziget, vagyis, a' mostani Kándia. Gyapja, tsak a' szőre' tövén van egykevés; durva szőre arasz hosszaságu, fürtös. Hazája, már most leginkább Magyarország, 's ettőlfogva le, a' Törökországi szigeteken keresztűl, Krétáig. Erős természetére, tejelésére, de kivált' mind maga', mind gyenge báránnya' bundájára nézve, a' Magyaroknak különösen, igen hasznos állat, melyből tsaknem egyedűlvaló és legbetsesebb téli őltözettjek, a' bunda telikki: ebből szövik a' gubát is, mely nekik télinyári változhatatlan módi őltözettjek akkor, mikor a' bunda, némely Pásztorembereket kivévén, tsak téli.

3. SOKSZARVU J. (O. A. Polyceros (polycerata); das islandische Schaf; la brebis du nord. 231. K.).

Ennek a' gyapja barna és durva; de van neki a' durva szőr alatt, fínomabb és tömöttebb gyapja is. Szarva, többnyire 3, mellyeknek ketteje lefelé, a' közbűlső felfelé áll: de van 4 's több szarvu is, 8-ig. Hazája, Izlándia, Norvégia, 'sat. Nagyobbrészént, télennyáron az ég alatt húzzákmeg magokat, kivált' az izlándiak.

4. SZÉLESFARKU J. (O. A. Laticaudata; das fettschwänzige Schaf; la brebis à queue grasse. 232. K.).

Ezen a' juhon még ma is vetekednek az Útazók: és hogy mindeniknek lehet igassága, a' lessz az oka, mert a' mit az eggyik látott, a' másik nem látta. Korte pl., azt mondja, hogy Égyiptomi és Arabiai útazásában, számtalan szélesfarku juhnyájjakat látott; de tsak egynek sem vólt a' farka kis szekérre kötve, mint mások mondják, hogy úgy húzná maga után: hanem, míg tsak 10 fontnyi nehéz az, addig úgy tsüng a' hátúlján' a' lába' felső bötykéig, mint valami gomb vagy kostök, és mentében eggyik inától a' másikhoz ütődik, mint a' rongyos —— kaputrokśebje. Ha pedig 20--30 (némellyek szerént 40--50) fontra nevekedik; éz abból állana, hogy az egész farknak nevezett kövér tag, a' farával, úgyszólván eggyé olvad, és kétfelől, az alfeljuka mellett, az alfelpofájával (kettségkivűl a' kövérség miatt) összenyő, 's a' juka felett egy fedelet formál. — Le Vaillant azt mondja, hogy ő a' Jóremény' tsuttsán, egy kövérfarku juhot sem látott, mint mások mondják, pl. Forster, hogy ollyanokat láttak vólna. Ellenben, hiteles tanúk, pl. Berkenmeier és Ludolf (Historia aethiopica Lib. I. C. 10.), tajigán fekvő farkal rajzoltákle a' kövérfarku juhokat; melyre a' tudósok azt mondják, hogy ezek az emberek, tsak nem vetettek vólna bolondjában íllyen hazugságokat az okos világ elébe. — Bochart is emlékezik az íllyen tajigáról; 's az újjak közzűl helybenhagyják, Bechstein és Donndorf.

Ez a' szélesfarku juh igen közönséges és nagyon el van terjedve; mindenütt otthon van, Egyiptomban, Arabiában, Palesztinában, Persiában, Kínában, 'sat. Hogy Barbáriában, a' Jóreménytsútsnál, Madagaskárban is vólna, azt is mondják, Le Vaillanton kivül, mind. Orenburg körül, hízlalni szokták a' Muszkák; és ettől kerül az a' híres Muszkafaggyú, mellyel ollyan nagy kereskedés van: de én senkinek másnak nem ajánlhatom, mint Szappanosnak. Bétsben kevés betsi van. A' húsa jó, mégis igen óltsón kél, mivel' tsak a' 'sírjára igyelnek. — Az Ó Testamentom szerént, e' van kiszabva áldozatra.

5. HOSSZÚFARKU J. (O. A. Longicaudata; das langschwänzige Schaf; la brebis à longue queue. 233. K.).

Hosszú, földetérő farka' végin, valamint az oroszlánnak, bojt van. Már êről inkább el lehetne hinni, hogy ha valamelyik, talán módnélkül meghízik, a' farkát a' gyermekek tréfából tajigára teszik; vagy ha a' tsürkök a' felhajtást megengedik, felkötik, mint a' lóét: de külömben, ha bár látott is ez vagy amaz Útazó szekeresfarku juhot, én általjában haszontalanságnak ítéllem, és tsak ollyanak tartom, mint mikor a' hízó disznót megabrontsolják. A' szélesfarkunak a' farka pedig, nem hiszem hogy tsak eggyé is érné a' földet. Ollyan féleszü embert is mondanak a' ki 3 rőfös farkut látott vólna. — Ennek a' hazája, közel mint amazé, Barbária, Síria, Arabia, Ukránia, a' Kaukazus' környéke, Muszka-, és Lengyelország (?): de ez, sokkal ritkább, mint a' szélesfarku. A' bárányát, hogy a' szőre annál szebb kondorodásu legyen, némellyek vászonba varják, mint Erdélyben a' kék bárányt, és napjában meleg vízzel lotsolgattják.

6. GÍNEI J. (O. A. Guineensis; das guineische Schaf; la brebis de la Guinée; Adimain. 234. K.).

Hazája, nem tsak Guinea, hanem Senegal is, Keletindiákon, sőt Ámérikában is van már. Szőre apró és feszes, a' kosnak, a' nyaka körül, mint az oroszlánnak, serénnye, 's az állán, valamint a' jó ketskének, lefityegő szümőltse (tsertséje) van. Farka hosszú, kopasz; a' lába is hosszú. A' szarva rövid és bátra, a' füle háta megé lapúl két óldalról: füle lekonyúl. — Ez már, illik is a' juhoz, nem is.

7. TIBÉTI J. (O. A. Tibetanus; das tibetische Schaf.)

Ezt a' fajtát némellyek, nevezetesen Scher., azon nevezet alatt nevezik, és azzal az előkelőséggel említik, hogy ennek fínom gyapjából készülne az úgy nevezett Török-Sál vagy drága hosszú nyakbavaló. Én, ebben hagyom, azzal a' jegyzéssel, hogy a' feljebb leírt Kasmir Ketskével, talán tsak egy. Idővel, talán lessz módjok az ez után hívataljok szerént jobban járhatóknak, hogy mind ezt, mind amazt, vagy hihetőleg a' a' kettőt egy képben, lerajzolva elő adhattják; mellyet osztán, vagy az én tsontaim közzül egy, vagy más, még alkalmatosabb maradék, a' Magyar T. Históriába is beiktat.

8. JUHVAD J. (O. Ammon; das wilde Steinschaf, Muffelthier; le musimon, Buff. le mouflon. 235. K.). Cornibus arcuatis circumflexis, subtus planiusculis, palearibus laxis pilosis.

Karéjos szarva tekergős és tőben lapos, nyaklepenyegje pőtyögős és szakálszőrös, mely szügyig lehat. — Ennek, ismét két fajtáját tartanak. Az, a' melynek a' hazája Korszika, Szárdínia, Görögország és Barbária, sokkal kissebb; a' mongol-nyelven Argalinak nevezett pedig, mely Sibíriában, Kamtsatkáig-ki, és ezzel általellenben, Ámérikának északnyúgoti részén lakik, sokkal nagyobb fajta vólna. A' kos, egy Dámszarvasnál nagyobb. Szarva erős és nagy; a' mely a' Göt-

tingai Museumban hever, 9 fontot nyom: de ennél nagyobbak is vannak, úgy hogy némellyek, 2 illyen kinevekedett szarvat, 30 sőt 40 fontra is tesznek. Ennek a' szőre barna és hamuszín: a' húsa jó vadhús. — Ezt tartják legtöbben a' juhoknak általjában, törsökapjának, mely nem lehetetlen: de még bizonyosabb lehet az, hogy a' tekerszarvu krétai vagy magyarjuhnak, sőt legközelebbről, az erdélyi kék juhnak, e' lehetett a' legöregebb nagyapja. Ezt az állatot, Nagy Tatárországban, azon módon szokták vadászni, mint akarmi más, kősziklás hegyekben lakó vadat.

Minekelőtte ezt a' kedves állatfajt a' juhot elhagynók, szóljunk még valamit, a' mi ide férhet, annak tulajdonságairól. — Egy állat sints a' gazdasági szelídek között, a' mely a' megszelídülés által, a' maga' szabad állapotbeli természetét annyira megváltoztatta vólna, mint a' juh; úgy hogy, tsaknem azt kell rólla hinni, hogy ez az állat, talán sohase vólt vólna vad állapotban, melyben mindenféle állat a' maga' fenntartását, természeti hajlandóság' erejével eszközölheti. A' juhnak a' butasága, valamint gyávasága, példamondássá vált. Nem eszmél ez előre, tsak egy lépésnyire is; a' mit harangos vezérje tsinál, a' többi is egy hajszálra, ha bár a' tűzbe szalad is az első, a' többi mind utánna megyen; a' hol az örű ugrik, és a' hogy az ugrik, a' többi is éppen ott és úgy ugrik, ha bár az akadáj többé úttjában nem vólna is. Ha a' köjkéhez nyúlnak, ő azon nem sokat törődik; mikor ellenben, más érzékenyebb állat; többnyire, élete' veszedelmével is óltalmazza a' magáét. Nints a' szelíd juhnál ügyefogyottabb oktalan állat; és ha azokat az ember magától eltsapná, talán egyse, legalább igen kevés maradnameg életben, kivált' az első fajtabeliekből. A' többi fajta, mindenik a' maga' honnyában, inkább tsak tudna magán segíteni; de azoknak a' legjobban elterjedt, és leghasznosabb gazdasági juhoknak, az em-

beri segedelem, sőt telyes apolgatás, valamint a' gyermeknek, elmúlhatatlanúl szükséges.

Által is látták ezt az emberek régidőtől fogva, és annak apolgatását, már Virgilius' idejében, 's az előtt is sokkal, a' szíves szeretetig elkövették. A' maiak minden mesterséget elővesznek annak tökélletesítésére, vagyis, leghasznosabb fajtájának épségébenvaló megmaradására: melyre legbizonyosabb reménységgel rámenni, az égtáj' kedvező természete mellett, a' maglók' megválogatása, és a' jó takarmány által. Ennek végbevitelére, a' maiak, egy idő ólta, sem költségeket, sem nyúghatatlanságokat nem kímélik. A' híres Brenkenhof 200 aranyat adott egy jó ánglus-kosért: Holitsban, 16 ezer egynehány hazabeli forinton keltel kótyavetyén, egy magános spanyolszármazásu kos. Az anyajuh' megválogatására is, egy idő ólta, szintúgy igyelnek; sőt, vannak, a' kik balúl vélekedvén, úgy ítéltek, a' legutólsó időkben, hogy a' megjovítás az anyajuhtól inkább függene, mint a' kostól magától. — De mindezek, inkább gazdasági tudományok, mint T. Históriábavalók.

A' takarmány, az állat' szőri' nevelésére ollyanformán dolgozik, valamint a' trágya a' plánták' jobbúlásokra. Erőtelen, rossz takarmány mellett, a' gyapjú is tsak ollyan tulajdonságu lessz, mint a' sovány főldben a' plánta. A' juh, a' fűszerszagu és erejü takarmánytól, jobb állapotban van; ellenkező természetü eledel mellett, sokkal elébb elnyomja azt, petyhüdt testét környékező, sokféle rothasztó nyavaja. — A' juh, a' sót nagyon szereti, de a' sok sóétel a' gyapját betsteleníti. A' nedvesség legártalmasabb neki; száraz idő, friss levegő, legyen bár ez hideg, a' juhnak legkedvezőbb.

A' juh, viseli a' terhét 5 hónapig, köjködzik rendszerént eggyet, a' 6-odik hónapban. Élél 12--14 esztendeig: de 7 esztendeje után, nem örömöst tartják azt, meghízlalják és megölik. Esztendőben, nyírik egyszer, a' kinek tettzik, kéttszer: egyszer nyírni,

minden esetben jobb, hasznosabb, és gazdaságosabb, a' gyapjú hosszú, fínomabb, több mint a' kéttzeri nyírésbeli. Gyapja' mennyisége 1 fontól 10-ig, némely darabokon túl is van. Gyapja' hasznán kivűl, mely legelső, hasznátveszik a' tejének, jó húsának, faggyának, bőrinek; szarva, körme jó trágya; tsontja enyvnek, hurkája húrnak, 'sat. jó. — Linné azt mondja hogy a' juh 387-féle fűvet megeszik, 141-et nem.

X. Faj. — SZARVASMARHA; Bos; Rind.

Azon igassággal, sőt még nagyobbal, mint a' Szarvasnak (ceruus) a' maga' saját neve; a' Szarvasmarhának is különösen és előkelőleg, sajáttjává lett a' magáé. Valamint a' Baróm-, úgy a' Marha-név is, sokkal terjedtebb értelmüek amannál: mellyet bővebben kifejtegetni, nem idevaló vólna.

Fajbéjjege ennek az állatnak: Podvás tsonttermészetü bélszarván hüvej módra álló, állandó, üreg, karéjos szarvai; az előttevaló fajokkal megeggyező fogai. — Cornibus vaginae simillimis, perennalibus cauis, lunatis: dentes vt in praecedentibus. — Már itt, a' deák nyelvel tsak ollyan bőven bánunk, a' mijjen bőven a' Régiek a' T. Históriával bántak. Szedjük rendbe a' Szarvasmarhának T. Históriát illető nevezetesebb fajtáit, 's hagyjuk a' Baromtenyésztetők' gondjára számtalan tartományokhoz, sőt vídékekhez is termett külömböző alfajtáit. Vegyük elő legelősször azt, a' mely minket legközelebbről illet.

1. GAZDASÁGI Sz. (B. Domesticus; das zahme Rindvieh; le boeuf. 236, 237. K.) — Cornibus teretibus, laeuibus, extrorsum directis, sursum reflexis; palearibus laxis.

Kifelé igazodó hengeres sima szarva felfelé kanyarodik, szügylepenyegje vagy pillempáttya pőtyögős. — Ritka nemzet az, a' Régiek között szintúgy, mint

a' Maiak között, a' mely ezt az állatot, mint illene, egygyütt, egy névvel tudná kinevezni. Bos = ökör, taurus = bika, vacca = tehén (leghatározatlanabbúl; taura = meddő tehén, horda = hasas tehén), mind a' Deákoknál, mind nállunk, külön-nemét teszi ugyanazon faj Szarvasmarhának; úgy hogy a' deák T. Históriaírók kéntelenek vóltak annak a' tulajdon nevét venni elő fajtanévúl, a' mely se nem bika, se nem tehén, hanem legigazábban hoc bos, ὁ καὶ ἡ βους. Leghasznosabb nekünk, a' Szarvasmarhák között, ezt a' szelíd marhát esmerni jól meg, mellyeknek némely részben talán törsökfajtái, utóbb előfordúlnak. Ez az állat az, minden gazdasági állatok felett, a' mely mind életében, mind élte után, az embernek nem tsak eledelét és ruházattját, hanem a' mi talán legtöbb, az erejét is, legterhesebb, 's egyszersmind legszükségesebb foglalatosságaiban pótolja. E' tette és teszi ma is olylyan virágzóva a' nemzeteket, mely virághoz a' más módon gyűlt szemfényvesztő tzifraság, tsak — vólt, nints. Kevéjkedhetik a' jeles vérü szép paripa amaz emberölő veszett mesterség' tüzes divattja' mezején, a' maga' 's Nemzetek' elpusztúlásában: — a' mértékletes vérü ökör, az állandó haszonnal mindég telyes tehén tartja fenn az azt apolgató tsendes életü famíliák' életét. Ez adja az eltsigázott termőföldnek, a' mellyet maga' mivel, a' leggazdagabb erőt újjra vissza; ez az, a' mely szánt, takar és gazdag termést eszközöl; mely által a' Nemzetek a' legerőssebb lábra helyheztetődhetnének, — si sua bona norint, — 's nem tzaflatnának eggyik országból a' másikba, hol előre, hol hátra, mint az Orbán' lelke pokolba.

Melyik tartományban terem, a' temérdek fajta között, a' leghasznosabb szarvasmarha, igazán elő adni, nehéz vólna: eggyik egy, másik más tekíntetben elébbvaló. Mindenik a' maga' hazájában leghasznosabb, és, ritkán esik másképp' ki. Elégedjünkmeg két darabnak a' rajzolattjával, annyival is inkább,

mert tsak az igen nevezetes fajták vagy alfajták, ollyan számmal vannak, hogy azoknak mágoknak egy könyv kellene. A' szelíd állatoknál másképp' van a' dolog, ezek, nem ollyan állandók a' magok' termetekben, mint a' vad állatok. — A' legnagyobb és legszebb fajta szarvasmarhákat Angliában, Hollándiában, Keleti Frieslándban, Holsteinban, az egész Báltik-tenger' déli mejjékén, Lengyelországban, Austriában, Magyarországon, Hélvétziában, Szitzíliában találnifel. Színe, tsak egy faluban is sokféle: veres, fejér, fakó, hamuszín, barna, fekete, tarka mindenféle, ordas, 'sat. Angliában, 's másutt is, természettel-szarvatlant is találni, melyre a' fajtanév nem illik. A' Magyarországi (kéttségkivűl olaszfajta), nagy súgár szarvu, szálas testü, fejér, a' Haza' sík térségén, és a' Hélvétziai zömök, fekete, hosszú szarvasmarha, talán legállandóbbak. A' legnevezetesebb alfajták közzé számlálja Bl. az említett szarvatlan, és a' Szitziliai, rendkivűl nagy szarvut, mely, úgytartom, éppen az, a' mely a' Magyarországi alföldi fajta.

A' szarvasmarha, szereti a' mértékletes levegőjü, inkább hideg, mint forró-meleg tartományokat, a' lapájos, magas fűvü vidékeket. Mint lomha testü állat, szereti a' nyúgodalmat is; hirtelen, és rendszerént mohon eszik; ezenkivűl, ha ráér, mindég hever és kérődzik. Ellenben, ha megszorúl, bátor, az ellenségével szembeáll, a' farkas ellen segerestől, farral össze állva, óltalmazzák magokat. A' Pásztor' kutyájának engedelmeskednek; de az idegent, valamint a' lúdat is, egy akarattal, rendetlen különös hangu bőgés közben, mely bőgést, egynek a' jeladására mindenik ért, dühösen megtámodják. Egyéberánt, a' kéz alatt forgó szarvasmarhának mindenik neme, bika, tehén, ökör, kivált' ha már nem fiatal, igen jámbor és szelíd állat: tsak az űzelkedő bika és újj borjas tehén az, a' mellyeknek ritkán lehet hinni; a' szabadon tenyésző-pusztainak pedig egyneksem.

A tehénnek a' betsi és haszna, mind alfajtájához, mind takarmánnyához szabva, igen külömböző: van 10--20 ezüst forintot érő tehén, van 100--200 forintos is. Amaz, 2--3 ittze téjnél többet, napjában nem; ez, 30--40 ittzét is megád. De ehhez szabva, takarmányt is két-háromannyit és jobbat kíván ez, mint amaz, mely a' sovány takarmány mellett is egésségesebben marad, mint a' drága tehén, a' jó mellett. Sovány legelőről, jobbra költöztetni az idegen szarvasmarhát, ha az égtáj sem ellenzi, jó: de megfordítva, neki halál, vagy nyomorúság. — A' vizes vagy harmatos lapos levelü fü, különösen a' veres lóher, a' szelid szarvasmarhát könnyen felfújja, mely után, gyakran meg is döglik: de gondos gazda' keze alatt, sohasem. Ha az illyen fü' étele előtt megitatják, nem annyira árt neki a' vizes lóher, mivel' annyit nem ehetik. A' szarvasmarha' gyomrában is, mint elébb is említettem, terem gyomorgojó; mely rendszerént a' magáról, vagy társáról lenyalt szőrből tsapzik össze a' gyomorban.

A' szarvasmarha elél 15--20 esztendeig, de a' gazdaságit, ennyire nem eresztik, 8, 9 esztendején túl, többnyire meghízlalják 's megölik; mert az ő vége ez. Huszonöt 's 30 máśára, nem egyszer hízlalták már ki a' szarvasmarhát. A' szarva 3 esztendeig sima, a' negyedikben terem a' tövén egy gyűrű, 's azután minden esztendőben egy újj; de sokon, az ötödik esztendeji termés tettzik elősször meg. Ezek a' gyűrük, de még jobban a' fogok' minémüsége, megmutattják a' szarvasmarha' életidejét. — A' gazdasági szarvasmarha' sok hasznát, nyavajáit, orvoslása' módjait, általjában, az azzalvaló bánás' jó rendit és szerit, a' mezeigazdasági könyvekben, 's az ezekkel eggyütt-hasznos gyakorlásból kell megtanúlni. Itt, tsak azt említem, hogy a' szarvasmarhák' legveszedelmesebb nyavajájok, az a' híres marhadög, legbővebben, 1711-ben terjedtel Európában, és egyedül tsak ezt a' marhát járja. Élte után, legfőbb haszna neki a' húsa. A' füstölt, de kivált' besózott szarvasmarha hússal igen nagy kereske-

dést úznek; ez az, a' mely a' hosszú útra indúló tengeri hajókázoknak egyedúlvaló húsbeli eledelek. A' Hamburgi efféle füstölt hús, nem tsak kedves ízü, hanem a' közönségesnél könnyebb emésztetü is. A' Braunschweigi cervelatkolbászt leginkább szarvasmarhahúsból készítik. A' többi részének a' haszna előfordúl a' Mesterségtudományban. Egy híres, és különös hasznát találta még a' tehénnek, 1798-ban, Dr. Jenner, a' ki az úgynevezett tehénhimlőt, a' gyermeknek a' természeti himlőtőlvaló mególtalmazására, feltalálta, vagy tsak, újjra módiba hozta? — Lássuk most a' Szarvasmarhafajnak állandó külömbségü fajtáit.

2. URVAD Sz. (B. Vrus; der Urochs, Auerochs; l' aurochs. 238. K.). Cornubus crassis breuibus, sursum reflexis, fronte crispa.

Ennek a' dühös vadmarhának a' szine szennyes fakó, szarva rövid, vastag, felfelé sarlóformán kanyarúló, feje busa, homloka borzos, nyaka vastag, rövid, és hosszabb tömött szőrü marja magas vaskos, de nem púpos mint a' következőjé: a' hátúlja alatsonyabb. Bétsben, ezelőtt 19 esztendővel még, lehetett látni a' vadküszködtető hellyen. Mostani hazája Sibíria, Lithvánia, és ha igaz, Lengyelország is vólna. Hajdan, Németországban, mint nem igen régiben, Erdélyben is lakott; de hogy most Magyarországon is vólna, ezt W. talán a' bivajok' sorából írtaki. Hol vette az Ur nevet, utánna áskálódni, talán nem is méltó, mivel' elég bizonytalan. Hogy Ur, germanus nyelven erdős, berkes hellyett tett vólna, ezt meghatározni az Adelungok' gondja: de hogy Ur, egyéberánt, kezdetformát, fővalamit, előkelőt, gyökeres eredetet, 's több illyet jelent, azt minden Német tudja. Az pedig, hogy a' Deák, az Vrus nevet a' germanus Ur-tól vette vólna, — tsak kérdésnek jó.

Hogy a' gazdasági szarvasmarha ettől, 's némely-

lyek szerént, a' háromtól, Vrus, Bonasus és Bison, mely mind egy vólna, származott, ki hiszi, ki nem hiszi; tudni jó vólna, de nemtudni sem sokat árt. Némellyek az égtáj' változtatni hatalmasan tudó erejében bizakodván erőssen, merik állítani hogy a' szelíd szarvasmarha, az Ur' maradéka vólna. Az igaz, hogy ha most az Ádám' paraditsomába, úgy a' mint kellett neki lenni, egyszerre bebukkanhatnánk, lenne dolog a' magyar-ökör' kiválasztásával. — Az Urvad-bika szörnyű erős, a' Ketskeméti bika neki tsak gombótz vólna; a' medvét úgy hánnya, mint megannyi matskát. — A' húsa jó, a' bőre szörnyű erős, nyaklónak hatalmas, a' bikát jobban megbírja, mint a' lántz: a' szarvából a' Régiek ivótürköt tsinăltak, mint mi ma széltére, a' bika' szarvából.

3. BISON Sz. (B. Bison americanus; der nordamericanische Bison; le boeuf sauvage du Canada. 239. K.). Cornibus diuaricatis breuibus, iuba longissima, dorso gibboso. — Schr. 296.

Széjjelálló rövid szarvai; tarkóján, szügyén szörnyű lompos barnafekete nyakhaja, valamint az oroszlánnak. Feje bugjos, úgy hogy a' szarva, mely tőben egymástól távol áll, tsak alig láttzikki gyapjúforma szőriből. A' vállán, valamint a' tevének, púpja, mely szintúgy gyapjas; az álla alatt pedig, a' lompos szőr szakállformán tsüng. Az egész eleje vaskos, izmos, széles, a' hátúlja kartsu, sima kurta bársony tapíntatu szőrrel: farka' végin szőrbojt. Ez is egy rettenetes vad állat; és Ámérikának némely vidékein annyi van, hogy tsak egy vadászatban, ezeret 's többet ölnekmeg. Egy jó kövér ökörnek a' faggya, ollykor másfél má-'sát is nyom. Hátban, farban, nyáron kopasz, tsak a' nagy serénnye marad. — Harmadik illyenforma állat, a'

4. ZEBU Sz. (B. Indicus Zebu; der Zebu, indischer Ochs; le zebu. 240. K.).

Sárgával és veressel elegy fejér színe; szarva nem

igen görbe, hegyben fekete, tőben, közel egymáshoz; vállán, valamint az ámérikainak, púpja; tsípeje kerekded. Hazája Kína, Keletindia, a' hol az, paripa- és igás szolgálatot teszen. Hogy Pietro della Valle, kétpúpu tsupa fejért is látott vólna, mondják. Úgy kalapíroz mint a' ló; hintóba is ezt fogják. Keletindiákon nints egyéb vonó marha. Taverniernek a' kotsijába illyen kettő vólt fogva, mellyeket 100 rupinon (mintegy 40 ezüst forinton) vett: délben, vajjal és fekete tzúkorral gyúrt búzalisztfélét ett, estve, tsitseriborsót. Ennek, ostor nem kell, hanem a' Bengáli ember tsak a' farkát tekeri. Igen sok hasznát tekíntvén, imádja azt a' Hindus. A' legnagyobb tiszteletet adják a' Királynénak azzal, ha a' szobáját, kárpit hellyett, a' Zebu' ganéjával mázoljákbé; elébbvaló az minden Fresco-festésnél. A' Király, minden udvari Tisztségével eggyütt, mélységes tisztelettel kitérnek előlle. Angliában nem egyszer tartottak Zebut, mely ott is szintúgy szaporodott; hanem a' teje hamar elapadt, és a' borját gazdasági tehén' tejével kellett tartani.

Hasonlónak mondanak ehhez egy (talán) más fajtát, mely Északáfrika' pusztaságain lakik, és Lantnak vagy Lemptnek hívják. Ez is ollyan futós, hogy a' ló nehezen éribe. Édes húsát, szeretik a' Szeretsenek.

Mind ezt, mind az elébbi 3-féle állatot, sokan ugyanazon egyfajta' alfajtáinak, mások külömböző fajtáknak tartják. Amazok, az égtáj' és életmód' hatalmas erejével állanak elő állítássok' erőssítésére; ezek pedig (mint már Bl. is) azt mondják, hogy az elfajúlás, ollyan maradandó fajbéjjegeket, mint azokban van, nem okozhatna. Eggyik azt mondja, hogy a' Bison az Urvaddal párosodni szokott, és amannak a' púpja, a' harmadik fajzásra egésszen elmúlna: másik azt állíttja, és ezt legkönnyebb is megbizonyítani, hogy a' Bison, az Európaiaknak Ámérikába lett menetelekkor már ott vólt. Ha ott vólt, mely bizonyos: úgy, ta-

lán egésszen bizonyos az is, hogy neki az Urvaddal, mely Ámérikában nem terem, semmi köze. A' régi világ' illyenforma púpos vadjainak sem lehet rokona, ha igaz az, hogy Ámérikáról, az Európaiaknak oda-menetelek előtt, senki semmit sem tudott, mert a' két világból, tsak nem úsztak egymáshoz által; a' világ-sark tájéki szárazon vagy jegen is nehezen kerülhettek eggyüvé, vagy, eggyik világból a' másikba. És így, ha rokonosok; úgy, még Ádámon is túl kell gondolkozni: vagy pedig bizonyos az, hogy az ámérikai Bison, sem az ó világi Zebunak, sem az Urvadnak nem attyafia.

5. BIVAJ Sz. (B. Buffelus, Bubalus; der Büffel; le buffle; ángl. the buffalo. 241. K.). Cornibus resupinatis, sursum reflexis, antice planis.— Schr. 300.

Itt van ismét egy gyönyörű állat, mellyet ha szemléjjesen nem esmernénk, első tekintetre, kéttségkivül könnyen elíjjedhetnénk tőlle. Előlhátúl lapúlt, rántzos, fekete szarva, tőben hátra indúlva lefekszik, ismét feltekeredik, végen hegyes. Hosszas feje, lompos izmos testéhez képpest, kitsiny, mellyet merő sovány nyakán, rendszerént előre nyújtva hordoz, éppen mintha mindég úszna: tekintete buta és rettegő-komor: teste rövid, hátúl rendkivül széles, nagy tsípőbutzkókkal: lába zömök, vaskos, otromba; farka rövid, nagyobbára kopasz, végen szőrbojtos; színe barna-fekete, apró ritka kemény szőre, mint az elefántnak. Erdelyben, fejér bivajt is találni; mely, színén kivül, amazzal egésszen megeggyez. A' fiatal bivajnak a' szőre ellenben elég szálas, de ha megnevekedik, az is kopasz lessz, és gyirkás, mint az öreg; mert ha szerit teheti, szüntelen fülig' hentsereg a' sárban, vízben, mint a' disznó, mellyel a' motskosságban mindenkor vetekedhetik. A' bivaj minden gazdasági állatok felett legerőssebb; a' mit 4 jó ló elhúz, azt 2 bi-

vaj a' sárban nem hagyja; ha a' legnagyobb erőlködésre kerül a' dolog, a' két első lábaival letérdelve, indíttjameg a' terhes szekeret. Az elefánt és órszarvu után, legerőssebb állatnak tartják: de az urvaddal, talán nem birna. Lomha egy állat; ennek se ostor, se bot nem használ, vasvillával vagy nyársal kell előbb nógatni; de többnyire tsak magára hagyják, 's ballag, a' mint szokta. Némely tartományokban vaskarikát húznak az óra' tzimpájába, 's úgy igazgattják.

A' bivaj, a' gazdasági szarvasmarhával, ha hozzá szokik sem párosodik, legalább ritka esetnek kell lenni; sőt a' gazdasági tehén, a' bivajborjúval meg nem hagyja magát szopatni, azt mondják, a' kik próbálták. Bőgni nem tud, hanem tsak rekeg vagy hereg, a' bőgés és röfögés közzé illő tsínos hangon. A' borját, hordozza a' hasában, mint más szarvasmarha, 9 hónapig. A' veres szín és a' tűz vagy puska' lobbonása minden vérét felpeződíti, dühössége rettenetes. Fegyvere, a' homloka és a' lábai; a' mire megharagszik, összetöri, tapodja. Úszó, nem tsak jó, hanem, ha tanúlatlan, meleg időben a' szekérrel eggyütt a' legközelebb meglátott vízbe szalad 's belé fekszik; és tsak ekkor tud szaladni, meg ha valamit mérgében kerget. Ha a' bikát, mint rendszerént, kiherélik, jámborabb: a' béressétől fél mint a' tűztől. Igába igen hasznos, nagy tereh' hordozni; de az ekében, méjj barázdoláson, vagy földbontzoláson kivűl, tsak erő-, és idővesztegetés vólna.

A' bivaj' eredeti hazája Ásia, és nevezetesen Tibét vólna, mellyet abból gyanítanak, mivel' a' Görögök és Rómaiak nem esmerték, hanem a' mit bubalusnak híttak, ketskőz (antilope) lett vólna. Onnan terjedt vólna osztán el tsaknem az egész Ásiában, Északafrikában, s' utóbb, a' 7-edik esztendőszázban, Olasz-, Török-, és Magyarországban, 's néhol Németországban is. Toskánában kitsapják a' legelőre, 's ha szükség van rá, a' gazdája, tsak a' kutyát küldené érte, mely azt a' többi közzül kiesmeri, és fülénélfog-

va haza vezeti. Ez, furtsa szokás vólna, ha el lehetne hinni. Mások, Áfrikát is eredeti hazájának tartják. Itt, és Keletindiában, még most is seregestől vólnának, vadon: de talán a' következő fajta? —

A' bivajtehén talán még hasznosabb a' gazdaságnál, mint a' bivajökör. Tejet nem sokat, de háromszorta kövérebbet ád mint a' gazdasági tehén. Hogy Ásiának nyúgoti óldalán, napjában 33 ittzét (22 kupát) adna egy, talán módnélkül nagy dítséret vólna a' bivajnak. Ha a' bivajtehenet fejés alatt tsiklandják, több tejet adna. A' régi Scythák tettek vólt így: mikor az egyik a' lovat fejte, a' másik egy nádtsővel a' ló' szájába fúkált. A' bivajtéjnek, vaja, sajtja igen jó, de a' mint mondják, az első hamar megromlana. Más nyereség benne az, hogy a' takarmányban nem válogat, a' legalábbvaló szénán, szalmán, tsak meleg hajléka legyen, könnyen kitelel: hanem, télen, mondom, a' meleget, nyáron a' hűvöst, vizet vagy motsárt, okvetetlen megkívánnja. Ha jó lapájos legelője, 's télen, jó és elég takarmánnya van, annál jobban fizet, 's egyszersmind kéttszerte jobb húsban is lessz, mint más szarvasmarha. Húsa, megehető, de rágós és édes.

Egy jól kinevekedett nagy termetü bivajt, ki lehet bízlalni 15--20 mázára: különben 8--10 mázát szokott nyomni. Bőre erős, mint a' bivajbőr; Frantziaországban nagy kereskedést űznek vele: bőrtsőnek, borereszteni 's tüzet óltani legjobb, nyereghevedernek, nyaklónak, 's egyébnek, a' hol erő kell, hatalmas; de nem minden Tímár tud hozzá. A' Frantziáknál, ez maga, egy külön-mesterség: Páris mellett Corbaicban, Lyonban, Rouenban, Niortban, 'sat. a' fészke. A' szarvából szép tubákpiksist, olvasót, mai módi leány fűsűt, 'sat. készítenek. — Ennek a' közönséges bivajnak, alfajtája-é, vagy törsökfajtája azitt következő

6. ÁFRIKAI B. Sz. (B. B. Cafer; der Caffersche Büffel, afrikanischer Ochs. 242. K.). Cornibus basi crassissimis, rugosis, fronti incumbentibus, media

attenuatis, teretibus, deorsum inclinatis, inde sursum flexis, apice mucronatis, introrsum oppositis. —

Ki lehet nézni fajtajegyéből, mely ez: vastagtövü ráncztos szarvai a' fejének jódarabját, tarkójától szinte a' szeméig, beterítik, úgy hogy a' két szarv között alig marad egy hüvejknyi köz, onnan egykisség lefelé hajlik, középen hengeres és ismét felgörbül, a' teteje hegyes és hirtelen befelé fordúl; hosszú fülei lefityegnek. A' fejét, valamint a' közönséges bivaj, mindég úszóra tartja. — Ez egy rettentő állat, és megérdemli hogy a' bivajfajtáknak törsökfajtájok legyen. Egy a' legmérgesebb és legbosszúállóbb állatok között. Azzal meg nem elégszik, hogy az embert vagy állatot megöli, hanem még a'hólt testét is hosszason gyomrozza, izreporra tapodja és térdeli, a' fogaival és szarvaival széjjel szaggattja, a' bőrit ráspojos nyelvével lenyalja. Akkor ott hagyván, ismét rágondolja magát és vissza megyen, 's a' mészárlást újjra kezdi. Semmimódon nem lehet megszelídíteni. Sparmann lőtt eggyet, és látta, azt mondja, hogy küszdik ez az állat a' halállal, 's ezt veti utánna: "Sohase láttam a' törődésnek és dühösségnek elevenebb képét, mint ennek az állatnak a' tekintetében." — Termete ollyan, mint a' közönséges bivajé. Húsa jóizü, és leves. Hazája Áfrikának a' gyomra.

7. ÁRNI B. Sz. (B. B. Arni; der Riesenbüffel. 243. K.). Cornibus diuaricatis, lunatis, longissimis. — Abbild. n. h. Gegenst. 63.

Igen hosszú távolálló görbe szarvai. Hazája, Keletindiának északtáji hegyes vidékei. Iszonyú nagy állat: magasságát 14 talpra mondják, és hogy 30--40 mázát nyomna. Egy fiatal, nyomott 15 mázát. Színe fekete, de a' szarva között, egy kis tsomó hosszúszálu üstöke, rőt. Hindostánban megszelídítették, és ezen szoktak hátalni. Hogy a' Sibíriai fojóvizek' környékein ennek az állatnak iszonyú kaponyáját, az ele-

fánt-, és órszarvu-tsontokkal eggyütt keverve találták, bizonyosnak mondják; mely eset, ismét egy megfejtésrevaló feltétel.

8. LÓFARKU B. Sz. (B. B. Grunniens; der Büffel mit dem Pferdeschweif, Ziegenochs, Sarluk; le boeuf velu. 244. K.). Cornubus teretibus introrsum curuatis, vellere propendente, cauda vndique iubata.

Hengeres szarvai befelé görbűlnek, hosszú gyapja letsüng, farka, mint a' lónak. Ez az állat, hengeres szarvára nézve, közönséges szarvasmarha, farkára tekíntve ló, egyébaránt, inkább bivaj, mint más. Legkitettzőbb benne kűlsejére, a' végig gyapjas, vagy hosszú, puha, fényes szőrü lófarka. Ketskeszőre térdig lenyúlik, 's ezért láttzik a' lába rövidnek. A' háta, nagy bojhos letsüngő szőritől, mintha púpos vólna, görbén áll; külömben ollyan mint egy kis tehén. Hogy nem bőg, hanem röfög, ez, tsak ollyanformát tesz', hogy közel úgy szóll, mint a' mi bivajunk; e' sem igen kellemetes hangot ád. — Hazája Északáśiában, Tibét' környéke. A' Mongolok, Tibétkörnyéki Tatárok, sőt még Hindostánban is, gazdasági állattá szelídítették azt, terhet hordoztatnak vele: a' tehén' teje jó, és sokat ád, a' vaját nagyra betsűlik az Ánglusok. Külömben, igen vad, és még szelídkorában sem szenvedi az idegen embert. A' veres és sárga színre eltelik méreggel; mérgében felemeli a' farkát, úgy kóvájogtattja, maga rázkódik, 's mérgesen néz, mint a' közönséges bivaj. Fördik, úsz mint ez. Rossz húsát megeszik a' Mongolok, Kálmukok. Legnagyobb betsit hordozza a' farkában; kivált' ha ez szép fejér, igen drága. A' Londoni Museumbeli, egy öl hosszaságu. Rendes haszna az, hogy legyezőt (tsaurisz) tsinálnak belőlle; azonkivűl, a' pompáraval elefántokat, lovakat, tzifrázzákfel vele. Azt állíttják némellyek, hogy a' híres lófarkak a' Töröknél, ezek a' ditsőségjegyek,

efféle bivajfarkak vólnának. A' Kínaiak tűz-szín veresre tudják azt festeni, 's a' sátorjok' és sapkájok' bokrétája ebből áll. — Ezt a' szarvasmarhát a' hazájában Yakknak, Hindostánban Suraghognak hijják.

Mondanak még ennek egy szarvatlan fajtáját, melynek a' neve Cheinik. Ez, tsak abban külömbözne amattól, hogy szarva nints, és hogy tsupa fekete, mikor amannak a' szőre fejérrel elegyes fekete, és a' serénnye fényes-fejér. Ez a' kobakfejü vólna az, a' mellyet Pallás látott, és hosszú léfityegő füle vólt.

9. MOSKUSSZAGU Sz. (B. Moschatus; der Bisamstier, Bisamochs, Moskusochs: le boeuf musqué; ángl. the musk-ox. 245. K.). Cornibus longis deflexis, basibus latissimis complanatis, ad frontem contiguis, apicibus reflexis. — Schr. 302.

Hosszú, tőben széles lapos, lefelé indúlt szarva szinte egymást éri, hegyes vége felgörbül. A' 2 szarva' nehésségét 50--60 fontra is teszik. Szőre gyapjúforma, hosszú, szinte főldig ér, szine barna-rőt Mekkorasága az áfrikai bivajjal megeggyezne: de mások tsak a' nyőstény szarvas' nagyságához szabják. Hazájának egyedül tsak Északámérika' felső részét, a' 66--73-dik világabronts között, a' Hudsonsbay' nyúgoti mejjékét (mely Földinél hibáson van kimondva), nevezetesen Újj Wallist tartják. Lakhellye a' kősziklás hideg hegyek, mellyeken, valamint a' vad ketske és ketskőz, igen ügyesen jár-'s-kél. Húsa moskusszagu, mely miatt nem is vólna megehető.

IX. REND

Egybotskorkörmük; Solidungula.

Ebben a' Rendben vannak azok az emlősállatok, a' mellyeknek a' körmök mind-a'-négy lábok' végén, új nélkül, tsak egyegy, és úgy vannak ráhúzva, tokformán, valamint az ember' lábára a' botskor vagy tzüpő, egy darabban (Mammalia, extremitatibus solidungulatis); mely körömfajta, az előbbi VIII-dik Rendbeli állatoknál, két darabban, a' VII-dik Rendbelieknél pedig több darabban, különválva, de nem hasadva, hanem úgy teremve szokott lenni. Nints illyen állat több egy Fajnál, melynek, Fajtája is kevés van. Ezeknek az állatoknak, valamint az emlősállatok' nagyobb részének, tsak egy gyomrok van, melynek a' belső nyittján egy ki-'s-bé nyíló fedél áll; és ezért nem tudnak azok soha okádni. Nints nekik epehójagjok is. Ez az egybotskorkörmü maganos Faj, a' T.H. tettzése szerént, a' maga' legjelesebb és bővebb fajtájának tulajdon nevét, egész méltósággal viseli, úgymint: —

LÓ; Equus; Pferd.

Melynek fajbéjjege ez: Botskorkörme magános, farka serteszőrü: felső kapafoga 6 részút tsonkák, alsó is 6 előreállók; magános agyarai mindenfelől távolállók. — Pedes vngula indiuisa, cauda setosa: dentes primores superiores 6 obtuse truncati, inferiores 6 prominentiores; laniarii solitarii vtrinque remoti. — Fő fajtája a' lófajnak, nem mondom a' Közönséges, hanem a' tulajdonúl és vezetéknevén úgy nevezett —

1. GAZDASÁGI L. (E. Caballus; das Pferd; le

cheval: ángl. the horse. 246. K. tsődör; 247. K. kantza). Cauda vndique setosa.

Az elébbi Rendben előfordúlt kétbotskorkörmü állatoknak, az emberek' hasznát inkább illető számos fajai és fajtái, nevezetesebben pedig a' teve, renszarvas, ketske, de kivált' a' juh és szarvasmarha, mindenkor megmaradnak a' magok' nagy betsekben legelől, mint legszükségesebb gazdasági állatok: a' Ló pedig, maga' részéről, az ember' könnyebbségére és kénnyére lessz mindenkor legelső, mellyet neki keze-lábának lehet mondani. Ez az állat az, mely az embernek nem tsak hív baráttja, mint a' jó kutya, hanem minden erős dolgaiban, járáskelésében, legnagyobb veszedelmei között is, valóságos bajtársa. Nints is ennél egyegy hajlandóbb állat, a' maga' fajábanvaló tökélletesedésre; nints jelesebb termetü a' maga' fajtájában, mint az emberi segedelem mellett kipallérozódott paripa.

De nem tsak tökélletes szerrel összeszabott jeles és fínom termetével, melyben a' ló az emlős állatok között nehezen találna magának párját, hanem erejével és gyorsaságával is ajánlja az magát az embernek. Azt merték rólla mondani, hogy a' szélnél futósabb vólna. Mely ha nem éppen igaz is, tudván azt az újjabb igyelődések szerént, hogy a' legkeményebb szélvész, 1 másodpertz-óra alatt 120 talpnál tovább ment; bizonyos mindazáltal az, hogy ama' híres pájafutó ánglusló, Eclipse [1]), egy másodpertz-óra alatt, 58 (F. = 88: talán nyomtatáshiba) talpat futottel, azaz, a' legnagyobb futásbeli kinyújtódzása 25 talp hosszaságu vólt, és íjjen kinyújtódzást, azon idő alatt, $2\frac{1}{3}$ részt tett. Thornhill, a' Skiltoni Postamester, 54 németmérföldet, három fogással, harmadát 8 lovon, harmadát 6-on, az utólsó harmadát, az első 8-ból 7-en, 11 óra és 32 órapertz alatt, fogadásdiból elfuttatott, azaz, Skiltonból Londonba, innen vissza, és is-

1. An Essay on the proportions of *Eclipse*: Works of *Ch. Vial de Sainbel*, 1795. 4.

mét Londonba nyargalt. Híres pájafutó lovak vóltak még ott, a' Childers, Sterling, Diamond, Patriót, Panglos, Bandy, Boxer, 'sat. Childers, 6 órapertz és 40 másodpertz alatt, a' rendes $\frac{3}{4}$ németmérföldnyi pájját elfutotta. De ha nem erőltettjük is azt ennyire, mint az Ánglus, Tatár, Török és több nemzetek is, gyönyörködésből szokták; tsak a' rendes futása a' lónak, mellyet maga' veszedelme nélkül megteszen, sok, és rendkivül fontos; kivált' mikor a' tsatatanyáról kell elillantani. — Erejére nézve is nevezetes az a' gazdasági állatok között, mert valamint húzni, úgy emelni is alkalmatos; mellyet a' többiben, egygyütt, fel nem találunk. Nem 210 ánglus fontot, mint mondják hogy elemelne, hanem 4, 5, 6 embert, vágtatva viszen a' Debach' lova jó darabig, mely 7--8 máſára menne.

A' jó lónak a' bátorsága, hartzoló kedve, tsaknem leírhatatlan. Ez az egy állat az a' földön, mely a' legkegyetlenebb emberhóhérlás', ágyúbógés', fegyvertsörgés', puskaropogás', ón- meg vasesső', tűz', füst', véromlás', ezerféle sikóltás', jaj', hörgés', nyögés', kellőközepén, nem fut, nem hátrál, hanem minden legkissebb dühösség nélkül, gazdája' akarattja szerént helyt áll, és még nagyobb veszedelembe törekedik. Ebben a' tekíntetben, a' szörnyű kazal-elefánt nem egyéb, mint az ütközetre kiálló részeg katona; mely józan fővel az atzéltsiholástól is elszalad. A' tsatához termett lóból, se sebnek, se véromlásnak a' látása, sem a' maga' kínnja, nem tekerki valami siralmas hangot; tsak örömében, jókedvéből, vagy az ütközet' melegén nyerít az, mint megannyi ditsősséget harsogó trombita. A' többi emlősállat, ha bár külömben nem szokott is szóllani; kínnja között hangot ád. De, hagyjuk ebben ezt a' jó szívet méltán borzasztó ditsősséget, tapogassuk tsak, az emberi nemzetet igazán ditsőítő kötelességünket, az ember' lételéhez szorossan köttetett mindenféle gazdaságot, melyben az embernek minden állatot sokkal meghaladó segedelme, ez az ál-

dott marha, a' ló. Mivé lenne az ennyire pallérozódott mostani embernyom, ha a' lótól egyszerre meg kellene válni? — kiki jól képzelheti.

Ennek a' betses állatnak efféle szép tulajdonságai, és párja nélkűlvaló sok haszna, jeles természete tselekedték azt, hogy azt, az azt szorossan megesmerő nemzetek a' legnagyobb gondal apolgattják, szeretik és betsűlik, minden más állatok felett. Az Arabsnak, a' maga' nemes famíliája' eredete eszébese jut akkor, mikor a' lova' származását ezer esztendőkig irásban adja tsalhatatlanúl elő. Vannak laistromok, a' mellyek a' Salamon' ménesséből vezetike a' mai napig a' lovak' maradékát. Mások, nem ólat, nem is tsak kastéjt, mint Condéban, Betsben, Londonban, 's más ezer helyllyen láthatni, hanem — minek mondhatnók egyébnek — pompás, felséges félgojóbis-boritéku templomot épitettek a' lónak, mint Wallis Hertzeg az Ánglus Királyi Igazgató, Brightonban; mellyet paraditsomnak inkább lehetne mondani, mint lóólnak. De ezen, ott a' hol a' tudománynak is megvan az érdemlett betsi és pompás épületü ditsőssége, senkisem álmélkodhatik úgy; mint mikor nállunk a' felhőkbe kapaszkodó lópaloták' fénylő fedeléről láttjukmeg 3--4 mérföldnyire a' rongyos falut ott, a' hol az Istennek dűlőfélben álló kunyhóját, házról-házra tudakozzuk; az Oskolát tsak a' lármáról találjukmeg a' ganéban. Lord Boyle, a' maga' kedves paripája' sírjának pompás oszlopára, a' maga' kertjében, ezt mettzettette: Hic sepultus est Rex Nobby, equorum princeps, omnium sui generis longe praestantissimus: ob. 12. Febr. 1754. aet. 34. Az oszlop' többi lapján, a' paripának számtalan jótettei között, a' bérekesztő sor ez: — Nem egyéb, oh! nem egyéb vólt ez, mint maga a' tökélletesség. — Mire nem vitték, a' jó ló' jeles tulajdonságai a' háládatos emberi szivet! —

Meg kell azt minden esetre vallani, hogy a' lónak az ő lóbetsi megvan és meg is marad. Ez az, mely a'

maga' jó gazdáját a' legdühösebb veszedelemben is rettegés nélkül hordozza, országokról-országokra kénnyére viszi, földjét miveli, gazdaságát egybetakarni segíti, a' Tatárnak egész famíliáját hússal, téjjel és pálinkával táplálja. Nem tsuda 'hát, hogy ennek a' jeles állatnak, híres Nemzetek is és szembetünő nagy emberek fogták pártját. Caesar, a' maga' idejében legjobb lovagló vólt; Xenophon a' lovaglásról könyvet írt; a' Nagy Fridrik halálból szerette azt; IV-dik Hendrik gyakran hált a' lovai' ólában; az Anglusnak, Arabsnak, Kozáknak, Tungusnak, Kálmuknak, 's több Északkelettáji Nemzeteknek, a' lóhoz hajló szeretetek mértékletlen.

A' ló, a' maga' szabadsága' elvesztése által, nemhogy vesztett vólna a' maga' tökélletességéből valamit, hanem inkább meghódításának köszönheti minden természetebeli szép tulajdonságait, mellyek abban, — talán az egy futáson kivül, és hogy vad állapottjában kevesebb nyavajáknak lehetett tárgya, — módnélkül kapaszkodó szerrel nevekedtek. Most már általljában azt hiszik, hogy eredeti vad ló seholsem vólna; hanem a' mi van, mint pl. Sibíriában, a' Mongoloknál, Tatároknál, de kivált' Domingóban, Paraguayban, 's általjában Amérikában, a' hova azt elősször a' Spanyolok vittékbe, és teménytelen ménesenként laknak, az mind tsak elvadúlt ló, formátlan, nagyfejü, apró; és egyedúlvaló tehettsége a' sebes futás. Hogy vad ló, Lengyelországban is vólna; én ebben, valamint az Urvad' ott tartózkodásában, méltán kételkedem. A' Pérui 's Mexikói ösi ember, mikor legelősször lovagló Spanyolt látott, azt gondolta, hogy a' kettő, a' ló meg a' rajtaülő egy darab. Elég bizonyság ez ára, hogy legalább azon a' környéken, az előtt nem vólt ló. Hogy az illyen, most már vad állapotu és természetü lovakat, megszelídíteni telyességgel nem lehetne, én tagadom; az éhség és szomjúság, megszelídíti, 's az azutánvaló kedvező velebánás, tökélletesen jámborokká teszi azokat. Az Orenokói Indus,

valamint a' Magyar-tsikós a' 2- -3 mérföldnyi síkon, a' vad lónak, szerszám nélkül a' szőrire kap, 's addig nyargalja, míg tsaknem lebukik; 's akkor osztán könynyű vele bánni. Vázat, egy másánnyi rongyembert kötözni a' hátára, 's szélnek botsátani, vagy pedig egy tág akolba bezárni, legjobb: harmadnapra a' legjobb marha lessz a' vad lóból; — ha másképp' nem lehetne vele bóldogúlni. De —

Van a' lóban valami kibontakozható természeti jeles kevéjség. Ez az az eszköz, mellyet az ügyes lovaglónak érteni kell, és annálfogva kellene a' jóra könynyen hajlandó marhával bánni. Hova lehet jelesebb, sőt méltóságosabb mozdúlást képzelni, mint a' lovagló oskolában jól tanított lógyermeknek magaviseletében, jó censura után, találni? Egy tsapodár édes szó, egy látztzatós dítséretmutatás, tisszerte jobban felindíttja az ijjen okosságot képzeltető lóban a' tettző indúlatot, mint megannyi durtzás szeleburdi velebánás, rántzigálás, ütés-verés, mérges motskolódás. Egy intés és alig érezhető megihletés, egy lassú szó, elég a' jól tanított érzékeny verü lónak, akar nyereg alatt, akar hámban legyen az. Kemény velebánás, makattsá, bokrossá, egy szóval, mindenféle lóhibának tárgyává teszi a' legjobb természeti tulajdonsággal bíró lovat is. A' föld' kerekségén seholsem bánnak ollyan rosszúl a' lovakkal, mint a' Magyarországi köznép: holott tsaknem azt lehetne vallani, hogy a' kettő egymástól elválhatatlan. A' ló, természettel békességszerető állat, sem a' maga' felekezetével, sem más-féle állattal nem vetekedik, a' maga' természeti eledelével megelégszik, és ha a' legelőn van, hajnali szunyókálásán kívül, szüntelen eszik, senkivel és semmivel nem hásártoskodik. Ha vele édesdeden bánnak, minden órán jámborodik; ha ütikverik, minden órán makatsodik. Az Arabs sohase ütimeg a' lovát; ellenben, minden lépten tzirókálja azt. —

A' tapasztalás bizonyíttja, hogy a' ló minden égtájt kiáll ugyan, valamint az ember, és az egész föl-

dön elterjedt: mindazáltal a' kegyetlen hideg, vagy forró meleg égtájon, természeti jó tulajdonságaiból sokat veszt. Legkedvesebb honnya neki a' mértékletes levegőjü tartomány; mellyek annak jobbnál-jobb alfajtája' laistromából, a' föld' alkotmánnyát is, vagy a' tartományok' külömböző fekvését és természetét egyszersmind esmervén, igen könnyü általlátni. A' legfőbb gyökérfajta lovak e' következendők:

a). Arabs Ló; mely szépségére, termetére, könnyüségére, tartósságára, 'sat. nevezetes.
b). Persa Ló; Szépség, erő és tartósság által kitettző.
c.) Spanyol Ló; erős tartós.
d.) Ánglus Ló; szálas, futós.
e.) Nápolyi Ló; kosóru.
f.) Dánus Ló; tarka.
g.) Magyar Ló; kitsiny, futós.
h.) Török Ló; kitsiny, futós
i.) Német Ló; erős, tartós, állandó az ütközetben.

Ezek, 's ezeken kivül még sok százféle ajfajta lovak vannak mindenfelé a' földön, tsak egy országban is nagyon külömbözők, mint pl. a' Frantziáknál, Muszkaországban, 'sat. — Leghíresebb köztök az Arabs, kivált' a' Pálmíra körül, 's a' Libánustól a' Hórebig termők. Ez után következik a' Persa; Európában a' Spanyol, főképpen az Andalúsi; azután a' Nápolyi, Ánglus, 'sat.

Jovításának ugyanaz a' módja, a' mi a' juhnál és szarvasmarhánál: kiválasztják a' legjobb idegenföldi vagy hazabeli tsődöröket 's kantzákat, összebotsáttják április és június között, legkorábban 4 telyes esztendejek után. A' Spanyol, 6--7 esztendejéig a' tsődörnek, nem engedimeg a' hágást. A' kantza szaporíthat 15, legfelljebb 18 esztendejéig; a' tsődör 20-ig. Mindenik elélhet 40 esztendeig, de rendszerént 25--30-ig; 15 esztendeje után öregszámba megyen. Ha a' kantzát

2 esztendőben hágattják egyszer; jobb tsikaja lessz: hasaskorában szükséges kímélleni. Terhes 11 hónapig; köjködzik rendszerént eggyet, a' 12-dik hónapban, ritkán kettőt; rendszerént állva, mely más állatoknál tsak különös környülállások miatt esikmeg. A' lónak sem ollyan jó az első tsikaja, mint a' többi: egy szóval, minden állatnak a' legjobb kinevekedésekori köjke jobb, mint az első és a' vénsége körül lettek. Hogy a' magyar-lovak puhák és gyengék, a' hosszas szopatást mondják okának: fél esztendeig hagyni szopni elég. A' jó ló nem szenvedi a' fülébenvaló kaparászást; a' farkát, ha fel akarják emelni, keményen az alfeléhez szoríttja, — két fő-próba. A' tsődört 18 hónapos korában herélniki, legjobb. Az Arabs és Persa nem szokta kiherélni; mellyet már a' Németek is nagyon követnek. A' ló-sutásítás Angliában vette eredetet; mellyet már, mint természet' motskát, kezdenek elhagyni. A' Török, 's néha a' Magyar is, felhasíttja a' paripája' órát, hogy annál könnyebben vehessen lélekzetet, 's győzhesse a' sebes futást; de kivált' hogy ne nyeríttsen annyit, mely a' háborúban hasznos.

A' lónak legjobb eledel a' fű, széna és a' zab; de megeszik az tsaknem minden plántafélét. Ha megkenik a' fogát faggyúval vagy szappannal, mint a' tsalárd kotsmárosok szokták, nem eszik; mellyet sóval kell ledörgölni, hogy az evésbe kapjon. A' tsalán és retek tsemege és orvosság neki. Szereti a' tisztaságot, vakarást, kefélést; mellyet még a' Muszkabirodalombeli félvad nemzetek sem múlasztanak úgy el a' magok' félvad lovain, mint a' Magyar köznépnek tunya része. Tavasszal rendszerént megvedlik, a' farkán és serénnyén kivül, mellyeken állandó serteszőr van. — Nyavajája sok, mellyek között a' szopornyitza (taknyosság) és a' düh (koller) legveszedelmesebb. — A' mit, a' lovakról, mezeigazdának tudni szükségesebb, megtalálni a' Pall. Mez. Gazdaság' III-dik Darabjában, 's nyavajája' gyógyítását a' Baromorvoskönyvben.

2. SZAMÁR L. (E. Asinus; der Esel; l' âne; ángl. the ass. 248. K.). Cauda extremitate setosa, cruce dorsali nigra.

Kopasz farka' végin serteszőrös bojt, a' marján fekete keresztfólt: szine rendszerént fakószürke, de van tsupa fejér is. — Semmiféle állaton, olly' méltatlan gyalázatot elkövetni nem lehetett vólna, mint mikor a' jeles termetü és természetü lónak a' Szamarat a' T. H. Irók rokonának vallották: hanem, meg kell vallani, hogy a' ló maga az oka, miért elegyíti magát, a' gazdája' akarattjára halgatván, szamárvérbe, jól érezven, hogy ő ezt a' bárdolatlan paripát gyomorból útálja. Kevés híjján, egy szeg sints a' szamárban olylyan hellyes termetü, mint a' lóban; ez nagy, ama' kitsiny; a' lónak kis füle merőn áll, a' szamáréból 3 ollyan is kitelne, mellyért példamondásba is ment az, még Midásra is rászabták; farka, háta, minden termete, a' tsökin és fogán kivül, egésszen más; mélódiája is fülhallomást külömböz, szinte borzad tőlle az ember, mikor hol fel, hol alá, hihhá nótáját nyifogja; mely miatt Thales, szőllő- vagy bogyóevésközben, megfúladt vólna. A' lóra, az ember' legfőbb béjjegét — nemes; — a' tudatlan emberre, a' szamár' minden szamári tökélletességét — szamár — ütik: a' ló, ha lehet, még háttalse fordúl a' szamárfelé, nemhogy úttjába esni kívánna. — Bizonysága az igasságtalanúl meggyalázott lónak, hogy neki a' szamár, ha bár rokonává tették is, valóban nem ösi attyafia, az, mert a' szamár eredeti nagyapja a' —

a.) KULÁN LSz. (E. A. Onager; der Onager, Waldesel; l' onagre. 249. K.). —

Mellyet a' Régiek Onagernek, a' mostani Tatárok pedig, a' kiknél vadon és seregestől lakik, Kulánnak hínak. Ez a' törsökfajta szamár nagyobb mint a' szelíd, szálasabb, erőssebb és igen futós: szine fa-

kó vagy sárgás-barna, hasa, és a' gerintzén végig 's a' marján kétfelől lenyúló fekete tsíkjának a' szegése, fejérlő hamvas. Télen rendszerént alább, a' melegebb vidékekre, Persia felé vonúlnak, és ott telelnek.

Hogy a' szelíd szamár, legalább mi körülöttünk, egy valódi tsúf állat, azt magase tagadja. De, hogy is lenne abból valami szenvedhető termetü paripa, mikor nállunk az egész világnak tsúfja, és, nem hogy igyekezne azt valaki, fajzások által jovítani, mint más gazdasági állatokat, hanem még önként rosszúl tartják, tudván, hogy minden gizgazzal megelégszik. Vajon ha a' lovak mind eldöglenének, nem lenne-é a' szamárból pájafutó ánglusparipa? Tartottak már Angliában szamár-pájafutást is; az Asszonyságok is azon jártak a' Tunbridge-Wells fördőbe. — Kéttségkivül szebb formába öltöztetné azt az Ánglus; valamint a' nélkül is a' Spanyol, Olasz és Nyúgotáiának a' lakosi annyira vitték, hogy az ő szamarok, a' mieink mellett, igazi paripák; melyre az ottvaló melegebb égtáj legtöbbet teszen. A' szamár, azokban a' tartományokban, eredeti fajtájához nagyon közelít; a' hidegebb vidékekben nagyon elajjasodik: és, ez a' fő oka, hogy északfelé, kíjjebb, szokásba nem jöhet. Spanyolországban ollyan kedves állattá lett, — kéttségkivül, az öszvér' szaporítására nézve, — hogy a' szamár' kivitele ellen, halálhozó tőrvényt szabtak. A' szamárnál alázatosabb, engedelmesebb, szenvedőbb és megelégedettebb állat, az állatok' egész országában, talán egy sints; a' rossz velebánást, az ütleket vitézmódon elszenvedi: és, e' lessz a' legfőbb oka, hogy nállunk annyira kikaptak rajta. Kitsinykorában fürge és vidor; de ez is merő komédia. Ha nagyon kínozzák; feltáttja a' száját, és fére kámpitsorittja; de eggyet-se nyikkan. Tőltött útakon, hídakon, kompok körül, 'sat. szamárral járni, a' lovon útazóknak veszedelmes. A' szamár, a' maga' mekkoraságához szabva, minden gazdasági állatok között, legtöbb terhet elemel: járása, sokkal bátorságosabb mint a' lóé: elél addig mint a' ló;

még kevesebbet alszik mint a' ló: ritkán beteg. A' bőre jó, dobnak, rostának, pergamennek, 'sat., mert igen feszes. A' Török, sagrint készít belőlle, mely olly' erős, mint a' vas: a' mit a' régi 'sebórákon, holmi tokokon, kardhüvejen látni, és halbőrnek mondják, az, mind szamárbőr.

b.) ÖSZVÉR SzL. (E. A. Mulus; das Maulthier; le mulet. 250. K.). Ex asino et equa. — Buff. Suppl. vol. III. tab. 1.

c.) ÖSZVÉR LSz. (E. A. Hinnus; der Maulesel; le bardeau. 251. K.). Ex equo et asina. — Buff. ugyanott, tab. 2.

Az első, az Öszvér-szamárló vagy Szamárlóöszvér, termetére és nagyságára ollyan, mint a' ló; feje, füle, farka, hangja, a' szamáréval egy: egyébaránt a' lóhoz hasonló. Ennek, minden gazdasági marhák között, legrábízhatóbb lépései vannak. — A' másik, az Öszvér-lószamár, vagy Lószamárőszvér tsúfabb termetü, és amannál ritkább. Az első, Spanyol- és Olaszországban igen kedves állat; egy szép termetünek az ára, ezerekben jár. A' kantza ló tovább terhes az öszvértsikóval, mint a' lótsikóval. A' Lószamár-öszvér nyerít, mint az apja; a' Szamárló-öszvér pedig úgy mušikál, mint a' maga' szamárapja. Színekben, mekkoraságokban, az anynyokra ütnek. — Az öszvér, mint a' tapasztalás bizonyíttja, nem szokott szaporítani: mert az, hogy Palermóban, Nápolyban, Domingóban, ezekben a' meleg tartományokban, egy vagy két példa történhetett, rendes tenyészésre, nem erősség. — Ide illik még egy, melynek a' neve —

d.) DSIGGETÉ L. (E. Hemionus; der Dschiggetäi, vagy Langohr).

Termetére, ollyan mint a' Szamárló-öszvér, és

akkorányi; hanem a' farka félig kopasz, alól serteszőrü bojtos, mint a' tehéné. Színe, felül sárga, alól fejér. Tauriában, a' Mongoloknál, Kínában, Tatárországban nagy seregekkel lakik, és rendkivül futós. A' Tungusok a' húsát igen deréknek tartják.

3. ZEBRA L. (E. Zebra; das Zebra; le zebre; ángl. the sebra. 252. K.). Zonis fuscis et albidis, maxime regularibus. — G. Stubbs, 1771.

Ez az állat, mely Déláfrikában van otthon, és seregestől vadon él, akkora mint egy szamárló-öszvér, de termetére jobban közelít a' lószamár-öszérhez; egy szóval, ló és szamár eggyütt, de van benne valami ökörforma is. A' füle kevéssel nagyobb mint a' rossz fajta lóé, lábai szálasok, szőre sima. A' kannak a' színe' fala (fő-színe) fejér, lefelé nyúló keskeny barna tsikokkal, ollyan szép rendel, mintha festették volna; illyen tarka neki még a' farka és lába is. A' nyősténynek a' színe' fala sárgásabb-fejér, és nem mereül tsikos, a' farka, lába, hasa egy színü; úgy hogy ez, a' következő állathoz közelít: és talán azért tartják a' következőt némellyek a' Zebra' nyősténnyének. A' Zebránál szebb tarkáju emsősállat egy sints. Vadászni és lőni szokták azt, a' húsáért, és szép bundájáért, mely nyeregpokrótznak legelső. Megszelidíteni nehéz, és akkor is inkább nyereg alá, mint hámba. Le Vaillant, ült eggyen, és azt mondja, hogy igen jójáró. Angliában meghágattak egy illyen megszelidített kantzát, egy tsődör-szamárral; de másképp' el nem fogatta azt, hanem hogy a' szamarat ollyan színre festették. Lett neki egy köjke; mely nem sokára, annyostól eggyütt megdöglött.

A' Zebra fűvel él, mint a' ló, és úgy is nyerít, mint ez. Rendkivül futós; úgy hogy a' Spanyol és Portugallus, e' hellyett — úgy fut mint a' szél, — ezt mondja: úgy fut mint a' Zebra. Nehéz hozzá jutni, 's ezért igen drága. A' Nagy Mogul egyszer, 3

ezer magyar- (körmötzi) aranyat adott eggyért: a' Jápáni Tzászár pedig 160 ezer tallért adott költsön-ajándékúl a' keletindiai Társaságnak, egy pár Zebráért. A' Portugalliai Király kapott vólt négyet, mellyeket annyira erőltettek, hogy utóljára, tsakugyan a' kotsijába foghatták. Versailles-ban is paripává tettek egygyet. — Hogy a' Zebrának, a' Bl. szava szerént is, két fajtája van, úgytartom egyebet nem teszen, mint azt, hogy az itt következő —

4. KVAGGA L. (E. Quagga; der Quagga. 253. K.).

A' valódi Zebrához nagyon hasonsó. De azt mondják, hogy annál nagyobb és nem ollyan nagyon tsíkos. Színe, felűl barnás, setét tsíkokkal; hasa, lába, farka' vége pedig fejér; serénnye fekete, homloka hóldos, füle tsupa veres. Ezt könnyebb megszelídíteni. Forster és Sparmann, láttak hámban is. A' Zebrával egy hazája van; de egy seregben vele nem jár. A' húsát az odavalók' nagyon dítsérik. Ez, nem nyerít, hanem ezt kiabálja: kva, melytől a' neve rajtaszáradt. A' legsoványabb kopár legelőn is meghízik.

Mondanak még Délámérikában egy GEMUL (E. Bisulcus) nevü állatot, melynek a' körme kettős botskor; de fogára és kűlső termetére, ollyanforma, mint a' ló, a' füle is tsak akkora, és nyerít. Egyéb minémüsége ollyan, mint a' szamáré, tsak kereszt nints a' hátán. De erről, még nem igen tudnak többet, mint én.

Vessünkvéget ezzel az Emlősállatok' II-dik Tsoportjának, melyben mind ollyan állatok vannak, a' mellyeknek a' körmök, mint megannyi botskor vagy tzüpő, lábúj nélkűl, a' lábok' végire termett. Itt következnek pedig az Emlősállatok' III-dik és utólsó Tsoportjában, két Rendben, a' Tapsír- vagy Evezőlábu állatok; mellyeknek eggyik Rendi Kétéltü, vagy helyesebben Kétlaki, azaz, vízben és szárazon élő; a' másik pedig tsak vízben lakik.

X. REND

Tapsírlábu Kétlakiak; Palmata Amphibia.

A' tsak-szárazon élő, és tsak-vízben élő emlősállatok közzé, középre illenek az itt nyomon következő, úszásra termett tapsíros négylábu emlősállatok, melylyek mind szárazon, mind vízben laknak. Külön választották ezeket a' T. H. Írók a' valódi úgynevezett Kétlakiaktól (mellyek a' következő II-dik Kötetben, a' Madarak után, a' Halak előtt következnek) azért, mert azoknak főbejjegei az emlősállatokéival megegygyeznek, vérek meleg, köjködzenek, szoptatnak, 'sat. Több fajtái azoknak, kűlső tekintetekre nézve is hasonlók felére a' halakhoz, felére pedig a' földi állatokhoz, mint már a' Fóka, Rozmár. A' testek szálas, hátrafelé véknyúló, és a' farkok halfarkforma, mely lappal fel és alá áll, valamint a' bíboré. Feje, szügye, szit a' földi állatokéhoz. Egy szóval, ezek valódi Kétlaki emlősállatok; de állandóbb lakhellyek nekik, tsakugyan a' tenger.

I. Faj. — FÓKA; Phoca; die Robbe.

Hátúlsó lábai hátra nyúlnak, újai vagy nintsenek, vagy egybeforradtak: hegyes vagy tsákánykapafogai felűl 6, alól 4, agyarai magánosok. Pedibus posticis exporrectis, digitis coalitis, seu nullis: dentibus primoribus acutis, superioribus 5, inferioribus 4; laniariis solitariis. — Külömböző fajtáit, mellyeknek a' számát, már 12-re mondják, tsaknem az egész világon találni, egyhelyt bőven, másutt ritkán. Ezeknek az állatoknak a' lábok' rendszerént rövid, otromba, evezésre termett inkább, mint járásra,

némelyiké tsak egy darab hús-forma: tettzik ugyan rajta valami újforma, de vagy úszóhártyával, vagy másképp' össze forradva; és némelyiknek a' hátúlsó lábai annyira hátra nyúlnak, hogy tsaknem halfarkformának tettzenek. Járássok húzomos, mint a' farsábás disznóé; de még is serények. — Legnevezetesebb ezek között a' —

1. BORJÚ F. (Ph. Vitulina; der Seehund, Seekalb; le veau marin, le phoque; ángl. the seal. 254. K.). Capite laeui, auriculis nullis, corpore griseo. — Abbild. n. h. Gegenst. 73.

Borjú-, vagy fülevágott kovaszkutya-főhöz hasonló sima feje, fülgombája nélkül; erős, fényes, kurta, tömött, barna-hamuszín, fejértarkás szőre meglapúl a' testén, mintha olajba mártották vólna; hasban világosabb. Eledele hal 's egyéb apróbb tengeri állatok. A' társaságot szereti. Legbővebben, az északi jeges tenger' környékén, mind-a'-három földrész' külső határán, a' világsarki abrontsokhoz nem messze, nevezetesen Grönland', Finland', Kamtsatka' és Labradór' mejjékein lakik, és az ott lakóknak tsaknem egyedűlvaló mindenek; eledelek, ruházattjok és hajlékjok' takarója, ebből az egy állatból telikki. De találni azt a' Báltik tengerben is, a' Kanári szigetek körűl, a' Jóreménytsútsnál: Pallas a' Baikáltónál is talált. Lakhellye a' tenger és sós tavak, a' hol télen által a' jegek közt tartódzik; nyáron pedig örömöstebb lakik a' szárazon. A' köjkeit módnélkűl szereti: könnyen megszelídűl, és igen megjámborodik. Az említett hideg tartományok' lakosi, a' finnlándi szigetiek, főképpen pedig a' Labradóri Eskimósok, és a' Grönlándiak, tsaknem egyedűl ennek a' vadászásából élnek; a' húsát, mely a' vaddisznóhúshoz hasonló vólna, eszik, a' bőréből katzagányt, sapkát, botskort viselnek, szánnjokat, kunyhójokat ezzel fedik, sőt egész ladikokat formálnak belőlle; az inaiból varró 's kötöző fonalat

a' béliből inget 's ablak-lantornát, a' tsontjából minden nekikvaló szerszámot készítenek. Ennek a' vadászásában áll nekik minden szerentséjek, hasznok, ditsőségek, ügyességek és betsületek. A' 'sírjával mételnek, és úgy isszák, mint mi a' bort. A' miért más nemzetre szorúlnának, vagyis inkább ezek keresikmeg őket, Hollándiából 's Hamburgból, mindazt Borjúfóka-bőrön és 'síron tserélikbe azoktól, e' nekik a' kongó és papiros-pénzek. Ezzel a' kékellőhamuszín bőrrel borított vasas ládákat látni Bétsben a' Kärtner úttzán 's másutt, melynek az ára kétannyi, mint a' tsikó-, borjú-, vagy disznóbőrös coffre. Egy illyen bőr 2--3 ezüst forinton kél. — Az Eskimós, nem tserélnéfel a' maga' élete' módját senki fiával. Egy, az Ánglusok közt nagy ideig lakott és pallérozódott Eskimós, a' felbontzolt borjúfóka' 'sírjának látására elragadtatván, a' 'sírt kétkézre megmarkolva, így kiáltottfel: "óh! vigyetek engem' a' hazámba, a' hol ezzel a' betses itallal, valamikor nekem tettzik, megtőlthetem a' hasamat." — Mondjameg már most az ember, ez-é szerentsésebb az ő borjúfókája mellett; vagy mi, az egy rőfnyi Spájsztéttel mellett? —

2. MEDVE F. (Ph. Vrsina; der Bärenrobbe, Seebär, l' ours marin. 255. K.). Auriculata, collo laeui. — Buff. Suppl. vol. VI. tab. 47.

A' rajzolat megmutattja a' formáját. A' füle' juka, mint valami hasíték, mellyet kinyithat és bezárhat: a' felett van egy kis hegyes füle; görbés óra, mint a' mopszi-kutyának, hegyes nyaka, sima szőrü: 36 foga közzül, az agyarának azt a' hasznát veszi, a' mit a' vad disznó. Lába ollyan, mint a' halevező. Az első lábain, van ugyan úja 5, apró körmökkel; de úgy belé nyőtt a' bőrbe, hogy tsak egy húsrongynak láttzik. A' szárazon nehezen húzza a' farát, és ügyelegve megyen, mint a' kígyó. Hanem, úszó annál jobb, egy óra alatt elúsz 2 mérvizet. Ha a' vízből kijön, meg-

rázkódik, mint az úszkárkutya. A' hátúlsó lábával a' tarkóját szokta vakarni: a' farkát a' hátúlsó lábához tsapva tartja. Hol béget, hol nyög, hol bög: ha megszalasztják, matskamódra tsiszog. Éledele hal és kérgesállatok. Hazája ennek is észak; kivált' a' kamtsatkai szigetek' környéke; de mindenik tengerben találni, mert iszonyú útakat tesznek, seregestől; és elterjedt az egész föld' tengerében. Egy kannak sok nyősténnye, 30--40 szokott lenni; mellyet Steller, a' kit egy szerentsétlen hajótörés, 1741-ben, a' Beeringszigetbe, a' Medve-, és Nyakhajas fókák társaságába, 10 hónapi számkivetésre kénszerített, igen különösen írle, úgy hogy, azt gondolná valaki, emberekről beszél. A' maga' nyősténnyeit, a' kan medvefóka igen dühös buzgósággal óltalmazza. A' famíliabeli szeretet és figyelem egy állatnál sints olly' nagy mértékfogon, mint ennél. Egy nyősténytől elvett Steller egy köjköt; mellyért az anyát, a' kan felölelte, és a' kősziklához paskolta; — itt következik már a' lelke, — az anya elfokadván keservesen sirva, nagy tsepp könynyek hömpöjgöttekle az ortzáján (mely a' Burdach' Értekezésével meg nem eggyez: 103. lap, elébb), bosszús férje' lábaihoz borúlt, úgy láttzott, mint ha engedelmet kért vólna. A' vígasztalhatatlan atya, fogtsikorgatva fel-'s-alá bitzékelt, és bosszúson tsóválta a' fejét: de azután megjuhádzott, és ennek a' szeméből is nagy könnyek fojtak!!! — Vátig bíztat Wilhelm, kéttsegkivül Steller után, hogy ollyat is el kellene hinni, a' mi nekünk szinte hihetetlennek láttzik: de nekem hijjába' beszél, és a' többivel a' papirost motskolni, tetemes hibának tartanám. Hogy ezek az állatok szörnyű veszekedést követnekel egymás között a' nyősténnyeikért, elég ezt, mint igazabbat, tudni. — Hogy ez a' fóka akarmelyik földi vagy jegi medvénél nagyobb vólna, a' sem lessz igaz, mivel' mások tsak 8--9 talp hosszúnak mondják. Hogy az azt vadászók ladikját is fel tudná fordítani, vagy a' belé döfött köteles szigonynálfogva húzná, ez mind tsak dolognagyí-

ítás, és nagy része hazugság: vagy pedig, meg kell mondani, hogy az illyen tsónak, tsak 2--3 embert bírmeg. Hát ha még a' többit ide írnám! — Húsa rossz; a' kövériből jó tzet-sirt olvasztanak; bőre jó bunda; szőrivel kifelé fordítva, alföldi kanászbotskort fűznek belőlle. A' hasi bőr (Witporokis) mely tsupa fekete és fényes, igen betses; és ezért leselkednek a' Muszkák leginkább a' terhes medvefókák után. Külömben, az öreg kannak a' szőre barnafakó, a' nyőstényé hamuszín-fakó.

3. NYAKHAJAS F. (Ph. Jubata; der Stellersche Seelöwe, Löwenrobbe; le lion marin. 256. K.). Auriculata, colle iubato. — Buff. Suppl. vol. VI. tab. 48.

Ennek némellyek, Linné után, két alfajtát tulajdonítanak: az eggyik, maga ez a' Nyakhajas, mellyet Oroszlánfókának is mondanak, mivel' a' kannak a' nyakán ollyanforma nyakhaj (nem serény) van, mint a' kan oroszlánnak: a' másik alfajtája, a' mindjárt következő 4-dik Fajta vólna. — A' Nyakhajas fóka, a' fókák között legnagyobb, hossza 4 öl 's hosszabb is. Leginkább a' tsendes tengerben, vagyis, Ámérika és Európa 's Ásia között tanyázik. Bajussza, mint a' matskának; de ollyan feszes, hogy abból fogvájókat tsinálnak. Egész teste igen betses kövérséggel van körűlvéve, valamint a' disznó szalonnával, talp vastagságra, mint némellyek mondják. A' tengerben hallal 's egyéb állatokkal, a' szárazon fűvel és más zőldségekkel él. Ennek is sok nyősténnye van; de nem ollyan dühös a' maga' famíliája körűl, mint a' medvefóka; a' kőjkeire keveset igyel. Tsak eggyet szokott kőjködzeni. — Hogy ez az állat bőg, a' fiatalok bégetnek, veszedelemben rőfögnek, hol élesen nyerítenek, 's ha megíjjednek, sohajtoznak, a' fogokat tsikorgatnák, tüszkölnének, — ezen a' sokféle disharmónián az ördög se tudna elmenni. Hogy néha, egész ladikot, te-

le emberrel felfordítanának, inkább hihető, mint a' medvefókáról. Erről is elég tsudákat beszéll W., Steller után [1]), mellyekre nézve, a' medvefókával megeggyezne. Hogy a' nyelve fél máśát nyom, és igen jó ízü, valamint az első lába' kotsonyája; hogy a' Magellán' szorúlattján tartózkodóké, egy mérges fa' (hippomane. Lin.) étele miatt, halálos vólna, és az illyen nyelv' megételétől, az ember' bőre minden esztendőben egyszer, nagy kínok között megkoppadna, azt állíttják. Bőre, mely igen erős, 's egyéb része, szintúgy mint az előttevalójé, mind haszonba megyen.

4. TARÉJOS F. (Ph. Cristata; die Kappenrobbe, der ansonsche Seelöwe). — Capite antice cristato. — Anson's voyage round the world; tab. 19.

A' kannak valami szotyos, rántzos bőr van az órán, mellyet haragjában felfú, valamint a' dudát, úgy hogy Dudásnak inkább lehetne nevezni. — Ez, az előttevalónál kissebb, de nem sokkal, hossza 20 talp. Hazája, mind-a'-két nagy tenger, azaz, az Ámérika' két óldalát mosó, Átlás-, és Tsendes tenger, főképpen a' középabrontson alól, vagyis délnek. Ennek is ollyan a' bajussza, mint a' Nyakhajasé.

5. BARÁT F. (Ph. Monachus; der Mönchsrobbe).

Mellyet 1778-ban Németországban pénzért mutogattak, és Prof. Herrmann jól leírta. Hossza vólt 8 talp, nehéssége mintegy 6 máśa; fekete szőre, fejér-tarka hasa, kemény bajussza; mikor alutt, keményen hortyogott.

Neveznek még egynehányat, mint: TÖRPE F. (Ph. Pusilla; le petit phoque). FEJÉRHASU F. (Ph. Variegata; le phoque à ventre blanc);

1. *G. W. Stellers* Beschreibung von sonderbaren Meerthieren. Halle, 1753. 8.

mely az úgy nevezett Barátfókától, színére, vagy semmit sem, vagy keveset különböz: az Ádria-tengerben gyakran fognak.

De hagyuk ebben most itt ezeket a' nekünk kevés hasznot hajtó állatokat: elég, az eddig mondottakon kivül, azt tudni, hogy a' természet azokról az emberekről is alkalmasint gondoskodott, a' kik a' hasokat egy ingben-gatyában nem pirítgathattják a' nap' melegénél, hanem tsak úgy, ha a' tüzök soha ki nem alszik: melyről ugyanazon természet szintúgy gondoskodott azon hidegtájék' lakosi eránt; mert esztendőről-esztendőre, annyi fát hajt nekik rakásra a' tenger, minden ág, gyökér és kéreg nélkül, kopaszon, hogy nem tudják a' rakásra tolúlt egész hegynyi rakás fákat hova tenni; 's a' tudósok, még ma se tudták megfejteni, hol veszi magát ez a' sok kész fa, mely a' fókák' sütögetéséhez igen kívánatos gazdálkodás. Hogy a' bíborkunyhók' dületékjeiből venné származását, nehéz elhinni.

Hogy a' kétlaki fóka szárazon, vízben egyre lát, a' természetnek egy különös rendelésétől van, mely abban áll, hogy azoknak általjában, a' szemek' gojója a' vízben lelapúl, kifelé nyúló tengejje megrövidül; a' levegőn pedig, ez megnyúlván, a' szeme' gojója kidomborodik, a' szemvilága igen púpos, mellyet akarat szerént változtathat.

II. Faj. — ROZMÁR; Trichecus, Wallrosz.

Hátúlsó lábai a' farkával halfarkformává összenyőttek. — Pedes posteriores compedes coadunati. — Ennek az otromba állatfajnak semmi nyelven nints alkalmatos neve, holott eléggé esmeretes. A' sem bizonyos, ha ehhez tartozik-é mindenik, a' melylyet, mint fajtáját, hozzá ragasztanak. Nevezetes fajtája neki ez: —

1. KAPAGYARAS R. (T. Rosmarus, das Wallrosz, le morse; ángl. the walrus. 257. K.). Den-

tibus laniariis superioribus caninis, deorsum exertis. — Abbild. n. h. Gegenst. 15.

Két magános felső agyara úgy áll lefelé-ki a' szájából, valamint a' tsákánykapa' két foga a' hegyalján, vagy a' ganéhúzó túladunán, vagy még inkább, mint a' nagy bajusszu Magyar' zúzmarázos bajussza, februáriusban: szája' környéke bajusszás. Hazája az északi világsark' zajlójegü tengere, a' hol seregestől lakik, hol a' vízben, hol a' partokon. Egyszer, Cherry sziget mellett egy hajóbeli nép, 6 óra alatt 800-at, másszor, 7-óra alatt 900-at öltmeg. Hosszasága 3 ölig kiterjed. Hogy ennek a' kiáltása, a' nyerítéshez közelítene, azt mondják némellyek, és hogy ezért nevezték vólna németül lónak, melyhez semmi teteme, még tsak nem is közelít: azomban, igazabb az, hogy bőg vagy ordít. Az agyara, mellyel, a' többek közt, kapaszkodni szokott, 2 talp hosszaságu, és az elefántagyarnál sokkal betsesebb, finomabb és állandó fejérségü. Ez az, a' miért leginkább űldözik; és a' bőre, mely rendkivűl erős: a' régi Normannok ebből készítették a' jó vasmatskaköteleket [1]). Eledele tengerfű és holmi tsigafélék. A' húsa durva és fekete; de szorúltságból, még is jóízün esett az a' Cook' hajóstársainak, a' harmadik útjában. Ott, a' jéghegyekkel zajló tengervilágban, seregestől találták ezt az állatot az úszó jéghegyeken, mint megannyi disznónyájjat, összebúva és aludva: míg rá nem lőttek, tsak bámúltak a' hajóra; de akkor osztán nyakrafőre ugráltak a' tengerbe. A' nyőstény eggyet köjködzik a' szárazon. — Némellyek azt állíttják, hogy a' Rozmárnak fajtája vólna a' —

2. KEBLES R. (T. Manatus; die Seekuh; le lamantin. 258. K.). Dentibus laniariis inclusis. — Scher. 80.

Mások pedig külön fajnak teszik azt, és nem tsak

1. *Othere's* Reise, in *J. Spelmanni* vita Alfredi Magni Anglorum regis.

azzal különböztetikmeg az elébbi Kapagyaras Rozmártól, hogy az agyarait az ajakaival betakarná, hanem mint különfajt, így: Első lábai halevezőhöz hasonlók, hátúlsó tagja vízfektében lapúló farkon végződik, a' nyősténynek a' tsetsei a' lába közt vannak. Igaz is az, hogy ennek a' hátúlsó lábait inkább halfarknak lehet már nézni, mint lábnak: de azomban, meg kell jegyezni, hogy ha azt a' farkformát felbontzolják, abban valódi lábtsontokat találni. Sőt az első lábai is inkább tettzenek tsak evezőknek, mint lábnak, és némelyik fajtáján (mert 6 fajtáját mondanak), se újakat, se körmöket nem lehet észrevenni: mindazáltal, nem tsak hogy lábak azok; hanem még több, mert pl. a' nyőstény, a' szopos köjkeit, mint megannyi kezekkel, a' kebelébe öleli: és ezért nevezem azt Keblesnek, valamint a' Spanyol a' kéztől Manatinak.

Ere az állatra nézve sem lehet elmenni a' T. H. Írók' szaván: mert eggyik pl., felhozza a' két legnevezetesebb fajtáját, úgymint: TZETFARKU Kebles (M. Balaenurus); melynek a' testéhezképpest, kis hosszas, tsaknem négyszegletes feje, a' lábain, se úja, se körme, hanem a' szélein kemény serte, mint fajtajegy, de az egész teste, mely 20 talpnál is hosszabb, szőretlen vólna: és hogy ez, a' tsendes tenger' északi részén, és így, Kamtsatka meg Ámérika között lakna. — A' másik pedig: GUIANAI Kebles (M. Guianensis), azzal különbözne, hogy nagy lefüggő ökörfeje tsútsos, és mindenik lábán 5 úja van: melynek lakhellye az odavaló tenger és nagy fojóvizek, és hogy ez amannál kissebb.

Mások említenek eggyet HENGERFARKU Rozmár (T. Australis; le morse à queue ronde) név alatt; de' a' mellyet, ismét mások, a' Keblesnek, mint különfajnak, tartják eggyik fajtájának, a' déli tengerben: ez 12--17 talp hosszaságu vólna, és a' szőre kékes-fekete; a' húsa, mint a' borjúhús, szalonná-

ja nagy. — Scherer, az egész Keblesről, semmi név alatt, semmit-sem szóll; Bl. említi azt Seekuh név alatt, a' melyik a' déli tengerben 's nagy fojóvizekben tekereg, Orinoco körül.

A' Keblesnek az eledele mindenféle víziplánta. A' szárazra, eggyiknek a' szava szerént, sohase megyen, mely hihetőbb is, hanem tsak a' fojóvizekben úsz gyakran nagyfel a' száraz közzé, 's ott, a' sikér vizekben legel. Másik pedig azt mondja, hogy sohase megyen messze a' szárazra; mellyel kéttségkivül azt teszifel, hogy a' szárazra is kimenne: de êre kéttségkivül nem kell igyelni; annyival is inkább, mert olylyan ember mondja, a' ki az idegen állatok' természetét, többnyire maga kitzifrázza, tsak hogy Unterhaltung legyen belőlle. Hogy 5 öl hosszaságu, 120 mása nehésségü Keblest is találtak vólna, azt állíttják. Párosával szokott élni: párosodása' ideje, a' tavasz; hasas mintegy esztendeig, és köjködzik eggyet. Igen szelíd állat, úgy hogy, a' mint mondják, meg is jámborodna, és kezessé lenne. Szigonnyal fogják azt, valamint a' tzetet; a' szigony egy hosszú kötél' végin van, és mikor a' Keblesbe belé döfik, a' tenger' fenekére szalad vele: de a' kötél másik végire kötött korkkéreg, vagy börbőke (kis hordó), mely a' víz' színén lebeg, megmutattja annak hollétét. Fogtak egyszer Frantziaországban, Dieppe mellett, egy nyőstényt, köjköstől, mely egy szöryü szélvészben bódojgott oda.

A' Kebles' húsát dítsérik: a' 'sírjáról azt mondják, hogy ollyan, mint a' legtökélletesebb írósvaj, és a' melegtől el nem romlana, a' métsesben semmit sem füstöl. A' bőre, talpnak, szíjnak, hajónak, még páltzának is, mint a' tzethéjj, jó vólna. — Van egy Manatikő nevezetü valami (lapides manati), melyről azt gondolták eleinte, hogy a' Keblesből kerülneki: holott, a' mint utóbb kitapogatták, a' tzetnek a' füle' dobjából és efféle kűlső részének a' darabjából való vólna. — Azt is mondják még némellyek, hogy ez a' Kebles adott vólna âra okot, hogy a' Régiek a' Sí-

renről, mely az ő ígéző éneklésével a' szegény hajókázókat elragadta vólna, ezt a' híres mesét kőltötték. Ugyanbizony gyönyörű állatra kenték a' mese' eredetét! — szép tengeri ökör-kiasszony feje van neki! — a' nótáját, közel ollyan bájoló ékes hihha hangon dúdoljael, mint a'szamár: és, Ulyssesnek hihetőleg ezért kellett vólna inkább bevakolni a' maga' füleit viasszal és pamuttal, hogy úgy ne járjon mint Thales. Nem találhattunk-é már odaelébb a'tengeri kisasszonyhoz jobban szító jelesebb termetű állatot, a' mellyet gondolomra, Sírennek tettünk vólna? —

III. Faj. — KATSÓRU; Ornithorhynchus, Schnabelthier.

Szája kopáts (madárór); foga nints. — Mandibulae rostratae; dentes nulli. — Ennek a' tsudállatos újj találmány állatnak, még ekkorig egy fajtájánál többet nem találtak; de elég ez maga is ára, hogy rajta álmélkodjunk. Reménység' fejében, hogy még több katsórut, vagy más kopátsos (madáróru) emlősállatot is találnak; adjuk neki, fajnevezete mellé, ezt a' vezeték fajtanevet: —

1. TAPSÍRTALPU K. (O. Platypus; das Schnabelthier; ángl. the duck-bill. 259. K.). Rostro anatino. — Abbild. n. h. Gegenst. 41.

Ennek az állatnak Bl. Paradoxus fajtanevet adott: de minthogy még paradoxusabb is fordúlhat onnan elő, a' mely földrész az ollyan tsuda állatokkal igen termékeny; jobbnak ítéltem neki, Schaw szerént, a' ki azt Platypus anaticusnak nevezi, az itt elébe tett nevét. — Általjában vévén, hasonlít az a' vidrához; a' bundája igen tömött sejemszőrű, nagyobbrészént egérszínü, hosszabb fényes szőrrel elegy, mely a' hátán fekete-barna, hasban sárgás, és a' farkán keményebb, közel serteforma: lába' szőre fakófejér, és simán odalapúl. Mind-a'-négy lábán 5 úja,

úszóbártyával összeragadva ; mely neki tapsíros lábakat formál. Hosszú hegyes körmei, az első lábain fel-, a' hátúlsókon, mint szokás, lefelé horgadnak. Hosszúkás fetskefarka felgörbűl. Szemei, közel mint a' vakondoké. De legtsudálatosabb neki az óra, mely valódi kopáts, kűlsejére egy hajszálra ollyan, mint egy széles katsaór, mely még most, valamint fajta-, úgy fajbéjjeg is, mely által minden emlősállatól külömböz. Szintúgy be van az egy gyenge bőrrel húzva, valamint a' rétze' óra, mely bőr a' forró vízben, mint kiki jól tudja, le szokott koppadni; és, mind annál, mind a' rutzánál 's lúdnál, áravaló, hogy az által tapintva-érezzen. Kopáttsa' szélei szintollyan portzogó-tsipkézetük, mint a' kátsájé. Az első talpa' hártyája a' körmein is kivűl nyúlik, és ki-'s-bé húzódhatik, mint a' szellőző vagy esernyő. Az első lába kopasz, a' hátúlsó szőrös. Nem találtak még, eggyik neménck is, se kannak, se nyősténynek, tsetsit.

Hazája a' földvilág' 5-ödik része, Újj Hollándia, az úgynevezett Australia, a' hol az, a' földközi nagy tavakban, Botánybayhez nem messze lakik. — Ever Home, zápfognak nevezte a' tapsírtalpu katsórunak portzogó-fűrésszeit: de nints annak se tsont-, se üveg-, vagy mázforma tulajdonsága, se gyökere, hogy melegvérü 4-lábu állat' fogának lehetne mondani. Senkisem hihette azt, első hallásra, hogy még illyen állat is vólna: míg egyszer 1800-ban, az Ánglus Igazgató, Londonba egy pár valódi Katsórut küldött; mikor osztán a' kételkedésnek vége lett.

XI. REND

Tzetfélék; Cetacea.

Hogy a' Régiek a' Tzetféle állatokat Halnak (az-az, nekik legyen mondva, Piscis nek) nevezték, azon egy okos ember sem tsudálkozhatik; nem tsak azért, mivel' a' Régiek a' természet' számtalanféle terménynyeinek a' tulajdonságait azelőtt szűkebben esmerték, mint későbben, és sokféle dolgokkal, a' mellyeknek utóbb hasznokat vették, nekik semmi közök nem vólt, következőleg, azoknak vizsgálásira keveset igyeltek; hanem, egész igassággal, azért is, mivel' a' dolgoknak inkább a' termetét és külső formáját, a' tzetnek nevezetesen, ezeken kivül még, lakhellyét is számbavévén, kimondaná, szoros nyomozódás, testbontzolás, 's a' testek' részeinek megvizsgálása nélkül, hogy a' tzetféle állatok nem valóságos halak? Sőt inkább, a' ki a' tzetet, ennek minden egyéb természeti minémüségének megvizsgálása nélkül, termete, formája és élete' módja szerént vévén az ítélettételt, most is halnak nem mondaná, egy valóságos tudatlan vólna. Hogy a' halat halnak hijják, vajon az-é az igaz oka, a' mivel' azt a' T. H. a' többi állatoktól külön béjjegezi? — Vajon a' halhús, haltsont, halvér, és a' halszaporodás' módja-é a' külömböztető jegy, a' miért azt minden nemzet a' maga' nyelvén, úgy nevezi, a' mint nevezi? — A' legrégibb felosztás szerént, a' mit a' históriákból eleitőlfogva hallottunk, vajon eggyütt vólt-é vagy külön, a' tsuka és a' tzet az 5-ödik napi Rendben, a' hol a' Madarak és Halak előállottak? — Mindezekből, a' rövid következés az, hogy mi a' T. H. tanúlásának könnyebbítésére, nevezhettjük ezt az állatot annak, a' mit az akaratunk szerént kiszabott könnyíteni láttzó sor kíván: de azomban, nem igaz, hogy a' tzethal neve-

zet éppen ollyan widersinnig vólna, mint némelylyek mondják [1]).

A' T. Históriának úgy szerkeztetett mostani alkotmánnya 'hát az egyedűl, és semmi más nem, a' mely, belső alkotására nézve a' földi állatokhoz hasonló tzetet, a' hűvös pirosvérü állatok' Seregéből, nevezetesen a' Halak' Táborából, az Emlősállatok' Táborába azért teszi, mivel' annak emlősállati húsa, tsontja, imittamott szőre is, és ollyan farka van, mely nem éllel áll felfelé, mint a' halaké; de legnagyobb az, mert köjködzik és szoptat [2]).

Ezeknek az állatoknak a' termetek igen különös; kinyúló tagjok, — láb vagy kéz, mindegy, — tsak kettő van (extremitatibus tantum duobus), és ezek is a' mejjek alatt tsüngenek, igen rövidek, tapsírosok, és mint megannyi halevező darab húsok: a' két hátúlsó pedig már nem is láb, vagy legalább eggyüvé nyőtt lábakból álló fark; mely azt tselekszi, hogy az egész állatnak, mint mondám, merő haltermete van. Fejek rendszerént módnélkűl nagy, és a' derekokkal, minden nyak nélkűl, eggyényőtt. Lélekző nyílássok hol egy, hol kettő; mellyet, haórjuknak nem, lélektsőnek lehet nevezni.

I. Faj. — DELFIN; Delphinus; der Delphin.

Alól-felűl hegyes zápfogai. — Dentibus molaribus conicis in vtraque maxilla. — Minden ide tartozó fajtának lapos feje van: de hogy lélektsőjök vólna a' fejeken, azt egyedűl tsak Wilhelmnél olvasom, a' körűlöttem fekvő Irók közzűl. — Nevezetes fajtái ezek:

---

1. A' mi minket Magyarokat illet: úgy láttzik hogy mi, még a' valódi halakat is a' tzettől neveztükel *Halnak*: mert én ugyan semmi más nyomát nem gondolhatom ennek a' szónak, mint ezt a' Norvégus szót *Huul*, mely azt teszi *tzet*.
2. *C. Lacépède* Histoire naturelle des cetacées. Paris, an 12. 4.

1. BARNA D. (D. Phocaena; das Merschwein, der Braunfisch; le marsouin; ángl. the porpoise. 260. K.). Corpore subconiformi, dorso lato pinnato, rostro subobtuso. — Schr. 342.

Termete tompa tsútsforma, széles hátán egy vastag evező vagy tsipke, óra tompa, de nem tsonka, úgy hogy ezért nem lehetne disznónak nevezni. Hoszsza 8- 9 talp: rendkivül gyors úszó. Szokása neki a' hajó körül lebśelni, hogy a' mit a' hajóból kivetnek, elkaphassa. Mikor gyakran mutogattja magát, szélvészt lehet várni. Lakhellye az európai tengerek. Hogy ha alszik, kidugná az órát a' vízből és hortyogna, 's ha megfogják, nyögne, — e' talán nem is idevaló vólna. Augustusban koslat, 10 hónapig viseli a' köjkét, azt mondják. Eledele, leginkább hering. A' Szálm halakban is sok kárt teszen, mert igen ragadozó állat. A' húsát megeszik, és a' fiatalét, friss korában jóízünek mondják. Hajdan, Frantziaországban, bőjtben is megették; mert még akkor halnak tartották. VI-dik Eduárd alatt, Ángliában egy nagy vendégségben, 12 Barna delfint tettekfel az asztalra. A' szalonnájából tzet śirt olvasztanak. Plinius ezt nevezi Tursionak.

2. MESÉS D. (D. Delphis; der Delphin, Tümmler; le dauphin; ángl. the porpesse. 261. K.). Corpore oblongo subtereti, dorso pinnato, rostro attenuato, acuto. — Abbild. n. h. Gegenst. 95.

Hosszú hengerforma termete, evezős háta, tsútsos kartsu óra, mellyen egy széles kötőlék láttzik. — Mi nevet lehetne jobbat adni ennek a' legöregebb hírü fajtának, mint a' mely azt a' temérdek poétai hazugságot, a' mellyet a' Régiek rákentek, eszünkbe juttattja. No hiszen, ha Ovidius meg a' többi-, most élne, mikor az egész világnak tsaknem minden majorságát egy rakáson találni a' T. Históriában; lenne dolog a' tsuda-állatok' képzeletével: mert azok, nem gyötrenék mindég a' hajdaniak' andalgásait, mint mi,

hanem magok andalognának a' tsuda állatok' újjabb-újjabb képzeletein, 's az újj Vénusokat, újj delfinekkel ékesgetnékfel. A' ki ama' megavúlt delfineket a' régi emlékoszlopokon nagyon megtsudálta, 's azt, ollyan kunkorodott dereku, tapsíros hartsa-száju ebhal-termetben erőssen képzeli, talán, meg is nehezen foghattja, hogy az a' régi szerelmesek' szánakozó delfinnje is tsak illyen óru lett vólna, mint ez, a' mely ide van rajzolva. Ez az újj delfin, mely a' réginek testvér attyafia, szembetünőképpen ollyan termetü, mint akarmelyik nemköjködző közönséges hal, közel mint a' süllő vagy tsuka, tsakhogy nints neki pikkeje, hanem sima barna bőre. Könnyen megesmerkedhettek vele a' Régiek; mert, a' többek közt, Olasz- és Görögország' környékén, egyszóval, a' földközi tengerben elég van. Ez is akkora, 's ollyan életet is él, mint az előttevaló rokona; hanem, a' húsát jobbnak mondják; Pennánt bizonyság, Cook és Forster próbálták.

3. BUTZKÓS D. (D. Orca; der Butzkopf, Nordcaper, Speckhauer; l' epaulard; ángl. the grampus. 262. K.). Pinna dorsi altissima; dentibus subconicis, parum incuruis. — Schr. 340.

Fél öl hosszaságu háttsipkéje, tompa tsútsforma görbés fogai. Hossza mintegy 20 talp; vastagsága félakkora. E' tudná azt a' mesterséget, hogy a' heringsereget a' farkával egy zugojba kergeti és szoríttja, 's akkor ezerenként nyeliel. Talán ezért nevezték azt a' Németek, valamint egy utóbbi Haltzet-fajtát is, mely szintúgy nagy heringevő, Északi-piratának; vagy talán Nord-captól? — mert a' hazája is, főképpen az északi nagy tenger, ámbár a' földközi tengerben is lakik. Elvétve, a' német-partokhoz is elvetődik. Ennek jó és sok 'sírja van, úgy hogy egyből 50 tonnával is kikerűlne. A' húsát is megehetőnek mondják: de hihető hogy gyomor kell hozzá.

4. KÉTFOGU D. (D. Diodon; der Zweyzahn; le Dauphin à deux dents. 263. K.).

Ez a' delfin, melyről némellyek azt mondják, hogy ezelőtt mintegy 30 esztendővel egy íllyet, London mellett, és így, a' Themsében fogtak vólna, lakásképpen lakik az európai nagy tengerben. Hossza 6--7 öl. Az óra, még sokkal kartsubb, mint a' Mesés delfiné, szinte kopáts-óra van neki, mint a' rétzének, melyben az alsó állkaptzáján 2 erős foga van. Hátevezője lántsaformán görbül hátra, a' hátúlján.

Neveznek még egynehányat, sőt némely részét le is rajzolták, mellyek a' delfinfajhoz tartoznak: a' neveket ide teszem. — NESARNAK D. (D. Nesarnak; der Nesarnak; le Nesarnak.) Akkora, mint a' Mesés Delfin, tsikoshátu. Húsát, szalonnáját, még a' bélit is megeszik az Északiak. — KARDOS D. (D. Serra; der Schwert-Delphin; l' epée de mer); mellyet az íllyen nevü haltól meg kell külömböztetni. — LEUKÁS D. (D. Leucas; der Weiszfisch); mely az északi világsarknál lakik.

II. Faj. — KASLÓ; Physeter; Caschelot.

A' Tzetféléknek eggyik nagy faja; melynek fajbéjjege ez: Alsó állkaptzája karéjos hegyes fogas, felűl semmi, feje nagy. — Dentibus in maxilla inferiori conuexis, acutiusculis, in superiore nullis, capite vastissimo. — Fajtái ezek: —

1. HOSSZÚFEJÜ K. (Ph. Macrocephalus; der Caschelot; le cachalot; ángl. the white whale. 264. K.). Dorso impinni, fistula in ceruice. — Abbild. n. h. Gegenst. 84.

2. HENGER K. (Ph. Cylindricus; der cylindrische Pottfisch; le physale cylindrique. 265. K.).

3. PÚPOS K. (Ph. Gibbosus; der höckerige Pottfisch; le cachalot bossu).

4. KISSZEMÜ K. (Ph. Microps; der Kleinauge; le cachalot à petites yeux).

5. TRUMPÓ K. (Ph. Catodon Trumpo; der Trumpo; le cachalot trumpo. 266. K.).

Olvassa bár akarki a' T. H. Írókat, a' Kalsó tzetfélék' fajtáiról, az alkotmányos Írókon kezdve, a' legutólsó zavarig; úgy fogja találni, hogy valamennyi van, eggyikse tudja mit beszéll. Bl. Scher. F. 's több, mind tsak az első fajtáról mondjákel azt, a' mit rólla, vagyis inkább, az egész Fajról, Kaschelot meg Pottfisch vagy Physeter név alatt olvastak. W. külön béjjegezi mind az ötöt, úgy a' mint itt látni, kéttségkivül Cranz és más több Írók után; de úgy, hogy azon senki el nem megyen a' nélkül, hogy a' mit eggyikről mond, azt mind maga, mind amazok, a' másikról vagy mindenikről ne értsék: és nyilván kitettzik, hogy ama' három első, azért húzta a' Kasló' mindenféle fajtáját egy név alá, mivel' senkinek a' szaván el nem mehettek. F. az elsőn kivül, említ még eggyet, Mastfisch (Ph. Tursio) név alatt; mely az ő leírása szerént, nem egyéb, mint ama' 4-dik.

Bl., 's ő utánna Scher., az elsőről, de a' melylyet másoknál, nagyobbrészént, a' másodikról is lehet érteni, ezt mondják: Lakhellye leginkább a' déltájéki tengerek, főképpen Brasília és Dél-Wallis' tengermejjékei. Hossza 60 's több talp, félakkora vastagsággal. Torka iszonyú, egész ölnyi (F. szerént 6 rőfös) halakat elnyél. Az alsó álla igen keskeny, a' felső ellenben, igen széles. Legfőbb haszna, a' miért fogják, az a' híres tzetír, mellyet hibáson, Sperma cetinek (blanc de baleine) neveztek. — Hogy el ne felejtsük: W. éről az elsőről azt mondja, hogy tsonka óra' hegyin van a' fetskendező tsöve; és az 5-ödikről is, egy hajszálra ezt mondja, és úgy is rajzolja.

A' tzetír, valami téjfejérségü olaj, mely a' Kasló-

tzetnek az agyvelejében, egy különös tartalékban szokott lenni; de nem az agyvelő az maga, hanem annak hártyája alattvaló kövér takaró. Van még ezen kivül egyébütt is a' testében, a' kövéri között, illyen tzetír. Tsak egy Kaslóban, 10--20 tonna tzetírt mondanak. A' levegőn meggémberedik, valamint a' faggyú, és alkalmason átláttzó. Híres orvosság ez még most is. Kendőzőt, hajkenőt is ebből készítenek; és a' mostani legfőbb haszna ez, meg hogy szagosítanak, füstölnek vélle. Gyertyának, faggyú hellyett, legjobb; de drága. Tisztítása' módja abból áll, hogy sóval, vízzel gyúrják, a' tajtékját le hánnyák, 's utólljára megszűrik, megfagylalják [1].

Ennek a' Kasló-tzetnek a' béliben találják azt a' betses és jószagu híres fakó Ambrát is; mely a' vastag bélhurkájában megkeményedett gané vólna, és rendszerént betegségnek az indítója. Ezt híjjak Hal-ambrának. De terem még az ambra, a' nélkül is, Keletindiákon a' Moluki és Maldivi szigeteken, Áfrikában, a' Jóreménytsúttsán, Ámérikában, Flórida' partjain, sőt az európai tengerpartokon, Frantziaországban, Ángliában, Norvégiában, a' hova azokat vagy a' víz veti ki, vagy a' tengerből halásszák. Híres vólt kettő: eggyik 182, a' másik 225 fontos. A' fakó az, a' mit a' Kaslóban találnak, és legdrágább. De van, fejér, barna, tarka, fekete és veres is. A' jó ambra tün-

1. Nem árt itt, bővebb tanúság' kedvéért, egy különös történetet megemliteni, mely szerént a' húsból tzetirat lehet készíteni.

Egy időben, Párisban, a' *des innocens*-templomkerítésben, a' hólt testeket kiásván, hogy a' városból kihordják, és a' mezőn temessék el, úgy találták, hogy a' szálkás húsok valami kövérré váltak. Ez az eset, újjrai felelevenitette a' már az előtt történetből megesett találmányt, mely szerént Ángliában a' húsból tzetir lett vólt, és mind-a'-két országban neki állottak a' szoros megvisgálásnak. *Gibbes*, Oxfordban, ugyanazon elváltozást vittevégbe, illyen módon: Egy darab ösztövér marhahúst, egy megfurkált ládába tett, és egy fojóvizben úgy köttette egy élőfához, hogy a' vizben úszva állott. Egy hónap' elfojása alatt, tökélletes kövérré vált az. Ha pedig választóvizet (salétrom-savanyt) tőltött rá: úgy, 3--4 nap alatt elérte ugyanezt a' végtárgyat.

dökölve ég, és egésszen elillant: a' megvesztegetettnek pedig, szene vagy hamva marad. Az ambra' igaz eredetét vagy létrészeit, még ma sem tudják úgy, mint valósággal van. Plinius fenyő-gyantának; Theophrastus ásvány-terménynek; mások madárganénak; a' Ternate-i hollandus Helytartó a' tenger' fenekéből kivált olajnak mondja. Vannak, a'kik azt mondják, hogy az ambrát a'Kasló' veséje mellett àra termett egy hójagban, valami igen szagos fojadékban találják, mint valami kis úszó gojóbist. De ez, azért sem bizonyos, mert nem minden Kaslóban találnak ambrát.

III. Faj. — HALTZET; Balaena; Wallfisch.

A' tzetféle emlősállatoknak ez a' faja az, melytől az egész Rend' minden sorsosi a' rokonsági Tzetnevezetet kapták. A'Haltzetnek fajbéjjege az, hogy semmi foga nem lévén, a' felsők hellyett, szaruféle lapotzkái vannak a' felső állkaptzáiban. — Dentibus nullis; loco superiorum laminae corneae.

A'T. H. eggyik fő szándéka az, hogy a' terményeket általjában, de különösen az állatokat is, nem tsak tulajdonúl, hanem név szerént is, a' mennyire lehet, egymástól megkülömböztesse; mely az ebbéli esméretnek eggyike. Minthogy pedig ez a' kezünk alatt forgó állat, ugyanazon História' rendtartása szerént, nem hal, hanem emlősállat, de halforma: tehát, úgy ruházzuk àra a' tóldalék hal nevet, hogy abból is kitessen, hogy az nem hal, hanem tsak halforma. Tzethal, valóságos halat teszen, valamint disznóhal, ebhal, tsukahal: de Haltzet annyit tesz', mint halforma tzet. Juhászkutya, valóságos kutyát teszen; de áttserélve, nem. — Legfőbb fajtája ennek az állatnak a' —

1. GRÖNLÁNDI H. (B. Mysticetus; der Wallfisch, grönlandische Wallfisch; la baleine; ángl. the

black whale. 267 K.). Dorso impinni. — Abbild. n. h. Gegenst. 94.

Ennek háttsipkéje nintsen; mely fajtajegyül szolgálhat. Minden esmeretes állatoknál nagyobb, ha Pontoppidan ellen nem vétünk [1]): mert a' míllyeneket most fogdosnak is, 60--70 talp hosszaságu 's nagyobb; hajdan pedig, míg azokra, az északi lakosokon kívül, idegen nemzetek rájok nem esmertek, és annyira nem zaklatták mint most, megnevekedtek azok 100--120 talp hosszaságra is, 40--50 talp vastagsággal. Hogy Kína körül 2, 3 száz talp hosszaságut is láttak vólna; ez már talán a' Pontoppidán' históriájába illene. Grönlándinak nevezik azt azért, mert a' tájon seregestől és legtöbb lakik; de külömben, mind-a'-két nagy tengerben, Ámérika mellett kétfelől, találni. A' legnagyobbakat 1000 mására betsülik.

A' mejjén fityegő evezőinek 5 ízes újai, és rendes kéz- és kartsontjai vannak; szélek, hosszok $1\frac{1}{2}$'s 2 öl. A' feje, egész testének mintegy harmadát teszi; de a' szeme nem nagyobb, mint az ököré, és valamint ennek, úgy a' haltzetének is, pillája, szőri és szemől-

1. Ennek a' norvégai T. Históriát Írónak tsuda beszédei szerént, vólna egy *Kráke* nevü iszonyú állat a' tengerben, mely mindég a' víz' fenekén tartózkodna, és tsak egyszermásszor emelkednefel, a' hajókázók' végveszedelmekre, a' kik éppen akkor a' Kráke felett találnának lenni: mert nem igen kis állat. Ha a' háta kinn van, megannyi úszó sziget, úgy hogy kikötnek rajta, 's kiszállanak; a' hossza egy mérföld! A' száját, nem elől kell keresni, se nem hátúl, hanem a' háta' közepén, 's ha azt a' víz alatt kinyittja, valami tsak felette van, egyszerre, mint a' pokol' méjségébe, lezuhan; 's több efféle. — Mindezeket, 's több hasonló vad meséket a' Krákéről, könnyü megfejteni; némely részét abból, hogy az Író egy varjút 100-nak látott, mellyet a' maga' valóságában, könnyen a' Haltzetre lehetne szabni: a' többit meg abból, hogy a' tengeren, sokszor még a' legtapasztaltabb tengeri emberek is, az alant fekvő vastag ködöt, távolról szigetnek, vagy partnak tartják; mely osztán elmúlik. *Thormod Torfesen*, a' maga' *Grönlandia antiqua*-jában, azt mondja a' Krákéről: *Tracta haec fabula videtur ex insula, — aliquando conspicua, saepius tamen inconspicua.*

döke van. Van neki a' feje' közepén 2 lélektsője, mellyeken lélekzik, akkorák, mint egy alföldi gabonásverem' szája, azaz, mintegy másfél talp tágosságuk. Ezt W. így mondja: a' két lélektsője $1\frac{1}{2}$ talpnyira van egymáshoz. De mind-a'-kettő megállhat. Ezeken szokta a' vizet kemény zuhogással felfetskendezni, melynek a' zúgását egész mérföldnyire meghallani: és minthogy gyakran százanként seregelnek eggyütt, a' soknak a' fetskendezése felséges tekíntetet mutat. Füle gombája nints, de hallófüle, van; mely bé felé, a' földi emlősállatokéhoz hasonló, és egy tsontnak igazodik odabenn, mely az a' híres manati-kő vólna, melyről a' Kebles Fókánál vólt szó. Hogy ez a' haltzet ordítani vagy bőgni is tudna, még pedig háromszorta erőssebben mint az oroszlán, azt mondják. A' nyelve maga, mely tsupa szalonnából áll, és alatt a' szájában mozgás nélkül feszesen fekszik, egynehány ezer fontot nyom; egy nyelvből kikerül 10--20 tonna tzet-šír. Kinyílt szája ollyan nagy, hogy mikor már dögölve hever, tsónakkal mennek belé, és 6--8 ember akadjáj nélkül munkálkodhatik benne: a' torka ellenben ollyan szűk, hogy egy jó szálas ember' ökle egészszen megteli; úgy hogy, legalább ebbe a' fajtába, Jónás semmimódon be nem férkezhetett, hanemha valami a' végre készült nyíláson mentbe.

Az említett szarutermészetü lapotzkákat a' felső állán, a' szájában benn, mellyet a' Német Baren, Barten, Barden névvel nevez, hogy tsupa újj magyar-nevet ne kelljen neki találni, nevezhettjük Tzethéjnak, annyival is inkább, mivel' a' mit azokból hasgatnak, halhéjnak híjják, és haj-, héj-, vagy kéregforma, 's azomban, a' szája' héjján vagy padlássán terem. Illyen tzethéj, mintegy 700 darab van egy haltzetnek a' felső állkaptzáin, egyegyfelől 350, mint megannyi hosszúkás tojás-kerekedésü lapitzka. Ezek a' lapitzkák igen élesek, és éllel, nem elő-'s-hátrafelé, hanem keresztben állanak, mézeslép vagy sejtformán, mint megannyi fogak. A' 700 közzül, mintegy 500-

nak lehet azt a' hasznát venni, hogy vesszőformára hasgathassák; a' többi a' munkát nem érdemli, mert kurta. Augsburg a' készítésének eggyik régi fészke. A' közbűlsők leghosszabbak, 2--3 öl hosszaságu vesszők is telnek belőlle, valamint a' fűszeres bóltokban láthatni. Egy nagy termetü öreg haltzetnek a' tzethéjja, mintegy 10 mását nyom: a' tzethéjjat lót-számra árúlják. — Az alsó állkaptzái két nagy görbe tsontból állanak, melynek a' görbűlése, 2 ölön, mintegy $1\frac{1}{2}$ talpat tenne. Ennek a' hasznáról, szóllottam már másutt, és előfordúl még a' Mesterségtudományban is. A' hollándiai legelő tehenek illyenekhez dörgölődzenek: Utrecht mellett közel, tsont-kapufélfát is láthatni belőlle.

A' Haltzet' élete' módjáról, mint kiki általláthattja, keveset lehet embernek tudni, mert leginkább tsak az északi világsark körűl lakik és él, és az emberek' kezekbe rendszerént élete' végezetével kerűl: a' déli vidékeken, a' hol tsak magánosan fordúlmeg, némely népségek imádják azt. Élelem' kedvéért, megfordúl az úgy nevezett északi tengeren is, azaz, Hollándián felűl. Eledele, kéttségkivűl tsak apró hal és holmi féreg, mert nagyot el nem nyelhet. A' tzethéjja' szőre áravaló vólna, hogy az apró férgek rágadjanak. Ganéja tzinóbriomszín-veres: lehet vele vásznat festeni, de nem állandóra. A' haltzetnek veszedelmes ellensége a' Fűrészóru hal (Sqalus pristis) és, ámbár ennek a' nagysága tsak mintegy két öl hosszaság; még is, a' haltzetet megtámodja, és nem egyszer meg is öli; e' pedig fél és szalad tőlle. A' haltzetnek minden fegyvere egyedűl tsak a' farka, melyben ollyan ereje van, hogy jóforma hajót egy tsapásra összezúz. Nemző tagja van, mint a' földi emlősállatoknak, és ugyanúgy párosodnak. A' nyóstény, terhes 10 hónapig, köjködzik eggyet tavasszal, melynek akkori hosszasága 3 öl: szoptattja azt egynehány esztendeig, a' két tsetsiből. A' köjöknek a' szine fakó-márványos; az öregé pedig, hátban rendszerént barnásfekete, hasban fejér: van fejéres, vagy fakó szinü is.

Sokszor találni, hogy a' bőre tele van nyőve vagy ragadva, holmi tengerfűvel, apró tsigával 's korallal vagy kalárissal.

Az északi lakosok a' haltzetnek sokkal több hasznátveszik, mint az ott vadászó belső Európaiak, a' kik egyedűltsak a' 'sírjáért és tzethéjjáért járnak oda, nagy készűllettel, Grönlándi hajókázó vagy Haltzetfogó nevezet alatt. A' kenyérkeresésnek ez a' módja igen költséges és terhes; a' mellett, a' haszon is, mely hajdan nagy vólt, már most, mikor tsak fél-, 's harmadrész-akkorákat foghatnak mint hajdan, igen kevés. A' mindenkori kegyetlen hidegekben, még az is sokszor előfordúl, hogy a' hajónak fejszékkel kell a' végetlen jégtérségeken útat törni. Egy haltzet-vadászó hajó, felkészítésével eggyütt, belé kerűl 30 ezer ezüst forintba: 's a' melyik egy nyáron hármat, legfelljebb négyet fogott; szerentsés útja vólt. Van ugyan, a' ki 10--15-öt is fog; de ollyan is sok van, a' ki eggyet sem kap: — a' szerentsével eggyütt jár. Rendszerént Áprílisben indúlnakel a' hajók Ángliából, Hollándiából, Frantziaországból, 's több felsőbb tengerkörnyéki tartományokból: de a' kik a' David' szorúlattjáig, — odafel, Spitzbergen is túl, — igyekeznek; már Mártziusban útban vannak. Májusban és Júniusban van a' fogásnak legjobb divattja. Megláthatni ekkor Spitzberg' vídékén, 300 's több hajót, mindenféle nemzetét, egy elterűlt nagy tsoportban, a' kik esztendőben, alkalmasint elpusztítanak 2000 haltzetet. Ekkor tájban van az, mikor a' vizfetskendező haltzetek' termédek seregét, mint megannyi, tsendes időben füstölő kéményü városokat, dideregve szemlélnek azok a' vakmerő-bátorságu hajós vadászok, — quibus robur et aes triplex circa pectus est.

A' haltzetfogás, lökhető, fanyelü félkéz-szigonyokkal vagy dsidákkal esikmeg, mellyek kétélü, hegyes vagy ormós végü, visszás szárnyu lapos vasak. Illyen szigonyt, mely mindenik egyegy, 100 's több öl hosszaságu kötél' végire van hurkolva, annyit hány-

nak a' haltzetre, míg egyszer a' vére annyira elfoj, hogy eltikkad belé, 's végre lántsákkal egésszen megölik, mikor osztán hassal fordúl felfelé, 's így lebeg a' vizen. A' matrótzok jégpatkós tsizmával rámásznak és feltagolják. A' szalonnája, valamint a' disznónak, a' húsa és bőre között terem: vastagsága 1, 2, 3 arasz; és egy nagyból kikerűl mintegy száz tonna szalonna: de a' mostani termésekből, mivel' kitsinyek, tsak kettő-három adjameg a' száz tonnát Száz tonna szalonnából, lessz 130 Quartel tzet-sír, 1 Quartelben van $1\frac{1}{2}$ Ohm, 1 Ohmnak az ára 20 ezüst forint. Az Ohm' mekkeraságát pedig tudjuk a' Nemzeti-Gazdából.

Az ottlakó emberek, kivált' a' Dávid' szorúlattján lakók, még másképpen is fogják a' haltzetet; mely ha igaz, szörnyű vakmerőség. Egy ember a' tzet' fejére ugrik a' hajóból; hirtelen beszegezi annak az eggyik lélektsőjét egy darab fával; akkor a' tzet az emberrel eggyütt a' víz alá bukik, de ismét hamar felbukik, hogy lélekzetet vehessen. Azon pillantatban beszegezi ugyanazon ember a' tzetnek a' másik órajukát is, melyre a' haltzet megfúlna. De erre sok ollyan kérdést lehetne tenni, melyre az ezt állító, alkalmasint megakadna: mert 1 's $1\frac{1}{2}$ talp tágasságu, vízokádó tsővet egy embernek bedugni; — a' jeges vízben, azon lutskoson, ésszel és hellyesen dolgozni; — a' tzet' fején a' hideg sós vízben megmaradni, 's a' szerentsés felbukást ott lesni-várni, — egy gyümölts aszaló Somogy- és Baranya-Vármegyei szegény ember, bizony nehezen hiheti el. Sőt, hajó nélkűl, tsak beúszni a' tengerbe, 's úgy másznifel a' haltzet' fejére, mint W. az ámérikai Vadokról mondja; bizony nem lehet egyéb gyalázatos hazugságnál.

Helybeli haszna még a' haltzetnek a' húsa, mely veres, és még rágósabb mint a' vén tehén' húsa. Hüvejk-, 's több vastagságu bőréből, tsizmát, tzüpőt, botskort tsinálnak; a' béliből inget; az inaiból fonalat, madzagot, kötelet, 's több effélét. — A' tzet- szalonnát, akarmelyikféle tzetét, minélelébb kiolvasztják,

annál jobb, mert amúgy megavasodhatik. Az a' kiolvasztott 'sír osztán az, a' mit tzet-'sírnak (thran; közönségesen, halsírnak) hínak: legjobbféle pedig az, a' mi tűz nélkűl, magában, vagy sajtólás által fojki, és szép fejér. Már most, a' hajókon is van ehhez kész katlan és üst, mellyet Soupitti Ferentznek kell köszönni. Mikor osztán a' haltzetnek minden szalonnáját, 's a' tzethéjját levagdalták, az álkaptzáit, mellyekből fél tonnánnyi legjobbféle tzet-sír kerűlki, kivették, az egész dögöt a' húllámokra bízzák; mellyen a' tengeri madarak és jegi medvék, a' magok részekről, az utólsó fontig megosztoznak.

Nints egyegy felségesebb tekintet, mint azt a' sok hajót egyszerre, minden népségével és apróbb ladikjaival eggyütt foglalatosságban látni, pompásabb vadászatot még tsak gondolni is nehéz vólna. Az a' lárma, bőgés, vízfetskendezés, katlanfüst, kergetés, szigonyozás, bontzolás, a' veszedelemben forgók' sikóltássok, 's ezerféle másmás dolog és változás a' jéghalmok között, gondolhatni, mitsoda álmélkodást indíthat az azt először látóban. A' hajó' bírtokossa otthon issza, a' jó meleg szobában, a' puntsot, várja haza a' szerentsének felét, mint pl. a' Biscájabeliek: felét pedig felosztják magok közt a' hajóbeli bajtársak. A' Kapitány pl., kap 24 tonnát, mikor a' Kormányosok, mindenik 20-at, a' Szigonyosok 14-et, a' Matrótzok 6--11-et kapnak. Kap még a' Kapitány a' bírtokos' részéről is 1 századrészt. A' tzethéj mind a' bírtokosé. — Ha 'sóldos a' hajó' népe; úgy, az élelmén kivűl, minden Matrótz kap hónaponként 8--10, a' Szigonyos 12--15, a' Vezér pedig 40--50 forintot, 's ezenkivűl, minden tonnáért mintegy fél forintot. Valóban lehet rajta álmélkodni, hogy a' tzetvadászathoz belső tartományi embereket, még is tsak találni. — Legelső tzetvadászok vóltak a' Biscájiak; azután gazdagottak abból eggyikből a' Hollandusok, a' kik, tsak magok, 3, 4 száz hajót, 20 ezer emberrel botsátottak eszten-

dőnként haltzetvadászatra. Most, az Ánglus, Dánus, Svéd, Hamburg, Brémen űzik azt legjobban.

Ismét egy megfejtésrevaló történet az, hogy Norvégiában, Friedrichshall mellett, mely a' tenger' színterűleténél 40 öllel van magassabban, egy egész haltzet-tsont-alkotmányt találtak: mely kéttségkivűl minden históriák' régiségén túl megyen.

2. HÁTTSIPKÉS H. (B. Pinnicetus, physalus; der Finnfisch; le finnfisch).

Ez, melynek egynehány alfajtája van, hosszára nem sokat hibázik a' Grönlánditól, de kartsubb. Két lélektsője van; a' farka még veszedelmesebb hadazó eszköz, mint amazé. De, hogy Földi szerént 20 talpnyi háttsipkéje vólna, ez talán hiba, mert az, a' hosszaságával is nehezen tudna megeggyezni. A' tzethéjja nem jó: a' húsa ellenben dítséretes, a' Grönlándiak nagyon szeretik, Linné is dítséri; a' hasi köjök' húsa, valamint a' legkövérebb borjúhús, azt mondják az Európaiak.

3. DÚTZOS H. (B. Boops; einer der verschiedenen Finnfische (Bl.), der Buckelrücken; la jubarte. 268. K.). Pectore fulcato, pinna dorsali obtusa. — Abbild. n. h. Gegenst. 74.

Ezt, és az előttevalót, 's a' többit is mind, a' mellyeknek a' hátokon tsipke vagy gümő van, mind Háttsipkésnek vagy Finnfischnek híjják a' haltzetfogók. Fő béjjege az, hogy a' mejjén, nyakán 's hasa' elején, igen rendes, egy jóhüvejk méjségü és szélességü vákányok vannak, teste' hosszára. Eggyen, a' mellyet Bl. megvisgált, 64 illyen vákány vólt. Hossza 50--60 talp. Se 'sírjára, se tzethéjjára, sem másra nézve nem emlékezetes.

4. NORKÁPI H. (B. Musculus; der Nord-Caper; le nord-caper. 269. K.).

Közel akkora, mint a' Grönlándi haltzet; hanem a' hátán egy kövér tsipkéje van, a' feje púpos, az óra hirtelen-kartsu, a' hasa rántzos vagy vákányos, mely neki fajtajegye. Fő eledele hering: lakása Grönland' környéke. A' mellyet egyszer fogtak, 78 talp hosszú és 35 talp vastag vólt. Kinyílt szája háromszegletünek láttzott, és olly' nagy vólt, hogy egy kis hajó könnyen belé mehetett, 's 14 ember elállhatott benne. E' sem ád annyi tzet-sírt, mint a' grönlándi: pedig egy Író azt mondja, hogy annak, a' mellyet fogtak vólt, a' nyelve maga harmadfél öl hosszú, és tőben, ugyanollyan vastag vólt vólna. A' heringhalászok, örűlnek, mikor íllyen tzetet látnak, melyből bő heringtakarást jövendőlnek.

IV. Faj. — NYÁRSÓRU; Monodon, Narhwal.

Ennek a' különös állatfajnak, minden más állatoktól megkülömböztethető fajbéjjege az, hogy a' felső állkaptzájiból előre kinyúló két egyenes tőrökjei közzűl az eggyik igen hosszú, sodros és súgár. — Dens alteruter maxillae superioris exsertus longissimus, rectus, spiralis, coniformis. — Nints neki több fajtája ennél az itt következő egynél: —

1. KÉTLÉLEKTSŐS Ny. (M. Narhwal; der Einhornfisch, das See-Einhorn; le narhval. 270. K.). Fistula dupplicata. — Abbild. n. h. Gegenst. 44.

Eggyik monodon, masik diodon, harmadik monoceros görögbéjjeggel akarja ezt az állatot a' többitől megkülömböztetni 's bizonyos név alá szorítani: a' Norvégus Narhwalnak mondja; mely annyit tenne, mint tzetdög, vagy dögtzet. Egede Hanns, Grönlándi Térítő, azt mondja, hogy az az órából a' felső ajaka' bőrin keresztűl menő nyársforma tőrökje, nem fog, mert annak semmi foghasz-

nát nem veszi, és nem is az állkaptzában van a' gyökere, hanem méjjen a' fejében benn: mások pedig mind fognak mondják deákúl; de látnivaló, hogy tsak azért, mivel' nem tudják másnak minek nevezni. Másik azt mondja: nem is szarv az, mert nem onnan nyőttki, a' honnan a' szarv szokott. — Mi legyen 'hát már? — Legyen nyárs vagy tőrök, a' mivel szúrni, döfni szoktak; mivel' nints is annak semmi más végtárgya, hanem hogy vele döfjön, szúrjon, türköljön, nyársaljon. De legyen bár akarmi; elég az, hogy ez a' tőrök egy igen tsudálatos agyar, ha fog, melyhez hasonló, több nints: némelyiken 3 öl hosszaságut is találni, szinte a' míllyen hosszú az állat maga, melylyet 18--20 talp hosszaságunak tartanak. Ha a' Nyársórunak a' tőrökje (türki) akkora mint maga, 's egyszersmind, hitelt akarnánk adni a' Funke' beszédének, a' ki ezt az állatot 10 öl hosszaságra is kinyújtja: úgy, a' tőrökkel eggyütt 120 talp hosszaságot kiütő Nyársóru, a' fiók-dunában ittott, 's a' Strudel körűl, megse fordúlhatna; szerentséje, hogy nem ott lakik. — Vagy, talán tőrökjével eggyütt vólna valamelyik öregebb Nyársóru, egy lántz? — Ez, a' haltzetnek eggyik megeskütt ellensége.

Ezt az állatot igen ritkán találni két tőrökkel; holott kitsinykorában rendszerént 2 tőrökje nyő, melylyek közzűl az eggyik, még pedig majd mindenkor a' jobbján nyőtt, nints meg. Ezért nevezték azt Egyszarvunak, vagy ha tettzik, Egyfogunak. Cranz tsak 10, Egede 14--15 talpra teszi a' tőrök' hosszát. Vastagságát, tőben, karomnyinak mondják. Hogy a' Nyársóru a' jegen magának lélekző-líkot, a' hajó' fenekén kárt-szerző jukat tudna a' tőrökjével döfni, azt beszéllik. Esmerték már ezt a' tőrköt, minekelőtte magát a' Nyársórut tudták vólna, és azt a' darabot, a' mellyet nem igen régiben, egy valaki, — de tsak egy korts-Hottentott' szava szerént, — a' Jóreménytsútsnál talált vólna, 's a' többi így találtat is, ama' híres mesebeli Egyszarvu' szarvának tartották.

EGYETEMI KÖNYVTÁR DEBRECEN

Sima, és nemsodrott illyen szarvat is találtak már: de hogy, ezé vólt-é az, vagy más esmeretlen állaté, kéttséges. Ez a' tőrök, belől üres; holmi eggyetmást esztergároznak belőlle. Hajdan rendkivűl drága vólt; mert nagy orvosi erőt tulajdonítottak neki; 1000 ezüst talléron is elment egy. A' Brandenburgi Márkgrófoknak adott eggyet V-dik Károly, adósságban; mellyért a' Venétziaiak 30 ezer aranyat ígértek: most, 20--30 tallér az ára; hanem, Javában most is drágán kél.

A' Nyársóru' rendes hazája a' legközelébbi nagy tenger' északi tájja, Norvégián felűl, a' jeges tengerben, Izland körűl: de néha elbódorog, mint 1736-ban egy, a' tenger kidagadásával Hamburgig őgyelgett, és a' tenger' visszamenetelekor a' porongon maradt. A' húsát megeszik a' Grönlándiak: 'sirja kevés van; de jobb mint az odavaló tzeté.

Az *EMLŐSÁLLATOK'* Természethistóriájának

VÉGE.

Jegyzések

A' *Könyvkötőkre*'s köttetőkre nézve, szükséges jelentenem, hogy

1. Az ide tartozó képek' Tábláit, úgy a'mint kettesével egy darabban vannak, külön-mettzés nélkül, szemközt összehajtva, sarkoknálfogva logjobb lessz a' könyv' legutóljához, eggyüve és úgy kötni, hogy ne a'képes papiros' sarka legyen keresztül öltögetve, hanem más erős külön-papiros legyen a' könyv' sarkához kötve, mellyet keskenyre elmettzvén, ehhez kell a' táblák' sarkait raggatni, valamint a'nagy mappákat az úgy nevezett átlásban szokás.

2. A' két összenézö tábla' közibe, addig, mig a' könyv a' könyvkötö' sajtójában szoritódik, egyegy vékony fejér papirosotskát kell tenni, hogy a' képek, a' kemény szorúlásban, a' szinnjeket egygyik a' másikra ne ragassza.

3. A' kikhez a' Munka postán, megtürve mendegélt le, ha azt bekötés előtt, egykét napra nedves pintzébe tétetik, 's ára mindjárt bekötik, a'türemlet egésszen elmúlik: mellyet a' Könyvkötönek a'nélkül is tudni kell.

A' *Vezetékben*, vigyáztam ezekre: —

1. Egynehány *esmeretlenebb* magyar szót azért irtamki, hogy azokat ott, a'hova a' szám vezet, a' tanúlt ember annáljobban megértvén, azután másutt is, a' hol nints magyarázva (vagy is inkább deákázva, görögézve) megérthesse.

2. A' Munkában előfordúló *Irók*' vagy más akarmi *Emberek*' neveit kijegyeztem, de nem mindenünnen, a' hol előfordúlt; mert igy a' vezetékbeli számok sok hellyet fogtak vólna. Történeteket, emlékezetes dolgokat keveset jegyzettemki; mivel' amúgy a' Vezeték igen sokra telt vólna.

3. Az *Állatokat* minden külömböző neveken, és mindeniket a' hazájabeli nyelven kivül, 5 esmeretes nyelven (magyar, deák vagy görög, német, frantzia és áglus) úgy jegyeztemki, hogy, ha a' név több nyelven is ugyanaz, mint pl. Korinna, Elefánt 'sat.; akkor nem mindenik nyelven fordúl az meg a' Vezetékben: mivel' a' nélkül is, akarmelyik nyelven említik azt, könnyű megtalálni. — A' Vezetékben, többnyire a' Fajnév' első betüje szerént kell az állatot keresni, de nem mindenkor. A' hol a' Fajtanév mássalhangzó (adiectiuum), vagy ollyanforma szó, mint pl. *Fejér*, *fekete*, *áfrikai* Medve; ezeket a' *Medve* alatt megtalálni: ellenben, nagy részét a' Fajtanév szerént kell keresni, pl. *Ameisenbär*, 'sat. Egy szóval, semmi állatot, a' mely ebben a' Kötetben előfordúl, nem nevezhet senki, az ugyanitt előfordúló nevén, hogy a' Vezeték rá ne tudná vezetni.

4. Nagy könnyebbségére lessz a' gondos Olvasónak, hogy a' Vezetéket minden nyelvből egybe fűztem; mellyet a' próba egyszerre megmutat.

5. Ollyan nyomtatáshiba, a' mellyet az Olvasó maga el nem igazithatna, tudtomra ennél több nints: MCCC (428 lap) olv. MCCCC; mivel' az utóbbi figyelmetes olvasásra rá nem értem.

VEZETÉK

(A' bekerített számok a' *Képekre*, a' többi pedig a' Munka' *Lapjaira* vezetnek)

Ábel 436
Ábernetty 42
Ackermann 39
Ádám 436
Adanson 304
Adimain 442 (234)
Adive 304 (129), 305
Aegagropilae 427
Aegagrus 431, 434
Aeneas, surinamischer 313 (134)
Áffe 158
- der blaumaulige 177 (17)
- gehörnte, schwarznasige 181
- rothe 180 (22)
- weiszmaulige 179 (21)
Affennachtigall 187 (36)
Ágár 285 (116)
- bojhos 280
- irlándi 286
- muszka - 286 (117, 118)
Aguti 353 (175)
Ahu Szarvas 423
Ai [l', der] 373 (192)
Aigrette [l'] 179 (20)
Alak 46, 54, 65
Alakdaga, alalogtaga [l'] 317
Alakos 20, 21, 103
Albin Bernh. Siegfried 37
Albinos 137
Alces 417 (216)
Aldrouandus 122, 155
Áleszköz 49
Álfajta 109
Álfred 479
Álkotmány 37
Álkotóalak 71
Álkotvány 94
Állatélettudomány 21
Állatok' haszna 150
Állatplánta 90
Állatország 115
- felosztása 119 - 122
Állattudomány 21
Állortza 96
Alopex 306
Aluat 184 (29)
Ameisenbär; grosser Ameisenfresser 365 (182)
- kleiner 366 (183)
Ambra; hal - ambra 490
Ammon 443 (235)
Amphibia mammalia 472
Ane [l'] 467 (248)
Anonyme [l'] 258 (99)
Anson 477
Ant-eater [the] 365
Antilope [l'] 425
- gnou 429 (223)
Antonius 263
Apaca 407
Apar 370 (185)
Apella 185 (30)
Aper 385 (197)
Apicius 348
Aranaeus Sorex 215 (68)
Aranpás, kápi 218 (71)
Archiv der Zeit 378
Arctomys 333
Arctus 223 (73)
Argali 443 (235)
Argentata 188 (37)
Aristoteles 35, 119, 122, 151, 347, 377, 433
Armadill 369
- 7 - gürtelige 371 (189)
Arni 456 (243)
Aselli Gáspár 36
Asinus 467 (248)
Aspalax 349, 350
Ass [the] 467 (248)
Ásványtudomány 21
Atyafiság, kimiai 68
- választott 69
Aubry 297
Audebert 157
Auerochs 450 (238)

Augustin 41
Austin 67, 68
Autenrieth 40, 42

Baba, babirussa 395
Babirussa 394 (201)
Baboon [the] 171
Babouin [le] 171
Baco of Verulam 36
Bactrianus 403 (207)
Badger [the] 234 (81)
Bakwell 439
Balaena 491
- boops 498 (268)
- misticetus 491 (267)
- musculus 498 (269)
- pinnicetus, physalus 498
Balaine [le] 491 (267)
Banks 316
Bantagan, bantanian 182 (25)
Barbastellus 207
Barbet [le] 287 (119)
Bardeau [le] 469 (251)
Barington 327
Barris 164 (1)
Bartfledermaus 207 (57)
Beaumé 39
Baummarder 241 (85)
Basset 285 (115)
Bär 222
- der braune 223 (73)
- der weisze Landbär 227 (76)
Bärenrobbe 474 (255)
Bear [the] 223 (73)
Bechstein 441, 156
Beckmann 380
Bedford 439
Befoglaló 55
Behemoth 377
Belette [la] 247 (91), 347 (170)
Bell William 399
Bellini 37
Belluae 375
Belzebul 184 (28)
Bennvaló 17, 39, 45
Bergmaus, zweybeinige 317 (137)
Berkenmeier 441
Bertholet 67
Beszéd 128
Beutel-Fledermaus 208
Beutelratze 312 (134)
Beutelthier 312 (134)
Bęzoárkö 408, 431

Axis, cervus 423 (218)
Aygula 179 (20)
Azonság 39, 52

Biber 345, 355 (176)
Bibergeil 360
Bibor 355 (176)
- barlangi 356
- friss, kövér, sovány 359
Biborir 359
Bichat 37, 41
Bichon [le] 294 (126)
Biga [tsiga] 95
Bilchmaus 346 (170)
Birkfuchs 306 (130)
Bisamaffe 187 (36)
Bisamschwein 393 (199)
Bisamspitzmaus 217 (70)
Bisamstier,-ochs 458 (245)
Bisamthier 408, 409 (210)
Bison; americanus 451 (239)
Bisulca 401
Bivaj 453 (241)
- áfrikai 455 (242)
- lófarku 457 (244)
Blaireau [le] 234 (81)
Bafard 137
Blanc-de-balaine 489
Blanchet 39
Blindmaus 349 (172)
Blut-sauger 200 (47), 201 (48)
Blumenbach 9, 10, 38, 'sat.
Boar, wild [the] 385 (197)
Bobak Hegyegér 335 (153)
Bobuk 335 (153)
Bochart 441
Boerhaave Herm. 37, 40
- Kaauv 38
Boeuf sauvage de Canada 451 (239)
- musqué 457 (245)
- velu 457 (244)
Bomare 303
Bonasus 451
Bonnet 76
Bonnet chinois [le] 178 (18)
Boops 498 (268)
Borelli 37
Borz, köhegyi 231 (79)
- földi 234 (81)
- mézevö 233 (80)
- vaksi 233
Borzdenevér 207 (57)
Borzi 285 (115)

Bos; domesticus 446 (236,237)
- moschatus 458 (245)
Bosduifel 183
Bouquetin [le] 435 (226)
βους 447
Boyle 37,462
Böndö 144
Bracke 284 (114)
Bradypoda 365
Brandfuchs 306
Brandis 38,78,86
Brandmaus 345 (164)
Braunfisch 486 (260)
Brebis [le] 436 (227)
- de guinée 442 (234)
- de l'isle de Crète 440 (229, 230)
- du nord 440 (231)
- à longue queue 442 (233)
- à queue grasse 441 (232)
Brenkenhof 445
Brillnase 203 (49)
Browne John 38
Browneista 26
Bruce 400
Brüllaffe, rothe 184 (29)
- schwarze 184 (28)
Brydoni 361
Bubalus 453 (241)
Budel 287 (119)
Buck [the] 416 (215)
Buckelrücken 498 (268)
Buffalo [the] 453 (241)
Buffelus 453 (241)
- grunniens 457 (244)
Buffle 453 (241)
Buffon 11,156,192,214, 'sat.
Bull 264
Bullenbeisser 289 (121)
Burdach 12,67
Buschgott 170 (7)
Buschratte 313 (134)
Büzike 254
- tsikos 254 (96)

Caballus 459 (246,247)
Cabassu à 12 bandes 370 (185)
Cabiai [le] 354
Cachalot [le] 488 (264)
- bossu 488
- à petites yeux 489
Cachicane [le] 372 (191)
Caesar 414,420,463
Cafer 455 (242)
Caldanus 40
Callitriche 178 (19)
Camel [the] 403 (207)
Camelus 402
- bactrianus 403 (207)
Camelopardalis 424 (219)
Compagnol [le] 339 (158)
- le volant 207 (57)
Camper 167
Camus 122
Canis 279.
- aegyptiacus 294 (127)
- anglicus s. mastiuus 288 (120)
- aquaticus 287 (119)
- auicularis 284 (114)
- contubernalis 293
- familiaris 280
- fricator 293 (125)
- islandicus 293
- italicus 294
- laponicus 286
Canis leporarius 285 (116)
- meliteus 294
- pastoralis 289 (122)
- pomerianus 292 (124)
- sagax 284 (113)
- sibiricus 293
- venaticus 284
- vigiliarius 288
- villaticus 291 (123)
Capra 430
- angorensis 433 (225)
- bezoardicus 434
- caschmirensis 434
Capreolus 415 (214)
Caracal 273
Caracalla 263
Cartwright 229
Caschelot 488 (264)
Castor [le] marin 251 (95)
Castoreum 360
Catodon trumpo 489 (266)
Catta 192 (44)
Catus 273 (110)
- angorensis 276 (112)
- cyprensis 276
- domesticus 275 (111)
- ferus 274
- hispanicus 276
Cephalotes 208 (59), 209 (66)
Cepturus 208

Cercopithecus 173
- aethiops 177
- apella 185 (30)
- argentata 188 (37)
- aygula 179 (20)
- capucina 185 (31)
- cephalopterus 181 (24)
- cephus 177 (17)
- exquima 176 (16)
- leonina 184
- serotinus 206,209 (55,64)
- silenus 175 (14)
- sinica 178 (18)
Cerf [le] 411 (212), 413 (213)
Cervelatkolbász 450
Cervus 411
- axis 423 (218)
Cetacea 484
Cetti 323
Chameau 403 (207)
Chamois [le] 426 (220)
Chat [le] 273 (110)
- domestique 275 (111)
- sauvage 274
Chat-pard 272 (108)
Chauve-souris 204 (53), 209 (61)
- fer de lance 208
- de la Vallé d' Yló 204 (52)
Cheinik 458
Cheval 460 (246,247)
Chevre d' angora 433 (225)
Chevreuil [le] 415 (214)
Chevrotain des indes 411 (211)
Chichico 186 (34)
Chien [le] 280
- de berger 289 (122)
- courrant 284 (113)
- d' Island 293
Chien [le] de siberie 293
Chien-lion 294
Chien-loup 292 (124)
Chien-turc 294 (127)
Chiropodoptera 196
Chiroptera 196
Choras 172 (11)
Chourros 438
Chrysocloris 218
Cibetha 256 (97)
Citellus 335 (154)
Civette [la] 256 (97)
Coaita 183 (27)
Coaiti noiratré 236 (82)
Coati 230 (78)
Cochon [le] 387 (198)
- d' Inde 353 (174)
- maron 388
- de siam 389
Coendu [le] 363
Columella 387
Condamine 161
Condoma [le] 429
Conepate [la] 254 (96)
Congouar 271 (107)
Cook 190
- voyage 251,299
Cranz 489,500
Cricetus 350 (173)
Cullen Wilh. 38
Cuniculus 322 (140)
- angorensis 324 (142)
- domesticus 322 (141)
Cur [the] 289 (122)
Cuvier 122
Cynocephalus nemestrinus 169 (6)
- inuus 170 (7)

Dachmarder 242 (86)
Dachs 231
- der gemeine 234 (81)
Dachsbär 229
Dachshund 285 (115)
Dactylograda 210,238
Dactylopoda 210
Daim [le] 416 (215)
Dám, Szarvas 416 (215)
Damhirsch 416 (215)
Darwin Erasm. 38
Dasypus 369
- novemcinctus 372 (191)
- octocinctus 372 (190)
- septemcinctus 371 (189)
- sexcinctus 371 (188)
- tricinctus 370 (186)
- vnicinctus 370 (185)
Dauphin [le] 486 (261)
- à deux dents 488 (263)
Daver-aser 392
Debach 166,461
Degen 197
Delatour 264
Delfin 485
- barna 486 (260)
- hutzkós 487 (262)

Delfin, kardos 488
- kétfogu 488 (263)
- leukás 488
- mesés 486 (261)
Delphin 486 (261)
- Schwerd- 488
Delphinus 485
- diodon 488 (263)
- serra 488
- delphis 486 (261)
Democritus 35
Denevér 196
- busa 208 (59), 209 (66)
- ebfejü 200 (47)
- egér- 204 (53), 209 (61)
- egérfejü 206, 209 (63)
- északamérikai 209
- hegyesfülü 208
- kései 206 (55), 209 (64)
- konya 207
- kopjás 203
- lópatkó 208 (60), 209 (65)
- nagyfülü 205 (54), 209 (62)
- nyulszáju 204 (52)
- pápaszemü 203 (49)
- patkány 203 (50)
- pisze 207
- szelindek 208 (58)
- szivóru 203 (51)
- zatskós 208
Denndorf 441
Derik 297
Desman [le] 217 (70)

Ebtömlő 175 (15)
Eclipse, 'sat. hires ánglus lovak 460, 461
Ecureuil [l'] 326 (143)
- grande [le] de la côte de malabar 331 (148)
- grande [le] volant 333 (151)
- gris de virginie, Canada 329 (144)
- à longue queue 331 (147)
- noir 330 (146).
Edelhirsch 411 (212)
Edelmarder 241 (85)
Eduard 486
Egede Hanns 499, 500
Egér 340
- erdei 344 (162)
- házi 343 (161)
- sereglő 345 (164)
- tarka 345 (168)
Diána 176 (16)
Didelphis 312, 313
- gigantea 316 (136)
- marsupialis 312 (134)
Digitata 210
Dingo 293
Diodon 499
Dipus 317 (137)
Disznó 384
- mangalitza, siska 388
- moskus- 393 (199)
- szelid 387 (198)
- vad 385 (197)
Disznókő 362
Disznószarvas 394 (201)
Dog [the] 280
- indian, naked 294 (127)
- mastiff 288 (120)
Dogue [le] 288 (120)
Doguin [le] 292 (125)
Dom 230
Dorkás 427 (221)
Dormous [the] 348 (171)
Dorsigera 313 (135)
Douc [le] 179 (21)
Döllinger 39, 41, 77
Dömling 39, 40, 83, 86
Dromedarius 403 (206)
Dryas 349
Dsiggeté 469
Dsirafa 423
Duck-bill [the] 482 (259)
Dumeril 123

Egér, törpe 345 (165)
- tsütsóros 343 (167)
- tulipán 345 (163)
- tzafli 345 (166)
Egésség-fenntartás 22
Egésszitő 22
Egész-ség 29, 32, 77
Eggyesitő 55
Eggyetértés 24
Eggyüttthatás 27
Egybeszoritott 61
Egybotskorkörmük 459
Egyfogu 500
Egymindenség 79, 84
Egység 21, 46
Egyszarvu 396, 429, 500
Eichhorn, gestreifter 330 (145)
- fliegender 332 (150)
- langgeschwänzter 330 (147)

Eichhorn, schwarzer 330 (146)
Eichhörnchen 326 (143)
Eichschläfer 349
Einhorn (See-) 499 (270)
Einhornfisch 499 (270)
Eisbär 218 (77)
Eisfuchs 308 (131)
Elan [l'] 417 (216)
Elaphus 411 (212), 412 (213)
Elch [der], the elk 417 (216)
Elefánt 375
- áfrikai 376 (195)
- ásiai 375 (194)
Elefántsont 376
Elelemfogyasztás 99
Elen 417 (216)
Elenn, ámérikai 418
Elennthier 417 (216)
Elephantiasis 379
Elephas 375
- africanus 376 (195)
- asiaticus 375 (194)
Életalak 30
Életerediti 25, 31
Életerő 25
Életerőtudomány 21
Életértekezés 17, 19
Életértekező 35
Életeszköz 98
Életinger 31
Életmiv 25
Életmivetlen 26, 69
Életmivezés 24, 78
Életmivezett 32
Életmódszabó 20
Életműszer, 18, 75
Életműszertudomány 21
Élettelen 26
Elevenbontzolás 38
Elgőzölgés 62
Éllelfel 142
Ellenállás 46
Ellenhatás 29
Ellenkezés 75, 89
Ellenség, ellenségiség 50
Ellentörekedés 51
Elökelő 100
Elősági 20
Ember 124: amérikai 136
- kaukázusi 135
- mongoli 136
Emberesméret 22
Emberkimia 21
Emgaló 394 (200)
Emlősállat 139
- felosztása 153-155
Empedocles 34
Encoubert [l'] 371 (188)
Epagneul [l'] 294 (126)
Epaulard [l'] 487 (262)
Epée [l'] de mer 488
Eppenség (accuratio) 23
Equus 459
- bisulcus 471
Epigenesis 107
Erányzás 56
Erasistratus 35
Erdeichhorn 330 (145)
Érdekelhetőség 47
Érdekelve 63
Erdwolf 338 (156)
Erdzeisel 335 (154)
Ereditő 18, 25
Erhard 83
Erinaceus europaeus 211 (67)
Erminea 246 (90)
Erő 55, 58, 79
Erőhatalmu 28, 31
Erőhatalom 49
Erök' barátsága 53
Érxleben 76, 156
Érzékenység 84
Érzékenységvilág 27
Eschenmayer 39
Esel 467 (248)
Estantes, juh 439
Exquima, simia 176 (16)
Eulaffe 179 (20)
Eustachi 36
Ezüstmedve 227 (74)

Fabrica aliena 108
Fallopia 36
Fallowdeer 416 (215)
Farkas 300 (128)
Farkaskutyakorts 295
Farkasmajom 173
- feketeóru 181
Farkasmajom fejérszáju 179
- matskafarku 174
Fartsiktsont 104
Fatagin 368
Fatuellus 181
Faulthier 372
Faulthieraffe 190

Faunus 175
Faj, fajta, 'sat. 109
Feldhase 318 (138)
Feldmarder 241 (85)
Feldmaus, die kleine 339 (158)
Felhéjjazni 71, 72
Felis 258
- concolor 271 (107)
- discolor 270; jubata 269
- rufa 273
Feltételesen 24
Fennec 258 (99)
Fer [le] à cheval 208 [60], (209) (65)
Ferkelkaninchen 353 (175)
Ferret [the] 245 (89)
Ferrum equinum 208 (60), 209 (65)
Fertőalak 87
Feszesség 57
Fiber 345
- cibethicus 346 (169)
Fichte 39
Fieldmous [the] 339 (158)
Finnfisch [der, le] 498
Fischotter 248 (93)
Fitchet [the] 243 (87)
Fleckmaus 345 (168)
Fledermaus 196
- beutel- 312 (134)
- gemeine 204 (53), 209 (61)
- mit bunten Flittigen 207
- mit der Hasenscharte 204 (52)
- nordamericanische 209
Fleischhackerhund 289 (121)
Fleurieu 123
Fliegelbart 181 (24)
Fliegender Maki, Hund 193 (45), 200 (47)
Fluszpferd 399

Galenista 25
Galenus 35, 39
Galeopitheci 194, 200, 201
Gallenstein 362
Galótza 420
Gálvániság 30, 39
Gálvánisos 30
Gangeshirsch 423 (218)
Gangesszarvas 423 (218)
Gaub Hier. Dav. 37
Gazelle 427 (223), 430
Gémberedés 57
Gemberg 233
Fodorháj 98
Fog, kapafog, zápfog, agyar 143
Foina 242 (86)
Fóka 472
- barát- 477
- borjú- 473 (254)
- fejérhasu 477
- medve- 474 (255)
- nyakhajas 476 (256)
- oroszlán- 476
- törpe 477
Fordúló 64
Formamód 31
Formásító 108
Fontana 38, 41, 87
Forster 299, 378, 401
Fouine [la] 242 (86)
Fourmiller [le] 365
Fojamat 21
Fojdogáló 33
Fox [the] 305
- artic 309 (131)
Fojtó, fojtópára 66, 67
Fojtóság 81
Föld 71, 72
Földi Dr. 11, 215, 349, 388
- kutya 349 (172)
- testek 71
Frettel, Frettchen 245 (89)
Fricator 293 (125)
Fridrik I 413; nagy, 463
Fuchs 305
- weiszer 308 (131)
- schwarzer 309 (132)
Fuchsschwanzaffe 186 (33)
Funke 138
Furo, furet [le] 245 (89)
Futkárlábuk 315
Függő, függőféle 46, 58

Gemse 426 (220)
Gemul 471
Genetta 257 (98)
Gerbo, gerboise 317
Gerjedség 60, 243
Gerjedtségi 28
Gerjekő 96
Gesner Konrád 122, 155
Gespenst Maki 194 (46)
Gibbes 490
Gibbon 168 (4)
Giraffa 423, 424 (219)
Girtanner 67, 68

Glaema, glama 407
Glis, gigantea 315 (136)
- avellanarius, muscardinus 348 (171)
- esculentus, myoxus 346 (170)
- nitela, quercinus 349
Glisson 37
Glottis 275
Glouton [le] 231 (79)
Gnú, gnou [le] 429 (223), 430
Goat [the wild] 435 (226)
Goldmaulwurf 218 (71)
Goldwolf 304 (129)
Golok 168 (4)
Gombász, gombavadász, 287
Gordon 400
Görény 243 (87)
Görres 39, 41
Görvéjféreg 392
Götze 230, 277
Göztsepegtetés 91
Gözü tsutsór, hungaricus 216
Gözühordás 216

Habarnitza 74
Hal — hual 485
Halál 114
Halbkaninchen 353
Hales 37
Halhéj 493
Haller Alb. 38, 40
Haltzet 491
- dútzos 498 (268)
- grönlándi 491 (267)
- háttsipkés 498
- norkápi 498 (269)
Haltzetfogó 495
Hamadryas 174 (13)
Hamberger 37
Hamiltonné 264
Hamster 350 (173)
Hangyász 365
- kétüju 366 (183)
- lófarku 365 (182)
Hare [the] 318 (138)
Harles 40
Hármasság 31
Háromság 45
Hártyaszárnyuk 194
Harvey Wilh. 36, 86
Hase; Feldhase 318 (138)
- veränderliche 320 (139)
Haselmaus, grosze 349
Graius 286
Grampus [the] 487 (262)
Grayhound 285 (116)
Groszkopf Fl. 208 209 (59, 66)
Groszohr 257 (99)
Guanaco 406 (208)
Guaviba 184 (28)
Guat 166
Guenon [la] à camail 182 (26)
- à face pourpre 181 (24)
- à longue nez 182 (25)
Guepard 270
Guinea-pig [the] 353 (174)
Gulo 231 (79)
Gyanitani 33
Gyomorgojó 431
Gyökérfajta 109
Gyúlasztó 62, 65, 66
Gyúlasztósitás 69
Gyúlványelleni 39
Gyúlványosodni 97
Gürtelthier 369

Haselmaus, kleine 348 (171)
Hasonlóság 48
Hátánhordó 313 (135)
Hatástehettség 48
Hatástér 49
Haushund 291 (123)
Hauskatze 275 (111)
- carthäuser, spanische 276
Hausmarder 242 (86)
Hausmus 343 (161)
Hausratze 346 (170)
Hausunk 243 (87)
Hajadon majom 178 (19)
Hájj 99
Hawkes 297
Hearnes 358
Hebenstreit Ern. Ben. 38
Hecquet 37
Hedge-hog [the] 211 (67)
Heermännchen 247 (91)
Hegyegér 333
- álpesi 333 (152)
- füttyös 335
Heinroth 41
Heliogabalus 266
Helyrölmozdúlás 92
Helmont 36
Hemionus 469
Hendrik IV 463

Henry 67
Heraclitus 34
Herisson [le] 211 (67)
- de l'amerique 364
Hermann 192, 310, 477
Hermelin, l'hermine 246 (90)
Herophilus 35
Heurleur [le] 184 (28)
Herznase 203 (51)
Hiéna 310 (133)
Higság 57
Hildebrand 40
Hinnus 469 (251)
Hippocrates 35
Hippopotamus amph. 399
Hippopotame [l'] 399 (204), 400 (205)
Hirsch 411 (212), 412 (213)
Hirscheber 394 (201)
Hirschbock, -ziege 425
Hiúz 272 (109)
- veres 273
Hód 345
Hoffmann Fridr. 37, 40
Hog [the] 387 (198)
Hoitzlakuatzin 363
Home Ever 483
Homerus 377
Homme [l'] de bois 164 (1)
Homo 124
Honigdachs 233 (80)
Horse [the] 460 (246,247)
Hölgy 246 (90)
Hörtsök 350 (173)
Hufeisennase Fl. 208 (60), 209 (65)
Hufeland 38, 86
Humbold 13, 78, 85
Hund 279, 280
- bologneser 294 (126)
- guineischer, türkischer 294 (127)
- isländischer 293
- neuholländischer 293
- spartanischer 286
- sibirischer 293
Hundbeisser 175 (15)
Hundsmaul Fl. 208 (58)
Hunter John 38, 42, 86, 315
Hühnerhund 284 (114)
Hyaena vulg. 310 (133)
Hydrocharis 352
Hystrix 360
- aurita 364 (181)
- dorsata 363 (179)
- ecaudata, inauris, setosa 364
macroura, prehensilis 363 (180)

Ibex capricornus 435 (226)
Ichneumon 236, 237 (83)
Icho 408
Igazodás 56, 73
Igel 211 (67)
- langöhriger 364 (181)
Ignauus 372
- didactylis 373 (193)
- tridactylis 373 (192)
Ihletni 87
Ilk, iltis 243 (87)
Indri 190 (39)
Inger, ingerlődzés 46, 47
Ingerlődhetés 47, 51, 83
Inkey 222
Ibis 272
Irhás maki 193 (45)
Isatis 308 (131)
Istenesméret 134
Izard (l') 426 (220)
Izgatódzás-elmélkedő 26, 38
Ijjesztő 194 (46)
Jacchus 187 (36)
Jacob 83
Jaculus, mus 317
- dipus 317 (137)
- sagitta 317
Jagár 270 (106)
Jagdhund 284
Jaguarette 271
Janót 257 (98)
Javaischer Teufel 368 (184)
Jegimedve 228 (77)
Jelenpillantat 58
Jenner Dr. 450
Jerboa 317 (137)
Jób 396
Joko (le) 166 (2)
Jonston 122
Jubarte [le] 498 (268)
Juh, szelid 436 (227)
- ánglus 439
- guinéi, hosszúfarku 442
- magyar, tekerszarvu 440 (229, 230)
- spanyol 437 (kos 228, jerke 228 *)
- helytálló, vándorló 439
- szélesfarku 441 (232)
- tibéti 443

Juhászkutya 290

Kabassán Pap 161
Kahlbartaffe 185 (30)
Kakerlak 137
Kamehlpárder 424 (219)
Kamehlziege 406 (208)
Kaninchen 322 (140)
- zahme 322 (141)
Kannamosó 74
Kant 39,77,82,136
Kantjik 411
Kapibara 353
Kapotsfarku 142,182
Kappenrobbe 477
Kapuzineraffe 185 (31)
Karkál 273
Károly V 501
Kaslós, henger- 488 (265)
- hosszúfejü 488 (264)
- kisszemü 489; púpos 488
Kasmir 434,443
Kásztor 355
Katsóru, tapsirtalpu 482 (259)
Katze [die] 258,273 (110)
- angorische 276 (112)
Katzenparder 272 (108)
Kajta 183 (27)
Kazimir 435
Kämelthier 433 (225)
Kebles Rozmár 479 (258)
- guiánai, tzetfarku 480
Keil 37
Kellemetesités 99
Kellőközép,-erő 64
Kemelziege 433
Keménybőrü 100
Kénguru 315 (136)
Képzelet 33
Képzelettség 39
Kereszt-tsont 103
Kérgesállat 95
Kérődzés 144
Kerülő 34,102
Kételtü, kétlaki 97,472
Kétnemü 108
Kétbotskorkörmü 401
Két-ség 60
Ketske, szelid 430 (224)
- ángori 433 (225)
- gyomorgajós 434
- vad 435 (226)

Juhvad 443 (235)

Ketsköz 425
- szikla 426 (220)
- - gyomorgojója 427
- ugri 428
Kettősség 31,45
Kézlábszárnyuk 196
Kibontakozás 107
Kidagadás 56
Kidagasztó, kinyomúló 55
Kimia, földmivelési 5
Király [állat] 260
Kleeblattnase 203
Klippspringer 428
Kobaja 353 (174)
Kólikásbél 102
Komondor 289 (122)
- Sz. Bernárdi 291
Kopáts 482
Koppó 284
Korinna 430
Kornferkel 350 (173)
Kovasz 291 (123)
Korts 108
Környék 33, 49
Kötés, kötéses 31, 46
Köjkemelő 312
Követelni 128
Közálltsont 143
Közösség 77, 79
Kráke 499
Kreol 109
Kreuzfuchs 307
Kreysig 41
Kuándu 363
Kudu 428 (222)
Kugár 271 (107)
Kulán 467 (249)
Kulon 248 (92)
Kúltstsont 103
Kurzmaul Flederm. 207
Kutya 279; kezes 280
- ánglus Ó. K. 288 (120)
- földi 349 (172)
- islándi, sibiriai 293
- madarász 284 (114)
- máltai 294 (126)
- oroszlánka 294
- őrző 288
- paraszt 292
- spanyol farkaskutya 293

DEBRECENI MAGYAR KIRÁLYI
TISZA ISTVÁN TUDOMÁNYEGYETEM
KÖNYVTÁRA
2930 1934
gyarapodási naplószám.